

М. 001,
СТЕВАН Ј. ЈАКОВЉЕВИЋ

БИБЛИОТ
ГРАДА БЕОГРАДА
НОВАМ

27734
821.163 41-31

СРПСКА ТРИЛОГИЈА

ПРВИ И ДРУГИ ДЕО

ШЕСТО ИЗДАЊЕ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕОГРАДА

Бр. ~~27.794~~

Струка ~~886-21~~

ГЕЦА КОН А. Д.

1 9 4 1

НАУЧНО
ОДЕЉЕЊЕ

Посебно издање Наше Књиге
Уредник, Ж. Милићевић

Штампарија Драг. Грегорића
Београд — Књегинје Олге 21

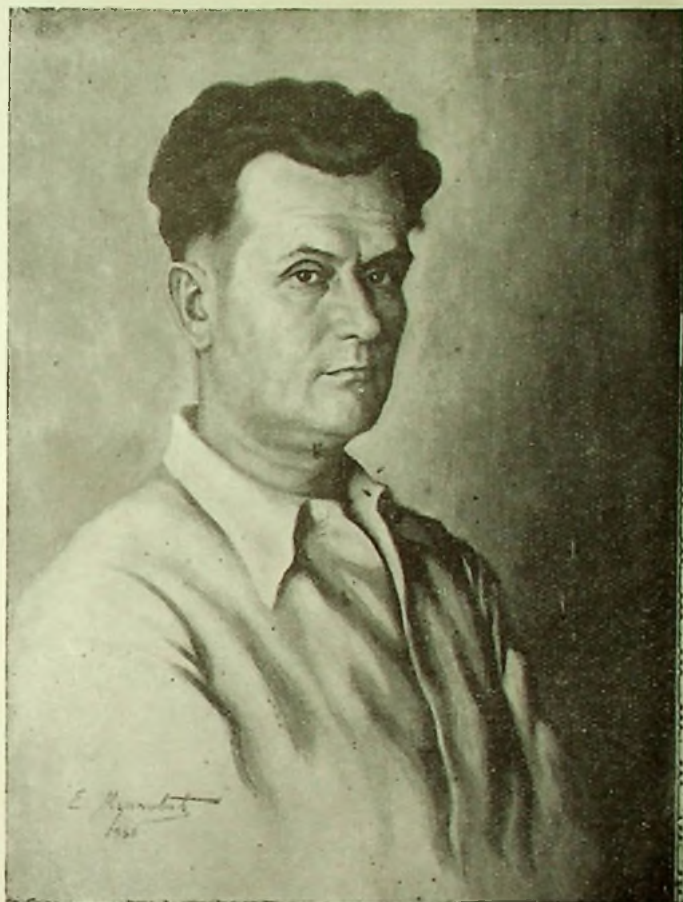
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
„Радое Домановић“

Инв. бр. ...

Сигнатура ...

27794

S21 163 41-31

СТЕВАН Ј. ЈАКОВЉЕВИЋ

Рад сликара ЕМАНУЕЛА МУАНОВИЋА

Figure 6

П Р В И Д Е О

ДЕВЕТ СТО ЧЕТРНАЕСТА

THE NEW
AMERICAN OLD TESTAMENT

Уз брујање звона...

Чудне су вечери на високим планинама... Равница, као да тоне у неки бездан, лагано нестаје, а над нама још увек лебди млечни одблесак већ зашлога сунца, и кроз њега жмиркајући затрепери по некоја звезда.

Те вечери јула 1914 умукло је већ било и блејање оваца. Овчарски пси се размеситили по околним брежуљцима, скотурени али начуљених ушију... Једино се чуо зричак и лавез паса из долине. Овчари, увијени у јагњеће коже, спавали су по земљи. Само један стражарио је покрај ватре, која је тихо пуцкарала. А и он је дремао.

Лежао сам на покошеној папрати и кроз пукотину на кровуњари посматрао једну сјајну и светлу тачку, која се померала лагано, нечујно, још мало, још мало, и звезде нестаде... Осећао се отужан мирис изгњечене папрати и чуло шушкање малих бубица... Склапао сам очи. Још један дубок удисај и тело као да обамире... Негде је лануо пас. Као да чујем зричка; онда је умукло, па опет затреперио његов звонки шум, али то као да није био шум, већ звук, који се понављао правилно, одмерено, као звоно. Па да, ту је било и стадо... И кроз сан сам чуо ритмичке ударе, час слабије, час јаче, и мени се причињавало као да то звоно неко клати. Могуће, могуће... Али пси нису лајали, а планина је језовито ћутала. А звоно се и даље јогунасто клатило, и ја отворих очи.

Звони... звони... дрхтаво и тужно, однекуд из даљине, из долине, однекуд из села, са неке цркве. Откуда у ово глуво доба?... Придигох се. Стражар као да се прену, и погледа ме зачуђено.

— Не спава ти се?...

— Чујеш ли звоно?

Он накрену главу на једну страну. Отворених уста бленуо је у тамну ноћ. Онда се окрете мени и проговори равнодушним гласом:

— А, ко му га зна! — и слегну раменима.

Завали главу на леђну торбу, послушкујући непрестано. Помислих да је то можда обичај у овом крају. Сигурно је нека црквена свечаност, уверавао сам себе. Али тешка, злокобна слутња витлала је по души. Можда је пожар — помислих и лагано се подигох, да не бих пробудио оне поред себе.

— Чувај се паса, господине! — довикну чобанин, па се и он диже те изиђосмо заједно.

Огромни врхови се оцртавали према звезданом небу и као џинови се надносили над црном земљом. А звоно као да је јецало. Погледах у правцу села, далеко доле, одакле су светлוצале ватрице као из каквога понора. Ипак се нешто догађало. Чобанин не умеде да ми каже да ли је то увек тако. А шта и он зна?... Као да живи на неком другом свету. Он познаје своје овце у главу, са псима разговара, по цео дан слуша мелодичне звуке меденица, и мисли ваљда да је тако и доле међу људима. Он слеже раменима и чудно му је што се ја толико узбуђујем. А и да је штогод, шта се то њега тиче. Његови пси-стражари спавају, курјаци су по јазбинама, овце његове мирују. Ван тога света, он и не познаје други. Наби кабаницу на главу и уђе у колибу, а за њим и ја.

Ћутали смо... Чобани мало говоре. Осамљени по цео дан, упућени су на себе и своје мисли. Гледају вас

детињском љубопитљивошћу и пуно пута пустиће вас да прођете, а да вам не поставе ни једно питање. Отпратиће пролазника погледом, не дуго, и одмах затим окренуће леђа, набити кабаницу, загледати се негде у даљину и тако сатима остати.

За једно кратко време звуци се нису чули... Али наскоро допреше они поново преко неме планине. Око мене сви су спавали. Чобанин је дремљиво посматрао ватру и с времена на време подстицао огањ. Цело биће његово одисало је бескрајном равнодушношћу, која је најзад прешла и на мене и сан ме почео хватати.

Жуљила ме постеља, окретао сам се, опет сам спавао, али чини ми се непрестано у неком полубуновном стању. А ноћ је одмицала. Кад сам отворио очи, чобани су већ били устали, пси су лајали. Али нешто се догађало. Из даљине су допирали дозиви, и онда се изви само један глас:

— Е—хе—еј!

Исток се помало белесао, сјај звезда гасио, а зорњача блештала металним сјајем.

— Е—хе—еј!... Објављена мобилизација!... Покупите стадо и терајте у долину.

Чобани се згледнуше, као да не схватају смисао речи и као да се питају: а зашто то? Шта су они коме учинили. Њима је тако добро овде. Саживели су се са својим стадом...природа им све даје, од људи ништа не траже. Од њих су се већ и отуђили... Ван дома-шаја свога погледа, они као да не знају ни за људе, ни за земљу.

— А ако непријатељ дође и покупи вам стадо? — рече неко.

Њихове очи синуше горштачком дивљином... Браниће се, браниће, до последње капи.

Потоварише чобани своје торбе, закупише стадо и лагано, готово невољно пођоше низ планину.

А планине и појате остадоше пусте...

Сироте мајке...

Моји су родитељи стари, патријархални људи Мајка се бринула да ми се није што десило, а отац, као стари исправан чиновник, размишљао је да ли ћу на време стићи у своју команду. Обоје су се обрадовали када су ме видели. Али је њихово расположење било већ помућено када сам им рекао да сутра изјутра треба да кренем. Мајка се заплака. Отац је ћутао. Али сам осећао како савлађује свој бол. Кријући поглед од мене, добовао је нервозно прстима по столу. Најзад проговори:

— Шта ћеш... није он сам. Цео народ иде... Не вреди плакати, опет ће доћи.

Да бих њих утешио, причао сам како рат не може дуго трајати при овако усавршеној техници. Али моја мајка као да то није ни слушала. Она је сва била обузета једном мишљу:

— Ето, родиш га, чуваш, да га напоследку пратиш у рат...

Мој се отац наљути:

— Ви сте жене злослутнице. Шта плачеш?... Нисмо ја и ти сами. Стотине хиљада родитеља испраћају сутра своју децу.

Разговор се онда пренесе на Французе, Русе, Енглезе...

— Наравно то не може дуго трајати. На јесен има све да се реши — говорио је отац.

— Сироте мајке! — плакала је моја мати, бришући очи кецељом.

Она је уопштавала свој бол, плакала је због себе, а и за друге. У жена је развијено осећање материнства, а оно је у тесној, органској вези са њиховом природом, њиховим бићем. И зато све више саосећају него што је то случај са људима. А уз то, човек се растеже у непрекидној борби, у којој очврсне, огруби, док је жена везана више за кућу, децу, коју сматра као део свга тела.

— Ти би боље урадила да га спремиш за пут, — прекиде је мој отац.

Моја млађа сестра као да није схватала о чему се ради. Њу је више занимало како ће ми униформа стајати. Причала ми да је данас видела неке моје другове и да лепо изгледају. Ожалостила се много што и ја немам униформу, па да је одмах обучем и да виде њене другарице. И већ десети пут ми рекла, да одмах тражим одсуство, да би ме видела.

Отац се насмеја слушајући њено наивно причање, па ће рећи:

— За њих је рат занимљив са декоративне стране. Него, остави ти та њена причања и њене другарице, већ се спремај. Сутра ти ваља рано устати.

Упаковао сам што ми је најпотребније и легао. Мајка је остала да ми у току ноћи спреми за јело. Јер ко зна колико ћу путовати, а сада је тешко ма шта куповати на станицама.

Отац ме пробудио.

Они су већ одавно били уморни. На столу су се налазиле упаковане моје ствари и мајка ми је објашњавала где је шта. Сели смо за доручак. Сви смо били уморно равнодушни и, чинило ми се, била је потребна само једна реч, па да се проспе бујица суза и нежности. Отац је разговарао, а мајка ме нетремице гледала и с

времена на време тихо и с дрхтајима уздисала. Увиђао сам колико је тешко њихово душевно стање, па ми се чинило лакше ће бити и њима и мени када се растанемо. Погледао сам на часовник.

— Е...

— Шта? — и мајка ме са страхом погледа.

— Је ли време? — додаде отац, па се диже, као да жели да убрза овај тренутак растанка.

— Сине, зар идеш? — Мати ми паде око врата. Осећао сам како дрхти и све ме јаче стеже. Заплака се и сестра, ваљда што је видела од мајке. Отац је гризао усну и са муком се савлађивао. Онда се обрати мајци.

— Доста, буди паметна. Шта буниш дете... Тако мора бити, — па јој одмаче руке од мога врата и леденим гласом обрати се мени: — Сине, отаџбина те зове... буди веран заклетви... и извршује све што ти се нареди... — Онда застаде, као да се загрцну: — Нека ти је Бог на помоћи!

Ја узех ствари. Приђох наново мајци и пољубих јој руку, она мене у један па у други образ.

— Сине, молићу се Богу за тебе, да ми те чува, — и покри лице рукама.

Сестра ми се обисну о врат. Дуго ме љубила, па ме онда ухвати за руку, да ме испрати.

Отац је помилова:

— Е, врати се ти, имам нешто да му кажем...

— Па што? — и напући уста.

— Е, још једном довиђења — пољубих је и поћох журно са оцем.

— Да пишеш и да тражиш одсуство! — добаци ми сестра, којој манух руком, и онда затворих врата.

Ишли смо једно време ћутећи. Отац као да се мучио, хтео је нешто да ми каже. На излазу застадосмо.

— Е, сине да се растанемо. Али... хоћу да ти нешто кажем. Наш растанак можда ће бити дужи. Ти

ћеш доћи... не сумњам... али ја сам стар... осећам... — доња му усна задрхта.

— Не говори о том. Све ће добро бити.

— Људи смо... ти знаш... чувај мајку и сестре, — он се опет уозбиљи. — Буди разуман и чувај се. Е, збогом, и срећан ти пут!...

До тада нисам нарочито помишљао да ми се шта може десити. Али сузе мајчине су ми навлачиле тугу, не толико што сам се плашио за себе, колико због бола који би њој био нанесен... А после и завет очев. Још и та могућност. Било ми је тешко. И пожурих се да утонем у онај народ, који је већ преживео ове прве, тешке утиске растанка.

ПРЕДНА БИБЛИОТЕКА
ДЈАК ДОМАЊИ
БЕСКОВАЦ

Од сада припадамо отаџбини

Осећао бих се лакши, чини ми се, да сам у некој јединици која се мобилише у мом родном месту. Ту су били сви моји другови и познаници. А овако, идем у непознато место, међу туђ свет.

Сељаци су пристизали у масама. Пописана кола закрчила улице. На угловима се окупили ђаци и весело разговарају, а трговци задовољно трљају руке.

На станици жагор. Дугачка композиција, пуна муниције, креће... На рампи утоварују кола и коње. Испред перона постројена чета инжењераца, у пуној ратној спреми, чека да се попење у воз... Народ навире са свих страна. Један капетан издавао је строга наређења. Војници са бајонетима свуда око станице... Локомотиве су пиштале, сигнално звоно одјекивало, склапале се композиције од празних затеклих вагона... Народ нагину на неке од тих вагона, што их зауставише пред станицом.

— Стани, марво... Заустави! — нареди капетан отсечно војнику на стражи. — Где сте запели?

— У команду, — усуди се један да одговори.

А где ти је команда?

— Ваљево...

— Будало једна, па куд си навро за Велес?... Терај то напоље! — нареди војнику. — Кад буде време, јавиће се. Шта је?... За тебе не важи наредба? — обрати се мени.

— Опростите, хтео сам само да питам када воз полази?

— Рекао сам да ћемо објавити, — онда ме дохвати за раме, војник ме прихвати и тако се нађох у оној маси народа.

Неки су гунђали, али не толико гласно да би их могао и капетан чути.

— Ех, шта ћеш, војна дисциплина!... Строга вика на војника! — чули су се гласови.

— А што си ти запео првога дана, кад ти је близу?

— Знаш како је... рат је, можда ми команда крене, па не волим да имам посла са ратни параграфи — објашњавао је неко поред мене.

— Где би већ досада били, да смо још јутрос кренули! — жали се један.

— Друзе, не секирај се... и ово спада у рок службе — додајује један дебелко, па се маши своје торбе, одакле извади месо и хлеб. — Сигурно ти ово први пут, те не знаш шта значи то „додисати“... Видиш... јединица крене, па стане, онда опет хајд' сто метара, затим стој три сата у месту.

— А зашто?

— А враг би га знао... Заглави се нешто напред, или таква му је ситуација...

Локомотива на улазу писну и композиција, састављена од вагона означених као класе, затим фургона, отворених вагона пуних народа, захуктано улете у станицу и, не задржавајући се, продужи даље. Они из вагона махали су рукама, подврискивали, чула се и песма, а неки у последњем отвореном вагону загрљени, и вичу из свег гласа: „Доле Швабе... доле!“ — и њихови узвици изгубише се са клопарањем гвожђа.

Иза станице чује се такође песма. Група сељака навали на перон. Војник их зауставља.

— Море, може... пожурите, — вичу ови иза оgrade.
— Само се на вас чека.

Сељаци застадоше неодлучно.

— Одбиј! — наређује војник.

— Што, бре, одбиј, не идемо на свадбу, већ у рат.

— Тако је наређено... Тамо идите, па чекајте.

Неке вагоне дотераше пред станицу. Народ зага-
лами, почеше купити торбе и сви нагрнуше излазу. Стра-
жар их је с муком задржавао. Најзад неко викну да се
народ пусти и свет покуља са свију страна, прескачући
ограду, гурајући се, вичући, дозивајући један другога.
Маса понесе и мене, размакнух лактовима, а онај де-
бељко налегао на моја леђа, и запео из све снаге.

— Ама полако, човече!

— Само право и напред, — вели он и запиње још
јаче.

Запах и ја, и тако се дочепасмо једнога фургона.
Он ме готово убаца, те му додадох руку и извукох и
њега.

— Тако, — говорио је трљајући руке — све иде
на снагу... Пази да не уђеш — добаци једноме, који
само помоли главу. Онда се обрати осталима: — Седите
на улаз, и опустите ноге... тако, да се бар и ми мало
опружимо.

Иако се не познајемо, опходимо се један према дру-
гоме као да смо стари пријатељи. Војска нас је из-
једначила, идемо истоме циљу, боримо се за исту ствар.

— Друзе, где ти је команда? — запита неко де-
бељка.

— Најјача, најсилнија, најважнија команда, без које
се не може. Месарска чета Дунавске дивизије, — го-
ворио је бришући зној.

— Јака команда!

— Највише сам мрзео куваре и посилне, славу им
њину...

— Без нас, бре, не можете. Ко ће да вас храни? — говорио је дебељко откопчавајући прсник, па завуче руку у недра и поче да се брише. — А после, где ћу ја овакав?... Нашли би ме од прве, — и он се задовољно насмеја.

— Штета би велика...

— Ћут'! — викну неко са улаза, и они који су седели поскакаше.

На вратима вагона појави се онај капетан.

— Шта је ово? — капетан све одмери погледом и поче да нас пребројава. Затим се окрете онима који су стојали напољу: — Нека уђу још двадесет... И нико да ми није изишао из вагона!

Почеше нови да улазе; стари се померају, неки се дају, да би што пре заузели место.

— Ала смо се згуснули, — добаци неко.

— Нема ту „али“, — говорио је један од оних који су сада ушли, настављајући, вероватно, започети разговор. — Спартанци су све оне са физичким недостатцима убијали, да би сачували расу. Добро, такав закон у нас не постоји. Али, ево ти сад прилике да са тим шкартовима рашчистиш... Прво бих њих пустио у борбу. Ако нема једно око, а има здраве ноге, натовари му муницију на леђа, па нека носи дотле док не погине. Ако има здраве очи, а нема једну ногу, стави га негде у заседу и подај му митраљез...

— А шта ћемо са оним „двехкама“... зараженим? — пита кроз смех један са риђим брковима.

— „Маркираним“? Е, бато, њих бих ставио на расположење регрутима, као покретне нишанске мете.

Околни се засмејаше.

— Па то ти, бре, осуди човека на смрт, — добаци дебељко, машући око лица шареном марамом, да би се расхладио.

— А зар ја нисам?... Зар ниси и ти?

— Немој да га вређаш...

— Ала се „штрецну“!...

— Кувар је он...

— Море, и њега бих ја поред митраљеза, — до-
бацивали су са разних страна на рачун дебелика, који
се задовољно смејао.

— Јест, а шта ћемо онда са митраљезом?

— Е, бато, ту бих поред митраљеза поставио оне ћо-
раве у једно око, али са здравим ногама, па нека они
спасавају митраљез. А ако сви изгину и остане ми-
траљез... опет добро: мање је три до четири шкарта.

— Слушај, народе, — скочи онај са риђим бркови-
ма — седите један до другог и одуприте се леђима о
зид, тако...

— А о шта ћу да се одупрем ја? — запита један
који је стајао при отвореним вратима.

— Ти се згури, а кад наиђе мост, ти се онда на-
слони...

— Да ти мало прочибука леђа...

— Шта се буниш, — упаде онај риђи — окрени се
упоље, и седи. Ето тако! Сад се луфтирај!

И тако се сви разместисмо.

Поред нас прохукта локомотива. Мало затим наиђе
нова композиција и заустави се у станици. Опет се раз-
леже песма, чује се вика и ларма. Неки поскакали из
воза и потрчали на перон да траже воду. Капетан виче,
стража их враћа. О наше вагоне с треском лупи ло-
комотива и одмах затим крете, да нас прикачи за нову
композицију.

— Вози... терај! — падали су повици. — Јесте ли
нас жељни? — запита дебелико оне из суседног воза.

И опет трескање, лупарање вагона, и најзад се све
утиша. На перону су остали још само капетан и стража.

Напољу се зачу пиштаљка. Локомотива писну, ва-
гони затакараше и композиција крете, уз дреку војника
довикивање и добацивање свима онима поред пруге.

Имало их је као да путују на неко весеље. А многи су носили у души носталгију за остављеном кућом и породицом. Осмехивали су се на шале, али је још било сете на њиховом лицу. С времена на време би се замислили и лак уздах, готово неприметан, отимао им се из груди. Само не за дуго. Сунце је освајало, а у вагону била запара. Људи поскидали капе и гуњеве... Ређају се нови утисци и нарушавају онај готово устаљени ток мисли, а што ближе команди, у свима расте осећање ишчекивања о том новом животу. Општи талас масе обухвата и ове носталгичне, витла их, слама, док не навикну и онда ће сви заједно, као захуктала река, јурити тамо где им се нареди.

Било их је из разних команди. Неки се на успутним станицама скидали.

— Е, здраво браћо! — рекоше кад воз стаде. — Дај Боже да се опет видимо.

Дебељко се измигољи из једнога угла и добаци:

— Слушај, друже, пиши кад стигнеш!

*

Било је мало војника на улици, више сељака, старијих, са торбама на леђима... Из паланачких радњи допирао је мирис катрана и штављених кожа. Пред кафанама седели старци и посматрали пролазнике... А куће промичу, све их је мање, одстојање од касарне се све више смањује, а с тим, чини ми се, ишчезава и онај безбрижан живот... Не знам да ли да успорим ход, или да прекратим што пре неизвесност, па да се увучем у самога себе и окрећем по вољи и наређењу других...

Пред оградом поседали сељаци и зуре у ону пољану, где су им синови, браћа. Чекају да приме њихове ствари, или да узму... можда последње збогом.

Пред капијом застадох неодлучно.

— Артиљериски пук? — обратим се стражару.

— Пролази — одговори стражар и не гледајући ме, као да је хтео рећи: унутра може сваки, али је отуда тешко изићи.

Закорачих. Угледах једнога наредника како постројава војнике. Мало даље једна група носила је сламу... Један је трчао некуда. Неки поднаредник викао на војника, који је држао коња на дугачком конопцу и терао у круг. Тамо даље су подизали шаторе, а резервисти се на отвореној пољани пресвлагали... Сва лица уозбиљена, сви журе, само ја стојим на средини круга неодлучан на коју ли ће страну.

— Пардон, — обратих се једном каплару.

Али он прође журно поред мене, и тек када се одмаче, као да се нечега присети, окрете се и руком ми показа:

— Тамо! — и продужи.

Упутих се у правцу оних шатора и угледах како испод једног дрвета седе за столом неки официри, окружени резервистима. Прићох и ја.

Пријављивали се резервисти редом и одговарали на питања шта је ко био у кадру. Нишанција, пунилац... Помоћник нишанције... возар.

— Који? — запита потпоручник?

— Шта га питате? — упаде капетан. — Видите какав је смољав.

— Средњи! — запита потпоручник.

Резервиста развуче уста у осмех и процеди нешто у знак одобравања.

— А ти? — обрати се капетан мени.

Рекох му своје име и презиме и занимање у грађинству.

— Не питам те то, него какву си службу вршио у батерији, имаш ли чин?

— Ђак, поднаредник.

Потпоручник је превлачио прстом преко списка, погледа до краја, а онда се обрати капетану:

— Нема га...

— Е, иди у другу батерију, ено тамо! — и показави руком у правцу неких шупа, испод којих су зјапиле топовске цеви.

Моје су ципеле тупо одјекивале према лупи поткованих војничких чизама. Гледајући онај правилно „упаркирани“ челик, — она строга лица, слушајући отсечне команде, имао сам утисак као да тонем у неку дубину, безнадежно, неповратно. Бојажљиво сам се кретао и готово застрашено приђох столу за којим су седели поручник и наредник.

Нисам заборавио да им прво кажем чин.

Опет ме упутише даље...

Као да сам се мало уживео у околину... Застадох пред шталом одакле ме запахну мирис сена и амонијака, потсећајући ме на живот у кадру. Коњи су били нешто узнемирени, чуло се трупкање ногу и рзање. Наједном зачух команду:

— До коња!

— Прими! — викнуше војници сложено у глас и одјекну једновременно: шљап, шљап.

И као да се онај мој живот у кадру слепи са овим садашњим, све ми се учини познато и блиско, а све оно што се збивало у међувремену као да ишчезну... Намах, одједном. Сметало ми је сада грађанско одело и пожурих да нађем своју јединицу.

— Још сте нам само ви недостајали, — говорио је један капетан — па смо комплетни. Сада списак можемо закључити.

И за мномак као да се затворише врата.

Стојао сам неодлучан, не знајући шта треба да радим, ни куда да идем.

НАУЧНО ОДЕЉЕЊЕ
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
„Радое Домановић“

инв. бр. 27794
801 163 41-31
Сигнатура:

— Дакле, од овога момента си поднаредник пете батерије! — обрати ми се онај капетан. — Батерија је код оних шатора. Иди нађи батеријског наредника и реци му да ти дâ ново одело и осталу потребну спрему.

— Разумем! — понављао сам, а при поласку за мало да војнички поздравим и готово стидљиво се дохватих за шешир, и упутих у правцу оних шатора и људи около њих. За њих је одсад била везана моја судбина, за онога наредника, за онога редова у широким чизмама, за целу ону масу људи, који се постројили, укочили и гледају у наредника, који објашњава:

— ... Свршено је. Од сада за вас важе правила и прописи о војној дисциплини. Ко одрекне послушност, ко избегава службу, ко омета рад, судиће му се по кратком поступку. Биће изведен пред ратни суд и стрељан... Јесте ли разумели?...

Маса нешто процеди кроз зубе у знак разумевања и остаде нема и укочена. Униформа, онај челик... параграфи... дисциплина... смрт, нека осећања тешка као олово падала су на душе, заилазила у најскривеније куће и потискивала нежне мисли о породици, љубавне дрхтаје и многе ситне бригае свакидашњег живота... Војници су нетремице гледали наредника, као да чекају разрешење или неко правдање за онако тешке речи. А наредник, наслоњен на сабљу, продужио је:

— Сазнали сте да нам је Аустрија без повода објавила рат. Наше куће, наше породице и све оне тековине које су знојем нашим и наших предака изграђене, хоће непријатељ да уништи. И још више... хоће да нам пороби Отаџбину... Бранићемо се до последњег човека. Јесте ли разумели?

— Разумели смо! — грмнуше једногласно војници. Овим ускликом слише се све оне појединачне мисли у једно заједничко осећање, изражено у појму: Отаџбина. Као да су тек сада разумели да је сваки од њих један

мали беоцуг у огромном ланцу, и да сваки носи један део одговорности на себи. И зато им је израз лица био ведрији. Гледали су наредника смело у очи.

— Капларе, — обрати се наредник — послужиоце води код топова, а возаре у шталу.

И паде команда, звецнуше мамузе, маса полегну и тресну ногом.

— Добро је, војници — поздрави их наредник.

— Стараћемо се! — одговорише они сложено и онда се изви један глас:

Јесам ли ти, јелане,

Говорио, дивна вита јело...

Наредник се окрете и пође у шатор. Тада му приђох.

— А ти си тај... Видим ја да ми један недостаје. — Онда се обрати једноме војнику: — води поднаредника код руковаоца да му дâ одело и осталу спрему.

Песма је одјекивала касарнским кругом и чули се сложни удари ногу. Сасвим несвесно подскочих да променим корак и, од тога тренутка, овај одмерени такт као да укалупи и моје мисли...

Жуљила ме јака, сметале ми чизме, тешка ми била сабља, саплитао сам се о мамузе... Али са извесним поносом посматрао сам оне две звездице на рамену, а војници су са неким страхопоштовањем пролазили поред мене.

Било ми је одмах јасно. Људи у војсци имају два лица: једно којим гледају испред себе, а другим иза себе. Иако су испред мене биле високе степенице, ипак ме је тешило што је за мношћем велика маса, која се окреће по момем наређењу и која се стара да погађа моје мисли.

Притегао сам сабљу, подухватио је прописно, затегао блузу и стао пред командиром у ставу „мирно“.

— Господине капетане дошао сам да вам се јавим...

— А-ха!... Наравно, сасвим други човек.

Развукао сам усне у смех, вероватно исто онако као онај средњи возар из прве батерије.

— Пошто си положио официрски испит, одређујем те за водника другог вода. Наредниче, то ћеш ставити у батериску заповест. Дужности водника су описане у „Правилу службе“, а даља упутства добићеш од потпоручника Александра. Јеси ли разумео?

— Разумем!... Господине капетане, бићу тако слободан да вас замолим...

— Нема овде „бићу тако слободан“... Тако се разговара са фрајлицама. Молим, и одмах изложи шта желиш.

— Господине капетане, молим за дозволу да однесем у варош цивилно одело и потесним саре на чизмама.

— Добро, имаш дозволу до пет часова по подне.

Поздравио сам и немарно окренуо се на другу страну,

— Поднаредниче!

Једва сам схватио да се то на мене односи, па се журно вратих стрепећи да се командир није предомислио...

— За овај моменат ти праштам, јер си нов и још се ниси свикао. Али од сада упамти: кад полазиш од старешине, онда салутираш, окренеш се на лево круг у ставу мирно, и тек онда полазиш. Тиме ћеш давати пример војницима, а исто ћеш захтевати и од њих. Јеси ли разумео?

Говорио је отсечним гласом и сугестивно ме питао да ли сам разумео. Ту поговора нема. И ја сам несвесно понављао: „Разумем, разумем“.

Свратио сам до шатора да узмем одело. Мој „стан“, који су сачињавали два шаторска крила под нагибом, и два троугласта додатка са стране, налазио се у првом реду с десне стране, на углу. Затекао сам мога „собног“ колегу, поднаредника резервисту, вођу одељења,

иначе економа свога добра, Траила из Вратне. Закрваљеним очима претио је једном редову да ће му јабучицу ишчупати, ако се још једном саплете о колац за који је утврђен шатор.

— Иде к'о марва и не гледа где гази, — говорио је сав црвен у лицу, па се опет обрати војнику: — Јеси ли разумео?

Онда ми прича, како је одређен да са војницима донесе сламу за простирку и да се ја не бринем, он ће уредити наш шатор.

При изласку из касарнскога круга успорим ход, да би ме стражар уочио. Претварао сам се да га не гледам, али сам добро приметио кад је спустио руку низ кајиш пушке и заузео став „мирно“. Отпоздравио сам га немарно. Био сам тада горд на моје две звездице. При сусрету са војницима нарочито сам их посматрао, да би ме поздравили. У почетку, то је била мала разонода за мене и као неко задовољење за све оне придики које ми је одржао командир. Тешио сам се, да и сав тај народ мора исто онако ћутати пред мном, као што сам и ја јутрос пред командиром... Јер ја носим две звездице и ту поговора нема. Мамузе су звецкале, сабља је тандркала о рогобатну калдрму и ја сам се прсио. Поднаредник... Бог!

А када ми је још обућар потеснио и саре од чизама, ех, као да сам одрастао са овом сабљом. Шетао бих, загледао бих у прозоре, седео пред оном кафаном, али... време је неумољиво одмицало. Требало је кренути у логор, у шатор на сламу, код Траила, или можда у шталу.

Траило је већ био уредио шатор и војници под његовим надзором чистили су круг. Дежурни потпоручник, водник, са ешарпом о појасу, наслонио се на сабљу и пропуштао редом возаре, који су водили коње на појило. Прићох потпоручнику да се јавим.

— Добро... Слушај, када се сврши коњопој, уреди строј за вечеру.

Прва моја дужност.. Враћам се шатору и мислим, какав оно беше поступак. Строј... па молитва. Око тога нешто беше... Треба командовати „Капе скини“, али да ли пре трубног знака или после. Поборавио сам те ситнице, и запитах Траила да ми објасни.

— Ништа немаш ти. Само нареди трубачу да свира „збор“, онда преброј војнике и изиђи потпоручнику на рапорт. Он врши молитву. А ти после ради шта ти се нареди.

Пошто је Траило упростио ствар, то се завучем у шатор да видим како изгледа. За мном уђе и он. Преко дебелогa слоја сламе пребачено је ћебе, те се ја сав увалих.

— Дигао сам једну балу више, па сам свима напунио шаторе, — хвали се Траило.

— Како си смео и могао?

— Ех... Је ли теби ово први рат?... Научићеш се, де!... Ја заговарам руковаоца, а мојим земљацима мигнем оком. Они већ знају... Стари су то војници. Него! У рату шта ко увати! — тако ми је давао прве лекције поднаредник резервиста, Траило Живуловић.

Слушам и мислим, како моје школско искуство нема много важности у овој новој средини. А Траило је већ био у једном рату, он је прекаљен војник, зато говори убедљиво, са ауторитетом. Он и не крије такве своје подвиге, јер је радио, управо крао, за своју јединицу и био чврсто уверен да ради за опште добро... Лежећи удобно на дебелој слами почео сам и сâм веровати да је он у пуном праву. Било је меко и пријатно... Обазрех се задовољно око себе и тада приметих да ми нема шињела и чутурице што сам их јутрос примио. Помислих да их је Траило приликом намештања шатора негде склонио, те га узгред упитах, где ми је оставио шињел и чутуруицу. Он се уозбиљи, а затим ме зачуђено запита:

— А где си их оставио?

— Где бих на друго место, него овде. — Погледасмо се, па ми наједном паде напамет: — Да ниси ти случајно намигнуо својим земљацима?

Траилу заиграше мускули на вилицама, шмркну кроз нос, и стави руку на груди:

— А не, не, жива ми деца... Ах, фирија дракулуј! — скрипну зубима, онда се изви изнад шатора и повика: — Јанкуљ, Живуљ!

У суседном шатору зашушта слама и тек нечије мамузе треснуше пред шатором.

— Одите унутра! — рече им значајним гласом. — Слушајте, нашем поднареднику су данас украли шињел и чутурицу. Сигурно онда када смо отишли за сламу. Е, па... ви знате, има да се нађе.

— Разумем! — повикаше у глас.

— Ту... код трећака... четвртака... Хја! — и мигну оком. — Кад падне мрак... Ајд сад! — па се окрете мени: — Време је.

Извукох се из шатора мислећи непрестано на ову заповест Траилову.

— Трубач, свирај збор! — рече отсечно Траило, уместо мене.

— Ама је ли богати, како ће они да нађу ствари, кад не знају?...

— Е, ће нађу, де!... Није им првина да траже украдене ствари, — затеже Траило појас и оде да стане на десно крило.

Војници су журно прилазили, вукући на ногама гломазне жуте чизме, носећи собом мирис штале, покошена сена и нафталина. Већ су запамтили и своје место. Команда паде и звецнуше мамузе. Тајац. Стотине очију упише се у мене, пратећи нетремице сваки мој покрет. Стотина мени непознатих људи, напрегнутих нерава и мускула, стајало је укочено, готови да се безуслово по-

коре мојим заповестима... Гледајући она послушна лица, у мени су се стварала сасвим супротна осећања... Ја сам се прсио и чинило ми се да сам виши од свију, па чак и од онога деснокрилнога возара са кукастим носом и великом главом као пуна зобница. Командовао сам још строже, и они сложено забацише главе у десно, затрупаше ногама, а строј се пови час напред, па назад, као житни вал, развуче се, опет се скуп и онда занеме... Чуо сам само звек мојих мамуза. Неко се закашља. Погледао сам строго у том правцу, исто онако као и батериски наредник. А војници су ме гладали из очног угла, очекујући нову команду. И као да их креће један механизам, исправише главе гледајући далеко испред себе. Паде ми у очи само један црномањаст, тамо негде на левом крилу, са опуштеном доњом усном и отвореним устима, како равнодушно гледа испред себе, као да дрема.

Потпоручник се лагано приближавао, одбацујући десну ногу у страну, да се не саплете о сабљу. Зауставио се преда мном, примио равнодушно рапорт, јер је знао унапред шта ћу му рећи. Пошто ме лако отпоздрави, поздрави и војнике. Из стотину грла одјекну сложено:

— Бог ти помог'о!

По завршеној молитви потпоручник нареди да се војници прозову. Батериски наредник је читао разна имена, Траила, Милана, Станкуља, Стојана, Душана, беше један Вучко, онда Крста... Пољаном се разлегао: „Ја... ја“, у разним тоновима и октавама, док се један при помену: Танасије Првуловић, продра из свег гласа и одјек се одби о зидове штала.

— Ти, Тасо, као да си гуштере гутао! — прекиде читање потпоручник.

А Таса, онај с левога крила, са опуштеном доњом усном, развуче уста у блажен осмех, па се насмеја и потпоручник, а са њим и цела батерија.

Сви су били на лицу. Онда се потпоручник исправи и строгим гласом саопшти, да је од сада забрањен сваки излаз у варош и ма где из бивака.

— Ви од сада припадате отаџбини... Она неће злоупотребити вашу добру вољу, али исто тако и сваки онај који се огреши о правила и прописе, искусиће најстрожу казну.

Било је ту разних лица са разноликом нарави, чудним појмовима, многим обичајима, из разних места. Многи су имали и прошлост своју, нимало завидну, неки безначајну, други часну и поштену. Сви ти људи, сабијени у строју, слушају данас већ други пут речи: преки суд, стрељање... и њихове мисли, ма како разноврсним токовима стремиле, каналишу се у једноме правцу.

Када им дадоше вољно, да узму порције за јело, људи се ћутећи, а журно, разиђоше и опет се вратише у строј. Онда их вољним кораком одведох пред казан. Гибајући се с ноге на ногу, прилазили су лагано, подметали порције и одилазили на пољану. Тек сада одјекну весели жагор. А одатле су ишли на бунар, где су прали срудове.

Сунце је већ зашло... Сивкаста прашина лагано се таложила.

Са једног краја логора допирала је монотона, отежнута песма војника, што је у многих будило сећање на родни крај. Неко је у близини ћурликао на свирали народну игру, из свега четири тона, док га је други из суседнога шатора пратио, певушећи: „Шалај Данке, гиздаве девојке“... Најзад песма замре, свирка умуче. Војници су распремали шаторе и из једнога се чуло:

— А ти, бре, сву сламу привукао, а ја лежим на земљи.

— Шта је ово, шта је ово? — зачу се строги глас батериског наредника. — Ко вам је казао да се завлачите у шаторе. Напоље!

Извукох се брзо. Али је наредник наишао прво на Траила.

— Па то онако... као да смо на сељачком вашару... а?... Слушај, разумеш ли, да то нисам више видео... Возари напред... Вас четворица бићете пожарни у штали, а од послужиоца, вас четворица, пожарни у биваку и још вас четворица — стража код топова. Све ја морам...

— Господине наредниче, ја сам мислио, — усуди се Траило.

— Шта мислио, где пише то?.. Знаш ли ти, поднаредниче, да ћу да те згромошем... Слушај, разумеш ли, док гамижеш на овој земљи у униформи, то ти је од сада дужност. И увек да ме на време известиш! — Љутито добаци батериски наредник.

— Шта ћеш... све је то рок службе, — обрати ми се Траило, као да се правда за све оне прекоре батериског наредника.

Трубачи су се скупљали. Један писну, као да проба трубу. Мало затим растегнуто одјекну повечерје... Уморан народ завлачио се у шаторе. Живост је замирала и логором овлада тишина. С времена на време чуло се рзање коња, а из поља је допирао метални звук зричка. Звезде су невинно жмиркале... Готово да заспим, када ме пробуди неки шум око шатора. Неко задиже шаторско крило.

— Поднаредниче, ево, нашли смо.

— Шта то?

Траило се пробуди.

— А-ха, је ли све? Добро, оставите и одмах лезите.

— Добро, молим те, како су нашли?

— Море, ко те пита?!... Све су војничке ствари исте. Твоје, моје, његове, свеједно! — И Траило се окрете на другу страну...

С десна, у топовску колону!...

Пискала је труба упорно, тврдоглаво, као да неком тера инат. Уморан од пута, а ненавикнут на овако рано устајање, тешко сам се будио. Траило се већ обукао и дрмао ме. Војници су размештали шаторе и, док сам се дигао, трубач је свирао збор. Последњи је стигао Таса, вукући један крај опасача, кога никако није могао да дохвати руком иза леђа.

Однекуда наиђе и командир. Батериски наредник му изиђе на рапорт. Погледао нас је командир строго. Затим је опоменуо Крсту возара да намести право шајкачу, Петра, нишанцију, да закопча дугме на блузи, Јанкуља, онога што ми је донео одело, да увуче пантљике од чизама, а Тасу да закопча чакшире.

Онда је и он одржао говор и рекао да ће сутра вршити смотру командант дивизијона и пука. Логор има да се уреди, штала очисти, топови орибају, коњи отимаре и сто других наређења, да сам се чудио откуда му све то паде на памет.

— А ти, дроњо један, — обрати се Таси — само ми изиђи сутра пред команданта такав! — Као да се присети: — То је била твоја дужност, наредниче, да приметиш...

— Разумем! — говорио је сав црвен наредник и страшно погледао Тасу, који ситно затрепта очима.

Радило се целог дана. А сунце припекло, па јара трепти два метра од земље...

Заузети послом, људи нису ни имали времена да мисле на рат. Уосталом, били смо далеко од границе, са грађанством нисмо имали додира, а служба се вршила по свима мирнодопским правилима и прописима. Само онда, када су одвучене каре за попуну муниције, у ово свечано расположење се увлачила нека слутња. Мало после вратиле су се каре и као да стењу под теретом шрапнела и разорних зрна. Војници су са љубопиством задизали поклопце, да виде оне дугуљасте направице са јајасто зашиљеним врховима, фино градуиране и изрецкане, како на сунцу светлуцају.

Преко две стотине снажних руку гладило је цео дан онај челик, превлачило преко коњских леђа и ногу, подмазивало каишеве и махало метлама. Животиње и мртве ствари су одисале на чистоћу, али су зато војници попадали од умора.

Људи су се уморно протезали, нарочито возари који нису дуго јахали.

— Хајде, хајде, шта се вучете као мрцине — журио је војнике поднаредник Живојин.

— Поднаредниче, од јахања сам добио ране...

— Рана на рану, и ето ти лек... Док се размрдаш, све ће проћи. У фронт!

Вршио је смотру прво наредник.

Омален, а црвен, са развученим уснама као ранфле, па како их љутито скуп јави се читав палисад од бора, изнад којих штрче накомстрешене ретке длаке, батериски наредник је вршио појединачну смотру, призивајући све могуће свеце са неба. А имао је довољно разлога: те опасач померен за милиметар у страну, те чизме неочишћене, а још се мало подерале, те брњица на преџици зарђала, те поцепани рукави. И његова љутња, да ли случајно или намерно, тек сразмерно је расла, да се на крају све сручи на Тасину главу што није обрисао жвале на устима.

Онда је наишао потпоручник Александар. Звали су га „Бас“. Онако висок и кошчат, са рукама у цеповима, а раскреченим ногама, стајао је пред стројем као орлушина. Напућивши усне, да му се нос изгубио међу густим, поткресаним и накострешеним брковима, оши-нуо је зналачким погледом цео фронт. Онда је управио прст на једнога и запитао, како се зове.

— Вучко Стојковић — дрекну онај из строја.

— А коме се ти обраћаш?.. Оној штали или дрвету?... И јеси ли ти владика, или митрополит? — ур-лао је из баса потпоручник Александар, прилазећи све ближе грешном Вучку.

— Господине потпоручниче, ја се зовем Вучко Стој-ковић, редов пете батерије...

— Наравно, — обрати се потпоручник нареднику, — овако је требало да одговори команданту дивизијона. — Као да је хтео рећи: Па би се све сручило на нашу главу.

Нареднику су поигравали мускули на вилицама. За-тим је потпоручник наредио да се изврши запрезање батерије.

— Не сме да буде ларме, вике, сваки има ћутећи да врши посао! — додао је на крају.

Затакарали су топови и каре, које су војници на рукама гурали и равњали. У штали су звецкале алке и узенгије, чуо се потмули бат ногу и рзање коња. Мучили се возари да размрсе оне силне кајишеве, да пронађу крај уздама и запрежницама, гурали се између коња, онда подизали камуте, кроз које су коњи сами провла-чили главе. Само се зеленац „Ескило“, рудни коњ, уз-јогунио, па издигао главу и маше около камута. А под-наредник Живојин, као за инат, командује да се људи пожуре и Крста возар, сав црвен у лицу, бије коња но-гом у трбух и кроз стиснуте зубе псује: „Ах, кинезо, и ко те створи!“

Онда су шесторне запреге прилазиле својим возовима и настало је запрезање. Наједном се пољана зацрнела од топова и коња. Све је давало утисак неке гломазне и тешке масе, око које су обигравале ситне фигуре људи, обливених знојем. А сунце зинуло...

Најзад је потпоручник командовао да се јаше и људи изђикаше као они пајаци из кутија. Тада нове муке... Равнање, ах, то пусто равнање, а фронт ратне батерије широк као развучена лепеза, те неке испала глава, другоме леђа, онај излетео цео... Коњи се узнемирили. У том наиђе и командир на коњу.

И опет команде, затим поздрављање, рапорти, — онда поновни преглед. Облио је зној и људе и коње. Тек тада командир даде вољно. Али возари нису равномерно шљапнули коње по врату, те опет паде команда: „мирно“, затим „вољно“, опет „мирно“ и на послетку „вољно“.

Једва нам мало лакну. Сви скинули шајкаче и бришу зној. Али људи су још забринуте и ћутљиви, као да су у ишчекивању неке немани, јер тек сада настаје оно што је главно овога дана. Очекује се смотра коју врши командант дивизиона.

Наскоро се узмуваше око суседне батерије. Разлеже се команда и људи као да се следише. Сви зуримо негде на десну страну. Само коњи машу реповима и трупкају ногама.

Однекуд излете командант дивизијона, јашући на белом коњу са кусим репом. За њим су јурили командири, ордонанс официр, ађутант, маса подофицира, ордонанаса. Копите коња су трупкале дижући облаке прашине, и цела „кавалкада“ заустави се тамо негде на левом крилу, код суседне батерије.

Дуго смо чекали док је стигао до нас.

Командир је бледео, црвенео, знојио се, шкргутао зубима и бесно колутао очима на војнике, који нису обратили пажњу на своју спрему. А било је много заме-

рака... Кајиш на опреми је био преврнут. Тамо мрља на камуту, на коју ће, разуме се, да падне прашина, па да се направи гомилица, што ће коњу да створи рану. А рудни возар Марјан није обрисао коњу очи, од чега овај може да ослепи... Живуљу отпао зврчак од мамуза, и може коњу трбух да пробије... А на другој кари поклопац није чврсто затворен и, наравно, када се нареди галоп, испадаће гранате као краставци... Она опет смрдљива буба Станоје, пунилац на трећем топу, накривио шајкачу, као да је сада дошао из кафане.

— Ситне ствари, господине капетане, врло ситне, — говорио је командант, — али када се наслажу, испада планина!...

— Нови војници, резервисти, — покушавао је да правда командир и себе и војнике.

— Да, али зато имате капларе, поднареднике, потпоручника, и опет на крају треба све ја да видим, — говорио је строго командант, отпоздравио кратко и у галопу одјурио суседној батерији.

Батерија се притајила, као да је људима криво што је због њих командир добио прекор. Или се плаше гнева командира батерије. А командир одмаче се лагано, па се онда окрете.

— Батерија, вољно!... Водници, напред!

У галопу смо пришли и поздравили.

Командир нас је гледао мрачно и строго. Онда срдито, кроз стиснуте зубе, савлађујући љутину, проговори

— Чули сте... и више да се то није поновило! То је ваша дужност била. Јесте ли разумели?

— Господине капетане... — заусти потпоручник Александар.

— Јесте ли разумели? — запита још строжије командир.

— Разумемо!

— Батерија да се врати у бивак. По ручку да се изврши детаљан преглед људи, коња и возова, и да ми се о томе поднесе извештај у четири часа. Тада ћете примити нова наређења. Јесте ли разумели?... На своја места!

Кроз батерију се пронео глас да ћемо вечерас кренути, јер су посиљни причали како је наређено да њихови официри морају вечерас бити у касарни тачно у осам часова. Можда би се још преко тога и прешло, али је заиста важно оно што кувари говоре: како ручак за сутра мора бити готов још вечерас у десет часова. Најзад је стигла вест са меродавне стране, од посиљног команданта пука, који је чуо када је командант наредио ађутанту да напише заповест за покрет у два часа по поноћи. То нам је исто рекао и командир, када смо подносили рапорт у четири часа после подне.

Чињене су последње припреме. Посиљни су довлачили сандуке официра, подофицири су слали војнике у варош да им купе разне ствари.

При улазу је стојала маса људи и жена. Оцеви, мајке, сестре и жене преко оgrade разговарали су са својима, саветовали се, заветовали и љубили. А било их је које нико није испраћао. Седели су они тужно пред шатором, посматрали чежњиво ове испраћаје, мислећи на своје и родни крај...

Седели би дуго тако, али труба засвира „збор“, потом за „вечеру“... „повечерје“.... Морало се раније лећи.

Жмиркале су звезде и шкиљили варошки фењери, када су војници устали. У даљини негде кречетале су жабе, а зричак је и даље безбрижно зрикао и потсећао на она времена када се лешкарило на трави, сањарило у топле летње ноћи... Сећање је било кратко као мисао, па се одмах све изгуби у шуму топова и кара, топоту

коњских копита, звекету ланаца и оштрим командама. Тамни дугачки редови запрегнутих топова и кара низали су се, померали и равњали. Широко је фронт ратног артилериског пука и крила су се губила у помрчини. А људи, сићушни и малени, промицали су са фењерима. При овој светлости цаклио се челик и светлуцале очи коња, чије су фигуре упола осветљене изгледале огромне.

Сеизи су приводили коње, командири дозивали дежурне, водници вршили последњу смотру и онда рапортирали командиру да је батерија спремна за полазак.

Поноћ је била прошла...

Војници су се прибили у мале групице и причали. Чујем како Танасије објашњава да је у Турски рат пошао са једним динаром у џепу, а вратио се из рата са сто динара. Неки, сигурно они којима је ово први рат, запиткују: како је то могуће.

— Вешта вештина и брза брзина! — поче Танасије да разлаже, али га прекиде оштра команда: „На своја места!“

Војници се разиђоше. Још се неки искашљују и онда батерија занеме... Гледали смо на десну страну у ноћ, одакле је допирао топот коњских копита. Онда се нареди да војници скину капе. Из даљине се зачу дрхтав глас:

— *Благословен Бог наш всегда није и присно...*

Једна звезда прелете преко мрачног неба, остављајући за собом траг, па се и он истопи, а околне звезде као да синуше јаче.

— *Побједи благовјерному Государју и Краљу нашем Петру првоме...*

Предњи левак поче да шкљоца зубима о ђем, али возар притеже узде, слушајући глас свештеника који се молио за победу оружја, за здравље и живот војника и оних на дому. Сви су понављали молитву смирено, ша-

својом. А ни сам народ их није осуђивао. Рат је... жељни су војници много којечега и сељаци су без роптања гледали за њима. „Кад се вратим, платићу ти... чекај ме!“ — добавивали су војници и уз смех истрчавали на пут. Често су се смејали и официри. А некад су опет војници строго кажњавани. Било је то у једном селу покрај Мораве, када је Танасије Првуловић излетео из једне куће са закланом кокошком, па је махао кроз ваздух да би јој после лакше перје почупао. Видела га цела батерија, чак и командир. А по извршеној казни, поднаредник Траило држао му је лекцију као за утеху:

— Добро, украо си. Молим лепо... Али буди мајстор да те не види командир. А ти размануо као барјак. То и бабе умеју. Е, да знаш!... Зато сам ти слатко ударио десет батина.

Кад командант застане да пропусти дивизијон, онда је сваки на своме месту. Виде они из далека његовог белца су кусим репом. Водници и вође одељења су тада строгим гласом опомињали: „У запрежнице“... „Средњи, терај левака!“... „Држи одстојање!“... „Не каскај!“ — и увек су погледали испод ока да ли то чује командант. Јер он то тражи. Замерка мора да се стави и кад је све исправно. Али ако командант однекуда изненади, онда би се све сручило на главу водника.

— Окрените се, окрените. Зар не видите да рудни каска... Хоћете да ми упропастите коње, — и командант се обрати рудном возару строгим гласом: — Онда ћу тебе, бубо једна, да упрегнем.

Некада су ове замерке биле на своме месту. А много пута је замерао без икаквог повода, тек само да нешто примети. Мислио је ваљда да је командант и својим чином паметнији од свију, а уз то сматрао је да је он на томе месту не да хвали, већ да критикује. И пред овом заједничком опасношћу, официри и војници спријатељили су се на маршу и узајамно обавештавали

о наступу командантовом. Његове наредбе су извршиване тога часа, али чим би се удаљио, опет би све ишло као раније.

Са артиљеријом је маршовала и пешадија, некад напореда, а неки пут смо је сустизали. Запамтио сам тако много лица из појединих пукова. Пао ми је у очи један црвени и дебели пешадиски официр. Био је резервиста. Онако гојазан, са раскопчаном блузом, вечито се хладио и дувао... Неке је чизма убијала, те су рамали и поштапали се. А пешаци натоварени ратном спремом, погнута и опуштена руку, клацкали су лагано, гледајући испод горњих очних капака. Често би добацивали артиљерцима: „Лако је вама“. Било је у тим речима зависти, а помало и нетрпељивости. „Море, љубићеш ову цевку!“ — одговарали су артиљерци... „Ах, док је мени пушке, путуј игумане...“ — говорили су мрзовољно пешаци...

А већ дојади и ово марширање. Није се касало, већ смо данима ишли ходом. Моје место било је поред предњег возара на трећем топу. Већ смо се наразговарали. Причао ми је Милојко, предњи возар, како је жењен, има једно дете. Летина је добро понела... Секира га стално дешњак који помало заостаје, те мора чешће бичем да га опомиње... Средњи возар је дремао, а рудни, Крста, тежак и гломазан као „Ексило“ на коме је јахао, непрестано се жалио што није послужилагац, те да и он скрене са пута у понеку кућу. А када ја мало поодмакнем, он је онда послужиоцима издавао налоге, и бисаге на његовоме седлу биле су као неки магацин трећег топа.

Преда мном се стално котрљала кара другог топа. Онако напуњена разорним гранатама и шрапнелима, крчкала је под теретом и мрвила камење на путу. У почетку је за мене била разонода да посматрам како пршти шљунак и како сене варница са неког већег камена. А неки

пут ми чисто лакне, када се камен измигољи и остане читав... Мисле људи о свем и свачем.

Повремено застане потпоручник Александар и почне

— Ух, замисли!... Јеси ли замислио? — онда плуцне, превуче руком преко образа и обухвати подбрадак. — Замисли... — па тек наједном: — Рудни, терај дешњака, животињо једна, шта дремаш! Ах, морам да га шкартирам... Овај, шта хтедох... а — ја! Јеси ли замислио?... Младу, лепу, црномањасту од седамнаест година. Ња! — онда удари коња мамузом и у галопу одјури код свога вода.

А када га видим идући пут да је застао, ја му из далека викнем како сам замислио добро. Он ми ништа не одговара, већ пође напоредо, мрачан и туробан, а онда тајанственим гласом почне:

— Ето тако размишљај путем... И то је тешка мисао... Гледам овај свет. Све млади људи, у напону живота. И та ми се мисао непрестано врзма по глави. На пример шта?...

— Да нас врате кући...

— Не... Мислим, како би то дивно било... а — хај, како би то лепо било, да нас сада у Ћуприји сачека две хиљаде девојака и жена и да падне команда: бирај коју хоћеш! — Онда се грохотом насмеја и удари ме по рамену, да ја полетех на врат свог коња. — Је ли, не би се љутио?

Изгледа ми да је помисао на жене олакшавала све тегобе овога марша. Били смо доста далеко од ратишта и главних саобраћајних центара, где би се још и могло шта чути о рату. По неки пут смо имали утисак као да учествујемо на неком маневру. Трубе су на маршу свирале, служба се обављала по мирнодопским правилима. Дисциплина је увек одржавана као у касарни и... још се није имало осећање рата. Йуди су прегорели оне прве утиске растанка. Већ навикнути на овај нови живот,

почели су да сређују утиске. У почетку је и сећање на жену и породицу било као нека болна рана, а потом као чежњива и слатка мисао. Само, још једино Петар нишанција није могао да преболи. Држећи се за штит топа, ишао је тако, блудећи погледом негде у даљину, и мислио на жену и своје село. А увече, када заврше послове, легао би Петар на сламу, подметао руке испод главе и ћутао. Волео је самоћу. Остали војници скупљали су се у мале групе и причали доживљаје из свога села. Причало се тада отворено, говорило о интимним породичним односима, као да се ти људи никада више неће вратити својим женама. Неожењени би гутали речи и зажагреним очима посматрали обично Јанкуља. Прича он, да су га родитељи оженили још у петнаестој години, у осамнаестој остао је већ удовац. „Бећарисао“ је до двадесете, тада га други пут оженили и до двадесет четврте године имао је Јануљ петоро деце од двеју жена. Важио је за то као најискуснији, и преко тих женских питања наметнуо се као неки ауторитет и у осталим пословима, и војници, нарочито они неожењени, слушали су га.

Али имало је дана када им није било до причања. Нарочито када по доласку у бивак треба чистити оруђа од прашине, или када однекуд из даљине треба на леђима носити сламу за простирку људи и стоке. Или када командир врши преглед коња... Е, то је било најболније питање свију батерија. Командир је највише страховао за коње. На сваком застанку је опомињао војнике да коњима бришу марамом очи и груди од прашине и зноја, да им се груди од дугог теглења не би изражавиле.

— Први је услов готовости за борбу једне батерије да су коњи здрави. Ако су они неспособни за вучу, неупотребљиви су топови и оне гранате. Људи су мртви, — говорио је командир често војницима.

Иако су војници поступали по његовом наређењу, ипак, после неколико дана марша, примећено је како су груди неких коња рањаве. Било је немогуће упућивати коње у болницу, а тешко их је лечити на маршу. И командир се наљутио. Неко је морао бити крив. По доласку у бивак наредио да се удари по пет батина сваком возару чији су коњи били рањави.

Потпоручник Александар покушао је да ублажи заповест доказујући да су седла и камути нови. А то још више наљути командира.

— Није тако, господине потпоручниче! Посматрам их ја одавно како су се на седлима скљусили као баке неке. Уосталом, то је било ваше да приметите, а не моје. Изгледа ми да ја у овој батерији треба да сам и каплар, и водник, и командир. На извршење!

Потпоручник Александар је отпоздравио и покуњене главе удаљио се. Наредио је онда трубачу да свира збор. Онако натмурен, са набијеном капом на очи и забаченим рукама позади, стојао је непомичан, док су војници журно прилазили у строј... Наједном као да се прену. Заврте главом, мљасну устима као да неке нешто псује, и заурла из баса:

— Мечке једне!... Хоћете ја да вам чувам коње!... Поднаредниче, удри свакоме по пет батина.

И грчила су се тела, стискали зуби, али ћутећи отрпеше возари по пет удараца. Мало погурени, враћали су се у строј, гледајући тупо преда се. Остали су застрашено посматрали сцену.

А сутрадан, на маршу, возари су на сваком застанку брисали очи и груди у коња. Танасије Првуловић, телефониста, који је сам извукао више батина него сви скупа војници у батерији, задовољан што су га мимоишле батине овога пута, посматра Крсту возара како брише коње и вели му шеретски:

— Хе, Крста, батине су из раја изишле...

Тамо се гине

Наређено је устајање у један час по поноћи, а покрет је заказан за четири часа.

Људи су се лено протезали и једва вукли уморне ноге. Ноћ је била мирна и пуна звезда. Тишину њену нарушавало је рзање коња и звекет ланаца... Исток се беласао када су послужιοци подизали шаторе, а возари натакли камуте коњима. Потом су кувари поделили ручак и тачно у четири часа кренули смо.

По утврђеном реду излазиле су батерије на друм и губиле се у прабини.

Већ смо се навикли на све невоље овога дуготрајног марша, па нас је почела помало мучити и досада. Чак ми се и Танасије жали:

— Мршава посла, господине наредниче... По три сага маршујемо, док наиђемо на село.

Стигли смо у Лазаревац.

Опет је настало равнање шатора, топова, затезање коњушница. Истина, људи су се на то навикли. Извршена је подела рада и посао се брзо свршавао. Пред вече паде киша, покупи прашину, али се ораница расквасила. Уморни коњи опустили вратове, а војници, калави, завукли се у шаторе и чекају вечеру. У неко доба зачу се жагор и шљапкање по блату. Стизали су и пешаци. Претоварени и заморени напорним маршем, војници су се једва кретали, вукући огромне количине блата на цокулама.

Стражари су дремљиво блудели у ноћ, а војска спавала. Било је осам часова.

Око поноћи изненада засвира труба „Устајање“. Још буновни, људи су се саплитали о конопце шатора и псовали. Вучку возару пали камути у блато, и он је био очајан што не може у мраку да их распреди. А неком возару првог вода украли ћебе, па псује на сав глас и прети да ће лопову коске поломити, ако га само ухвати.

— Куш!... Ни речи да нисам чуо! — загрме из баса потпоручник Александар... Војници занемеше наједном. Само звецкају ланци и коњи ржу.

Али тада засвира „повечерје“. Командир нареди да се наново разапну шатори, јер је покрет одложен.

Људи се примирише. Онда потпоручник Александар позва вође одељења. Пред њим је шкиљио фењер. Онако висок, раскречио Александар ноге, забацио руке на леђа, капу набио на десно око и љутито хвата зубима брк.

— Сад и никад више! — проговори страшним гласом. — Јесте ли разумели? — Вође одељења су ћутале. — Да се ово није поновило, иначе ћу тебе, Траило поднаредниче, тако на мртво да изударам, иако си поднаредник...

— Молим вас...

— ... да ти ни Господ Бог неће помоћи. Јеси ли разумео?

— Разумем.

Онда потпоручник Александар шмикну кроз нос, пође два три корака, и настави тишим гласом:

— Возари измешали камуте, ономе нестало ћебе — он се окрете поднареднику Живојину. — Још ноћас да се ћебе нађе. Где знаш... где знаш, и да ме сутра известиш: господине потпоручниче, нашао сам ћебе. Јеси ли разумео?

— Разумем!

— А то је само зато што се господа поднаредници први завуку под шатор и тамо смрдљају, док ће возари још мало да окачињу камуте на плотове... И запамтите: још за видела да преслишате свакога возара да ли зна где му је прибор. Јесте ли разумели?... На своје место!

Овде смо преданили. Био је четврти август.

Али истог дана увече, око десет часова, труба за-свира „устајање“, једанпут, други пут, па трећи пут, што треба да значи журно спремање. Али сада се ниједан не превари да узме туђу ствар, иако се радило по тамној ноћи без светлости. Батерија је била спремна за десет минута.

Путовали смо целе ноћи. Послужиоци, преморени од дуга марша и неспавања, држе се за штитове и жмурећи корачају. Коњи се непрестано саплићу, а водници и вође одељења повремено опомињу возаре:

— Држ'те коње на дизгинама

С времена на време дају се застанци и људи поседају. Али одмах задремају и, таман глава клоне на груди, а из даљине допире команда, возари узјахују и једнолично клопарање, као удари костију, провлачи се кроз ноћ.

Пред зору наиђе нека магла и захладне.

Сељанке и деца исрчавају на пут.

— Пожурите децо, пожурите, — виче једна стара жена. — Бог вас благословио!

Око подне угледасмо варошицу Уб. Предахнусмо, када предње батерије скретоше у неко орање.

— Како се зове ово место? — запитих у пролазу једнога старца.

— Вучјак — и стари пође, напрежући године да ме стигне.

— Одакле идете, децо?

Рекох му: из далека, и затегох дизгине да се стари не замара.

— Е! — и стари заврте главом. — Многа су чуда починили. Не дајте, децо, да нам душман пороби земљу. Не дајте... Пратио сам све мушко из куће у рат, па ако треба и ја ћу! — и стари претећи диже штап, док му је ветар лелујао седе власи.

— Стараћемо се, дедо! — одговори Петар нишанџија.

— Ни коске да им нисте оставили! — довикну стари и, већ немоћан, застаде наслоњен на штап.

Сренусмо и ми у ону ораницу. За чудо, топове нисмо равњали. Али командант је разапео шатор на најкаљавијем месту, тачно према средини дивизијона, како то правило службе наређује. Возари су још водали коње кад испаде Танасије и саопшти војницима да се са брежуљка, где нема жагора, чују пуцњи топова.

Скупио се тамо народ, сатима ћути и гледа у сиви хоризонт слушајући потмулу тутњаву. Тај језиви тутањ изазива нелагодна осећања, чудан немир и кржаве визије... Јер сваки тај пуцањ доноси можда смрт и људи сада у самртноме ропцу умиру. Свеједно, наши или њихови, тек људи су. А ми идемо баш тамо... Мучно је стање ишчекивања. Сви су некако сетни, а они што остају и неспокојни, јер не знају шта им доноси сутрашњи дан... Жене се крсте и моле за спас својих који су тамо.

Сада смо пред бојиштем. Има у нама мало љубопитства, а и зебње... И, слушајући потпуму грмљавину топова, људе обузима притајена дрхтавица. Али спољни изглед је ипак безбрижан, на око ведар, војници се шале, или се смеју само једним крајем усана.

Око подне повикаше да спроводе заробљенике и сви потрчасмо на друм.

Било их је до стотину. Постројени по четворица, ишли су лагано и погнуте главе. Уздигнутих рамена

као да очекују ударац, унезверено су погледали око себе, готови да и пред малим дететом клекну и моле за милост. А спроводили су их старци из трећег позива, у гуњевима и исцепаним опанцима.

— Јесу ли се предали?

— Јес', кад смо их ухватили за гушу, — одговарају поносно старци.

— Које су вере? — запита неко од војника.

— Па видиш: швапске...

Поворка је замицала те се вратисмо у бивак. А када смо водили коње на коњопој, пролазећи кроз варош, чујемо да су Аустријанци заузели Шабац; по другима, прешли су и Дрину и великом масом надиру у Мачву. Причају о зверствима Мађара над нејаким светом, што код људи изазива гнушање и притајену жељу за осветом.

Данас је наређено да трубе више не свирају. Непријатељ је близу. Са смирајем сунца војници су размештали шаторе и у први сумрак већ су били легли. Само су још официри тихо разговарали и зурили у мрачан хоризонт, тамо негде према Сави, где су се времена на време видели кратки одблесци од топовске паљбе, као сијавице при сушном времену. Можда нам је ово последња безбрижна ноћ... Ко зна.

После поноћи чуло се кратко: „Устај!... Диж се!“

Свитци на хоризонту, тамо према Сави, били су све чешћи. Војници за моменат застану, погледају на ту страну... Онда се још журније прихватају посла, и пук је за кратко време био спреман за полазак.

Пешадија је већ излазила на друм и хватала десну страну пута. Људи су потрчкивали да у мраку не изгубе везу, а муниција у фишеклијама је клопарала. Застадосмо... Негде је загушило. Чујемо како треба пропустити сељачка кола, са избеглицама. Вочићи миле, шкрипе кола, и чује се детињи плач.

Када се раздани, видимо колико су испијена лица у људи. Пешаци упорно клацкају са нама, онако у групи, али по јединицама. Иако су преморени, поглед је њихов одлучан. На застанку избаце само десну ногу, пресамите се преко пушке и ћутећи гледају преда се.

Запитах једнога, зашто не седне.

— Теже ми је онда. Забрекну ноге, па ни да макнем, — одговара пешак, вадећи из мараме крижани дукан. Облизујући папир обрати се он мени:

— Ама, господин наредниче, докле ћемо овако?

— Ту смо, још мало...

— Досади ми ово набијање друмова. Вала, да се сретнемо једном, па ца, или бу! — и, вадећи палидрвце, додаде: — Лако је вама, артиљерцима.

— Јест, возарима, — додаде Рајко пунилац — а ми послужиоци идемо стално пешке.

— Ех, — ману руком пешак. Затим припали цигарету. Онда повуче један дим, и гледајући жмиркаво Рајка продужи: — Ухватиш се, бато, за цевку, па идеш и спаваш. А зашта да се ухватим ја?... Ноћас, тек ослоних се мало на фишеклију онога Изворца, а он се ритну, ћаше зубе да ми истера Ни њему није лако.

У близини Коцељева сретосмо дугачку поворку воловских кола, на којима су лежали рањеници... Бледа лица, потамнелих очију, гледали су они болно некуд далеко, и, заузети својим мукама, нису нас ни опажали. Војници их посматрали са пуно саучешћа... Један рањеник се грчевито ухватио за трбух, јечи, а самртно бледило му се расуло по лицу. Други је са увијеним лицем, а околу очију види се усирена крв. Било их је са пребијеним рукама или ногама, у неких су завоји крвавили и сви су имали подједнако паћенички израз... Наједном, војници почеше притрчавати једним колима, онда застајати неми, одгледати за колима очигледно збуњени и запрепашћени. И као тих јецај проструја глас: мртав.

— Па где ћете са њим? — запита неко болећивим гласом.

— А шта га знам... умре сад на путу! — одговори старац, као да је хтео рећи: овде, онде, свеједно... има их много... видећете.

Покрај мртвог војника седели су рањеници. Та он је био њихов друг, доскора је био жив, и зар да га баце као ствар са стране пута...

А колико је тек мртвих пред њима. При сваком овом пуцњу, од којег земља трепти, падају мртви и рањени... И целу ову масу здравих и снажних људи воде на губилиште. Ево, баш онај мали пешак са забаченом шајкачом, погнуо се грешник и иде можда да погине. Не можда, већ сигурно... Сутра, можда баш у ово доба, лежаће исколаних очију и крвавих уста. А он сада мисли вероватно на своју жену и дете.

Сунце се мучно пробија кроз облаке, као да жмири. У даљини се замрачује од тамних облака, који се лагано прикрадају. А тешка оморина притисла земљу, као да је дави. Танасије само безбрижан, објашао лафет и заглибао клип куваног кукуруза, који је дигао негде успут.

Потпоручник Александар ми приђе па прича како нигде није видео лепшег народа, него овде.

— ...А једра да прсне, сва је набубрела. Стрели код бунара, знаш, и гледа ме право у очи. Код нас би сто пута побегла. А она јок, као да ме чика. Помози Бог, снао, кажем ја. „Бог ти помогао... А отклен си?“ — пита она мене. — Из далека, — велим јој ја и прилазим све ближе. — А, овај... је л' ти се свиђамо, онако на око? — „Јашта, рано, не вали ви ништа“ — каже она и намигну. — Гле... помислих, чекај да „профитирам“ нешто, док није наишао командант. — Па овај... питам је ја, је ли, снао, бога ти, теби нешто није добро. — „Вала Богу, мени ништа не фали“. — Како ти не

фали, кад си болесна? — „Јок ја“ — каже, па се испри. — Добро... а шта ти се ово надуло? — дохватим је за груди. Ух! — потпоручник Александар удари се по потиљку, а капа му налете на очи. — Разумеш ли?... Свашта би било, да не угледах белца командантова.

Док је то говорио, случајно опазих да је извукао ноге из узенгија и млатарао слободно. Сетих се онога мртвога војника, чије су ноге слободно климале изван кола...

— Потпоручник Александар! — чусмо отсечан глас командантов, који нам је однекуда заишао иза леђа. — Је ли ту ваше место?

— Разумем! — поздрави Александар и у галопу одјури код првога вода.

Сељаци се прибили са стране пута и чекају док возови прођу. Жене и старци стоје испред вочића, а децица, пуна их кола, наслонила се на лотре и машу ручицама. Сви напуштају своје домове пред најездом непријатеља, и жене, полазећи у бежанију, наричу. Ни сами не знају куда ће. До првога мрака ићи ће тако, онда ће скренути на неку утрину, разапеће поњаве, као черге, и седеће поред ватре, послушкујући пуцње топова.

Наилазимо на биваке разних слагалишта и муниционих колона. Коморције су јако забринуте због близине непријатеља. Не маре они за себе, Боже сачувај, него им је стало до материјала.

— Вала, ако они преко нас живих или мртвих дођу до вас, — рече мој командир једном капетану приликом застанка — онда им слободно изиђите на сусрет и предајте рапорт.

Пред селом Коцељевом рекоше нам да ћемо сада наићи на једну заробљену аустриску батерију. Заборависмо на умор.

Батерија је била заустављена на путу и Аустријанци су баш тада хранили коње. А околo су стојали, као каква почасна стража, наши војници са пушкама. Необично нам изгледа она униформа, коју сада први пут видимо. Из потаје се дивимо угодним и снажним коњима. Војници прилазе топовима и стручно разгледају, док се Аустријанци снисходљиво смешкају и љубазно показују како се отвара затварач.

— Знаш... кратка им цев, — критикује један.

— Наш је затварач бољи...

— Пази како је тело затварача зарђало. Не биo ти ја каплар...

— А-ух, да су ми она два рудна, па да прескачемо препоне са све топ...

Јанкуљ прилепио главу уз отвор цеви, и гледа не би ли шта унутра нашао. А Крста, возар, са коња даје налог Танасију, да опипа једне бисаге...

— Нема ништа... само конопци.

— Пих, славу им њину, зато су и пропали! — Крста љутито ошину свога дешњака. Онда се присети, и окрете се: — Понеси и те конопце, макар штогод.

— Нема за нас хлеба, — вели Танасије додајући конопце. — Прошли су они кроз сто руку.

Када пређосмо батерију, војници весело разговарају. Као да је онај притајени култ према моћној царевини потамнео, јер су људи видели како царски војници повијају кичму, а онај челик лежи немоћно у прашини.

— Знаш... нема ту шта... — говорио им је самоуверено поднаредник Траило. — Овај... знаш, бој се бије, како да ти кажем... „срцетом“, а не поткованим цокулама. Не дам ја Танасија за десет њихових.

— Зар је тако добар?

— Кој'... хм! Знам га још из Турског рата. Кад је осматрач тај баца бомбе, пуца заједно са пешацима, везује телефонску жицу по највећој ватри. А што је

главно у рату, мајстор је да украде и да га „ники“ не увати. Је ли тако, Крсто?

Овај не пориче његову храброст у борби. Али као да му оспорава довољну окретност у оним операцијама иза фронта, јер му је скоро баш Траило ударио десет батина, што је махао закланом кокошком пред целом батеријом...

Тако разговарајући стигосмо у село Велики Бошњак.

Подне је давно превалило. Село је било готово пусто. Испред једнога храста опазисмо само неког старца повијеног до земље. Њега су године придавиле и већ немоћан, а ваљда и сит живота, гледао је тупо преда се... У суседном дворишту остављени пси жалосно су завијали. Преко зелених и напуштених пашњака, тамо у даљини, у плавкастој измаглици, нагло се уздизао Цер, као неки вечити, будни стражар над овом равницом. Са те баш стране допирали су пуцњи. Не знамо да ли то гађају наши или њихови топови, тек земља је дрхтала.

Људи се невољно окрећу, сећају се родног краја и тишине домаћег огњишта. Још чисто не верују. Све мисле да ће нас ипак ова чаша на некоји начин мимоићи... Тамо се гине... Најзад, ако се мора, а мора се, мора... Отаџбина, деца, жене... робље. Да, да... — ако је судбина, од ње се не може умаћи. А грозно грува, пуцњи се сустижу и ваздух дрхти...

Сунце се само помоли, па опет зађе за црн, густ облак. Још је мало у висинама трептао мутан одблесак, онда се облаци уметнуше и црни застор поче да се развучи. Једна муња свитну, па одмах потмуло загрме.

Топови су трештали... Срца су дрхтала, а и земља под нама као да је стењала...

На падинама Цера

Било је то шестог августа, око поноћи, када се кроз бивак пронесе глас: „Дижи се!“ „Устај одмах!“

Свуда око нас је блистало, свиткало, а ваздух је подрхтавао од грмљавине из облака и грувања топова. Простор се губио у мрачној ноћи, и чинило нам се као да се битка води пред нама. У том општем хаосу јединка се губила, људи се несвесно прибијали у гомилу и немо посматрали страشان приказ. Мрачан хоризонт је бљештао према Шапцу од неке ватре. А на супротној страни, према Церу, шрапнели су светлуцали као ројеви свитаца, час брже, потом спорије, онда би учестали на широком простору или се збивали у гомилу. Видели се одблесци неких батерија и хоризонт би на широко засветлео у правилним размацама времена, затим још жешће, да је изгледало као да небо гори.

Ишли смо журно баш у томе правцу. Осећали смо да се ближи одсудан час. Можда ујутру, можда сутра. Тамо већ гину. А у некој бари жабе крекећу... Ми журимо у борбу, у смрт... Свесно?... Вољно?... Наше је расположење мрачно као оно црно небо, па би желели да се ноћ продужи и да исто тако и простор корача испред нас. Али оно, као за инат, свиће, нагло се појављује дан и већ се јасно разазнају грбине Цера.

Ба-у, ба-у... одјекује са врхова планине. Срце подрхтава... Да ли нас виде?... А можда су тамо наши. Није ипак пријатно. Иако је припекло сунце, ледена страва прожима тело. И, пред блиским сударом, артиљерци се

окрећу, тражећи очима пешадију. Некако смо сигурнији када су они поред нас. А пешаци се изгубише баш тада, као да у земљу пропадоше.

— Ваљда неко о томе води рачуна, — објашњава наредник Милутин.

Далеко напред видимо команданта, како спокојно јаше на белцу. Он сигурно зна ситуацију... Иначе, нигде се не види човек, ни лево, ни десно. Рат смо замишљали сасвим другојачије.

У неко доба, пук се заустави, да напојимо коње на једној речици.

Наиђе капетан Јован, те га запитасмо за ситуацију.

— Наша је дивизија резерва армије. А то је нешто најгоре за нас. И чим нас као резерву хитно упућују, значи да је ситуација озбиљна. Јер ви знате за оно народно: не зову магарца на свадбу да игра... те и ми. Друго је оно кад наступаш, — пипаш, решаваш се хоћеш или нећеш. А овде нема. С друма те упућују у највећи окршај... Дакле, они су прешли Дрину, а надиру и на Шабац. То вам је као неки обухватни напад. О-вам'те Цер, онам'те Шабац... мица тракалица!...

Чудило ме само, са колико мира и присебности говори, чак целом разговору даје шалив тон. Необјашњиво ми, како се неко може шалити, када људи гину! Док је говорио, ја сам непрестано гледао у врх Цера, одакле је пуцала нека батерија, и свакога часа сам очекивао да над нама почну прскати шрапнели. Хтедох запитати да ли је оно тамо наша или њихова батерија. Али, видећи равнодушно лица, нисам се усуђивао, да ми се не би смејали. Најзад, савлађујући себе, запитах као узгред:

— Шта ли гађа она батерија?

— Свакако Аустријанце...

— А када би њихова била онде? — запита наредник Милутин.

— Их! — ману руком капетан Јован. — Летела би нам пердашина по овој равници.

Изгледа ми, као да свима мало лакну.

Ишли смо лагано. Гледао сам непрекидно у планину пред нама, али се ништа није видело. Сретосмо кола са рањеницима.

— Бре друже, да ти човек позавиди! — обрати се један од послужиоца неком рањенику. — Ти си пребринуо бригу...

— Не дао ти Бог!

— Из кога сте пука?

— Петог прекобројног.

— Како је тамо?

— Не питај, све изгибе.

Онда опет застадосмо. Видимо, како напред јуре ордонанси. Позваше и потпоручника Александра у извиђање. Војници ћуте. Када за моменат престану пуцњи топова, језива тишина завлада око нас... А то још више појачава стрепњу. Стање ишчекивања постаје већ не-сносно. Померисмо се још за један километар, онда се наново заустависмо. Цер је сасвим близу. Дрвета се јасно виде. При врху опажамо неко кретање... свакако су то војници оне батерије. На једном пропланку појавише се коњоводци са коњима: један, два, три... има их више, и већ замичу у шуму. Негде у даљини припуцаше пушке, али они и даље иду. Сигурно их нико не гађа. А пред нама лево и десно одјекује топовска паљба.

Подне је. Из влажне земље бије нека тешка успарина. Људи поседели покрај пута, очекујући заповест. А тамо напред се нешто одиграва. Рапортирају ордонанси и опет се враћају. Одјаха и командант дивизијона. Када се врати, он одазва командире батерија. Тек пошто се ови вратише, пук крете.

Навикнути на непрегледну равницу, гледали смо са страхом и дивљењем Цер, који се из равнице нагло

дије, као бедем неки. Приближисмо се његовим падинама.

Милјоко возар скрете ми пажњу да војници, који су напред, претрчавају на једну страну пута, где застају и нешто посматрају.

— Сигурно има мртвих — додаде и ошину коња, као да би желео што пре тамо да стигне.

Ја сам, напротив, затезао дизгине. Гледао сам задихано на ту страну и, само да могу, скренуо бих да не видим неки страشان приказ. Али коњ ме је носио, већ смо близу, и чујем где војници говоре: „Мртав Аустријанац“. Непријатно ми је, али ме нешто вуче баш тамо. Идем као у неком бунилу за осталима и, задржавајући дах, гледам са ивице пута у јаругу.

Разјапљених вилица леш је био леђима пресамићен преко једне стене и стакластим очима зурio у бесконачност. Груди су биле раздрљене и кржаве, а ноге грчевито подавијене

Нешто ме смлати и осетих умор. Апатично пођох. Цигарета ми није пријала, те је баких. Једва се зауставих код првога вода.

— Јесте ли га видели? — трже ме смех Танасијев. — Ударило га посред груди. Алал му вера... Али нема ништа.

Једва дођох к себи.

— А шта нема?

— Ја му опипах џепове. Али га већ претресли. Е, што нисам пешак!

— Зар мртвог човека!

— Их, штагар сам их опипао за време Турског рата! — Танасије се расприча како је претурао лешеве турских војника, мислећи свакако да то мене занима. Зауставих коња, да сачекам свој вод.

А тамо, војници се смеју Петру нишанцији што је убледео када је видео леш!

— Па то ми је први пут! — правдао се он.

— А и ти, шта ми се правиш Краљевић Марко кад си видео мртвог човека, — бранио је Траило Петра. — Чекај, бато, док ти зафијуче над главом. Тада ћу те питам!...

Наједном, људи заћуташе... Испод једног дрвета, са стране пута, налазио се у седећем ставу леш аустриског војника. Поцрнео као земља, надуо се, да се покидала сва дугмета на блузи... Глава је мало накривљена, а једно око исколачено. Око крвавих усана ројеви мушица. Тежак задах нас запахну.

Иако је непријатељ, људе обузима језа на судбину човека. И нехотице се намеће мисао да ћемо тако можда и ми.

У оближњем јарку угледасмо још три леша. У једнога раширене руке, други забио главу у земљу, а у трећег глава преполовљена. Тешко је посматрати. Призор је упечатљив и мучан. Леже трупине људи непомично као оборене кладе, док из оближњег жбуна прну весело јато врабаца.

Батерија застаде. Зачу се оштра команда:

— Батерија... Sprema за паљбу.

Низ кичму проструја хладан жмарац. Вероватно под мучним утисцима, људи се колебали неколико тренутака, а када се прибрасе, журно приђоше оруђима и почеше скидати кожне навлаке са поједних делова. Стојали су непомично поред топова.

Цеви су зјапиле сада отворене, као мртвачка уста.

На свима странама виде се трагови борбе. Разбацане чутурице, капе, делови војничке спреме, испаљене чачуре. У једноме шипрагу побијени товарни коњи, изнадували се и ноге им само штрче.

Војници посматрају и ћуте. Ледена дрхтавица и притајен страх прожимао је тело. У рату неко мора по-

гинути и тај ће бити исто онако надувен, помодрео као леш поред кога сада пролазимо, а са кога је скинута обућа, те су прсти раширени и отеки, слично корену у алрауне.

Као да нам праве шпалир, лежали су мртви са обе стране пута. Битка се на овоме делу водила на друму, и где је који пао, ту и остао. Било их је много. Негде један до другог... на размаку од десет метара, опет двојица... читав ред... И баш ту, испред Текериша, зауставише нас. Командир нареди да војници сјашу.

Тежак задак усирене крви и трулежи испуњавао је ваздух. Покрај топа лежала су двојица... У једнога бледо лице прорасло црном брадом, усне полуотворене, а из носа млаз усирене крви спојен са црном локвом, у коју је пола лица уваљано. У другог једна рука подавијена испод груди, а друга обухватила, вероватно у самртним мукама, струк траве, где је и беличаста главица детелине, коју ветар нише. Иако је мучно, неко унутарње љубопитство гони да се ма и летимично погледа. Али и тај тренутни поглед довољан је да слика остане незаборавна. Преко пута је лежао младић, полеђушке. Лице бледо као восак, уста отворена као на осмех и бели се зуби светлуцају.

Цела падина Цера црнела се од лешева људских, коњских трупина и разбацане спреме. Било их је на гомили и наших и њихових. Свеједно, смрт их је помирила. Болничари се размилели и растављају их из грчевитог загрљаја, па стављају укрућена тела на паралелно постављене цероваке и бацају у општу јаму, као неупотребљиву ствар, која је употребом дотрајала.

Људска радозналост је пресићена, и све је већ одвратно и мучно. Али то није оно што смо слушали у удобним собама или читали на неким фотељама. Рат је онда личио на олимпијаду, људи били епски јунаци, окићени венцима славе... А овде, људи се распадају ши-

рећи страшан задах. Или их сурово бацају у јаме, као мрцине. Ни име им се не зна. А и ко ће бележити, кад то треба што пре склањати, да се живи не би окужили.

По шумама има још рањеника. Сносе их у шаторским крилима кроз које капље крв. Ту је и завојиште. Згрчени, леже рањеници на земљи, чекајући на ред. Неки умиру. У једнога се груди снажно надимају, а полуотворене очи већ су потамнеле. Допире однекуд самртни ропец. А из кафанске собе, где раде лекари, чује се ужасан крик. Мало после износи болничар људску ногу и баца је негде иза куће, као какву цепаницу.

Сунце је припекло, задах да загуши...

Војник ми принесе ручак. Беше неко печење.

Смучи ми се. Рекох му да нисам гладан, те он једва дочека и седе на лафет, баш према оним мртвим. Слатко је јео.

Војници се притајили. Чак и они разметљиви, као да су занемели пред страшним призором. Никоме није до шале у овој тешкој атмосфери, испуњеној дахом мртвих људи. Под оваквим утисцима сваки види свој живот као далеку прошлост и цело биће је усредсређено на овај тренутак, када треба спасавати голи живот.

Наређено је да се појаше. Очекивали смо да кренемо у правцу оних гудура, што се испречиле испред нас. Али командир узвикну:

— На лево кругом... марш!

На уском путу тешко је окретати топ са шесторном запрегом, те послужιοци на рукама занеше задњак топа и кара. Затрупараше копите коња. Али предњи коњи трећег топа устукнуше, фркћући. Мртви се испречили. Следећа запрега најаха. Командир викну на возаре, те ови размахнуше бичевима. Уситнише коњи ногама и, кривећи вратове, гледаху исколаченим очима црне надуване прилике, али, потерани бичем, опружише вратове и зарише копите у трула, буава тела...

Наскоро скретосмо десно, затим кроз неку шуму, преко ровова, па узбрдо, обичним сеоским путем, да су коњи бректали. Потом смо дуго силазили и стигосмо у једну котлину кроз коју је протицала река.

Ту су војници нахранили и напојили коње. За људе није било ничег. Имало је младих кукуруза, али нам рекоше да се ватре не смеју ложити због близине непријатеља.

Сунце је већ зашло. Плавкаста измаглица је лебдела низ реку, а вечерњача је жмиркала. Река је жуборила, као да се жури да умакне из овога крвавога разбојишта. А ми идемо баш на супротну страну. Видик се губио када смо кренули уз брдо.

Али коњи су малаксали и не могу даље. По нечијем наређењу приђе нам чета пешадије, те се и људи упрегоше. И, удруженим снагама људи и животиња, челик се котрљао преко њива, јаруга, урвина, кроз шуму, целе боговетне ноћи, по мртвоме мраку...

Свитало је кад смо застали усред једне њиве, засејане кукурузом. Лака пара дизала се са земље, носећи мирис изгњављене траве. Војници су секли струкове младих кукуруза и давали коњима, док су они крунили млечне плодове и живе јели. Комора нас још није стигла, нити знамо где је.

Не спава се већ друга ноћ. Људи су поднадули и очи им упале... Гледам Јанкуља како мљаска једући жив кукуруз. Када га поједе, окрете се око себе као да некога тражи. — размахну клипом и удари Косту во-зара по врату. Онда се брзо окрете, наслони се на штит, претварајући се да дрема.

— Фирија дракулуј! — мрмљао је Коста колутајући очима, и пође лагано као мачка, гледајући испод ока, не би ли га нашао.

Војници се кришом подгуркују, али нико не смеде да погледа Крсту, бојећи се његових огромних руку.

— Овам' те тицо, овам'! — зачух глас потпоручника Александра.

Погледах у правцу где су и остали војници гледали и смешкали се. А из јаруге се извлачио Танасије Првуловић, раскопчане блузе, накривљене шајкаче, а кошуља му пуна неких ствари, па му се обесила, као гуша у кокоши. Покушавао је Танасије да се закопча, прилазећи потпоручнику Александру.

— Је ли, грофе, где смо ми ноћас?... А?... Нама попуцаше грбине извлачећи топове, а господина Тасе нигде нема. Је ли? — па напући усне Александар, шмикну кроз нос и приђе ближе Таси, гледајући га право у очи.

Овакве сусрете доживљавао је Таса често, зато устукну један корак и забаци главу уназад, да би повећао одстојање од руке потпоручника Александра.

— Стани! — грмну потпоручник.

— Господин потпоручник, — поздрави Танасије и несвесно устукну још један корак, па наједном замуче и уздиже рамена.

То га је коњ њушкао по леђима и, кад намириса јабуке, дохвати Тасу за кошуљу и размахну лево и десно. Дрекну Танасије и покуша да се склони, али коњ држи кошуљу, и јабуке и шљиве расуше се из његових недара. Војници прснуше у смех, а насмеја се и потпоручник Александар.

Смеје се и Таса, па, да би забашурио кривицу, показа на коња.

— Ето, и они једу!

— Е, оца ти мангупског, нећеш ваљда да ми причаш како си то за коње носио! — наљути се потпоручник и дохвати га за уво. — Од сад да ми се јављаш свакога сата. Јеси ли разумео?... Одлази! — Александар се обрати мени: — Е, ништа не може да буде од њега. И саветовао сам га, и тукао... и опет ништа... Него, имаш ли једну цигарету?

Рекох му да сам последњу попушио ноћас.

— Господин потпоручник, ево имам ја, — наврати се Танасије, и маши се за џеп, одакле извади пуну мараму крижаног дувана.

Потпоручник га гледаше у недоумици, онда махну главом и узе дуван. Али као да се присети:

— Поднаредник-Живојине... Када ноћу маршујемо, Танасија да вежеш за топ. Јеси ли разумео?

Танасије се доброћудно смејао, вукући на ниже пешеве од блузе.

Док су се тако расправљале чисто унутрашње ствари батерије, на брегу су се скупљали команданти и од њих журно одлазили некуд ордонанси. Из те групе издвоји се један коњички официр и пође ка нашој батерији. Заустави га потпоручник Александар.

— Друзе, где су Аустријанци?

— Ево их одмах иза брега..

— Како, како!

Ми се загледасмо. Зачуди нас оволика тишина што је свуда око нас владала... А сем тога наша пешадија лежала је по околним њивама и ливадама.

— Зашто су нас избацили оволико напред? — чисто завапи наредник Милутин, вођа попуњавајућег дела.

Тај коњаник објасни нам у неколико ситуацију. Аустријанци после пораза на Церу беже главном снагом ка Дрини. Овде су само њихова доста јака заштитна одељења. Он се нада да ћемо сада и ми ступити у борбу да би их протерали.

Мучило ме је љубопитство да видим где су њихови ровови и како изгледају. Замолих Александра да одемо на брег и видимо. Приближили смо се тако командантима, међу којима је био и наш командир. Кад нас виде, приђе нам и онда нас поведе иза једнога шипрага, да нам покаже где су Аустријанци.

Пред нама се спуштала блага падина. Ту су биле, чини ми се, неке ливаде, затим један шљивар, који нам је у неколико заклањао видик. У подножју је текла река. Терен се са оне стране дизао. Над реком је била густа магла. На целом простору ни трага од непријатеља.

— Е, видите ону маглу, — објашњавао нам је командир. — Непријатељ је ту, њоме обавијен, и тамо га треба тражити.

Сунце се помањало и ветар је ђарлијао. Купине су биле румене, маслачак отвара цветне главице, а на врховима трава блистала се роса као суза. Све је будило пријатна сећања... Али топови су ту, непријатељ је пред нама, треба се тући, убијати. А зашто све то кад је живот леп?...

— Командири напред! — зачу се оштар глас команданта дивизијона.

Командир оде трчећи кораком. За њим пођосмо и ми, али се ипак заустависмо на извесном одстојању. Био је тамо и командант пешачког пука и команданти његових батаљона. Гледају у карту. Командант пука показује руком према страни где је непријатељ... Онда команданти батаљона отпоздравише и одоше журно у правцу пука... Мало после, један батаљон поче да се свија и прилази нама. Испод самога врха се заустави. Командант батаљона разговарао је са командирима чета, показивао им и он руком у правцу реке. Командири се издвојише и зачу се команда:

— Нож на пушку!

Заблисташе бајонети на сунцу, као хиљаде малих сијалица, и цела маса као да се следи. Командири су издвајали неке војнике, којима су нешто објашњавали и патроле одмах кренуше.

Стиснутих усана, укочена погледа и ледених израза, промакоше војници поред нас.

— Откочи пушку! — викну један, сигурно вођа патроле.

На врху застадоше да осмотре терен пред собом, па обазриво, зверајући на све стране, кретоше напред.

Осећао сам лаку дрхтавицу помишљајући шта бих да сам на њиховом месту. Дивио сам им се... Задатак је њихов очајан: да се дотле крећу, док их непријатељ не опази и припуца на њих. Они треба својим грудима да открију непријатеља и да погину сада, кроз који минут. И опет иду сигурно и смело... Изгубише се иза врха.

— У стрелце! — командовали су командири чета.

Као кад прне јато, расу се она гомила, уз клопарање фишеклија, и зауставише се испод врха. Погледају војници лево и десно. Одмеравају растојање. Неки претрчавају мењајући место, да су уз некога пријатеља или друга. Командири примају последња наређења и после тога приђоше стрељачком строју. Војници се узврдаше. Неки седају да притегну обућу, друге жуљи торба, па је скидају, а већина трчи у шипраг да сврши нужду.

— Пожурите, пожурите!... Зар сада нађосте?! — виче нестрпљиво командир.

— Шта је то? — развика се командант пука. — Поручнике, где су вам људи?

Командир се нервозно окреће и шаље ордонанса да истера војнике из шипрага.

Извлаче се лено, закопчавајући полако одело, као да не чују вику команданта пука. Не боје се никакве казне више, јер виде да им сада предстоји најтежа дужност и највећа опасност. Горе бити не може. Хтели би још мало даха, живота, — макар командант пука викао и претио.

Командир звизну у пиштаљку и командова:

— Крећи! — и поравна се са војницима.

Крете центар, крила мало заосташе, али на врху се сви сачекаше... Стрељачки строј, поравњан као на вежбалишту, сручи се наједном иза брега.

Трже ме отегнути узвик:

— Марррш, марррш! — Окретох се и видех како војници четврте батерије извлаче топове на врх брега.

Приђе нам командир и рече да је наша батерија одређена да их прати и да ћемо ускоро поћи за пешадијом. Четврта батерија штитиће и нас и пешадију у наступању.

Примакосмо се врху, да видимо где је пешадија.

Патроле се не виде, али стрељачки строј наступа о-базриво. Нико не заостаје. Десно крило прескаче неку врзину, те мало заломи. Центар наиђе на шљивар. Видимо како појединци у пролазу ломе гране са шљивама.

— Пази, пази, — говори нервозно командир — скупљају се око онога, па ће им ђаво бити крив.

— Нису већ два дана ништа јели, — додаде потпоручник Александар.

— Море, зар им је стало до јела сада!

Лево крило се изгуби у једноме кукурузишту... Наскоро се појави на оној другој страни. Пред њима је сада ливада, те војници застадоше. Вероватно осматрају. Центар замаче иза онога шљивара...

— Овде нема непријатеља? — запитах командира.

— По извештају коњице око реке су...

Магла се разредила и језичасти праменови пењу се уз гудуре супротне стране реке. Сунце тек што није обасјало котлину... Обузело ме чудно стање... Два супротна осећања струјала су наизменично: радост, да непријатеља нема, и страх, да они људи не изгину. Место ме није држало. Од узбуђења дрхтале ми руке. Али командир и Александар нису срећом ни обраћали пажњу на мене.

На једном претрнух... Пуцањ... други, више њих. Дах ми стаде.

На левом крилу војници полегаше усред оне ливаде. Али не пуцају... Побауљке крећу... Неки претрचाвају до једне врзине. И остали се придигаше и сад су поравњани уз живу ограду. Осматрају... Пушке се чују све чешће. Један погрбљен трчи дуж ограде. Сигурно је ордонанс. Али, видеће га!... Сад се враћа, застаде, ено га где леже и он. Одахнух мало.

Војници се слепили са земљом, као да су укочени... Одједном грмну сложан плотун и лака прашина се диже дуж целог строја. Од некоје стране учесташе појединачни пуцњи, митраљез поче да пара... Груну још један плотун, наједном учесташе пуцњи, још брже, као да ври, као да кључа, и прасак се расу по ширини.

— Ено, ено га непријатељски ров! — узвикну командир гледајући на дурбин.

Пуцњава као да растера маглу. Сунце прели зрацима реку и на супротној обали се појавише свежи ровови.

Видели су се сада отворено. Назад више не могу, а у питању су њихови животи, те се хука и прасак повећа још јачом жестином.

— Поправник педесет два — зачу се артилериска команда. — Хиљаду шест стотина.

Шкљоцну затварач и тресак проломи ваздух. Ехо се одби од брегова и сручи се као громовита грмљавина негде у јаругу... Са напрегнутом пажњом посматрамо где ће метак пасти. Свитну шрапнел и суну из њега густ дим... Димљиве лопте остадоше непомично у ваздуху позади непријатељских ровова.

Скратите даљину! — нареди отсечено командант. — Хиљаду четири стотине!

Зрна запараше ваздух, онда зашумеше, затим из ваздуха допре као неки шапатљиви шум, за тренутак све занеме... и свитну.

— Хиљаду пет стотина!

Наша пешадија, подстакнута артиљериском ватром, отвори још жешћу паљбу. Пуцњи од пушака и митраљеза слише се у једноставан, громки тресак. Ваздух је у котлини трептао. Тице су избезумљено лепршале у висини.

— Нека водник другога вода не дрема! — викну бесно командант. Онда се обрати командиру: — Разорном!

Дрвета се повише од силнога треска и у ушима пи-сну. Несвесно смо притискивали ушне шкољке.

Огромни комади земље су одлетали у ваздух, на-послетку оста црн стуб дима као надгробни споменик. Гранате падоше испред рова, непосредно позади, негде у реку, и млаз воде изби као гејзер, а четврти удари посред рова, одакле полете неки крупан предмет, као рука или нога.

Спустих дурбин, а пред очима ми замагли. Да ли је могуће?

— Виде ли?... Они погибоше! - запитах Александра.

— Наравно, ако нећеш ти њих, они ће тебе.

Заиста... наравно. Стратегија је довела масе људи на пушчани домет; закон каже: ако одступиш, бићеш у-бијен; а тактика вели: убиј ти њега, да не будеш убијен.

— По пет разорном гранатом!

Као да су се нишанције утркивале у брзини, пуц-њи су се сустижали или сливали у урнебесни прасак, а из топовских цеви је сукала ватра као из неког кра-тера. Гранате су уз страховити тресак риле земљу, пре-вртале ровове, обарале дрвета, камење је прштало... Пу-шке замукоше пред ужасним и величанственим призо-ром. И пред навалом челика, као да се угаси разум и савест људска, груди су се шириле од неког задовољ-ства.... са усхићењем посматрали смо самртну агонију непријатеља.

Пешаци се дигоше из својих заклона. Као да се нешто решавају, осматрају. Наједном, пробише се кроз врзину и уз громки усклик: „Ура, ура!“ полетеше ка непријатељским рововима.

— Прекини паљбу! — викну командир.

Са уздржаним дахом посматрали смо њихове скокове. Пушке припуцаше. Један застаде, други паде ницице и више се не крену. Али остали су одмицали. Однекуда зачу се митраљез и стрељачки строј се пови, неки падоше, други одмичући нагло нагнуше не десно и прилегаше. Појединачни пуцњи су све чешћи. Напрегнутом пажњом осматрамо где ли је тај митраљез, а не-зајажљиви бес нас обузима да му ни парчета не остане, ако га само неко угледа. Тренутци су очајно други. Остављени онако сами, а изложени отворено, пешаци се грчевито бране. Али не одступају. Побауљке или у скоковима притрчавају некеме камену, грумену земље или дрвету, одакле пуцају. А митраљез као да је побеснео...

Телефониста дотрча и јави како командант батаљона извештава да се митраљез непријатељски налази у шуми испод великог храста.

— Осматрајте брже, сви осматрајте! — викну усплахилено командант дивизијона.

— Ено га! — узвикну водник четврте батерије, и приђе командиру да и њему покаже.

Командир одмери брзо реглетом скретање, и одмах се окрете батерији:

— Тридесет хиљадитих лево. Плотун с десна...

Један залутали куршум звизну изнад наших глава, те увукусмо главу у рамена. Одмах за њим други и пљасну у дрво поред нас.

— Овај као да нас нишани, — рекох унезверено Александру.

— Не бој се. Докле га год чујеш, буди спокојан. Онај што ти је намењен, тај се не чује.

Нимало ме није утешио, јер смо се налазили у положају када га можемо и не чути. Моје размишљање прекидоше пуцњи топова, те принесох дурбин да осма-трам. Плотун је био растурен, и неки се шрапнели изгубише у шуми. Командант се нешто љутио, али га ја нисам чуо, јер сам сав био у ишчекивању, и стрепњи, да ли ће опет зафијукати куршум.

Чинило ми се да је сада отсудан час, и да од овога плотуна зависи судбина свију нас... Шрапнели се распрскоше готово један поред другог, изнад хроста.

Котлину је обузимао ропац. Грувале су негде и бомбе, али они са ливаде ни да макну. Ко зна... да ли су живи. Командир је скратио одстојање и шрапнели као букети окитише хрестове гране. Митраљез умуче... Можда се само притајио док не промени место. Змија се не плаши трња, већ је треба тући у главу. У челичне цеви улетеше жуте разорне гранате. С уздржаним дахом смо ослушкивали њихов лет, као да се изгубише негде над котлином, да наједном рикну страховите експлозије, нихајући хрст из корена. Сва околина запурња од прашине и дима.

Плаве блузе бежале су у паничноме страху на све стране.

— Удрите шрапнелом! — викну неко.

У котлини се зачу поклич: „Ура, ура... ура!“ Они са ливаде се придигоше, разређујући се, па кретоше погнути, пређоше ораницу, већ су близу обале, онда потрчаше вичући: „Ура“... Неки заостају, сигурно су рањени, један паде... покушава да се дигне, опет паде на леђа и оста непомичан. Али остали одмичу, већ су близу обале и нагло се стрмоглавише у реку. Строј се изгуби... Запрашташе бомбе и прашина се диже око непријатељских ровова, одакле се помолише беле мараме.

Онако, у сивим оделима, пузали су се пешаци као гуштери уз обалу. Неколицина измигољи и за трен ока

ускочише у непријатељски ров. Аустријанци се подигоше, неки узмичу, хтели би да беже, али пристигоше и остали, те се измешаше сиве и плаве блузе. Наши им војници прилазе, као да их претресају. На једној страни почеше да их сврставају. Некима скидају обућу... Позади ровова скупљају се наши војници и гурају нешто у своје торбе. Сигурно су наишли на магацин хране. На томе простору су они суверени господари. Али за кратко време. Наилази батаљон из резерве, прима заробљенике и њихову имовину.

Стрељачки строј наново крете и изгуби се у шуми.

— Нека командир пете батерије креће одмах! — зачу се оштар глас команданта дивизијона.

На домаку погледа и слуха непријатеља

Требало је изићи из ове њиве на сеоски пут, али је пролаз био рђав, те смо чекали да возови излазе појединачно. За то време приђе нам један старац, обрастао у браду и погурен, као да је уклет.

— Помаже Бог! — и старац се заустави да предахне.

— Откуд ти, стари, овде?

— Лутам тако не би ли погинуо? Па ме ни душман неће... Него кажи ти мени једно... Има ли правде?

— Има, чико.

— Добро... а има ли закона?

— Има...

— А има ли Бога?

— Сигурно има...

— Е, лепо.... Синови и унуци одоше ми на војну, да вас бог поживи! — и старац се дохвати за капу. — Шваба ми опљачка кућу и све однесе. ...А ви, християни, дођосте и погазисте ми ову њиву... Па ко ће то да плати?... А?

Војници се сакупили и слушају.

— Шваба ће да плати, чико, — упаде неко од војника.

— Шваба, је л'? — стари накриви главу на страну одакле допре глас. — Шваба је платио и заплатио, пси му коске разнели... А ти, Милане Добрићу, липши сада над порушеном кућом, овако стар и јадан.

Логика није догма, и свако доба има своје разлоге. Ту се родио, преко деведесет година живи и примио је аманет од својих, да чува кућу и ову њиву. То је једина његова дужност.

Наредник Милутин, иначе учитељ, приђе старцу и додирну га по рамену:

— Чико, све ће ти се платити. Иди код оне господе горе и нека ти они даду написмено.

Дошао је ред и на нас. Коњи су се морали залетати, да би извукли возове уз једну кратку, али тешку узбрдицу. На врху смо се сачекивали. А када беше извучена и последња кара, случајно се окретох и, међу погаженим и посеченим кукурузима оне њиве, угледах старца како оста сам, као неки иструлели пањ столетнога храста.

Замакосмо преко врха и пођосмо падином, ка реци. Са стране пута била је једна колиба и пред њом је лежао мртав дечак. Заклали га. Глава му забачена уназад и широк отвор зјапи из гркљана. Детење руке биле су кржаве и згрчене.

Војници застају ужаснути... Потом љутито машу главом и осветнички стежу песнице.

— Их, их, ама ни једнога живог не треба оставити! — говорили су међу собом.

Силазили смо лагано провлачећи се уским путем, оивиченим павити и купиним. Чело батерије нагло застаде, те возари најахаше. Посматрајући са висине видело се како војници нешто склањају с пута... Један послужилац првога топа беше заостао и брисао руке о траву. На моје питање шта ради, рече да су склонили једног нашег мртваг војника и показа ми руком иза врзине. Војници се провлаче да виде, не би ли га познали. До пре пола часа био је жив, а сада сви газимо по његовој крви, као да је то обична бара.

Однекуд се чуло запомагање. Јаукао је рањеник, кога су четири пешака носила у шаторском крилу. По

путу се видео крвав траг. Сретосмо и групу рањеника. Били су рањени ко у главу, ко у руку. Ставили им привремене завоје, који су већ почели да кржаве. Убледели и паћеничка изгледа, застали су са стране пута да пропусте батерију. Војници нашли своје познанике и у пролазу чух једнога рањеника где вели:

— Вала, ако се ко од оних врати Фрањи, нека се пофали...

Из кукуруза износе мртвога војника. Руке су у леша још млитаве, глава забачена уназад, а око усана свеже маснице крви.

— Куда га носите? — запита неко.

— Наредили ни, да их сакупимо и да скинемо државску спрему! — и онако са висине, као врећу, спустише леш, да се одморе.

Иако се смрт кесери готово иза сваког жбуна, има ипак нечег језивог у равнодушном изразу ових људи... Или су се можда навикли на помисао да то исто и њих може снаћи, па је утрнуо сваки осећај саучешћа и са-милости.

Сунце зађе за облачак и кратка сенка прелете преко разбојишта. Онда се залепи за супротни брег искривљена, раскречена, као ужаснута прилика, и замаче некуд иза брега.

Опет застадосмо, јер се испречили неки коњоводци, који спроводе пешачку муницију. Виче командир да се склоне, и грешне коморције притисле коњиће из све снаге уз врзину, да их не закаче топови. Ипак се један коњ обурва и паде међу запрегу, одакле га једва извукоше.

— Ја, славу му, колишни је, а налеће као да је побеснео! — вели поднаредник Живојин узјахујући свога коња.

Журили смо сада да стигнемо остале. Наиђосмо на пољану, где се пут расипа у много излоканих стази-

ца. Са ове пољане се силази право у реку, а с оне стране су били њихови ровови. А ову чистину је требало претрчати и пробити се slabим грудима кроз читав рој челичних зрна... Сетих се баш тада, како су, за време овога јуриша, људи спокојно седели у далекој позадини, ћаскали пред кафанама, док су овде молећиво погледали у небо, дрхтали, стрепели, затим голим грудима налетали на бајонете и умирали... Изгледа, као да су се мртви ослободили мука. Али је мучно посматрати онога јадника, кога је зрно ударило у главу, па му позади вири парче мозга. Лежи једним образом приљубљен за земљу, једно око му полуотворено и влажно. Још дише и несвесно помера руку.

— Зашто га не склоните? — запита потпоручник Александар.

Један од војника мрзовољно климну главом, па, вадећи пикавац из уста, махну руком:

— Нека бар на миру умре...

Колико ли њих лежи још по јаругама и њивама. И изненада ми паде на памет, шта ли је било са оном патролом. Мучила ме је стрепња да не наиђем на кога од њих, јер су ми њихови ликови остали у свести, те су ми били блиски. Али мучно је загледати, јер су сви мртви имали подједнако мученички израз, те су наличили један на другога.

Прегазисмо реку. У рововима су лежале плаве блузе на гомилама. Било их је са поломљеним ногама и откинутим главама. Осећао се задах свеже крви и тешка успарина дизала се из влажне земље. Неко је јечао међу гомилом лешева и наши војници извукоше рањеника са пребијеном ногом, да се виде ла гола кост зглавка. Са измученог лица су капале сузе и рањеник је склапао руке, молећи за милост. Иако је до малопре пуцао,

људи су га сажаљиво посматрали и подвезивали ногу да задрже крв.

Причекасмо да се затрпају ровови, да би могли прећи. Радили су журно заробљеници, јер су их они и копали. За то време пешаци претресају телећаке заробљеника и ваде дуван, кафу, шећер, и трпају све у своје торбе. А по разбојишту размилели се и Јанкуљ, и Вучко, и Танасије... Чак и Крста возар запалио неку лулу и цима густе димове. Али му се нешто не свиђа, загледа мрзовољно лулу, па је са неким презирањем баци у реку.

За нама наиђе још један пешачки пук и официри с тешком муком задржавају војнике да се не разиђу по рововима. Понеки су се ипак искрадали, и после се хвалили новим цокулама. То им је било као неко предовољство, те им се у оваквим тренутцима много штошта гледало кроз прсте... Сви су ти испади били и сувише незнатни према ономе што они жртвују. А после, нису већ два дана примили храну.

Када смо кренули, војници су плен братски делили међу собом. На Танасију нове цокуле, а на леђима жути телећак, где је сместио телефон. Онако шепав и мали, задимио лулу, ставио руке у џепове срозаних чакшира, прси се и захтева да му се чак и рудни возари склањају с пута. А Јанкуљ нашао неки будилник, па се војници скупили и загледају.

— Где га нађе? — пита га потпоручник Александар, чудећи се.

— Господин потпоручник, овај, ја приђо' једноме да видим како му је...

— Је ли био жив?

— Јок, господин потпоручник, лежао је потрбушке, овако... Пипну га ја, а он ладан. Теке наједном чу, како нешто „цука“. Ја загледну боље да се уверим да не забушава, па га довати за телећак...

— Е, оца ти твога, прво за телећак! — смеје се потпоручник.

— Па мислио човек да му је ту срце! — каже поднаредник Живојин.

— Господин потпоручник, бога ми, ту је „цукало“. Ја завучем руку, теке нешто тврдо. Извадим... оно сат.

Загледа и Александар часовник, и вели да је из неке наше радње. Сигурно га је и тај дигао у пролазу, док није доспео у руке Јанкуљу.

Пуче пушка у близини, још једна, затим све брже, онда се расу брза паљба негде испред батерије, а и позади... Застали смо збуњени и преплашени. Артиљерија у теснацу, опкољена са свију страна, представља гомилу гвожђарије. Командир нареди да послуга буде на својим местима. Напред је била велика узбрдица, а позади се пуцало. Тако притешњени зверали смо унезверено, очекујући да се деси нешто најстрашније... Али пуцњи наједном престадоше и зачусмо како хучи мотор аероплана. Сетисмо се да су њега гађали наши пешаци.

— Бога ми! — ману главом Траило.

— Ја сам био готов да окренем низа страну са све топ, макар и главачки, — вели Милојко предњи возар.

— А Петар откачио лафет, па ми каже, спреми да темпираш на картеч! — прича Станко темпирач.

У главном, сваки је мислио на свој посао. Сви су поштено признавали да им није било пријатно. Само се Таса телефониста хвалио код послуге другог топа, како њему није ништа било, и како они не треба да се плаше кад је он међу њима. Танасије се провуче између точкова и седе на лафет.

— Марш, животињо једна, — викну Живојин поднаредник — зар сада на узбрдици нађе да седнеш?

— Па клечау му колена, поднаредниче! — смеју се војници Танасију.

Када и последњи воз беше извучен на плато, командир нареди да се стане, док пешадија не избије на одређену коту.

Гледајући са ове висине, љувици штрче према хоризонту као врхови таласа узбуркане воде. Планине су биле неме... Понегде се само види наш пешак како избија на неку чистину, и креће се слободно као да корача по својој њиви... Аустријанци су бежали у паничноме страху, да их ни пушка није могла стићи.

Војници, већ малаксали од несанице и замора, поседали поред топова, чупкају и гризу траву. Да ли од досаде или глади!... Комора нас није стигла. Али ипак нико се не жали.

Стижу и предњи делови главнине пешадије.

— Куда, друже?... Где си запео? — запита у шали командир једнога пешака.

— У Босну, господине капетане.

— А где ти је пасош?

— Еве! — и показа пушку.

За њима пођосмо и ми. Али сада је велика низбрлица, те се суљају возови, иако су укочени. Командир нареди да се предњи и средњи коњи испрегну, а војници конопцима да вежу топове и вуку уназад. Сиђосмо једва тако у један поток. Ту напојисмо коње. Онда опет узбрдо, док не стигосмо у једно село, чини ми се рекоше да се зове Сикот.

Дуго смо ту чекали. Када смо кренули, сунце се већ клонило заходу, а хладњикав поветарац је пиркао.

— Бре, па велика ни земља, — чуди се Милош, средњи возар. — Ја све мишља', ете ту смо, на граници. Кад се оно отегло много!

Онда рачунају војници колико смо маршовали ми, а колико би требало Аустријанцима да дођу до Тимока.

— Они се бре скршише на ово брдашце, а штагар планина ми прејахасмо док дођосмо доведе.

— Како!... Истопили би се до Честобродице, ка' снег.

Тако мисле војници, док им црева крче од глади. А ипак целе ноћи гурали су топове. Ишли смо кроз неку шуму, силазили, пели се и тако све до зоре, када застадосмо на неком камењару. Више се није могло даље. Људи су већ без снаге и даха и, како застадосмо, где се ко затекао, легао је и заспао мртвим сном.

Сунце је излазило када ме је неко повукао. По навици сам скочио, али нисам био свестан својих поступака, нити сам знао где се налазим. Затим смо вукли војнике, који се тремо дизали, гледали несвесно, наслањају се на штит топа и спавали у стојећем положају. На лицима људи су се још дуго оцртавали отисци камења, или некога бусена, а очи им биле црвене и очни капци надувени.

Возари су утрошили и последњу резерву зоби, а за људе није било ничега. Већ је трећи дан како не примају храну, а шљивара у близини нигде не беше. Коњи су вруштали зоб, а људима је вода ударала на уста гледајући како коњи алапљиво једу.

У даљини се повремено чују пушке. Нагађамо где смо од прилике сада. Ноћас смо ишли све неким пречицама и стазама и нико није уочио важнији објект помоћу кога би се оријентисали на карти.

Чудимо се ко ли нас је то водио ноћас и како се тај снашао по овој мрачној ноћи.

Наиђе командант дивизијона и приђе командир.

— Наредите мирно!... Поздрав на десно... Господине потпуковниче, стање батерије ратно...

Командант дојаха према средини строја и поздрави:

— Помози Бог, војници!

— Бог ти помогао!

Чуло се само трупарање копита његовог коња о каменито тле, те командант затеже дизгине. Кљусина диже главу, фркну на нос, забаци уши уназад и умири се.

— Војници!... Видели сте како је непријатељ покушао да оскрнави нашу земљу. У победоносном ходу, царска војска убијала је жене, старце и нејаку децу. Али када је закорачила дубље у нашу земљу и наишла на мушку снагу и ваше снажне мишице, избачена је на ђубре, где има да се распадне. У аманет нам је оставила ћесарска војска своје мртве, своје топове и осталу спремју.

„Војници!... Ми нисмо још казали своју последњу реч. Биће дана и мегдана, када ћете показати своју пуну вредност, да ће и покољења са дивљењем указивати на ваше јуначке подвиге.

„Заслуга је ваша велика. Али је исто тако значајна улога и оних који су нас водили. И у овим великим данима, на овом светом месту, на домаку погледа и слуха непријатељевог, узвикнимо сложено, једногласно, да наш глас одјекне преко брда и долина босанских, да живи наш Врховни Командант!

— Живео, живео, живео!

— Капетане, — окрете се командант командиру — окрените батерију на лево круг и крените у правцу Јаребица, где ћете ући у састав дивизиона.

Маршовала је батерија лагано, без журбе, док се у даљини, преко Дрине, видела растројена, растурена и десеткована војска аустријска. Ваљда из страха да нас не наљуте, гледали су нас запрепашћено и немо, док је Танасије, заваљен на предњак топа, певао на сав глас:

Аој Босно, сиротице клета...

Било је то осмога августа, хиљаду девет стотина четрнаесте године...

Око једне пређице

Враћали смо се кроз предео који је био у рукама непријатељским. На свима странама видели су се трагови борбе и пустоши. У немоћноме бесу непријатељ је убијао нејач, рушио куће, палио храмове. Свет занемео од страха, стоји скршетених руку над својим јадима и уздише. Слика је била иста онаква као када вода после снажне буре избаци на обалу полупане ствари и смрвљену траву. Али кроз проклетство и уздах, у очима људи се ипак назирао зрачак радости што су бар сачували голи живот... Освета је стигла. На пољима леже надуване лешине исколачених очију, а јата гавранова се припремају за гозбу... Или се погружени и заплашени провлаче заробљеници кроз порушена села и, као да очекују страшну пресуду, упућују на све стране молећиве погледе.

Војници их не гледају више. То су били некада људи, а сада су живи лешеве, који гамижу захваљујући само оним доброћудним трећепозивцима, који трапуљају по овој врућини за њима, чувајући их успут од гнева немоћних старца и баба.

Сунце упекло, а умор стигао. Возари сјахују, да не би замарали коње, а и да не би заспали и сами. Наредник Милутин седи на топовском предњаку везан кајишем, пресамитио се преко ограда, опустио руке, а глава му климата и сав се нише као напукла грана...

Хвалио се после како је изванредно спавао.

Ишли смо из области где је господарио непријатељ. Народ нас сада дочекује као своје спасиоце, износећи вино, воду и хлеб. Али нас су умор, а сада сунце и прашина толико смлатила, да нисмо били свесни наших успеха, нити смо умели да се правимо поносни када нас је народ поздрављао... Гледамо само у осенчене забране и очекујемо команду да се једном стане.

Већ је и сунце зашло. Пирка свеж поветарац, вечерњача свитка, топови се котрљају и даље, ето тако, од ране зоре, да су посустали и људи и коњи... Наиђосмо на једно ушорено село и на раскршћу се скупили сељаци, старци и жене. Ту застадосмо. Причају сељаци да се води велика битка око Шапца, и да је силна војска отишла на ту страну... Очи ми се склапају и цео разговор слушам као кроза сан, те ободох коња да видим зашто смо застали. Са стране пута угледах силу ету коњаника и чујем глас потпоручника Александра.

— А, је ли, па... како ти, снао, без човека?

— Е, шта ћу, кад се мора...

Ја се наједном раздремах.

— Ех, не мора се, него тако ти хоћеш. Ето, овај... и ја сам оставио жену... Како да ти кажем, ни мени није лако, а велиш мука је и теби, па баш нам ништа не би фалило...

— Видим да си ђаво...

— На своја места! — зачу се команда, и батерија крете.

— Не да ми се, — вели очајно Александар. — А знаш каква је!

Питам га откуда је виде у мраку.

— Е... сукња... Не дремај, дроњо, већ држи коња на дизгинима, — викну на средњег возара, коме се коњ саплете. — А знаш... није право. Ја бих мобилизацију протегнуо и на жене. Ми дајемо животе, па нека и оне приложе нешто.

Пук је скретао са пута на неку ливаду. Вратих се код свога вода.

Од Шапца је допирала непрекидна пуцњава и тресак се преносио кроз земљу као потмули тутањ, који нас је успављивао.

Сутрадан продужили смо... Мислили смо да ћемо ка Шапцу, али пук крете на супротну страну ка Ваљеву.

— Море, шта те се тиче!... У рату се никад не пита зашто ово, зашто оно. Иди тамо где ти се нареди! — вели на једном застанку капетан Јован. — Јер био на Дрини, или Шапцу, или на некој трећој страни, увек те исто чека: поправник, месни угао, плотун с десна...

— Море ћути, бога ти, овако fino! Пристајем ја на овакву резерву до краја рата. Док ми стигнемо, а они завршили борбу, и тако покупимо само „шњур!“ — вели Душан Поп.

— То ти је као ајнц, кад вучеш на седамнаест — објашњава стручно наредник Милан. — Слика или десетка. — Он се маши за цеп и вештим покретом развуче карте као лепезу. — Вуци Попе: слика или цифра! — извади грош и стави на топовски точак.

Душан се премишља, затим хитро извуче једну и стави је у шајкачу. Онда је полако помаља и жмиркаво гледа.

— Пих! - баци Душан карту и стави грош на точак.

— Ваљда и ти, Попе, сада увиђаш да је боље добити грош, него изгубити динар. Шта ћеш... посао је посао! — и оде Милан у своју батерију.

Војници на маршу разговарају о кући, о селу. О рату најмање говоре. Географију слабо знају, а, услед непрекидног маршовања у разним правцима, изгубили су оријентацију, па им је свеједно ишли на Шабац, или према Ваљеву. Они само по пуцњави цене на којој је страни непријатељ.

Успут наилазимо на збегове. Сигурно су из околине Шапца. Старци као да се скаменили, жене машу главом и уздишу, а деца истрчавају на друм и весело нас посматрају.

Саопштава вођа одељења да је рудни дешњак пао, те је четврти топ заостао. Одмах дође командир. Ту се створи и командант дивизиона. Несрећна животиња, онако уплетена, лежала је немоћно у прашини. Командант је колутао очима.

— Наравно, капетане, требало је водити рачуна... обилазити, обилазити што чешће.

— Молим вас, ту су водници...

Ја сам по дужности гледао строго вођу одељења, док је овај у себи псовао возара. Све по надлежности, иако је очигледно и свима јасно, да је животиња била гладна и преморена. У присуству команданта сви смо се старали да отпрегнемо коња и тако смо само ометали возаре, који би се у оном сплету кајишева умели боље снаћи. Војници су покушавали да дигну коња. Али глава његова тресну о земљу као бачена клада и животиња је тужно гледала стакластим очима, док су јој ноздрве биле раширене, а слабине се тешко надимале.

За једнога командира веће незгоде нема. Ама да је десет људи пало, лакше би поднео. По кратком поступку би доставио: нестао, разболео се, умро на путу и тражио попуну. И никоме не би одговарао... Али за једнога коња треба извештај лекара, онда комисиски извештај, затим настаје читав сплет административних формалности о расходу. И командир је увек под сумњом да није довољно водио рачуна. А то могу лако да му и у оцену ставе, и тиме је његово напредовање за дуго времена обустављено... Коњ стење и командир очајно гледа како животиња гризе земљу.

Онда нареди да један војник остане поред коња док не липше. Узјахујући добаци војнику да не заборава потковице. Макар штогод.

Пук је стигао у Ваљево у први сумрак. Точкови топова затакараше јаче о цомбасту калдрму, и као да нас то прену од оног једноличног шума по сеоским друмовима. Пред осветљеним кафанама поседао свет и посматра нас радознано. Још пију и пиво... Прођосмо мост и, на крају вароши, на некој пољани, готово у сам мрак, постависмо бивак. Строго је наређено да се из логора нико не удаљује. Због тога је мрмљао потпоручник Александар.

— Ја, чувају нас као „инштитутке“.

Док је Милутин учитељ размишљао:

— На против... Људима сада треба пружити мало разоноде. Дојадило ми је да гледам увек иста лица.

А Милан је ишао од шатора до шатора мешајући карте и тражио некога „центлмена“, који би му изишао на мегдан јуначки: од фарбла, преко ајнца, све до руба. Шта ко воли... Сем таблонета, кога играју уседелице, а жандара барабе.

Али умор је савладао људе и наскоро је цео пук спавао.

Још се ни зора није појавила, а наређен је изненада покрет. Командир рече: идемо сада на Шабац. Опет истим путем, по трећи пут.

На излазу из вароши, пропуштао нас је командант и добро одмеравао. Без примедба није прошло, али хтеде да побесни кад угледа како је откопчана пређица на кожној навлаци код уста цеви.

— Молим вас, — говорио је љутито командиру — то све морам ја да видим. И ви би тако пропустили... навлака падне, разуме се, у цев уђе прашина, а поред вас и ваших водника и камење, и кад се отвори паљба, онда оде у ваздух и топ, и људи, и све...

Командир поцрвенео, и покушава да објасни како навлака не може да испадне јер је цев под пењућим нагибом. Али то још више наљуди команданта, и он запрети командиру казном.

Командир позва нас два водника.

— Чули сте — говорио је љутито. — Е, па, брате, ја више то нећу да подносим. Јесте ли разумели?... Изгледа ми да је вама све друго прече од надзора у батерији. Приликом првог таквог случаја применићу своје право.

Ми смо то исто поновили вођама одељења, само мало строже, а ови, уз све могуће псовке, нишанцијама И тако, сви смо тога дана били љути.

Сретамо рањенике који причају да се код Шапца воде очајне борбе, да има много мртвих и рањених...

— Наравно, — вели потиштено Милутин, — тамо гину, а ми да повадимо очи око једне пређице...

— Вала, браћо, искрено да вам кажем, — жали се Александар — теже ми пада ова непрекидна вика командантова, него цео овај рат...

Са мучним и тмурним расположењем стигосмо опет у село Велики Бошњак. Ту смо дознали да су наши заузели Шабац.

— Таман ми пристигнемо, а непријатељ побегне, — трља задовољно руке Милан.

У Бошњаку смо остали пет дана, а шеснаестог августа зором кретосмо. Маршујемо поред већ зрелих кукуруза, пожњевених или изгажених њива и напуштених засеока. При застанку слушамо удаљену топовску паљбу и цвркулт шева. Уколико смо ближе Шапцу виде се још свежи трагови борбе: порушене куће, попаљени кошеви, разбацана војничка спрема, међу којом се налазе и качкети аустријских војника. Шабац се још димио. Ми скретосмо поред вароши на лево и загазисмо средином Мачве, све до Липолиста, где стигосмо при заласку сунца.

Преко Саве

Опет ситни мирнодопски послови. Обука се обављала без воље, јер смо стално у ишчекивању великих догађаја. Људи су обузети инерцијом покрета, па би хтели да убрзају решење, јер су се сви заваравали мишљу да рат неће дуго трајати. Али дани пролазе, људи се „фронте“ и поравњавају, труба опет непрестано дозива дежурне и по цео дан се рапортира: „Батерија је у ратном стању. Нема ништа ново“.

Али двадесет трећег августа дигоше нас у три часа изјутра. У четири часа батерија је била спремна за полазак. Командир навукао рукавице и чека да преда рапорт команданту.

Ни са које стране не чују се пуцњи, те и не знамо правац марша... Дуго смо чекали. Оно укочено стање пред полазак, када се затежу блузе и намештају шајкаче, постепено попушта. Официри суседних батерија се скупљају, а командир скида рукавице и завија цигарету.

Већ је шест часова. Војници седају... Око седам часова сунце поче да пали, те смо се склањали иза предњака, а мало доцније одосмо под нека дрвета.

— Је ли, учитељу, — пита капетан Станојчић наредника Милутина, — ти си народни човек и просветитељ, па ћеш знати да ми објасниш шта значи реч: коњосати!

Милутин се смешка, јер не зна да ли треба да одговори озбиљно, или у шали.

— Је ли?

— Како се узме...

— Јеси ли видео коња за празним јаслама кад за-
жмури и дрема? Или, брајко мој, када се нама нареди
покрет у четири часа, а ево сад је девет часова, и ми
заједно са овим коњима дремамо, или коњошемо.

— Рок службе, господине капетане! — добаци на-
редник Милан. — Боље бити жив, него мртав.

— Е, е, та је добра... макар и коњосали! — Капе-
тан Станојчић се наједном уозбиљи, јер угледа коман-
данта. — На своја места!

Тек око десет часова кретосмо. Нико више и не пи-
та на коју ћемо страну. Са нама клацка полако и пеша-
дија у бескрајној колони. Наиђосмо и на неку комору
и коморције се сручише са стране пута, док прође ар-
тиљерија. Грешне коморције бије двоструки малер:
страдају од свих могућих убојних зрна и сваки још као
са неким презирањем изговара реч: коморција.

Сунце припекло, зној кипти са људи и стоке. Кад
пролазимо кроз село, људи не могу да се напију воде.
Било је то некад кад су сељаци износили вино и во-
ду. Али много је војске прошло, па је и понестало. А
после, постала је ова дивизија и некако озлоглаше-
на, и народ чим сазна да ми идемо, одмах склања и
оно мало што има. Војници ипак пронађу по нешто, са-
ми, онако узгред. „Саплету“ се некако преко плота, или
„занемоћају“, па улете у прво двориште. А кад изла-
зе, одлеме читаву грану јабуке, колико тек да се „за-
ките“.

Сунце је већ залазило када смо наишли на село
Глушце и усред села дат је застанак. Старци и жене
се окупили око топова, по којима лежи с прста дебела
прашина. Девојке се пресамитиле преко плотова и за-
диркују уморне војнике.

— А је л' болан, јеси л' жењен?

— Шта ми вреди, јесам али као да нисам.

— А овај, — гледа заводнички једну црномањасту
потпоручник Александар — велиш, дала би.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА

„РАДОВЕ ДЖАМАНОВИЋА“

ПЕСНОВАМ

— Ју, грдан, ко ти то рече! — и девојке се закикоташе.

— Је ли, бога ти, — приђе ми једна старица — знаш ли где је Дринска?... Ех, јадна децо. Син ми је тамо, и ја се свако вече молим Богу да вас сачува, — стара се загрцну.

Разговарамо међу собом и питамо се, куда ћемо сада. Још мало, па смо на крају, Сава је близу, а ни са које стране не допиру пуцњи... Наредише да се коњи нахране. О људима и не мисле. Али искуство последњих дана научило је војнике да припремају сами резервну храну. Уосталом, Мачва је богата, а кукурузи су сазрели, те војници ложе ватрице и пеку клипове... Некуда одјаше командири.

Сутон се спушта. У тору негде блеје овце. Уморни пешаци полегали покрај плотова, повлаче последњи дим из кратке цигарице, на којој се изређало више њих, и већ се намештају да отспавају.

Око десет часова зачу се однекуд испред села жагор и гласови допреше и до нас: „Джи се, устај“. Буновни људи товаре своју спремју. Пешаци се насклонили на пушке и дремају, а артиљерци поседали на лафет или предњак и чекају. Зачу се најзад клопарање и, по ноћи, читава река људи крете у једноме правцу. Од раскрснице скретосмо десно... Види се силуета неке грађевине, сигурно школе, а мало затим застадосмо. Чују се гласови: „Пешадија, напред!“

Одјекује клопот фишеклија и бат ногу...

Када наиђе и комора, онда крете артиљерија.

— Држи десно! — чују се узвици и коморције стрчавају са стране пута, да пропусте топове. Али губе везу, покушавају да се испењу на насип, и тада их дочекује псовка некога командира. Преплашени, остају збијени по страни, зверајући кроз ноћ не би ли своје негде видели.

На истоку запламти хоризонтат и ускоро, бојажљиво и лагано, као да се прикрада, помоли се месец. Ру-

жичасти сјај обасја равницу и сићушне људе, који гамижу.

Из позадине допре неки отегнут глас: „Држи десно-о! Артиљерија, држи десно!“ — А пут узан и још мало да се сручимо у јарак са стране пута. Командир наиђе и пита: ко се то дере. Стиже један ордонанс и рапортира:

— Господине капетане, наређено је да пропустите мостови трен.

„Мостови трен!“ — понављали су с чуђењем војници, као да се питају: шта ће нам то сада! Командир се нашао у чуду, где ће са топовима на овом уском путу. Онда нареди, да послуга откачи задњаке и да их рукама гура према јарку са стране пута. И шест пари снажних руку подигоше задње делове топа и кара и лагано их померише, а коњи се прибише уз врзину. Пут је био слободан.

Као неке огромне, црне и згрчене тичурине у ноћи, промицала су кола, натоварена чамцима. Војници сувоzemне војске, ненавикнути на овакве призоре, начетили се са стране пута и посматрају дугачку поворку чамаца, што је лагано одмицала. А нека црна слутња и неспокојство овлада људима. Господари су они на суву... Али неугодно је имати посла са водом... Бојажљиво се распитују који уме добро да плива... Онда лежу са стране пута и зуре у ноћ.

— Пази, месец! — вели један.

— Њега виде и у нашем селу...

Одвојени од својих кућа, гледају прчевито у ту једину везу, и замишљају своје село обасјано месечевим сјајем...

Мостови трен је прошао. Кретосмо и ми лагано. Опет застадосмо пред једним селом. Буновни сељаци, онако у кошуљама, гледају преко плотова. Рекоше нам да се село зове Узвеће. Тада баш, негде десно и у даљини, одјекнуше потмули пуцњи топова. Певци закурикаше. Била је поноћ...

Маршујемо цео дан и ову ноћ. Умор је савладао људе и на сваком застанку лежу покрај пута. Стално их опомињемо да не заспе. Наслоњени на штитове, у стојећем положају дремали су.

Нико не зна правац, ни циљ овога напорнога марша. А маршујемо баш у правцу Саве. Близину њену осећамо по свежем поветарцу. Потпоручник Александар гледа карту при месечевој светлости и каже, да пут којим сада идемо води право на обалу... Војници слушају и сумњиво врте главом. По урођеној сељачкој промућурности као да увиђају немогућност прелаза и црне слутње их обузимају при помисли на воду. Постали су тмурни и ћутљиви. Уозбиљио се чак и Танасије.

Чекали смо дуго испред села Узвећа. Са стране пута се дизала нека шеварика и осећао задах барске тиње. Исток се почео беласати и светао круг, као ореол око главе светитеља, бивао је све шири. А свеж опојан ваздух ћарлијао је око нас... Преплашене шеве лепршале су изнад наших глава.

Наиђе ордонанс из штаба пука, те га запитасмо: зашто оволико стојимо.

— Заглавио се мостови трен у бари! — онда поверљивим гласом додаде: — Сада ће бити прелаз.

На карти гледамо где је та бара. Од Митровице, готово до Шапца, паралелно са реком Савом, протеже се мртва река Битва, широка сто, двеста метара, а негде је и шира. Види се један путањ, који се одваја од насипа и води до места које се зове Чеврнтија... Настало је разрешење оног мучног стања ишчекивања. Војници знају шта им сада предстоји и, прибрани, готово накострешени, очекују и то чудо... воду.

Уским сеоским путем, између њива обраслих високим кукурузима, кретали смо лагано ка прелазу на мртој реци Битви. Са висине коња, посматрамо лево и де-

сно мирну равницу, узорану земљу, и пашњаке, а пред нама се као зид уздижу неки врбаџи, који нам заклањају видик. Као да би желели да продремо погледом кроз тај застор, сви укочено гледамо у те врбаке, одакле допиру узвици возара и нека ларма. Видимо пешаке како секу гране, па их вуку на ону страну где се врши прелаз. Већ осећамо мирис изгажене и изгњављене траве и трске. Пред самом баром батерија застаде.

Исток се преливао у разним бојама и сунце само што није изишло.

Било је то двадесет четвртога августа, хиљаду девет сто четрнаесте.

Први вод загази у бару, преко неправилно наслаганих врбових грана, набацаних на брзу руку. Коњи се клизају и поводе, застају, онда запињу, а послужници одупри раменима о штитове, и на сав глас вичу:

— Марррш... марррш!... Терај дешњака...

— Средњи возар, животињо једна, крећи!... — нервира се Александар.

Средњи левак на трећем топу саплете се и паде, али га предњи коњи вуку, возар скочи, диже га, али се кретање не прекида.

Наједном пуче пушка... још један пуцањ, па се расу паљба негде испред нас. Куршуми зафијукаше језиво изнад наших глава, возари погнуше главе, а послужници полегаше.

— На рукама, напред! — чује се одлучна команда нашег командира.

Војници се згледнуше унезверено. Назад се не може, напред се гине, али остати у бари, овако незаштићен, то је најочајније. И, гоњени нагоном за одржањем, људи скочише и надчовечанском снагом подигоше рукама задњак топа. Бичеви заошинуше. Неко јаукну... Коњи издужили вратове, очајно се одупиру, а возари полегли и бију мамузама, да већ и крв цури из коњских

трбуха. Али се „Ескило“, рудни коњ, пропе, из све снаге запе и повуче сам топ, а потом устукну назад.

— Рањен је, — викну неко.

— Испрежи!...

— Терај док не липше...

— Марррш... марррш!

И људи, гоњени страхом, а животиње, подстакнуте лармом, учинише још и последњи напор и како који воз пређе бару, као откачен опругом појури, те се заустависмо пред једним насипом. Послужиоци су откачињали задњаке и рукама гурали топове преко једнога насипа у прокоп, одакле је вађена земља за насипање овога бедема.

А пред нама, испред високих кукуруза, праште пушке... Командир отрча напред. Кроз пушчани прасак као да се чује нека песма... чини ми се „Ој, Србијо“. Унезверени, збили смо се иза штитова, у које пљасне по неки куршум. Увиђамо да се нешто испред нас страшно збива, али тако брзо и изненадно, да нисмо у стању да се приберемо, нити схватимо замах ових догађаја.

На насипу, готово изнад наших глава, војници шесте батерије извлаче на рукама топове.

— Што не гађате? — дојури задихан један пешадиски официр. — Пешадија већ прелази.

Кроз пуцањ пушака и фијук зрна, чује се неки узнемирени жагор, звекет ланаца и лупа металних чамаца. Тада тек сазнадосмо да је вода одмах ту, испред нас, да се и каменом може добацити.

— Пета... пета — викали су размештени релеји посакривани иза кукурузних бусенова. — Нишанска тачка пободени пикет!... С десна топовима... Први, пали! — Испред топа диже се облак прашине, а витка кукурузна стабла занихаше се као при највећој олуји. — Други, пали!...

— Шеста... Шеста, плотун с десна!...

— Друга...

Заглушна грмљавина страховитим бесом затресе земљу. Од праска оне батерије на насипу, изнад наших глава, људи су као обнезнањени, грчевито се држе за тачкове да не падну од силног ваздушног удара. Неко лево јаукну. Осматрач друге батерије стрмоглавце пада са дрвета, а поручник Добросав раскречио ноге на насипу и командује из свег гласа:

— По пет разорном гранатом!

Тежак мирис бездимног барута штита за грло, а густ облак прашине обавио батерију, те сунце шкиљи...

— Прекините паљбу, побисте наше! — излете из кукуруза један пешак.

— Ура, ура! — разлежу се повици наших пешака из даљине и батерије замукоше.

Не чује се више ни пушчана паљба. Ветар растера прашину и сунце грану. Људи се усправили. Хтели би да кроз онај кукуруз виде дело својих руку. Да виде раскидана тела непријатеља, и да ликују... Али из кукуруза су извлачили мртва тела наших пешака, па их ређали као покошено снопље на чистини испред топова... Једноме запалили свећу и ставили је између скрштених руку на грудима. Над другим је плакао рођени брат... Трећем је текао црвен млаз крви из ока, а четврти је био без главе... Кажу да су погинули од наших топова.

Иако сунце сија, све нам ипак изгледа сиво и нешто неодређено. А поглед никако да се одвоји од обезглављенога трупа, одакле крв лагано отиче, људска крв, а поточић се пробија кроз прашину и ситно камење као црвена трака, коју људи кидају својим ногама.

Дошао је и командант, помодрео у лицу, а длаке бркова су штрчале као бодље у јежа. Командир је занемео и стиснуо усне, а вилични мускули су му подрхтавали. Био је и један пешадиски виши официр, који је злурадо и пакосно гледао артиљерце, само што не каже: Хм!... Наравно!

Онда су војнци сели на топовска места и узели последње елементе. Команданти су гледали кроз цев.

— Немогуће! — рече кратко наш командант. — Најмања даљина је изнад висине човека, — бранио нас је он

У нашим очима био је велики као Бог.

Контролисао је онај пешадиски официр, вртео нешто главом, опет погледао кроз цев, постављао напред војнике и мерио, хотећи на силу да докаже нашу кривицу. Тада су приведени војници из оне чете, која је била у резерви, а налазила се испред наших топова и оног кукуруза. Војници су слегали раменима, јер су и они чували главу од пушчаних метака, те и не знају како се то збило.

Најзад наиђе један пешадиски поднаредник, који све објасни.

— Били смо на самој обали и наређено нам је да се укопамо. Тада је почела да дејствује преко нас артиљерија. Један Јабуковчанин, — он се окрете према мртвима и показа нам труп без главе, — нашао једну греду и са још једном почео је да набија у земљу. И таман је уздигли, кад оно тресну граната у греду и све поби..

Наш командант се обрати оном пешадиском официру:

— Дакле, несрећан случај.. Несмотреност пешака. До послуге артиљериске нема кривице. — Тада се обрати командиру: — Наредите да људи буду вољно.

Са обале угледасмо широку сремску равницу.

Један пешадиски пук је пребачен чамцима и сплавовима, па се развио у стрељачки строј и наступа у правцу села Шашинаца. А пред стројем бежи један војник у плавој униформи, можда је још једини живи сведок непријатељске погибије и једини гласоноша. Наши војници га угледаше и припуцаше. Стрељачки строј замоменат застаде пред изненадном паљбом, али се војни-

ци прибраше и почеше сви гађати. Припуца и митраљез. Ројеви челика су пиштали око главе онога несрећника, који је бесомучно бежао. Али нико га не погоди и он се изгуби међу кукурузе да јави страшну вест.

На нашој обали је весело расположење. Војници се разишли по кукурузу и бирају свеже пурењаке. Официри се искупили у мале групице те препричавају догађаје, или лешкаре у хладовини испод столетних храстова.

На ону обалу се пребаци још један батаљон. Војници пронађоше тамо неке овце. Поче да се припрема гозба. А музика свира...

Али чамци се никако не држе на води. Сасушени на сунцу, а сада расточени, пуне се одмах водом, те их хитно извлаче на обалу, и затињу кучином и вуном. Инжењерци се жале, како им је пре неки дан не знам која дивизија по нечијем наређењу одузела исправне чамце.. Нас се то не тиче. Има ваљда некога ко о томе води рачуна. Наше је да погинемо, а када нас је та чаша мимоишла, и непријатељ је сада далеко, онда уживамо благодети овога сунчаног дана.

Поред нас прође четврта батерија. Чини нам се да четвртаци завиде нама што остајемо. Кажу да је њихов командир сам тражио ту част, да он као најстарији командир пређе први на ону обалу. Пошто мост још није готов, то су људе, коње и возове превозили сплавовима.

Било је занимљиво посматрати. Коњ се у почетку затеже и одупире предњим ногама. А када га ударе бичем, начуљи уши, подавије сапи, фркне, па предњим ногама опипа сплав и онда брзо уђе, стриже ушима и гледа унезверено.

На супротној обали запрегоше одмах батерију и кретоше за стрељачким стројем, који се беше изгубио међу високим кукурузима. У даљини се чују пуцњи, све

чешће и брже. Свакако су наишла непријатељска појачања те су наши застали.

Подне превалило. Мост још није готов. Војници леже на обали и спавају. А на супротној страни код онога батаљона у резерви свира музика и војници играју. Почели смо већ да уображавамо, да се онај пук туче у сремској равници само зато да бисмо се ми одморили и спавали.

Наскоро се појавише и рањеници. Њихова појава поквари оно свечано и раздрагано расположење изазвано нашим успесима... људи су већ забринuti и са страхом погледају у мост који још није готов, а ево већ је три часа после подне. Војници почињу да бивају неспокојни при помисли да сада треба прећи ону обалу. А ако непријатељ навали...

Око пет часова наиђе наш командир и нареди да се батерија спреми за покрет. Иако су са сумњом пратили цео данашње рад, војници послушно запрегоше батерију и лагано приђосмо мосту... Инжењерци су припремали последњи распон. Командир је давао упуства за прелаз запрегнуте батерије преко понтонскога моста. И распон се одвоји од обале, да би га привезали као последњу спону на супротној страни.

Возари су отпрегли предње и средње коње. Оставили су само рудне да превуку топове. Послужиоцима је наређено да иду са стране и умирују коње у случају да се који поплаши.

— Први топ, марш! — рече командир, да би привели топ уза сам мост.

Запеше рудни коњи и њихове копите зарише се дубоко у песак. Али наједном застадосмо запрепашћени...

На супротној обали, код оног батаљона у резерви, засвира труба, онда настаде неки жагор, припуцаше пушке и војници, у паничноме страху, полетеше обали. Неки се дочепаше моста бежећи ка нама... Паника обузе

и војнике на нашој обали. Неке коморе и муниционе колоне, које су биле спремне за прелаз, окретоше уназад и у бесмучном налету, без команде, и реда, газећи стоку и људе, полетеше ка оном једином прелазу на мртвој реци Битви. А ту се сударише са новом колоном. Закрвављених очију и избезумљена лица, уз страховиту дерњавау и запомагање, људи су се газили, тукли за прелаз, кола су се у заокрету превртала, људске груди и ноге животиња су прскале, уз очајан јаук и вриску...

Возари без команде појахаше, готови да појуре. Али их ледени израз лица нашег командира прикова за место. Коњи обузети општим покретом узнемирили се и нестрпљиво трупкају ногама... Са оне обале беже војници без блузе и обуће, и онако мокри протрчавају поред нас и губе се у позадини.

— Откачите предњаке, спрема за паљбу! — викну командант.

Шесторна запрега са предњаком одлепи се, у трку излете на насип и сручи се у онај пакао на прелазу, газећи све пред собом.

Послужиоци, занемели од ужаса и страха, заузеше своја места... Али, непријатеља нигде... А војници се на оној обали даве и кидају мост, кога Сава почиње да заноси низводно. Избезумљени крици дављеника допиру до нас. Час рука, или нога, или нека глава се помоли позивајући у помоћ. Неки коњи пливају и нечије руке се очајно хватају за врат и гриву, али животиња стреса људе, који се у самртномоме страху хватају за ноге животиња и све скупа тону. Неки су допливали до моста, напрежући последњу снагу да се извуку, али их нечије самртничке руке вуку и они висе запомажући да их спасемо. Растурени чамци пливају...

У батерију утрча, без блузе и сав мокар, потпоручник Александар и паде уморан поред топа... Напрегнутих нерава и мишића, војници су држали топовске спра-

ве, спремни да сруче убиствену ватру на непријатеља, ма где се појавио.

— Музика, музика! — викао је један официр. — Свирај, свирај! — говорио је млатарајући рукама.

Нека кола налетеше иза нас на једно дрво и с треском се поломише. Људи јаучу... Пешадиска труба свира „напред“, ситно, дрхтаво, да се једва чује у оном шуму од треска и избежумљених гласова. Па и музика почиње, страшни дисонанцо крчи, без такта, треште санови, инструменти се једва сустигоше и тада се разлеже громко: „Хеј, трубачу...“

Људи се пренуше. Обазриво се дижу и унезверено погледају околу себе, питајући се очима: шта се ово зби!

На супротној обали музика свира: „Напред“. Војници се прикупљају и са чуђењем гледају у разорени мост. Мирна сремска равница преливала се у зрацима сунца на заласку и губила се у даљини међу плавкастим брежуљцима Фрушке Горе... Нигде ниједног непријатељског војника... Откуда онда овај лом!... Као неки разоран оркан, паника је обузела људе, који су у нељудском бесу разорили мост, убијали се за прелаз на Битви, одатле се пренела на позадне јединице и села, док се није изгубила негде далеко у Мачви.

Сетисмо се тада и потпоручника Александра. И он нам испрекидано, под утицајем страха, исприча:

— Наређено ми је да на обалу пренесем муницију за четврту батерију. Предао сам муницију и хтео да се вратим. Али, видим крећу последњи распон и решим се да сачекам докле га прикопчају, па да пређем преко моста. У том се негде далеко појавише извиђачка одељења непријатељска... Било их је мало.. до десет. Угледаше их војници и дохватише пушке. Али један официр викну трубачу, лепо сам чуо: „Свирај, коњица с бока“. Ја л' рече!... У оној маси нешто узавре, војници као суманути потрчаше некуд, а кад још и тру-

ба засвира, као на команду окретоше назад и полете-ше на мост. Било је војника око две хиљаде. Стојао сам на обали... Као застрашено стадо нагрнуше у гомили, и она маса удари на мене. Одупирао сам се очајно да не паднем у воду, хтедох да легнем, али би ме изгазили, и тако ме маса понесе. Видим воду... понор, све је ближе, а од вике и ларме нисам чуо рођени глас. Позадњи све јаче притискују, људи се већ даве, још мало... земља се пода мном обурва и, као поткована ласа, сручисмо се у воду...

Потпоручник уздахну, онда шакама притисну очи и протрља их. Затим настави:

— Нисам даха имао. Пред очима ми сину нека светлост, очајно се одупрех о дно и наједном угледах небо... У магновењу спазим неки корен од врбе и ја га дохватих. А преко мене су скакали, чуо сам запомагање. Био сам готов да убијем најрођенијег, ако ме се само дотакне.

„Навала се пренесе на леву страну од мене. Обазрех се... Изнад мене не беше никога. Онда се наслоним руком на обалу и једва се извукох, решен да пуцам, ако на мене наново налете... Видим неке коње како јуре. У мојој близини застаде један оседлан... Затрчим се, свучем му узду, појашем га, држећи се само за поводник, распалим мамузом. Он дође до обале, па се нећка, као хтео би да се врати, још једном га ударих и он се осуља, те се сручисмо заједно у воду. Коњ потону, а мени вода до носа. Осећам како помамно креће ногама и глава му се појави, па кроз нос истера воду као шмрк. И заплива стењући и фркћући... Али тада ме шчепаше нечије руке као кљеште и сви скупа почесмо да тонемо. Помислио сам: сад је свршено... и ја још очајније дохватих те руке и једва их одлепих... Бесмо већ уз мост. Ухватих се за једну алку, раширим ноге, коњ промаче, а ја се пребацих на мост. Ето... једва извукох читаву главу“.

Његово причање прекиде наново неко крклање на оној обали... Из даљине, јурила је ка обали она наша батерија, остављајући за собом облак прашине. А мало затим угледасмо и наш стрељачки строј како живо одступа. И за непуну пола часа сви се сручише на обалу, одакле су јутрос пошли. Усплахирили људи питају се зашто?... Због чега?

На оној обали је сада велики метеж и неред. Војници се измешали, па не могу да пронађу јединице, а многи покушавају и да пређу на нашу обалу. Неки официри из штаба дивизије пређоше тамо не би ли они умирили војнике и ставили им на знање да ће сваки бити убијен, ко покуша да се врати. Страже су одмах постављене на нашој страни дуж обале и наређено им да све бегунце похватају.

Сваки сада увиђа, на свој начин, да се догађа нешто необично и непредвиђено, што не одговара замисли оних који су предузели ову судбоносну операцију. У разговору, неки бацају кривицу на инжењерце, други се туже на воду, јер велики број војника први пут у своме животу види оволику реку. А Јанкуљ прича како је јутрос видео два зеца да су претрчали испред дивизиона и он је у томе одмах предвидео предзнаке несреће.

Ноћ се лагано спушта, и са њом и злокобна слутња на душе људи.

А тек како је онима на супротној страни. Они су видели непријатеља, знају да су му стигла појачања, и тај непријатељ је ту, около њих, у оним шеварима... Покушали су да се врате на родну грудну, али им се испречила ова одвратна река, и наши им запретили смртном казном ако покушају још даље назад... Испред њих је непријатељ, позади река и, онако збијени на обали, у туђини, у мрачној ноћи, препуштени су својој судбини.

Мека и блага ноћ као кадива, ноћ августовска, спуштала се лагано над Мачвом. Однекуда, са пустих стр-

њика налети препелица, запућпуриче изнад наших глава, па застрашено прне у висину. У околним барама разлеже се једнолики и успављујући крекет жаба. Пирка ветрић, носећи мирис сасушене траве и по неки топли талас запахне људе. Или се прелије преко нас свежа струја ваздуха извучена испод хладовитих сенки столетних храстова.

Војници преморени. Пуна два дана, и ово је већ друга ноћ како су на ногама. Полегали су око топова и спавају. И нико се не помери када наиђе однекуда једна чета пешадије и кад пешаци почеше да се саплићу о њихове главе... На истоку зарумене и месец се помоли.

Запита неко, колико је часова.

— Још пет минута до десет — одговорих, и онда се обазрех около не би ли нашао шта да ставим себи под главу.

Али у томе часу нешто свитну и проломи се страховити прасак. Војници скочише питајући буновни: шта је. Одјекну још један плотун и из хиљаде грла се проломи: „Ура, ура, ура!“ Онда учесташе појединачни пуцњи... Чује се нека ларма, као јауци, запомагање. И опет: „Ура, ура!“... Нешто кркља, ври, ломи се. Куршуми су звиждали изнад наших глава и војници су се склањали иза топовских штитова. Неко из мрака виче да артиљерија отвори ватру... Али на кога?... Десно од нас јекну праскави тресак и очи нам засенуше од топовског пламена. Са оне стране учесташе пуцњи пушака и прасак бомби, па се слише са узвицима људи и јауком рањеника у заглушну хуку... А људи на оној страни изгубили су већ појам о себи, и као скамењени лежали су непомично, скотурени у јамама.

Команда се не чује. Није ни потребна. Сви знамо да су на оној обали наша браћа, па ко би био толико безуман да у њих гађа. Већ због морала само... Војници се једва догураше до својих места и, онако насумце,

у ноћ, кроз високо уздигнуту цев, груну пуцањ, и као да утонусмо у пламен... Прибисмо се одмах уза штит.

— Артиљерија, пуцај! — виче неко.

— Кидајте мост, кидајте мост! — чује се нечији глас као урлик.

Кроз прозорче на штиту, према месечевој светлости, угледасмо тамну, искривљену силуету моста. Људи су дрхтали при помисли да су за навек одвојени од своје браће и другова... Месец дрхтаво бљешти у води, и према месечевом одблеску људи гледају страшну агонију дављеника. Неки су већ уз обалу, и онако голи беже поред нас, или преморени падају на обалу, коју обасипају куршуми. Ропец и крици: „Браћо, помогите!“... „У помоћ!“... „Спасите... спасите!“ — изазивали су грчевите гримасе на лицима људи, а неки су у очајању косе чупали, јер смо били немоћни.

Пуцњи нагло умукосе. Чује се неодређени, уплахирени жагор... па јасни узвици: „Робови, напред!“... „Форверц... форверц!“ Онда неко брујање, затим шумор људских гласова... све су даље, још неко роморење... Наједном се све утиша.

Само ноћ и језива тишина...

Петар нишанџија обгрлио цев и уочено гледа у даљину. Темпирач лежи потрбушке, обухватио шакама лице и гледа у земљу. Помоћник нишанџије искривио главу, и отворених уста блене у ноћ. И остали су претрнули.

Неко уздахну и ми се пренусмо. Војници се погледаше.

— Е, људи, шта ово би!

— Од почетка наопако...

— Да грдне несреће!

— Све их поробише...

— Их, их! — лупи се Рајко пунилац по колену.

Кроз кукуруз, према месечини, угледасмо нашег ко-

мандира. Прилазио је лагано. Позва нас воднике. Био је сломљен. Али се прибра и поче тихим гласом:

— Чули сте и видели сте... Непријатељ је заробио пук и по пешадије и ону нашу батерију. Сада, он поседа обалу. Наредите да се одмах ископају заклони за људе и будно осматрајте мост. Ако приметите ма какав покрет на њему, не чекајте моју команду, већ гађајте одмах. Ја ћу бити на осматрачници.

Као да копају гробове, људи су ћутали и рили земљу око топова. С времена на време застану и послушкју јавк рањеника на оној обали. Болни и тешки узвици или самртни крици умирућих прекидали су ноћну тишину. Онда људи запну још јачом жестином, као да би хтели да заглуше чула своја потмулим ударима пијука. Мало после опет застану, слушају и све им се чини да познају глас... Са оне стране неко болно дозива свога друга или брата, али најчешће спомињу своју мајку. Или проклињу нас, што смо их оставили.

Из позадине се појави стрељачки строј и пешаци прилазе лагано, као да се прикрадају. Само звецкају фишеклије и светлуцају бајонети. Зауставише се на самој обали. Неко им наређује да се ту журно укопавају.

У даљини, према Фрушкој Гори, зачуше се пуцњи. Сви оставили посао и слушају... Обала је поседнута аустријским војницима... Ко би то могао бити тамо? Паљба је доста брза и већ прилично дуго траје... Сада малксава и нагло престаде... Још одјекнуше два пуцња... Као из неке дубине, зачу се дрхтав глас трубе...

Звуци су језиво парали ноћну тишину. Занемели војници стоје непомично и слушају...

— Шта је ово? — питамо Јову старог штабзначара.

— Сигурно су неки наши залутали... па су се сад сударили. Ово је „позив парламентарна!“ — за предају и из очију старога наредника скотрљаше се светле и блиставе сузе.

Што ни у крвавом рату није тако обична ствар

До зоре смо копали. Около топова биле су читаве хумке свеже земље. Људи већ посустали од умора и глади. Али пред свануће наиђоше Танасије и Јанкуљ са џаком јабука и десет хлебова, и тек се тада сетисмо да их нисмо видели целе ноћи. У свакој другој прилици добили би батине, али сада су похваљени. Они се ослободили и причају како су јабуке „реквирали“ у једној кући у селу, а хлебове су украли од неких коморџија. Само Танасију срце да пресвисне што не могаде да понесе и један казан са купусом из неке позадње команде. Било је згодно: кујна покрај пута, а кувар отишао некуд. Али Јанкуљ није хтео да носи чорбу пет километара, јер су му сигурније биле тврде јабуке у џаку.

— Их! — вели поднаредник Траило и пљуцну. — И остависте чорбу?

— А, јок!... Сум просуо! — вели Јанкуљ, бришући лице рукавом.

— Тако, тако, нека и они из позадине осете шта је то глад.

Војници мљаште јабуке са хлебом, док се преко пута, на оној обали, разлежу болни јауци наших рањеника.

Зора се помаља и са зебњом погледамо на супротну обалу. Видимо тамо неке непомичне прилике. Када се још више раздани, наше слутње постадоше страшна стварност. Мртви војници су лежали као опало лишће. Топови и каре били су окренути у разним правцима,

шесторне запреге мртве. Између коњских лешева види се рука или нога несрећних возара. Разбацана војничка спрема: торбе, пушке, фишеклије... А позади овога крвавога разбојишта је змијаста линија свеже земље, одакле вире непријатељски бајонети.

Прикљештени између Саве и непријатељских ровова, рањеници поседали на обалу и тужно гледају своју отаџбину. Неки се и крећу... Видимо двојицу, сигурно су лакше рањени, како разапињу шаторско крило о точкове топа, и онда преносе некога свог друга. Чује се јаук... Једноме превијају главу... Посматрамо пешака, како гегајући прилази Сави, захвата чутурицом воду и прилази једноме који је лежао.

Војници распознају своје другове.

— Ено га нишанција са другог топа... ено га, ено уз онога мртвога, што је раширио руке.

Међу рањеницима опажамо чудан покрет. Окрећу се у правцу непријатељских ровова... чујемо жагор, као да им отуда нешто говоре, наређују... Неки се већ дижу и неодлучно прилазе топовима. Онда се одмичу, као да некога траже. Ево... једнога воде, нешто разговарају... Двојица дохватише лафет... Окрећу топ! Да ли је могуће?... Коса нам се диже на глави. Један приђе седишту нишанције. Остали се одмакоше.

Увукли смо главе у рамена, стисли песнице и зубе, очекујући да се догоди нешто страшно, што ни у крвавом рату није баш тако обична ствар.

Али онај се диже са седишта. Из рова позади пуче пушка и видесмо како се тело скљока на топовски чак... Остали одмичу... као хтели би да беже. Али где ће?... Напред река, позади бајонети. А ми смо немоћни, јер су наши рањеници испред њихова рова. И сада непријатељ командује... Они се опет враћају, извукоше онога мртвога. Други седа... Извадише и метак из каре, жут је метак, граната, разорна граната... Затварач шкљоцну и громовити урлик затресе земљу, ваздух за-

дрхта изнад наших глава. Метак се зари негде позади, у риту.

— У заклон! — зачу се команда и људи се сручише у дубоку јаму. Запањени овим догађајем, били смо неми и дрхтали смо при помисли шта све може сада наступити.

Нова експлозија јекну изнад наших глава и из шрапнела сукну беличаст дим.

— Послуга на своје место!

Војници се згледаше као да се премишљају, али се нико не подиже, док топовођа не понови заповест командира батерије. Мрзовољно се дижу, као да се нуде ко ће први. А кад пунилац Рајко искочи, онда хитро за њим поскакаше и остали и заузеше своја места.

— На непријатељску батерију... Плотун с десна!...

Батерија је занемела. Погнуте главе, људи су мрачно гледали преда се. Нишанција првога топа држи ручицу за опаљивање, али је укочен као мумија, и исколечених очију блене у штит пред собом.

— Зашто батерија не гађа!?... Стрељаћу воднике! — виче однекуд из кукуруза командант дивизиона.

— Радомире, пали! — загрме својим гласом потпоручник Александар.

А Радомир, нишанција првога топа, диже се са свога седишта. Хтеде нешто да каже... прогута пљувачку, затрепта очима. Као да прибира снагу, уздиже рамена, онда поздрави. Из његових груди се проломи крик:

— Господине потпоручниче, мој је брат тамо.

— Помоћник на његово место!

Топ груну, цев се трже уназад и ашов лафета се зари у песак. За првим сукну пламен и из осталих топова и целу батерију обви облак прашине.

Испред и позади, а један метак паде посред непријатељског рова, одакле избаци нечије тело у плавој униформи далеко на ледину. А четврти метак удари у кару, одакле посукља црн, густ дим.

Јаук је допирао са оне стране. Наши рањени војници, који су још могли ићи, притрчаше обали уздигнутих руку, молећи да не гађамо. Неки су ускакали у непријатељске ровове, мислећи да се тамо заклоне, док су други бежали иза топова. Било је то измешана гомила сурих и плавих блуза, пред којом смо били сада немоћни. А тада, као да нам пркоси, непријатељски митраљез осу паљбу на отворену батерију. Разнели би га... Али у митраљескоме заклону били су и наши рањени војници. Командант нареди да послуга сиђе у заклон.

Завлада тишина... У ваздуху се осећа неки шум, који је наговештавао кретање непријатељске артиљерије. Војници се нису варали. Зачусмо ускоро шапатљиви шум, онда језовити фијук и мало подаље експлодираше шест шрапнела један за другим.

— Аух! — викну Рајко пунилац, па се плесну по устима и разрогачи очи.

— Ја, мајку му, одакле овај! — рече поднаредник Траило. — Обрали смо бостан... види нас.

Одмах затим зачуше се нове експлозије, али сада испод нас.

— Уракљи нас! — добаци Станоје темпирач.

И људи без наређења дочепаше ашове и почеше рити земљу. Преко рупе ставише неко прошће, изнад кога набацаше земљу. Шћућурени у рупи, као у гробници каквој, чекали смо суђени час. Изнад наших глава фијукала су шрапнелска зрна страховитом циком. У међувремену између непријатељских плотуна искакали су војници из рупе, пунили топове, опаљивали, и хитно бежали у заклон. Гађали смо непријатељске колоне, које су се кретале у даљини, иза села. Наш пркос као да је доводио до беса командира противничке батерије, која нас је одмах засипала читавим пљуском челика, да је цео простор око батерије био ишаран црвено жутим букетима шрапнелских димова. И у овој нашој не-

вољи осећали смо неко задовољство када на време умакнемо, а онај „пуца у ветар“. Само, дангубили смо много око темпирања зрна. Досети се најзад Траило па нареди да један побавулке оде до каре и отуда извуче сва зрна... Најзад су и темпирник пренели.

— Сада смо газде! — вели Станоје темпирач, и задовољно трља руке што не мора да искаче са осталима.

Исто су то урадили и послужιοци осталих топова, те је сада већ могла да падне команда: „По три с кошењем“. У земуници су војници припремали зрна и када потпоручник Александар загрми извршни део команде „Хиљаду осам стотина!“ — послуга истрчава и највећом брзином испали, па се исто тако брзо, један преко другога, сручи у заклон. Онда ослушкујемо...

— Ето га!...

Мускули се затежу, људи несвесно увлаче главу у рамена, заустављају дах... А када се изнад наших глава проломе експлозије, онда тек весело прогледају. Или се усне развуку у осмех, када из неке рупе у кукурузишту допре глас Танасија релеја: „Пали, Славко!“... Неки пут изненада овлада мртва тишина... Тек повремено зашуште већ зрели кукурузи. Или се Рајко пунилац жали што топовска зрна нису четвртаста, па да их наслаже на гомилу, где би могао и главу да стави, јер се овако стално котрљају. Онда додаде:

— Бре, замисли да падне једна разорна међу ову муницију...

Сви смо из потаје помишљали на ту могућност, али смо се заваравали неким срећним случајем да ће нас тај удес мимоићи. Али када Рајко пунилац то гласно рече, онда намах осетисмо да је то могућно. Усплахилено се погледасмо, а топовођа Траило добаци му:

— А вала, какав си баксуз и то може да нас снађе...

— Али ја, поднаредниче, реко' тек онако...

— 'Ајд' марш!... Што ти не дође на памет да падне међу нас чабар воде

Када Траило помену воду сви осетисмо жеђ, али страховиту жеђ.. А бунар са ћермом одмах иза нас у забрану, па вода хладна, бистра... Испред нас река... Но нико не сме главу да помоли. Топлота осваја, у земуници успарина и Траило прича, како са једног извора до његове куће шикља млаз воде из луле, дебео као рука. Војници отворили уста и слушају, па ужагреним очима гледају мишицу Траилову, као да ће из ње сад потећи млаз воде... Нашу жељу прекиде нова команда, те војници искочише код топа. И таман опалише последњи метак, тада Траило распали бусеном земље Јанкуља, помоћника нишанције, који се само занесе и оста збуњен на топу. Повикаше војници да се склони у заклон, и један га свуче као врећу у рупу. Сви смо се смејали, јер је Јанкуљ мислио да га је ударио упаљач шрапнела.

— Ама, поднаредниче. не се љутим да ме бапне у нога, рука, ама посред леђа... о, фирија дракулуј! — и Јанкуљ брише шајкачом хладне грашке зноја.

Наше расположење умуче, кад негде у близини нашој рукнуше експлозије разорних зрна, да се земља загресе. Засу нас ситно комаће земље са настрешнице.

— Поче разорном... копај земљу и бацај горе! — рече Траило.

Иако уморни, гладни и жедни, војници запеше да рију. Док су једни копали, други су чучали, држећи у крилу гранате и шрапнеле.

Дојадили смо свакако непријатељу, јер по учестаљој паљби увиђамо да је решен да нас уништи. Ми смо ватром наших топова запречили један друм, да нико живи није могао да нам промакне.

Гађала је непријатељска батерија с повећањем даљине и талас челика се постепено приближавао. Осећамо неку ломљавину на осматрачници команданта ди-

визиона. Танасије у кукурузу занемео, а ми полегали један преко другог и телима нашим заклонили убојна зрна... Јер Рајко је казао, а Рајко је баксуз, па да несрећа не буде страшнија... Сад је на нас ред...

Злослутни и језиви шум... ужасни фијук, све језивији и страшнији. Ми сабисмо главе. Земља задрхта и проломи се урнебесни прасак. Слушамо још тупе ударе избачених бусенова... Лагано подигосмо главе и погледасмо ка отвору. Станоје промоли главу.

— Где удари?

— Испред топа.

— Послуга на своја места... — зачу се глас Танасија релеја.

Војници су чекали целу команду. Онда појурише отвору, да би се што пре искористио кратак интервал. Међутим непријатељ као да је погађао нашу намеру, и кад војници опалише први метак, одмах затим, изнад глава њихових свитну шрапнел. Полетеше у заклон. Али један се поведе и паде пред отвором.

— Рајко, Рајко — повикаше војници. Један га дохвати за рамена, остали га прихватили и спустише лагано између граната.

Лежао је непомично. Уста су му била полуотворена, а очи светлеле чудним сјајем. Дисао је тешко и из груди његових је допирао неки чудан шум. Војници му откопчаше брзо копоран и угледамо велику рану на грудима. Требало га је подићи и он јекну. Онда ножем расекосмо блузу и кошуљу, која је била сва влажна и задах свеже крви запахну нас. Двојица га лагано подигоше, те му широким завојем обависмо целе груди. Газили смо по крви Рајковој, па су нам и руке биле кржаве.

Ћутећи смо посматрали како лагано умире. А над главама нашим сукља дим из шрапнела, земља се од потреса стално рони и пада на завоје ишаране црвеним

пегама. Притискивала нас тешка мора од близине смрти и потајна радост што смо још живи, све побркано са страхом, да и нас тако нешто не снађе. Неко јадно расположење, па нам се чини да сунце шкиљи... А уста нам се залепила од жеђи.

Повремено смо гађали цело после подне... Рајко је јечао, и тек би превалио преко уста: „Воде“. Ми смо ћутали. Станоје погледа упитно поднаредника, а овај ману руком као да вели: „Свршено је са њим, а ти чувaj себе“. Али изгледа као да се сунце и не помера и као да нас вечност раздваја од ноћи. Сећамо се свих извора поред којих смо прошли, и сада нам је чудно како смо могли тада пролазити равнодушно поред њих. Траило вели, ако се врати жив кући, нигде неће кренути без чутурице пуне водом.

Сунце једва зађе за нека дрвета и нишанџија Милован одмерава реглетом колико је још далеко од хоризонта.

— Да смо у нашим крајевима, оно би већ давно зашло за планине и већ би се напили воде. А ово нека проклета земља! — вели Милован.

— Вала, поднаредниче, чим се смркне, идем у село да докотрљам једну бачву — вели Јанкуљ — и да је напуним водом.

Сунце се изгуби међу шеваром и свеж ветрић пирну са Саве. Отворених уста дишемо. Али је још видно... Рајко јечи и вапије за водом. Паљба се утишала, те Јанкуљ изјави да ће ићи за воду, макар погинуо. Дохвати чутурицу, застаде мало на отвору, онда потрча бунару. Али са пола пута врати се задихан. Вели, како на мотки ћерма нема кофе... Треба ићи на Саву, али са оне стране вребају стотине пушака.

Сада се диже Станоје. Очи његове су одавале ледену одлучност, а на стиснутим уснама се огледао пркос и инат.

— Идем! — рече одлучно.

Ђутали смо... Не знамо да ли да му честитамо или да га одвраћамо.

Он изиђе, усправи се, погледа около себе, и лаганим кораком пође ка реци. Једини усправан човек. Изгледао нам је као Херкул. Приђе обали, саже се, завуче чутурицу... Дах нам је застајао. Он се обазре лево и десно, па наједном, у највећем трку, наже бежати и улете у земуницу. На улазу испусти чутурицу, из које заклокота вода. Гледали смо ту воду закрвављених очију. Поднаредник прихвати чутурицу, држећи је грчевито. Били смо готови да скочимо на њега. Он као да разумеде, погледа упитно све редом, па онда у Рајка.

— Њему! — повикасмо готово у глас.

Он се придиже, обухвати његову главу и остатак воде сручи му у уста. Рајко отвори очи, а из уста му се оте узвик блаженства. И нама као да лакну. А Станоје темпирач прича:

— Не могадох више. Па куд пукло да пукло, помислих и пођох. Био сам прибран и миран, ишао сам чврсто до воде... Али кад заклокота чутурица, е увати ме страх, мајку му... А, знаш, није ни лако... Ја сам пред цели фронт... и не знам ни сам како сам се докотурао доведе.

Негде у бари закрекеташе жабе и вечерњи поветарац зашуме кроз кукурузе, носећи мирис барске траве. Вечерњача заблиста. Траило помоли главу, па изиђе, а за њим и ми остали. Двојица последњих изнесе лагано Рајка. Али његова глава и руке биле су млитаве, очни капци непомицни, а уста широко отворена. Био је још млак. У мрачној земуници нисмо ни приметили када је нечујно умро.

Ипак... погледасмо слободно у небо и зарадовасмо се животу.

Под окриљем крста

Болничари су односили мртве и рањене, а артиљерци су на рукама носили гломазне топове, да се не би чуо ни најмањи шушањ. Тек када пређосмо реку Битву, одахнусмо мало.

Ишла је колона мрачна и туробна, као да се враћа са неког погребa. Људи осећају, сваки на свој начин, да се одиграло нешто тешко и срамотно, иако је сваки уложио целог себе да би подухват био крунисан успехом.

Колона маршује тешким кораком, кроз пуну и мрачну моћ. И опет поред нас дугачка поворка пешадије. Мали пешаци, натоварени убојном спремом, гамижу мрзовољно и равнодушно. Преморени су већ, па одмичу за оним челним као стадо, и њихове мисли не иду даље од погледа у овој мрачној ноћи.

Најзад, сручисмо се сви на једну пољану покрај пута. Неко је издавао наређења, али се не сећам да су извршавана, нити знам да је ико контролисао њихово извршење. Где се ко затекао, легао је на тврду земљу и заспао.

Када смо сутрадан устали, људима се све причинјавало као да су уснили неки тежак сан. Али запрља-ни топови, не отимарени коњи, онај неред у биваку, а нарочито спуштено крило на шатору команданта дивизиона, који је увек први на ногама, био је доказ нашег замора... И пораза. Људи су зурили попут оних топола и врбака, према густој измаглици над реком Битвом.

Али у војсци се не пушта машти на вољу. Неки ве-
ле да у томе и јесте величина војничког позива. Уско-
ро су се чуле оштре команде, војници су чистили ору-
ђа, други тимарили коње, трећи одилазили за храну,
у биваку је врло као да се пук вратио са неке параде.
А одаслана је и једна официрска патрола дуж Саве, у
циљу осматрања. Капетан Јован нам том приликом ра-
злаже своја опажања и планове, када би на пример он
био неки командант:

— Прво и прво, ја не бих артиљерију довлачио на
саму обалу. Виком у оној бари ми смо открили нашу на-
меру. А основно начело стратегије јесте тајност. — По-
дигао је тада значајно прст и погледао важно све ре-
дом. — Јер, замислите да је на оној обали био, реци-
мо, пук пешадије непријатељске... Леле... Качамак би
се направио од нас.

Када смо се пред подне вратили у бивак, да ра-
портирамо како ништа значајније нисмо видели, капе-
тан Јован заустави коња, па нам се обрати:

— Разуме се, ви нисте ништа разумели, нити смо
о чему говорили! — Он ободе коња и са пуно важности,
као вођа патроле, уђе у бивак.

Још истога дана наредише да се спремимо за по-
крет. Мрзовољно и без журбе, војници су приводили
запреге... После оне трагедије, они се не узбуђују мно-
го. Јер ма шта се десило, горе бити не може. Не зани-
ма нас више ни правац марша.

Ишли смо у правцу Дрине, одакле допиру учеста-
ни пуцњи топова. На једној раскрсници путева видимо
и једну хаубичку батерију на застанку. Официри по-
седали око стола за расклапање, на коме је бео чаршав,
и ручају. Потпоручник Александар познаде неке, те им
довикну с коња:

— Ручајте брже, док није наишла пешадија! — он-

да се окрете мени: — Знаш... и ми пољаци смо господа, али оваких ладолежа нема нигде.

Умеша се и Милутин.

— Ово је провокација. Гладна војска пролази, а они нас драже оним шерпама. И још ставили бео чаршав.

А поднаредник Траило закључује:

— Их, што нису негде у близини нашој!

Питамо га, зашто.

— Тако, имало би да нема...

Јер у рату се краде. Врло често из нужде, а некад по навици. Често из ината и пакости. Пешаци завиде артиљерцима, а ови не трпе коњанике. Никад артиљерац неће код пешака да нешто дигне. Зна он да су пешаци вечита сиротиња, а ако нешто баш и имају, не дирају, јер сматрају пешаке за мученике... Али пешаци посећују све од реда.

А све нам се чини да је Траило главни организатор и као неки интелектуални вођа свих крађа, разуме се, изван батерије. Истина много пута је он нахранио целу батерију на тај начин. Али кад некога војника ухвати у крађи и спроведу стражарно у батерију, онда је Траило са највећим задовољством лично ударао батине.

Пред вече стигосмо у једно село, које је имало бескрајно дугачку улицу. Жене су нас дочекале скрштених руку, а старци, наслоњени на штапове, гледали су нас као спасиоце своје. Испред села чује се непрекидни прасак пушака и грмљавина топова, да се прозори на кућама стално тресу.

Овде смо дуго остали... Желели би и да заноћимо. Сељаци износе воће. Војници у дворишту музу овце. Јанкуљ завлачи испод топовскога јастука шареницу, и хвали се да му је дала нека девојка. А ко ће још и то да истражује сада, пред злогласном Парашницом, где ври од пушчане и митраљеске ватре као у котлу...

Кренули смо по мраку. Мучно је осећање кад се по мрклој ноћи излази на положај. Ишли смо прво главним путем, онда скретосмо, затим преко неких њива, лагано, и застадосмо у једној ораници. Око нас су праштале пушке, па нам се чини као да пуцњи допиру иза оне врзине коју једва назиремо. Војници се приближили уз топове и ћуте.

Застанак је био необично дуг. У неко доба командир јавља да возари сјашу и да су људи свакога момента на својим местима. Послужиоци поседали покрај топова, а возари стоје уз своје коње. Али сви су на супротној страни од правца одакле допиру пуцњи.. Наједном зачусмо пуцање позади нас. Али ваљда неко води рачуна о нама, умирујемо себе. Повремено писне кроз ваздух неки залутали крушум, колико да у људи застане дах, а коњи нестрпљиво затрупкају ногама, или уздигну главу и стрижу ушима... Неки пут почне убрзана паљба, као да су људи побеснели, и нама се чини да нико жив неће остати. Онда се стишава, пуцњи су све рећи, и најзад чујемо само појединачне поздраве предстража.

Мртва стража... То је онај мали репоња, са изгужваним шињелом и изокренутом шајкачом, који трапуља друмовима натоварен као животиња. Онај који завирује у кокошарнике и на чију се главу спуштају песнице свих претпостављених старешина... Ето, тај мали пешак стоји сада као цин у овој црној ноћи на бранику отаџбине, док позадина мирно спава.

Била је то бескрајно дуга ноћ. И увек на истом месту. Али, мало смо се свикли и примирили. Некако око поноћи, на истоку заруде и огроман месец расу своју светлост над завађеним људима. У овој црној и страшној ноћи та светла кугла личи нам на неко огромно живо око, које нас у почетку посматра бојажљиво, потом подругљиво, док најзад не заблиста весело, пуним сјајем. Ваљда хиљадама година посматра оно увек исти приказ.

Наредник Милутин намести треножац, да кроз дурбин посматра месец.

Гледамо његову изборану и разривену површину. Виде се огромни кратери, од којих полазе зрачне пуко-тине. Ређају се на дурбину и војници и цокћу језиком чудећи се величанственоме призору, док им Станимир предњи возар не објасни:

— Ја, славу му, каки је. Ама тачно знам... јесте... пази, пази рупе. Оно је од неке тешке хаубице....

Тек пред зору наиђе наш командир и рече да будемо спремни за полазак. Тешка срца помишљамо на данашњи дан. Али када возари појакхаше, нареди командир да окрену уназад и пођосмо истим путем... Ево га и село где смо синоћ били, изиђосмо изван села и идемо право у средину Мачве. Људи су весели што смо само избегли опасност на Парашници, јер су се сви жалили који су тамо били. И ма где отишли на друго место, биће нам боље. Али ми идемо увек старим путем, оним којим смо јуче прошли, а тај пут води право на Чевртију. „Споменуло се, не повратило се!“ — шапућу војници и непрестано се распитују куда ћемо. Нема више сумње... идемо опет на Чевртију.

Тамо су наше тешке и непријатне успомене. Прича се како није добро да погреб иде истим путем. А ми наиђосмо опет на ону несрећну Битву, где још леже мртви изнадувани коњи и преврнута кола. Очајање обузима људе при помисли на понован прелаз. Ко зна!... Они што наређују далеко су, те им је непознато наше душевно стање. А вода нам је мрска, да ни ове грешне животиње не би више ногом крочиле у њу. А тек људи... Војници се најежили и намрштили, па се притажили и прибили уз топове.

Скретосмо лево од места где је вршен прелаз и заустависмо се испред једнога шљивара. Сакривени иза шипрага посматрамо аустриске ровове и наше мртве

војнике између реке Саве и ровова... Цела равница је непомична и укочена. Нигде се не види жив створ.

Језиву тишину прекида удаљена топовска паљба. Командир нам тек тада објасни циљ нашега пута. Једна наша дивизија прешла је реку Саву на другоме месту и продрла у Срем. Они су сада у висини Чевртије. Ми смо враћени, да ватром наших топова штитимо њихово одступање.

— Дакле, ми нећемо више прелазити? — запита неко.

— Не, не! — одговори одлучно командир.

Нама свима као да лакну.

Топови су били приправни за дејство, осматрачи су заузели своја места. Дугачке сенке дрвета су неприметно клизиле по земљи, Сава је тихо шуморила, док су гаврани грактали позади крвавога разбојишта.

Тишину прекиде глас десног осматрача:

— У правцу села Шашинаца види се неко кретање.

— Послуга на своја места! — командова неко из батерије, а ми окретосмо дурбине на ту страну...

Угледасмо дугачку поворку кола, како лагано иду у нашем правцу... На челним колима седе неки људи и држе бео барјак на коме се види црвени крст... Ми се згледасмо... Командир отрча у дивизион да пита шта да ради.

Када се врати, рече нам да су Аустријанци преко парламентарара тражили дозволу да сахране наше мртве. Наши су одговорили да им допуштају, али под условом да доведу свештеника, који ће опојати мртве.

Војници пришли такође уз насип и кроз израслу траву посматрају. Колона се лагано примиче. Поред тераоца на челним колима видимо црну прилику свештеника са епитрахилом око врата. Повремено засија сунчев одблесак са златнога крста у његовој руци... Већ су близу, и голим оком се виде. Разазнајемо ме-

штане у колима и неколико војника без оружја... Забезекнути посматрамо светао крст, тај симбол вечне трагедије људске. Војницима је овладао тихо, побожно расположење...

Кола се зауставише иза аустриских ровова. Свештеник сиђе први, остали за њим. Онда он пође лаганим кораком, сам, држећи испред себе крст. Пређе ровове, обазре се неодлучно лево и десно, прође између мртвих и приближи се обали... Онако осамљен, у црној дутој мантији, личио је на неког светитеља са старих икона. Окрете се нама, па широким покретом руке учини крст и тада до нас допре као неки тајанствени подземни глас:

— *Благословен јеси Господи, научимја оправданијем твојим...*

Војници скидоше капе, прекрстише се и, као по команди, дигоше се сви. Као бедем, остадоше на насипу у ставу мирно... Гледали су нетремице у свештеника, а уста им отворена, као да гутају речи:

Наједном се дигоше и војници из аустријских ровова, од прилике један вод. Били су без оружја и поврстани у једној линији. Одају смирено почаст својим жртвама.

Стојале су тако отворено једна према другој две непријатељске војске. И та доброћудна лица сељака молила су се једноме Богу, да би, призивајући тога истога Бога, опет пуцали једни на друге.

Свештеник је дизао руке небу. Војници приклонише главе тихо шапћући молитву.

— *Со свјатими у покој, Христе души раб твојих...*
— допирао је глас свештеника.

А гаврани шестаре и гракћу. У даљини негде одјекује потмула топовска паљба, од које други сада гину и леже исто онако мртви... И пред овим крстом и смиреном молитвом, људи као да полажу рачуна сами себи и невољно им се намеће мисао: зашто... зашто?

— Јешче молим сја о упокојенији души раб твојих, за веру и отечество погибшим...

Као да је овим речима дат одговор на постављено питање. Војници мрским очима гледају оне плаве униформе... Али они су запречили отаџбину својим грудима и омеђили је мртвим телима својих другова. И само дотле, до те живе међе могу доћи они у плавим униформама.

— Вечни покој подажд Господи погибшим за вјеру и отечество! — и седа старина у епитрахилу пође лагано између мртвих, шкropoleћи их вином.

Војници га прате погледом, старајући се да упознају мртве. Јер тамо су њихови рођаци, браћа, другови... И никад их више неће видети.

Потамнеле и угаснуле очи њихове зуре у даљину, а тела су укочена за вечни покој. У једнога укрућена рука, уздигнута високо, са стиснутом песницом. Ваљда последњи вапај... Или опомена живима.

Свештеник се врати и отпева последње:

— Вјечнаја памјат...

Многи су од наших рукавом брисали сузе.

Онда мештани с друге стране приђоше и однеше мртве на кола. Трпали су их једне изнад других.

Сунце је било при заходу када колона лагано крете, праћена јатом црних гавранова.

Војници сиђоше брзо у заклон. Само је остао још трубач, и он отсвира војнички посмртни марш.

Рат је буктао

Рат је буктао на свима странама. Малена војска се трошила, али су измучени остаци напрезали последњу снагу у борби противу моћне царевине. Збијени у Мачви, опкољени водом са свију страна, јурили су пукови с једнога краја на други, да би одолели навали. Шуме су исечене, цркве порушене, куће попаљене. Земља је изгажена и усеви уништени. Са леденом мирноћом, без суза, подносио је народ муке и са титанским напором одбијао најезду моћнијега непријатеља. Јер шуме ће израсти, земља ће родити, али најтеже је бити роб.

Услед сталних покрета војска је обосила и била поцепана. Неки су облачили грађанско одело, а било је војника и у плавим блузама скинутим са мртвих аустријских војника.

За овом шареном војском ишли су старци и жене, тражећи своје синове. Родитељски нагон гонио их је из далека, данима су путовали, носећи мало преобуке и хране за своју децу. Причају тако да је један старац путовао петнаест дана, носећи живу кокош. Хранио је успут, чувао као највеће благо, да би припремио гозбу сину. Зна стари из искуства да војска често гладује, па понео да сина мине жеља на срећне дане у родитељском дому. Распитивао се успут за команду свог детета, и, најзад, чуо страшну вест... Задрхтала му доња усна, а из очију му потекле само две капи. Заклао је кокош, поделио за покој душе своме сину, и, тужан и сломљен, вратио се... Ко зна да ли је стигао своме дому.

Новине нисмо добивали, али смо преко коморције сазнавали шта се ради на европским бојиштима... Преко посланих смо дознавали понеке намере наших претпостављених. Јер коморције су у сталном покрету, они су у вези са позадином, а ова са још дубљом позадином, где се читају новине и препричавају локални и светски догађаји.

И глас пође... У почетку причају коморције као узгред. Кад приметите да их људи радо слушају, праве се они важни и, веће сензације ради, додају још понеки измишљени детаљ, који се доцније препричава као догађај. Тако на сваком састанку. Пораз се преувеличава, а цифра заробљеника постаје све већа. И вест се као зрак преноси на све стране. Али у њиховим причама има много истине. Преваре се у датуму офанзиве или неког одступања, али се ипак нагађана о поразу, о заробљеницима, о наступању или одступању, на крају обистине...

Била је баш то вече плаховита и хладна киша. Згурени испод шатора, слушали смо како ударају кишне капи о шаторска крила, док су послани опкопавали свуда унаоколо канал, да вода не подиђе у шаторе. Чујемо како војници шљапкају по води. Стрепимо да се неко не саплете о колац, за који је причвршћен шатор, па би нам се онда онако мокар сручио на главу. Напричали смо се довољно те смо тренутно заћутали.

— Што бре, Милане, ниси женско? — прекиде ћутање потпоручник Александар.

А Милан, који је дошао из суседне батерије мало у госте, размахну рукама протежући се и ногом додирну шаторско крило.

— Не, бога ти! — завапи љутито Милутин. — Шта радиш то... Сад ће вода да капље.

— Слушајте, — обрати нам се Милан, али гласно да и Милутин чује — мотрите на њега да не примети,

а ја ћу прстом да додирнем шаторско крило изнад његове главе.

— Немој, немој, — умирује га Александар кроз смех — добар је он човек, поправиће се...

Тек неко размаче шаторско крило и посиљни про-
моли мокру главу.

— Господине потпоручниче, зове вас командир...

— Их, бога му, ко ће сад по благу!...

— ...а посиљни командантов пакује ствари.

— Није могуће! — повикасмо сви у глас и искривисмо главе, ослушкујући ударе кишних капи. А овде нам је било тако угодно...

Кад се вратио од командира, прича нам Александар да ћемо ноћас свакако кренути.

Била је поноћ, када смо се дигли. Киша је престала да пада и изведрило се. Али земља је пиштала под нашим ногама. Било је хладно. Неиспавани и прозебли, мокрих ногу, стојали смо најезени, чекајући наредбу за покрет. Звезда једна прелете преко неба, па се изгуби у мрачном понору.

— Сад је неко умро, — рећи ће један од војника.

— Камо да је само један... Хиљадама их гину сада, — одговори више за себе наредник Милутин.

Одмакли смо далеко кад се сасвим разданило. Био је светао сунчан дан без прашине. Поља су лежала пушта, а влажна дрвета опустила тужно гране. Лишће је почело да жути. Осећао се већ дах јесени.

Приликом једнога застанка зачусмо подземну тутњаву топова и то баш у правцу куда ми маршујемо. Уколико одмичемо више, све је јаснија топовска паљба. А неке се жури, јер је већ давно прошло време када је требало дати застанак.

Са нама маршују и пешаци, доброћудни и послушни. Онако натоварени, гегају, грешници, погнуте главе, бришући рукавом знојаво лице. А колико вечерас још...

Овај нам је друм познат. Прошлого пута на оној раскрсници имали смо застанак. Сећамо се и кафане из које су војници украли буре пива. Кажу, било је намењено некој вишој команди. Сад свеједно, ма чије било, главно је да је цела батерија пила у здравље Танасија и Јанкуља.

Некако око подне сретосмо прве рањенике. Причају да су Аустријанци прешли Саву и да великом снагом надиру у Мачву.

Ускоро, у даљини угледасмо димове од шрапнела, које ветар лагано развлачи као прозрачне, сиве облациће.

Тада колона застаде. Виши команданти са ордонансима одјახаше у правцу села, око кога се у овоме моменту водила борба. Штрчао је звоник цркве, као да вапије за помоћ. Повремено допире снажан замах пушчане ватре, а ваздух пара шум аероплана који шестари над крвавим разбојиштем.

Војници се притајили и нетремице гледају у замагљени хоризонт од димова шрапнелиских. Иако су навикнути на овакве призоре, ипак је мучно стање ишчекивања. Јер сада ће ступити у борбу, можда у највећи окршај. Скупљају се они у мале групице и са притајеном зебњом разговарају... А из села журно беже старци, жене и деца. Усплахирена изгледа, претрнула од страха, напушта нејач своја огњишта и целокупну имовину, да би само сачувала голи живот.

Зачу се команда: „Спрема за паљбу“. Послужиоци скидоше кожне навлаке са топовских делова и онда седоше на предњак.

Батерија крете.

Покрај врзине заклониле се позадње јединице: коморције, муниционе колоне. На улазу у село наиђосмо на завојиште, пред којим беше маса војника са отвореним и крвавим ранама. Покрај пута видимо мртве

Сигурно су били тешко рањени, па су при преносу умрли и болничари их оставили ту.

Пешадија је замакла. Чује се тежак фијук артиљерских зрна и прасак шрапнела над селом. Облаци прашине одају јасно наше кретање, и непријатељска артиљерија гађа са још већом жестином. Сретосмо и групу рањених коњаника, а међу њима и једнога официра, кога су војници пресамитили преко седла. Селаци се прибили са стране пута и чекају да артиљерија прође... А грозан је звизак и прасак шрапнела из којих сукљају жуто црвени димови.

Пешаци застали и поседали покрај плотова. Неки од војника шуњају се по празним двориштима. Чудновато је њихово спокојство, као да иду на маневар неки. Мало даље окупили се око бунара и пуне чутурице. Официри их позивају и онда наређују да ставе нож на пушку. Изгледа као да ће сад на јуриш, онако уморни и прашњави. Из једне бочне улице журно изиђе митраљески вод, и војници кажу да је непријатељ ту испред села, а они сада мењају положај.

Над селом кружи аероплан. Пешаци хитро углављују митраљез између прошћа и од заглушне хуке митраљеза дрхти ваздух.

На раскрсници застадосмо. Била је ту нека виша команда и ордонанси непрестано одилазе. Заустави се ту и један ескадрон коњице, који је дотле одолевао навали. Кажу да нове масе непријатеља непрестано пристижу. Командант дивизиона одјаха са командирима. Сигурно траже положај. Тада се нареди да пешадија крене.

Официри скрећу пажњу да ниједан не заостане. Пешаци потрчкавају, па се збијају. Опет их зауставише и тада војници напунише пушке. Поцепани и прашњави, потамнели од сунца, гледају мали пешаци у своје официре, очекујући наређење за јуриш. И мно-

ги ће од њих изгинути сада одмах, ето ту испред села. Али сваки верује... нада се, а постоји и Бог у кога верују, и многи се крсте.

— Одмах испред села развите се у стрељачки строј! — наређује командант батаљона.

— Разумем! — отпоздрави један поручник. Онда се журно окрете својој чети: — Војници, непријатељ је испред села. На знак пиштаљке развићете се у стрелце. Напред!

Кратко и јасно. Војници се прекрстише и збијена колона крете.

— Пазите „артелерци“, не пуцајте у нас — добацци неко.

Одмицали су готово трчећим кораком, погурени, држећи чврсто пушке „на готовс“. Паде нам у очи један, који је у десној руци држао пушку, а у левој пун бакрач врућег купуса, који се још пушио. Утрчао је сигурно у неку кућу, где су коморције спремале вечеру и дигао пун бакрач, колико да му се нађе у невољи. И оде тако, са купусом. А готово су свима из торбе вирили клипови кукуруза.

Сунце је већ зашло, када и ми кретосмо, и мало затим скретосмо у једну ливаду између кућа, где постависмо топове. Наиђе и командир једне коњичке батерије који се жали да су му данас заробљена два топа.

— Ама мучно је кад је коњица испред тебе, — каже он нашем командиру. — Пешаци ће да изгину бранећи батерију. Али ови, Бога ти милог, појашу коње, па те и не извештавају, и тек видиш како само пролећу поред тебе. Зато, пази ноћас... још их има напред. Не удаљуј коње, већ их држи поред батерије, док се у току ноћи не изврши смена.

Пешачка ватра је бивала све слабија. Ми смо ћутали, да се не би по блеску топова одали. Ипак, за

сваки случај, оруђа су била приправна за дејство. Пошто нас комора није стигла, војници нису имали ни хлеба, ни јела. Зато су поред малих ватрица пекли кукурузе. Командир је наредио да војници и поднаредници дежурају на смену у току ноћи, да би мотрили на блескове непријатељске артиљерије.

На целом фронту је владао мир, који су повремено нарушавали пуцњи предњих стражарећих одељења. Кроз ваздух се преносио тајанствени шум артиљериских кара, које су на обема странама одилазиле за попуну муниције.

Војници су полегли покрај топова и утишали се. Јанкуљ се још промешкољи и више за себе, али гласно изговори:

— Где ли онај пронађе купус данас?!

Осматрачница на црквеном торњу

Била је поноћ када су нас пробудили. Командир је сматрао да је много боље ако измести батерију изван села. Запреге су пришле и батерија је кренула лагано, као при неком погребу, да се не би одала. Заустависмо се у једном кукурузишту. Сада је пред нама село и видимо како се према светлом звезданом небу оцртава тамна силуэта црквенога торња. Опет су војници копали, и, у осветку зоре, све је било приправно. Нишанска тачка за све топове био је крст на торњу црквеном.

Друм се рашчистио од коморција и муниционих кола. Војска је била при земљи.

Са зебњом смо ишчекивали данашњи дан. Непријатељ ће нападати, то је сигурно, јер иначе зашто би прелазио. Нишанције прегледају и чисте затвараче, па чак и Танасије чепрка нешто око телефона.

Командира одазваше на телефон. А кад се врати, позва нас, два водника, и наредника батерије.

— Наређује командант да наша батерија да два осматрача, који морају да се попењу на црквени торањ. И то сад одмах. Одређујем батериског наредника и тебе — и упре прстом у мене. — На извршење!

Отпоздрависмо, а када погледах војнике, учини ми се као да нас желе. Црквени торањ изгледа висок до неба. Још је под ударцима и наше и њихове артиљерије. Ако га не сруше наши топови, њихови ће сигурно. А на врху налазе се четири прозорчета, кроз које се види звоно.

Собом поведосмо и Танасија, који још од батерије поче да развија телефонску жицу. Онда замакосмо у село и стигосмо у црквену порту, где затекосмо једно пешачко муниционо одељење. Коморције привезале коње за ограду, а они поседали уза зид, скинули кошуље и требе се од вашију.

На улазу у цркву запахну нас мирис тамјана и сагорелих свећа. А распети Христос, са болно уздигнутом главом, упућује молећиве погледе Богу и као да вели: „Господе, опрости им, јер не знају шта раде“... Звек наших мамуза је скрнавио ову побожну тишину.

— Господине наредниче, закључано је! — рече Танасије, покушавајући да отвори врата за улаз у торањ.

— Разваљуј! — викну батериски наредник. Танасије се залете, лупи ногом и трошна врата се уз тресак отворише.

Напред пође, уз узане вијугаве степенице, наредник, за њим ја, онда Танасије. Тако до половине торња. Одатле су водиле уске лествице, поред ужета за звоно, до оних прозорчића на врху. Опробасмо их, па онда пођосмо један за другим. Танасије остаде под нашим ногама.

Тек наредник застаде и окрете се љут:

— Ко клати звоно?

Окретох се и ја.

— Ја тек онако... ухватих.

— Јаој, цукело једна, знаш ли да ћу те гађати из револвера! — и наредник се маши руком за футролу. — Је л' треба, животињо једна, целом свету да објавимо да смо овде?!

И да је Танасије био на домаку његове шаке, целога века би памтио када се ухватио за конопац звона. А овако, на одстојању, наредник га је само гледао бесно.

Са торња се видела непрегледна равница, јасно оивичене њиве, и непрегледна кукурузишта са ижђика-

лим стабљикама као шума каква. А забрани од столетних храстова размештени на одстојањима па као да, шумећи, причају повесницу овога краја. Ветар харлија и повија таласасто већ зреле стабљике кукуруза, а сунце јесењим зрацима као да милује. Око торња чује се весело цвркутање врабаца.

Наслоњени на по једну ногу, прибили смо главе уз прозорче и тражимо линију ровова.

— Гледај оно усамљено дрво, па испод њега. Видиш ли ону врзину... Е, иза ње, — показа ми наредник.

Поред те врзине виде се свежи ровови. Одатле се пружају десно посред једне њиве, онда ивицом кукурузишта и губе се у неком забрану. Даље, они се протежу поред стогова сламе, после су заломљени у цик-цак и нестаје их у даљини. А готово равномерно испред наших ровова, само негде ближе, а негде даље, протеже се линија непријатељских ровова... Кроз дурбин видимо наше војнике како леже. Један чак скинуо блузу, други се сагао и иде поред рова. У оном кукурузишту један се исправио и осматра. А нешто позади, види се мали ров. Сигурно заклон за командира чете. Из аустриских ровова провирују жути телефаци, а иза стрељачке линије крећу се тројица и одилазе у позадину.

Танасије проба телефон и разговара:

— Ето, седимо и пљуцкамо на цео свет...

— А-ха, питаћу те, кад стану да пљуцкају на нас, — вели више за себе батериски наредник. Тада се окрете мени: — Пази у правцу оне шуме... ено га пут, види, види... колона се нека креће. — Онда се саже према Танасију: — Извести командира да се креће дугачка колона непријатељска.

Изгледа, као да су стали. Ено га и један на коњу, сигурно командант... Војници седају са стране пута.

— Господине наредниче, — пита командир, — колика је даљина од вас до непријатеља.

Наредник цени од ока и обрати се мени:

— Мислим... хиљаду и четири стотине метара...

— Господине капет...

— Ђут'! — дрекну наредник. — Е, морам да те бијем. Ко ти је казао, стоко једна... Сада кажи: хиљаду осам стотина метара. Боље је да кажем више, него мање, па да наше побијем.

Негде десно зачуше се топовски пуцњи, и, као на једну команду, отпоче топовска паљба на целом фронту. Шрапнели ишараше равницу жуто црвеним димовима, али доста далеко иза наших ровова. Напрегнутом пажњом посматрамо жуто црвене букетиће, које ветар лагано носи. Видимо како су наши пешаци полегали и држе пушке приправне за паљбу.

— Господине наредниче, јавља командир да осматрате: гађа наша батерија.

При страховитој треску, ми и нехотице завуко смо главу у рамена. Налазили смо се испред топовских цеви наше батерије и зрна су летела готово изнад наших глава. Блудимо погледом изнад непријатељских ровова и једва пронађосмо наше димове у једноме шумарку, далеко иза стрељачке линије. Онда смо скраћивали опрезно даљину све по сто метара, док нас Таназије не погледа:

— Господине наредниче, љути се командир и вели да не осматрате добро...

Већ преморени што стојимо стално на једној ноzi, наредник се љутито обрецну:

— Е, није него!... Нека он дође ако му није право! — па се обрати мени: — А да зрно удари у наше ровове, онда би ми били криви.

Скратисмо даљину још за сто метара и шрапнели експлодираше испред непријатељских ровова. На догледу видимо како се кукуруз повија под силином шрапнелских куглица, а непријатељски војници се у

рову ускомешаше и ашовима почеше избацивати земљу, да би се што дубље укопали.

Заборависмо на умор. Усхићени смо пред самртним страхом непријатеља. Такав је рат. Сентименталност престаје пред грубом стварношћу и два парадоксална збивања боре се: хоћемо да непријатељ умре, да би ми живели. И радујемо се његовоме ропцу и поигравамо од радости гледајући како разорна зрна са громким треском избацују из ровова унакажене лешине.

Нешто из страха, а можда и по инерцији покрета, пешаци су на обема странама пуцали све бржим темпом. Аустриска артиљерија је тукла наше ровове, али, за срећу, шрапнели су се распрскавали сувише високо, да се њихово дејство није осећало. Сада су почели да траже и нашу батерију. Кроз задње прозорче видимо како се војници у међувремену паљбе укопавају.

На десној страни од нас кркљало је од пушчане ватре. Из оне шуме непрекидно допире клокотање миотраљеза. Нека наша батерија, а и аустриска, засипају, чини нам се, исти простор у шуми

Игубили смо појам о времену. Али од скора, непријатељска артиљериска паљба бивала је све бржа. Сигурно су сада истурили осматраче на дрвета, јер су њихова разорна зрна падала у близини наших ровова. Видимо, како наши војници разваљују један плот, и трче погнути носећи прошће, да би се у неколико заштитили... Наједном опет угледасмо ону колону у даљини, на коју смо били и заборавили заузети осматрањем на другој страни. Аустријанци су прилазили брзо оној шуми.

Известимо командира да се та колона налази полудесно од нас, а удаљена је од непријатељских ровова око шест стотина метара. Али наша зрна падоше сувише десно, те их вратисмо... Колоне нестале међу висо-

ким кукурузима. О појави ове трупе известили смо и дивизион, како би се скренула пажња осматрачу суседне батерије, која је била десно од нас.

У том се проломи страховита експлозија у равници пред нама. Огромни комади земље летели су у висину и напослетку остаде црн и густ стуб дима. За овом је следовала друга... трећа... четврта. Ми се немо погледасмо, престрављени да та неман не захвати случајно и нас овде на торњу. Била је то нека хаубица са којом се сада срећамо први пут. Иако бесциљно рије по равници, ипак је дејство њено поразно и људи се страхом слушају њену ужасну грмљавину.

Непријатељски ровови као да оживеше. Видимо неко комешање, војници стављају телећаке и о томе одмах известисмо командира. Са зебњом помишљамо шта ће бити ако сада крену на јуриш, и стрепимо за наше пешаке, који још не виде покрет непријатеља. И наједном се аустриски ровови заплавише. Искочише изван рова.

— Јављај: брза паљба! Крећу на јуриш!

Према оној чистини угледаше их наши пешаци чим се појавише и отпоче убиствена брза ватра. Непријатељски строј се поколеба. Неки падају, други лежу и побијају ашовчиће испред главе. Али кроз кукуруз напредују у скоковима. Наша батерија отвори брзу паљбу. Шрапнели пресретоше плаве блузе на отвореном простору. Тада припуцаше и наши прикривени митраљежи. Кркљало је громовитом жестином... Непријатељски се строј расплину, неки одмакоше, други засташе, и наједном сви полегаше на отвореном простору.

Равница је бректала од пушчане ватре. Пета батерија је сипала челик, са кошењем у лево и десно, стварајући ватрен застор пред нашим рововима. Прилепљени за земљу, наши пешаци су бесомучно гађали.

док је непријатељска артиљерија тукла ураганском ватром нашу позадину и село, да се торањ из темеља тресао.

Згрчени и напрегнутих нерава, исколачених очију посматрали смо агонију равнице... Моћна царевина је пришла на дохват руке, већ се непријатељи гледају у очи. Потребан је само дрхтај срца, да се наша слаба веза раскине.

Ако те има, Боже, подржи још мало, још мало...

— По десет разорном! — виче наредник стиснутих песница... јер се они колебају... не, не, нови придолазе... Брже, гађајте, убијте их, то нису људи... Ено га где паде, онај се у ковитлац окреће. Али зашто они наши леже мирно... мртви, мртви, ох... паде разорна у гомилу... Ала падају... Они беже, а митраљез цичи, као да вршти, и од њега се склањају, па се збијају у кукурузиште, да се заклоне од погледа.

Али сада их гађају њихови позадњи, и укљештени, они падају ничице. А из шуме десно куљају као ројеви, ено их где трче, један паде, још један, остали одмичу и цео се строј сручи иза врзине на сто метара од наших ровова. Не могу даље... Они у кукурузу се колебају. Неки се побавуљке враћају. Још један оркан онако, брзо, брзо, батерија заурла, над врзином блескају димови као мехури, плаве блузе изђикаше и у паничноме страху сручише се назад, у своје ровове.

На картеч!

На чистинама и између кукуруза лежали су мртви војници у плавим блузама. Било је и тешко рањених, који су немоћно дизали руке, вапијући за помоћ. А они из ровова посматрају жалосни крај својих другова, који су до малопре били живи, а сада непомични, обливени крвљу леже .

Чудно... чудно. Присуствовао сам егзекуцији једнога војника, који је напустио фронт да би видео своју децу. Кажу, казна је требало да буде више примерна... Ископана рака, а он убледео, стоји везан, блудећи погледом, не би ли сачекао нечију милост. А около људи тмурни и озбиљни, као да се стиде жалосне улоге. Потпоручник важан и нарогушен убеђивао је себе да извршује правду. Онда су осуђеног везали... Лака дрхтавица је обузела војнике пред страшним призором што ће насилно умрети један човек... Пушке су праснуле, језиви јаук је запарао ваздух, лица људи се грчила. Још један плотун. Млитаво тело се опустило, а глава клонула... Војници су се враћали ћутећи, док им је у ушима одјекивао јаук самртника.

И после много времена, у бесаним ноћима, гледали су они онај болан поглед, млитаво тело и опуштену главу свога друга.

У сличноме положају налазили су они у равници. Сви су били осуђени на смрт. Иако је осуда колективна, ипак то нимало не умањује обострани страх. Али свима пред очима лебди она опуштена глава и све их

храбри нада, да ће сваки пре убити свога противника и тиме спасти себе.

Први напад је одбијен. Пешачка ватра је клонула на целом фронту, изузев оне врзине, где су непријатељски војници нашли природни заклон, и где пушке сада праште само из страха да се не би неко кренуо на јуриш. Али непријатељска артиљерија као да је помахнитала. Убрзаном паљбом и разорним гранатама засипа наше разређене пешачке ровове. И ми видимо њихове топове у даљини, видимо чак и ону хаубицу, баш са стране пута, али до ње не можемо да добацимо. А наши пешаци траже помоћ, грде нас артиљерце, ми немоћно кршимо руке и заједно са њима страдамо. Кроз задње прозорче видимо како њихове гранате рију око наше батерије... Али зато ми разарамо њихове ровове, да би заштитили нашу пешадију. Гледамо како каре у галопу довлаче муницију... Командир нам скреће пажњу преко телефона да пазимо на сваки покрет непријатеља.

Која вајда!... Наши редови су све ређи. Видимо како се рањеници извлаче из ровова, мртви остају, а попуна не стиже. Наша батерија штити огроман фронт по ширини и дубини, и не знамо куда пре да притекнемо у помоћ.

Кажу да су се стратегија и тактика развиле на степен науке и читаве књиге су написане о вођењу ратова. Али сва та наука, посматрана са врха црквенога торња, личи на неки водени конац и сва би се могла свести само на три речи: срце, људи, оруђа.

Као после неке страховите олује и непогоде, поља су оголела, снажна дрвета оборена и сада се пешаци гледају отворено. Она хаубица рије земљу, затрпава наше ровове, али нико ни одмиче. Збијају се пешаци или искачу из ровова и скривају се у дубоким јамама, где су експлодирала зрна, јер верују да зрно

никад не удара на исто место. И ми преврћемо њихове ровове. Види се да им није лако, јер су две њихове батерије узеле на нишан нашу и без престанка рију око наших топова.

Сунце зађе за густ, црн облак, и у даљини замрачи од прашине. Ветар поче да завија око црквенога торња.

— Пређи на моју страну, да променимо ногу, — обрати ми се батериски наредник.

И тада наједном несташе оног тешког стања, које ме мучило од дужег времена, а ни сам нисам знао од чега је долазило.

Из оне шуме десно почеше да излазе Аустријанци и кроз импровизирану саобраћајницу да ускачу у ровове.

— Пази, пази... јави брзо командиру да наилазе појачања. Од последњег осматрања десет хиљадитих десно. Брзо, брзо...

Али тада устукнусмо и уздигосмо рамена. Пред нашим очима проломише се страховите експлозије.

— Шрапнел... хаубица... ау!

— Пита командир како су пали метци?

Ми се само погледасмо пренеражени. Изгледа, сада смо на реду ми. Не говоримо гласно, али се разумемо. А командир пита... Ми дрхтимо од могућих последица. Ипак, ипак... онима доле је теже.

— Нека понови плотун.

Пазићемо сада, ма шта се догодило. Али ваљда ће нас мимоићи та чаша... Господе... Ето, ето... фијук... као врисак. Ми се прибисмо један уз другога, а мускули набрекли, очи грчевито затварамо... Хуј... Хвала ти, Боже. Експлозије се зачуше иза наших леђа.

— Повећати даљину за педесет...

— Овај нас уракљи!

— Јави команданту да хаубица гађа цркву, уракљени смо.

Наше разорне загрмеше око непријатељских ровова... Видимо како прилежу. Ах, што не можемо да додамо и да оне хаубице...

Небо се замрачило и муње свитнуше. Тешка олујина, дижући огромне облаке прашине и повијајући дрвета, спусти се над земљом.

— Каже командант: док стоји торањ, дотле да останемо...

Торањ се из темеља затресе од разорних хаубичких зрна што падоше око цркве. Коморџије беже вукући коње, а рањеници се прибили уз ограду.

— Гађа нас...

Ветар језиво звизну и ми се прибисмо уза зид... Као да очекујемо смртну пресуду... Али дужност... отаџбина... а командант вели...

— Јављај: крећу на јуриш...

Ми тренутно заборависмо на себе. Али заглушни тресак нас готово обнезнани и, предосећајући несрећу, готово несвесни, сручисмо се низ лествице. Звоно тада зазвони. Неко је случајно ухватио за уже. Таназије дохвати телефон. Нагрнусмо на врата, једва их отворисмо од набацаних цигаља. У цркви се од прашине није ништа видело и, тетурајући, испадосмо у црквену порту.

Муња свитну и загрме. Крупне капи су влажиле суву земљу.

— Савијај жицу, па у батерију! — и ми пођосмо журно. На раскрсници устукнусмо... Разорна граната ударила у муниционо одељење и коњи са поломљеним ногама и истресеном утробом поваљани наспред пута. Над нама свитнуше шрапнели и прилегосмо...

Пред нас истрча један војник, ордонас.

— Где је штаб пешачког лука? — питао је уплахилено.

— Ето... сигурно ту! — махнусмо руком обухватајући цело село.

Али појава овога војника опомену нас и на нашу дужност. Јер торањ, иако напукао, још стоји... Сетисмо се команданта и ми се погледасмо. Батерија наша и даље је гађала са старим елементима. А ако су наши одбили напад... Ако су пешаци кренули у противнапад. Коса нам се диже од ужаса при помисли да сада тучемо наше.

— Пењимо се на ову кућу. Танасије, телефон брже!

Пас неки на ланцу лајао је бесно, вукући за собом један трупац. Ветар је повијао дрвета и у лице су нас ударале крупне и хладне капи кише. Кућа је била празна. Али таван беше слеп, те једном гредом избисмо ћерамиде. Ветар зафијука. Наредник промоли главу:

— Бежи!...

— Куда, зашто, стани! — и ја притрчав отвору, да бих умирио савест своју. Муња свитну, те ми очи засену. Грмљавина и тресак разорних граната затресосе кућу и греде на тавану као да застењаше... На оголелој равници угледах наш стрељачки строј како у нереду одступа. У нашим заклонима били су Аустријанци. А из оне шуме наступали су у масама.

Наредник је био пред кућом.

— Свршено је, — рече — што брже у батерију, да и њу не заробе.

Село се разламало од експлозија шрапнела и разорних граната. Али већ смо преморени... па шта буде. Кроз једну бочну сеоску улицу видимо како наши пешаци, погунти, у скоковима одмичу... Сами смо ишли друмом. Угледасмо и батерију. Над њом праште непријатељски шрапнели, али батерија и даље дејствује.

Командир прекиде паљбу, када нас угледа.

— Господине капетане, пешадија одступа. Треба да се одмах повучете.

— Јесте ли сигурни?... Али ја немам наређење за одступање! — Ипак се окрете нареднику Живојину: — Трчи и јави да предњаци буду спремни. А ви можете у батерију.

Претрчасмо брисан простор и сручисмо се у заклон. Питају војници каква је ситуација. Али ми смо толико преморени, да само дигосмо руке изнад главе и они разумеше: горе бити не може. Чуди нас само упорност командира. Батерија без осматрача је као слепац без вође. Али он још нема представу оног одступања. Уосталом, ми смо рекли своје.

Осећао сам вапијућу жеђ и затражих воде. Дадосе ми једну чутурицу. Баш тада шрапнел тресну и зачу се неко мумлање, као зујање бумбара, док тек поред топовског точка бапну упаљач шрапнела, одби се од земље и прелете преко наших глава. Вода ми застаде у грлу и појури на нос.

— На картеч!!! — зачу се команда као вапај и војници полетеше топовима.

Из чељусту топовских је сукљао пламен, а цев се трзала уназад као шип на парној машини. Од громког треска топа и експлозије зрна на устима цеви, ни смо ни чули сада пуцкарање шрапнела непријатељских. Јер пао је последњи крик у артиљериској команди: на картеч! — исто као на броду који тоне: појаши за спасавање.

Људи су свесни да смо напуштени. Пешадија је вероватно заобишла село, да би избегла убиствену ватру непријатељске артиљерије, и ми смо сада препуштени самим себи. Не тиче нас се више позадина, већ бранимо место на коме смо и преко ових топова животе наше.

Збуњени пред навалом челика, непријатељски војници су у паничноме страху бежали у село.

А кроз прасак топова и грмљавину неба, једва се чуо дрхтави звук трубе, позивајући предњаке. Као ви-хор, излетале су шесторне запреге из кукуруза, освет-љене муњама, и у месту се заустављале код својих топова и кара.

— Четврти топ нека дејствује... Да се покупи и последња чаура. Први вод галоп! — викао је коман-дир, капетан Мирковић.

И последњи пуцањ... Послужиоци на рукама по-кренуше топове и каре, прикачише их за предњак који се већ креће и у покрету се пењу. Возари већ полегли, у галопу излазе на насип, да се задњак готово занесе и онда опруженим трком низ друм, без одређеног ци-ља и правца.

Крвав текући посао

Коњи су бректали када се батерија зауставила. Киша је ујединачено падала, а на земљу се спустио сутон са хладном јесењом измаглицом. Са готово усијаних топовских цеви одилазила је лака пара.

Командир је јахао дуж батерије, питајући да ли су сви људи на окупу.

Војници су оживели, јер су избегли смртну опасност данашњега дана. Сада готово нико и не опажа да пада киша. Само када се не чује више фијук куршума и фрктање граната.

— Ово су божја посла, али не ваља оно што људи раде! — вели Петар нишанција, квасећи дланове, па после превлачи преко лица да би се освежио.

Ишли смо сада обичним сеоским путем, по глибу и мраку. Једва пронађосмо пољану где беше цео наш пук. Причају, како су мислили да су нас заробили.

— Ама за мало, бре, да нас увате за гушу, — објашњава неки од наших војника.

Команданти су нервозни, јер ордонанси у мраку не могу да ухвате везу са пешачким јединицама. Не смемо даље, да се не би сувише одмакли, али је и опасно остати на овоме месту. Фронт више не постоји. Непријатељ свакога часа може наићи на цео артиљериски пук. Однекуда се појави један батаљон пешадије. Командант његов вели да не зна где му је команда пука. Јединице се свијају у колоне по пољима, али су сада у мраку погубиле везу међу собом... Нигде

се не види звезда да би се мало оријентисали, а киша лије, помрчина је густа као тесто и страшна као смрт. Ордонанси зазиру од свакога дрвета, од свакога жбуна, и нико ником не верује. Њихова уобразиља у ниском шумарку види читаве пукове и најчешће из страха враћају се. Или по целе часове стоје на једном месту, стрепећи од свакога шушња, чак и од свога рођенога даха.

Наш командант пука је издао наређење оном команданту батаљона, да размести своје војнике као заштиту артиљерији. Прокисли и преморени шљапкали су мрзовољно пешаци поред топова и изгубише се у ноћи. Али нису одмакли далеко. Бојали су се да не наиђу на неку од наших јединица, које лутају по пољима, и онда би се покрвили међу собом.

Тешило нас је само, што исто стање страха мучи и непријатеља, и утолико више што је он на туђој територији.

После онога страшнога дана, царовала је свуда около гробна тишина, коју је нарушавало само успављиво шуморење кишних капи.

За сваку сигурност, топови су окренути у спољну страну, запреге су биле унутра и на сваки топ су истемпирана по четири зрна: „на картеч“. Нико се није мицао са свога места. Паљење цигарете је најстроже забрањено. И пресамићени преко топова, прокисли до голе коже, провели смо тако целу дугу јесењу ноћ.

У свануће настао је покрет пешака и прикупљање јединице. Одаслате су одмах пешачке патроле да „ухвате везу“ са непријатељем. Муниционе колоне су довлачиле муницију. Војницима је издељен само по један хлеб, као храна за данашњи дан и, Бог ће светити знати за колико дана још...

— У рату је главно да су пуне фишеклије, а храна је нешто сасвим споредно! — говорио је јетко наред-

ник Милутин. — Уосталом и нашта ће, када је човек и тако одређен да погине.

— Главно је да они из позадине остану живи, — одговори потпоручник Александар. — А бре, овај мој шињел тежак је сто кила.

— Господине потпоручниче, како ћемо да изделимо кафу?

— Какву, бре, кафу?!... Ко даје то сад!

— Па... набавили су...

— Ко?

— Наши... овај... Танасије и Јанкуљ.

Било је очигледно, да су ноћас, када је наређена најстрожа приправност, побегли из батерије, чиме су учинили велику кривицу. Али они су сада донели кафу... Александар напућио усне и шиче кроз поткресане бркове. Онако покисао, а уз то и необријан, лично је на некога реконвалесцента из душевне болнице. Заколута Александар очима и викну:

— Овам' са њима!

Застрашени, ишли су несигурним кораком Танасије и Јанкуљ. Били су каљави до појаса. Собом су вукли две велике тестије, из којих се нешто пушило.

— Је ли тако?... И то без дозволе!... И опет вас двојица!

Танасије и Јанкуљ су ћутали.

Али они су се постарали за све људе, који су промрзли, и који би са највећим задовољством попили сада неколико топлих гутљаја. А и потпоручник Александар и ми остали такође. И мало спуштеним гласом он запита:

— Шта вам је то?

— Кафа, господин потпоручник... врућа, ево видите! — па му поднесе готово под нос, да би га одобровољили.

Александар махну главом, расположен.

— Оца вам мангупског, кажите ми право: како у-макосте и где је нађосте?...

Охрабрени, почеше обојица у глас:

— Господин потпоручник, када смо дошли...

— Био је мрак...

— Чекај, говори ти, Јанкуљ.

— Господин потпоручник, када је пао мрак, занемоћамо ја и Таса... па се мало одмакнемо. А он каже:

— Није ја, него ти кажеш!

— Ама сад свеједно, — упаде потпоручник Александар. — Како нађосте село?

— По кучићи...

Насмејасмо се. А смеју се и њих двојица.

— А у село коморџије из штаб... баш кувају кафа. А Таса каже: „Добро вече“, а и ја кажем. А онај чучн'о и меша, а покрај њега две кутије пуне са шећер и кафа. А ја мигнем случајно на Тасу, а Таса одједном занемоћа у трба и понесе у мрак оне две кутије. После смо код други' коморџија скували, а тестије смо случајно нашли у једна кућа.

— И тако све случајно, — вели кроза смех потпоручник.

— Бога ми, господин потпоручник...

— Добро, добро, — саветује благо Александар — други пут немојте без дозволе да се удаљавате, а сад изделите свима кафу. — Тада се окрете поднареднику Траилу: — Само пази да не примете они из четврте батерије.

Већ се разданило и кроз млечни застор од облака назире се сунце. Изгледа да ће дан бити леп.

У даљини се чују појединачни пуцњи. Патроле су се сигурно среле. И последње пешачке јединице замичу међу шумарке и високе кукурузе у правцу одакле допиру пуцњи. За артиљерију у равници је тешко осма-

трање, те се за пешачким јединицама упутише и наши одржачи веза. Пуцњи су све чешћи. Кажу како је наређено да се непријатељ протера или заустави по сваку цену.

Војници су потпуно мирни. Можда по инерцији, или што су преморени, те су постали равнодушни. А можда су и оуглали, тек сви мирно очекују да се обави и овај данашњи крвав текући посао. И то што пре.

Одјаха некуд командант дивизиона, са свима командирима батерија.

Чи се разузурили на сунцу и дремамо. Изгледа нам да сунце никада није овако пријатно грејало.

— Да ме пусте сада, гарантујем да се не бих прободио до сутра изјутра! — вели Милан, завијајући дуган крижанац.

— А мене да пусте... — поче Александар.

— Знам, — упаде Милан — отишао би право код неке женске.

— Тако је, — Александар се зацену од смеја. — — Погодио си, и то код прве коју сретнем.

— Је ли, — Милан нас гурну лактовима — ја мислим да би Милутин отишао право у цркву.

— Море, пустите ви мене кући, ја бих знао где бих отишао.

— Пуштамо те. И вас двојица га пуштате... Ево, Милутине, Мићо, Микуле, слободан си. Пожури, воз само што није пошао.

Милутин окрете главу на другу страну, јер није волео да се шала збива на његов рачун. Али ипак, кад Милан пође у своју батерију, он му добаци:

— Милане, Мико, Микице, пожури на воз.

— Ово баш кркља — вели Александар, слушајући брзу пешачку паљбу. Али тада угледа командира, који се у галопу враћао и окрете се батерији: — На своја места!

Командир нареди да возари појашу и послуга да седне. Онда се окрете у правцу села:

— Батерија с десна у топовску колону, марш!... Батерија, галоп!

Зафијукаше бичеви, коњи уситнише, онда опружише вратове избацујући копите и батерија полете. Возари се уздигли на узенгијама, па полегли, левом руком држе дизгине левака готово иза ува, а десном руком за ђем дешњака и вију бичем изнад коњских глава. Отскачу задњаци топова и кара, а на завијутцима занесени рију земљу, или севају варнице испод точкова, док се послуга, згрчена, тресе или отскаче као на дрндалу. Сељаци, изненађени заглушном хуком, гледали су престрављени помахниталу батерију... Чело батерије је скрстало на десно, главном сеоском улицом. Предњи возари се нагињу на десну страну и свом снагом належу на врат дешњака, мењајући тако правац из места, док су се задњаци кретали на једну страну и заносили готово до уличних јаркова... Прштало је камење под челичним шинама, а са коњских копита су одлетали комади блата, ударајући по лицу возаре и послугу на топу.

Пројурисмо кроз село, онда се сручисмо десно, на једну пољану. Пред мојим водом се наједном створи нека гомила. Возари у последњем моменту једва обиђоше и у пролазу видех само згужвану масу од коњских тела и људских глава, над којим је штрчала високо руда топа.

Командир је руком давао знак: „Паљба на лево, батерија стој!“

Возари наједном скретоше на десно и батерија стаде. Послужиоци сјурише са својих места, откачише задњаке топа и кара, а возари са предњацима одјурише кроз неке шљиваке у позадину.

Чујемо прасак пушака и језиви звизак куршума. Људи се збуњено окрећу тражећи неки заклон.

— Послуга другога вода, трчећим кораком код онога топа! — нареди командир.

Захваћени једним зрном са бока, погинула су оба предња коња, а средњи и рудни са својим возарима налетели и падали... На предњег возара свом тежином пао један коњ, и возару из уста тече млаз крви. Средњи возар јечи са сломљеном ногом, а рудни возар је отскочио у страну.

Док су једни расподали ову гужву, други су откочили задњак топа и трчећим кораком га одвукли на своје место.

И ту где смо се зауставили, остали смо четрдесет и два дана...

На узораним и пустим њивама Мачве

Од Митровице до близу Шапца протезале су се линије пешачких ровова, ближе или даље, а било је места где између њих није било више од педесет метара, да се и каменом могло добацити. А на обема странама су распоређене батерије, које су тукле противничке ровове, а некада, због малог одстојања, и своје.

Ми смо се утврдили тако као да ћемо на овим узораним њивама да векујемо. Послужиоци на сваком топу имали су своју земуницу с једне стране, а са друге стране топа био је магацин за муницију... Нешто најпростије и најобичније. Била је то четвртаста или правоугаона рупа дубока два метра, отприлике као ископани гроб. Преко ње су положене греде с једне на другу страну, онда извештан слој шаше, а преко тога она избачена земља, да је земуница споља личила потпуно на свежу хумку. Отвор је био према страни где је топ.

У мрачној земуници, испуњеној мирисом буђавога сена, проводили су војници дуге ноћи. Преко њих су скакутали неки жапчићи, а над главом у оној шаши су шушорили миши. А кад већ досаде, онда се придигне неки од људи и лупи песницом у греду. Примире се за кратко време, па онда наставе свој посао.

Напред су истакнути наши осматрачи и преко дана отварамо паљбу по више пута. У међувремену чистили су војници топове, довлачили сламу, прали своје рубље или копали саобраћајнице између топова... Али ноћи нам дојадише. По неколико пута се дижемо и отварамо ватру. Пешачка паљба обично почне негде на левом

крилу, затим се распе целом дужином фронта. Равница хучи и кркља од праска пушака и митраљеза. И онда обично јављају пешаци: „Отварајте паљбу, изгибосмо!“ Или: „Непријатељ креће у напад“... Али после неколико шрапнела, пуцњи пушака нагло престају, сем оних истакнутих предстража, које по целе ноћи „кевђу“. А од њих обично и почиње. Кажу, да те мртве страже по целе боговетне ноћи пуцају из страха или разних привиђења, која проистичу од шуштања лишћа или од клаћења дрвета. И онда ваде бомбе. Фронт се усталаса и тада траже помоћ артиљерије. Од прилике исто онако као када деца загаламе, па се мајка појави са штапом у руци.

— Ах, када ли ћемо једанпут изићи из ове пусте равнице! — говорили су војници, зазирући од сваког фијука куршума.

Али једнога дана зазвјрали су сви телефони, почев од оних из пешачкога рова, до телефона из штаба дивизије. Извештавају пешаци како су Аустријанци довели у свој ров читаву батерију и да: „све побише“. А командант дивизије најстроже наређује да се батерија пронађе и уништи. Командант пука ставља тај „масакр“ у дужност команданту дивизиона, а овај заповест преноси командиру батерије с напоменом, да овога пута водници лично осматрају из пешачкога рова. Командир батерије позва нас два водника.

— Командант је наредио да одмах сада пође један од нас двојице. Ићи ћеш прво ти, — и показа на мене. — Та се батерија налази према четвртој чети...

— А где је четврта чета?

— Како где?... Па ваљда није у мом џепу, него тамо напред! — и командир махну руком обухватајући простор од два километра. — Јавићеш се командиру чете. А наши телефонисти су код прве чете. Одмах их дозови и успостави везу са батеријом. Хајд' сад одмах... А-ја, наредио је командант да се при поласку јавиш њему.

Војници су ми усрдно помагали да се спремим. А када сам пошао из батерије, растанак ми је био исто онако тежак, као када сам на дан мобилизације пошао од своје куће.

Дођох пред земуницу команданта дивизиона. Он скиде са ушију телефонске слушалице и усправи се.

— Пошао си. Е, добро. Отвори само очи и немој да ми шенлучиш. Јеси ли разумео?... Хоћу да ту батерију лично својим очима видиш, а не да те лажу пешаци. А кад је видиш, да ме одмах известиш. Јеси ли разумео?

— Разумем!

— Шта си разумео?

— Господине потпуковниче, разумео сам да непријатељску батерију пронађем...

— Да је лично видиш!

— Да је лично видим и о томе вас известим.

— Тако је! Збогом! — заврши нагло и пружи ми руку.

Поздравио сам. У ставу мирно окретох се на десно и насумце, без тачно одређеног правца, пођох пут ровова.

Док сам био на догледу батерије и команданта, ишао сам куражно; али чим зађох у једну шумарицу и осетих да сам потпуно сам, обузе ме неки немир. Требало је прећи овако по равници хиљаду и пет стотина метара да бих стигао до наших пешака. А на томе путу има простора који се можда види из непријатељских ровова, па ће ме сигурно гађати. Застадох.

На фронту је била тишина. Пред собом видим неке изгажене кукурузе, мало даље шумарицу, онда неке ограде од имања. Али ако отворе паљбу? — паде ми на памет и задрхтах, гледајући где би се заклонио. Онда потрчах до оне оgrade, прескочих је, труло прошће запуцкара, и ја се бојажљиво окретох. Нигде живогa створа. А мало даље рупа од гранате и свеже избачена земља. Обиђох пажљиво... можда је ту и мртвих било... Преда мном припуцаше пушке. Куршум звизну изнад

главе и ја легох, уверен да мене гађају. Хладан ме зној проби... Али глупо је лежати на отвореној ледини. Подигох главу да осмотрим, затим нагло скочих и дотрчач до једног дебелог храста. Скинуо сам шајкачу и бри-сао зној са чела... Сетих се тада оних у батерији како лешкаре поред топова. Па бар да је неко поред мене! Чини ми се као да сам одбачен од целог света. А заповест се мора извршити. Али ваљда нисам ја сам који овуда пролази — храбрим самога себе, провирујући иза храста не би ли кога угледао. А преда мном нека њива засађена тиквама. Да је обиђем, биће много далеко; учини ми се зато као најбоље да је претрчим. Али када закорачих, онда уобразиш да на мене нишани цео стрелачки строј... Назад не могу. Већ избезумљен, прикупим снагу, и потрчим, мислећи свакога тренутка да сам ја још жив, а она врзина далеко, далеко, чини ми се даха немам, ноге ми се уплетоше и ја падох... Чујем само ударе свога срца. Удахнем ваздух, и зауставим дах... Као да негде лево пуцају. Ја прилегдох. Ах, да ли има краја овоме — магловито мислим и сетих се команданта, који онако спокојно наређује.

По пуцњу увиђам да сам близу. Оштар прасак се разлеже негде преда мном. Човек мора да се диви тим пешацима. Гину као стока и нико их не жали; па се још команданти поносе бројем мртвих. Предосећам да сада наилазим међу други свет, частан и узвишен, али који живи у вечитој паклу.

Иако с презиром мислим на позадину, ипак, ипак... човек нема шест живота... Сунце благо сија и поветарац као да милује. А она тиква пробушена, сигурно од куршума, и ја потскочих, те се прилелих уз једну врзину.

Тешка је самоћа и кад живот промиче редовним током, а камо ли сада у рату. Ама да ме ране само!... Шта бих радио?... А угледаће ме сигурно, јер тек ваљда не постоји неки зид иза нашега фронта. И све више увиђам у какав сам глуп положај запао, и не својом

грешком... Махнуо човек руком и рекао: ето у том правцу!

Промолих главу иза врзине и сада осматрам... Лево једна полусрушена кућа, испред мене забран, а десно нека свеже ископана земља. Опет сам погледао у кућицу и, на своју велику радост, приметих да неко промоли главу.

Трчећи стигох. Један ме војник поздрави.

— Која је ово команда?

— Четврти батаљон...

— Откуда ви овде?

— Па... ете, кујна...

— А где су ровови?

— Ете их испред шуме, ено, види се.

— А да ли вас гађају?

— Гађају, али се ми осигурали одонуд, — и показује у правцу ровова.

И онда ми објасни, како ћу доћи до четврте чете.

— Виде ли се непријатељски ровови?

— Е, ете... како да ви кажем, виде се од оно дрво, па до ону врзину.

— А пуцају ли?

— Па... пуцају, — вели ми равнодушно, као да се они отуда камењем гађају.

— А идеш ли ти?

— Идем, кад ме зовне командант.

— А... је л' те гађају.

— Пуцају, али ја ништа. То им је пос'о.

— Хоће ли мене да гађају?

— Ко им зна њину ћуд! А неће ви опросте!..

Е дође ми да га ударим.

— Добро, је ли ко погинуо, када се швићкате по цео дан?

— Јес' бога ми, цвркну једног јуче.

— На мртво?

— А јок, добро прође, отчепи му само вилицу.

Онда мислим, да ли се прави шерет, или је збиља толико отупео, да је већ постао равнодушан према толиким грозотама. И да би га ставио на пробу, обратих му се строгим гласом.

— Обуци блузу, да ме отпратиш до команданта.

Без и једне речи се окрете и навуче блузу, готов да пође.

— Припази-дер бре на ватру! — обрати се некоме унутра.

— Али не, ниси ми потребан... могу ја и сам.

— Па... како ви наредите, — одговори доброћудно.

— А када носите вечеру?

— А, нема 'вод' вечере! Однесемо пред зору, па за цео дан. Преко дана не палимо ватру... Тек сада...

Сетих се тада батерије, где се служба обавља као за време мира. И још налазе да им пасуљ није добар, па замичу у село за кокошке.

— Једном, баш 'нод' код оног дрвета, пробушише ни казан. Срећом, бејаше купус. Истече чорба, али остаде густиш.

Сунце већ беше зашло, али је још светлео црвени ужарени ореол, као да ватра гори.

— Могу ли сад?

— Можете... само претрчите, сигурније је, — тешко ме.

Пођох колебајући се. Требало је само једна пушка да плане, па да се одмах вратим. Али стид ме од војника. Воле пешаци да се потсмехну артиљерцима.

Код онога дрвета задрхтах, — завукох главу међу рамена и потрцах што брже могу. И тада се сетих пробушенога казана. Ветар је шиштао око мојих ушију, мени се чинило као да праште пушке, али ја сам још жив, жив, јер трчим, још мало... и утрцах у ону врзину. Застанем, па се окренем и видим куvara који ми махну руком, као да вели: е, сад можете слободно. Био сам срећан што сам остао читав и, онако усправан, стојао

сам да се одморим. Заборавио сам да ме и у том положају може куршум погодити, јер сам већ преживео и тежи тренутак, када сам био на погледу њиховом.

Тада ми је постало јасно зашто су пешаци онако равнодушни кад около њих звижде куршуми. Та они су толико пута били на нишану пушке и остали живи, а тек што би се чували кад их нико нарочито не гађа.

Поћох кроз забран и тада наједном угледах ровове.

Преда мном се испречили огромни бедеми од свеже земље између којих су зјапиле дубоке јаме. По једној благој низбрдици слетео сам у тај лавиринт, где угледах људе на чијим се лицима огледала патња и оцртавали ужаси крвавих дана. Бледи и испијени, необријани већ толико времена, а одело им у нереду и каљаво. На ногама поцепани опанци или остаци цокула, које су већ побелеле од воде и блата. И још дубље рију и канал продужују у позадину.

Пешаци...

Ипак поздравише ме, а један прошапута: „тобџија“ — и сви погледаше, чини ми се мрско, у моје сјајне чизме и светле мамузе.

— Где је командант батаљона?

— Право, па десно... Изворац, води господина наредника.

Тупо одјекује звек мојих мамуза по мекој и љигавој земљи, која заудара на неку устајалу тињу. Ров је дубок до висине човека, а над главом надквесила избачена земља као планина. Сунце је давно зашло, саобраћајнице су мрачне, те ми изгледа као да тонем у ону земљу, а да се за мном откида цео остали свет. Али онај императив дужности који нагони људе у смрт угушује моју савест и ја сам машина која се одбија од влажних зидова, готово равнодушно, јер ми је ваљда тако суђено, убеђујем себе. И кад већ мора тако да буде, онда нека буде, јер тако и ја хоћу.

— Ево, овде је командант — покажи ми руком онај Изворац на једну јазбину из које је зјапио мрак.

Стадох на улазу и лупих мамузама да бих скренуо пажњу на себе. Из мрака се појави људска прилика. По капи познадох да је виши официр. Он ми пружи руку, и онда поче придику:

— Добро су се решили да те и сада прате. Па, бре, брате, ми изгибосмо овде, а нигде једног артиљерца...

— Мени је сад наређено, — заустих да се правдам.

— Не говорим ја о теби, већ о онима који теби наређују. Њих бих ја дотерао овде, да виде како је. А шта си ти у батерији?

— Господине мајоре, ја сам водник другога вода,

— Аха! — он се насмеја. — Знаш, питам да нису пратили некога који набавља фураж. Добро, добро! — Па се окрете: — Ордонанс!... Води наредника код командира четврте чете. Дакле, наредниче, тај топ мораш да пронађеш и да га уништиш.

Поздравих и пођох, а у ушима ми непрестано бруји: „Да га пронађеш и да га уништиш“. А то исто вели и мој командант, а вероватно и сви они виши. Већ сам почео да се плашим величине и важности задатка. А да га пронађем треба да га видим, а ако ја видим њега, видеће и он мене... Лупих главом о земљани зид и устукнух.

— Пустите мене напред. Овде скрените, — и ордонанс ме ухвати за руку.

Пушке запрашташе, чини ми се, над мојом главом. Тргох се и увукох главу у рамена. Срећом, војник је напред те и не опажа мој страх. Саобраћајница води у цик-цак и вођа ме непрестано опомиње да променим правац. Али сад се већ лакше сналазим, исто онако као када се у мраку силази низ степенице.

Пред нама одјекује тупарање нечијих ногу.

— Причекај, — рече мој вођа, а оне се прилике прибише уза зид. — Чувајте главу! — обрати ми пажњу. И тада из близа угледах војнике који на раменима носе сандуке муниције. Беше их једно десет. Лица се

наша готово додирнуше и мени се учини као да су од камена.

Иако у правој линији нема ни сто метара, изгледало ми је као читав километар. Већ чујемо жагор људи, неко дозивање, још неколико окука па се нађох на малом проширеном простору.

— Је ли ту командир? — запита неке војнике ордонанс.

— Ко пита? — зачу се глас из рупе.

— Ја, господине поручнике.

— Ко „ја“, оца ти твога...

— Ордонанс из батаљона...

Из мрачне земунице запахну ме задах земље помешан са мирисом ракије. Неко кресну жижицу и простор се једва осветли. Сагох се на улазу и уђох.

— Мило ми је, мило, да видимо и артиљерију, — говорио је дежмекасти човек у војничком оделу и без еполета, лежећи на двома даскама постављеним преко неких трупаца. Около су чучали војници. — Е, па, знаш и право је да и ви мало омиришете барут.

— Ама, имамо и ми тога...

— Знам, знам, само мало друкче. Ја, када се нађем у висини батерије, за мене рат престаје... Посилни, дај-дер ону ракију... Ето тако, једино освежавајуће и окрепљајуће средство у рову... О-хо-хо! Дедер, нареднице, натегни... Знаш, скотски живот проводимо.

— Господине поручнике, — појави се једна сенка на отвору — извршена је попуна муниције.

— У реду... Него стани... Јесте ли требовали пушку за онога, што му је данас преби граната?

— Позајмили смо од командира треће чете. Тамо је један погинуо. Само казао је командир да му је вратимо кад неки наш погине.

— Добро, онда води ти рачуна.

— Разумем!

— Зар је толико близу?

— На овоме месту је до шездесет метара.

Гледао сам запањен како потпоручник мирно лежи и пуши цигарету. Усиљавао сам се да будем прибран и миран, када готово за вратом осећам дах непријатеља. Ипак, ипак, у батерији је осећање спокојства много веће, јер смо бар поштеђени изненадних препада.

Споља чујемо бат нечијих ногу и неко пита за потпоручника.

— Потпоручник Радојко, — вели ми Алекса.

— Помаже Бог... А тобџија стигао... Седи, седи, друже.

Лице му је јасно изолучено и обрасло маљавим црним длакама. Очи црне и сјајне са којих свакога момента зрачи одблесак душе његове. Појавом својом унесе неку ведрину.

— Митраљезац, дај који трупац... Какви сте, бре, то људи, дођу вам гости па ни да понудите. А шта, — намигну на Алексу, — дошао мајчин син. Да видиш сад кад завапи: „Господине потпуковниче, у зони сам пешачке ватре, не могу да осматрам“, — потпоручник Радојко пљесну рукама и протрља дланове, а из груди му се заталаса широки смех, који откри његове беле и сјајне зубе. — Но, но, шалим се, шалим! — и он ме пријатељски потапша по рамену.

— А, збиља, имали смо једнога који је одмах известио како је у зони пешачке ватре и да не може да осматра.

— Ја не знам... али почињем да верујем у судбину... срећан случај, назовите га како хоћете. Па ти знаш шта је било пре три дана. — Онда се Радојко окрете мени. — Нареди да бацам бомбе. Ноћу је то било. Узмем са собом четири војника и понесемо по пет бомби. Изиђосмо изван рова, па им приђемо сасвим близу, ама чујем шапат у њиховим рововима. Онда

распалимо... думба, думба, па све у ровове. Зачусмо кукњаву... Али тада они распалише из пушака, митраљеза, а ми на ледини оваквој, — и показа длан. — Ја не знам како се сручисмо у ров. И замислите: никоме од нас петорице ни длака на глави није фалила, а у рову један погинуо и један рањен у главу. Ето...

Говорио је сасвим спокојно, готово весело, као да седи у некој кафани.

— И ви сте митраљезац?

— Не, већ мученик божији, звани пешак. Иначе једна животиња, која се ни у једној зоологији не помиње, а зове се потпоручник, водник четврте чете. А вабе га као: Радојко Савић, — па се грохотом насмеја. — А овај је митраљезац, иначе звани: „господин Алекса“.

Потпоручник Алекса се протегну, да му запуцка-
раше кости и лупи ногом о земљани зид, да се читави комади земље обурваше.

— Јест, господин сада, што не дејствујем, — па се обрати мени. — Мој вод је прикривен и ступа у дејство само ако крену на јуриш.

Мислим, онда, како су скромне жеље и прохтеви ових људи. Алекса је у првом стрељачком строју, на шездесет метара од непријатеља и он је „господин“ само зато што не дејствује. А куршуми непрекидно звижде над главом, бомбе праште околу његове земунице, а гранате га туку као и остале пешаке.

— Него, знаш ли ти зашто сам ја дошао до тебе?... Имаш ли дувана?

— Е, то „зеље“ ни код мене не расте... Милисаве!

На улазу се помоли згужвана прилика једнога војника.

— Има ли, бре, гдегод дувана?

— Има код овога тобције... што је вечерас дошао.

— Код мога Тасе! — сетих се одмах и позвах га.

— Имаш ли дувана?

11*

— Па колико дао Бог, — раскопча се и из недара извади улепљену кесу пуну неких изломљених цигарета и ситног дувана.

Прича Танасије, како је од стране батерије био одређен као одржач везе са пешадијом. Приликом борби последњих дана, пре него што се и дошло на ово место, он није имао друга посла него да претреса мртве, и као искусан ратник, између осталог купио је и дукан.

Потпоручник Радојко задовољно трља руке и пуни своју кутију. Онда се диже.

— Друзе, држи...

— Хвала... хвала, немојте, господин потпоручник.

— 'Ајде!... Нећеш ваљда ти мене да частиш. Са колико си пара пошао у рат?

— Са један динар...

— Па, да ли ће моћи да ти истрајише до краја рата?

— Са могућом приликом сигурно, па ће и претећи нешто, — смеје се Танасије, гурајући дукан у недра.

— Е, браћо, хвала вам и до виђења.

— Куда?

— Куда?... Опет бацамо бомбе вечерас... Ето, тако, падне на памет онима из позадине, и дохвате телефон: „Ало, ало, вечерас да се узнемирава непријатељ“. Испада као да се ми овде гађамо крушкама и камењем. И када бацимо бомбе, онда они распале гранатама и на крају неколико мртвих и рањених. А зашто?... Да се узнемири непријатељ! Ето... ми њега, а он нас. А они људи у позадини спавају. А овај, — па показа руком у правцу земунице командира чете — у место да објасни, да разјасни, како је људима потребан одмор, јер смо и онако по целе ноћи на опрези, он само вели: „Разумем, разумем!“... па Радојку на надлежност. Ето... Хајд у здравље! — и изгуби се иза шаторскога крила.

Алал ти вера, тобџија!

Легли смо обучени један поред другогa и покрили танким ђебетом. Потпоручник Алекса заспао је одмах. Лежао сам мирно неко време, трудећи се да заспим. Али целом дужином тела осећао сам један струк кукуруза и, као да лежим на некој греди, жуљило ме по куку и рамену. А у неко доба осетих како ми нешто мили низ леђа, па ме засврбе. Одмакох се мало да се почешем, али, била је то она мртва тачка негде око плећа, која се не може ни са које стране дохватити. Онда се окренем на леђа и одупрем целом дужином тела, не би ли смрвио ту вашку... Отворених очију блењем у мрак и слушањем откуцаје фронта.

Сваког момента се чује пуцањ, даље или ближе, који се потмула преноси преко равнице. А кад пукне у близини, онда полети земља од потреса ваздуха и осећам како ми прашина клизи низ лице.

Негде лево учесташе пуцњи... па се војници и около нас узнемирише, пушке запрашташе, ја отворих очи и одупрех се рукама. Ослушкивао сам... Паљба је све бржа. Почеше да пуцају и ови око земунице. Као да чујем неки жагор. Онда се усправим, али сам и даље седео узнемирен, не знајући шта се то око мене дешава... Потпоручник је мирно спавао. Чујем како шкљоцају затварачи пушака избацајући чауре. Овако без оружја, сам, имао сам утисак као да сам залутао у неки пакао.

Наједном одјекну страховита експлозија, друга, трећа... чини ми се тамо код непријатељских ровова. Пуцњи учесташе, и, онда, као када олуја изненадно на-

тера крупне кишне капи на прозорска окна, одједном се усталаса фронт и проломи се пуцњава лудачком жестином.

Потпоручник Алекса је и даље спавао... Да ли да га пробудим? Усталом, ту је митраљез, и стража. Задиглох шаторско крило. Ледени као кипови, војници су били на својим местима. Само притисак прста и митраљез би блунуо ватру. Неприметно се повукох. Ваљда знају шта раде, тешио сам се. Осећао сам се мален пред овим великим и непомичним приликама „мртве“ страже.

Хтедох да позовем батерију, али овде сам тек дошао, па је тешко вршити коректуру по мраку. Могу још лако да лупе у нас. Али свеједно, нека гађају са старим елементима, тек колико да их чујем. У том Танасије промоли главу и рече да ме зове командант.

Дохватих слушалицу, али ништа не чујем од страшне пуцњаве.. И замишљах тада команданта како дрхти од љутине, а та нервоза и мене обузе, притискам уши да бих одстранио тресак и онда говорим:

— Пешачка паљба, али митраљез не дејствује... Ипак са старим елементима треба гађати... Ало, ало! — Ја сам осматрач пете, осматрач пете... Ало, ало! — Онда се окренем Танасију и кажем му да не чујем ништа.

— Сигурно је прекинута жица. Ах, фирија дракулуј!... Кад престане, морам да тражим прекид.

Пуцњи су бивали све ређи. Чујем где један говори како се метак заглавио у цеви.

— Стражари, осматрајте! — наређује неко.

— Ја, дете му, разби ми циглу!

Запитах Танасија, какву то циглу помињу.

Онда ми Танасије објасни, да пешаци, када не гађају, стављају циглу на отвор пушкарнице, да би се заклонили од стрелаца „који меркају одонуд“, и чим нешто примете они припуцају.

Вратио сам се у земуницу и од шума шаторскога крила потпоручник Алекса се пробуди.

— Шта је?! — запита унезверено, па се онда опет окрете на другу страну и заспа.

Беше ми чудно како се сада лако пробуди од слабог шуштања, мислећи свакако да је ушао ордонанс са заповешћу. А, међутим, успављује га прасак пушака.

Чини ми се да сам заспао. Али непрекидно сам се чешао и као у неком бунилу превртао. У неко доба се вратио и Танасије и чујем где прича да је ишао читав километар и једва нашао прекид. Пред зору престаде сасвим паљба и зачу се жагор људи. Потпоручник Алекса се пробуди, те се и ја дигох и изиђох из рупе.

Запахну ме задах амонијака и влажне земље... Прозлазили су војници у изгужваним и нагорелим шињелима и изокренутим шајкачама, бледи и необријани, носећи велике мањерке у које су примали храну за своју десетину. Други су се већ враћали претоварени чугурицама напуњеним водом.

А позади рова, на једно двадесет метара, протекао се готово паралелно други и овај је са првим био спојен саобраћајницама у цик-цак. Овај други ров је служио за саобраћај и за обављање разних потреба, те је ту гушило од смрада и задаха. А ту се делила и храна.

Огромни казани су се пушили и дебели кувар је већ наливао великом кашиком.

— Сипи, сипи, мајку му, нећеш да банкротираш...

— Ајд', еве да те частим.

— Па увати бре коју „вештицу“...

— А што ми дајеш кошчину, те ми они после кажу да сам гу, ете оглодао...

— Е, друже, треба и за њега да остане, видиш како се ужирио, — добацује задњи.

— А што си укрутио руке, пружи ближе да не просипаш.

— Е, баш, и то ти тешко!

— Хајде, брже, што се вучете као точкови по леду!
— вели строго поднаредник. — Хоће да одани, неће моћи после да се врате.

— Поднаредниче, неће гром у коприве.

— Е, ће му се затре семе, — вели јетко један, глођући кост.

А на зачељу се „уфронтио“ и Танасије.

Запитах га шта ће он ту, кад знам да се за нас доноси храна из батерије.

— Ја купим оно „претекавше“.

И на крају изврнуше кувари казан и тако остатак покупи Танасије.

Сунце се рађало, и зраци се весело расуше кроз забран и преко свеже земље. Живот нам се учини још тежи и мучнији. Јер то исто сунце обасјава и позадину и људе који лешкаре у топлим креветима, али које не мучи неизвесност од прикривеног топа.

Објаснили су ми тачно место са кога онај топ гађа.

Кроз пушкарницу виде се њихови ровови. На сваких пола метра зјапи отвор из кога штрчи бајонет, или је такође затворен циглом. И при најмањој несмотрености, оде глава. Али пешаци не хају много. Крећу се слободно, или погледају с времена на време, понеки погине, али они и даље врше свој посао. Изгледа, за њих је смрт исто тако свакидашњи догађај, као и ручак и вечера. А од њих се ништа више и не тражи, него да погину. Да ли ће то бити данас или сутра, за то се много не брину.

Чудило ме само, како је било могуће да им се по овој равници толико приближе, и да наједном застану. А потпоручник Алекса ми објашњава:

— Наступали смо у скоковима, од врзине до врзине. Најзад, и не бије свако зрно, а после: чувају и они своју главу. Падали су наши, али и њихови редови су били све ређи... Некако пред мрак наредише јуриш

и ми потрчасмо. Али један митраљез нас поткачи са стране и једва се дочепасмо ове врзине, где се војници прилепише као таксене марке. Они тада покушаше контрапад, али изгибоше као марва. Целе је ноћи врело од пуцњаве, а војници су се упопавали све дубље. А када дође зора, упопали се и ми и они до гуше, па нико да макне. И где се ко затекао тада, ту је и данас.

Време је споро одмицало. Чучимо у земуници, очекујући тренутак када ће нам одлетети у ваздух оне греде над главом. Задигли смо она шаторска крила и сада гледам дужином рова и с једне и друге стране.

Војници поскидали блузе, сунчају се и у исто време требе од вашију. А сваки десети стоји у потпуној ратној спреми и с времена на време погледа кроз пушкарницу, или опали по који метак, ако му се шта учини сумњиво на супротној страни. А и са противничке стране се разлежу повремено пуцњи и тек запурња земља на ивици рова. Али на то нико главу не окреће, као да се ти стражари узајамно поздрављају, људи и даље изврћу рукаве, и најпажљивије загледају сваки шав. Двојица се наднели над једном даском и сасвим озбиљно разговарају:

— Пази, славу јој њену, колика је!...

— Их, грош би на леђима носила.

— Како... сламку би у устима држала.

А мало даље друга група хвата вашке, па их баца у један фишек од хартије, кога најпосле запалише.

— А бре, што их потепасте? — додацује један. — Могасмо да их бацимо на комшију.

— Их, ала би се потуцале наше и њине вашке!

— Јок, море, паметније су оне од нас...

Неки се окренули лицем сунцу, одупрли леђима о земљани зид и дремају. Други пружили дужином рова и спавају, иако пролазници прескачу непрестано преко њихових глава.

Био је топал јесењи дан. Повремено зашуми сухо

храстово лишће и ветар нанесе по неки лист, који се скотрља са ивице рова. А пчеле и осице прелећу с једне на другу страну и људи, укљештени у земљи, завиде бубицама на њиховој слободи.

Тек наједном проломи се страховит тресак. Сви се унезверено погледаше, па се бацише на земљу. Неки потрчаше у задњи заклон.

— Ето га! — викну избежумљено стражар код митраљеза, као да иде страшна авет од чијег погледа људи умиру.

Стојао сам као окамењен, не знајући ни куда ћу, ни шта да радим. Пред смртном опасношћу моја мисао и тело били су паралисани.

Још силнији прасак одјекну. Над главама нашим нешто заковитла, као греде... нечије тело, земља, а кроз ту ломљаву чујем јаук и неко викну:

— Удари у други вод!

И као пред суђени час једва разабрах да сам ја овде баш због тога чудовишта, да ови људи очекују спас од мене. Готово посрамљен што сам и толико чекао, скочим до митраљеза и, не размишљајући много, одмакнем циглу и готово промолих главу.

— Назад! — викну неко и дохвати ме за косу.

Али и тај тренутан поглед био је довољан да видим прорез и прашину од земље, која се дигла приликом последњег паљења топа.

— Танасије, брже, дозови батерију и кажи да онај топ дејствује... Од последњег правца сто метара у лево, и нека повећају за двеста. Брже, брже!

Наједном се створи ордонанс из батаљона.

— Пита командант хоћете ли отпочети гађање?

Па и командир чете пратио војника.

— Море, пустите човека нека ради! — нервира се потпоручник Алекса.

А секунди су вечност. Сваког момента очекујемо нов прасак.

— Извештава командир да осматрате. Батерија дејствује.

Али од нове експлозије уши нам заглунуше. Као да се земља процепа. Дах је свима застао, јер смо пред устима топовске цеви, па се пуцањ слива са експлозијом зрна. Вилице се тресу, а поглед је исколачен... Али, овом приликом пребаци.

Одмах затим зачуше се експлозије наших граната негде позади непријатељских ровова.

Тражио сам да смање даљину за педесет метара.

— Можеш комотно и сто, — вели Алекса.

— Сигурнији смо овако.

Експлозије чујемо сада јасније и увиђамо како се нешто страховито крши и ломи иза њихових ровова.

— Још за педесет!

Пешаци се ослободили и подигли главе.

Чујемо како лете наша зрна, њихов фијук је све јаснији, људи несвесно увлаче главе у рамена и са страхом подижу очи. Нешто се ускомеша над главама нашим, језиво и мучно, — онда оштро цикну и сручи се свом жестином на непријатељске ровове. А кроз пушкарницу видимо читаве гејзере од земље како куљају у висину.

— Удри га тобџија сад, мајку му његову!... Не дај му да трепне! — вичу пешаци.

Скратили смо даљину још за двадесет и пет метара.

Из непријатељских ровова припуцаше пушке.

— Нека, нека, писмени смо!... Дође мечка и пред вашу кућу!... Батали, знамо за шалу! — узвикују весело војници.

Као да стотину гормова тресну над главама нашим, а земља се узбурља око нас. Утону смо у дим и прашину. Неко јауче. А војници усплахирени, па их место не држи.

- Лези, лези!
- Митраљез у заклон!
- Ала они у батерији гњаве...
- Брже, брже! — довикујем Танасију.

Ах, Боже, подржи још неколико секунада... Алекса прикопчао прсте као да би хтео да савлада своје нерве а зубима обухватио доњу усну и с напрегнутом пажњом очекује... Можда смрт, а и ми сви остали. А онај јауче... Сад ће, сад... Сунце сија, а земља плитка... Срце думбара по грудима као маљ.

— Ето их! — викну Радојко и полетесмо ка пушкарници.

Ваљају се разорне гранате, па кркоре парајући ваздух, час јаче, онда слабије, као да се сустижу, затим вратоломном брзином заошинуше изнад наших глава и са громовитим треском ринуше у земљу једна за другом. Прва пребаци... друга се не види... трећа посред рова... а четврта на саму ивицу онога прореза, одакле полетеше у висину неки диреци и земља.

— Ура! — повикаше пешаци. — Тобџија, удри сада, тако ти Бога! — виче неко и кроз ров се разлеже весео жагор.

Тражио сам тада од командира да образује сноп према четвртом топу.

— Има ли мртвих? — пита потпоручник Алекса.

— Два мртва и три рањена! — одговара поднаредник.

— Оставите мртве, а рањене превијајте. Сад ћу и ја, — он се окрете мени. — Ја мислим нађосмо га... Ево, батерија гађа!

У правилним размацама времена гранате цијукнуше изнад наших глава, па се сручише испред онога прореза, са стране, једна посред, а четврта сукну са задње ивице.

— Ура, ура, ура!... Живео тобџија!... Ура, ура! —

па у одушевљењу дочепаше пешаци пушке и настаде брза паљба.

— По пет разорном.

Кроз пуцњаву пушака гроктала су разорна зрна, бацајући комаде земље и затрпавајући непријатељске ровове. Од уског прореза где је био онај топ зјапила је сада широка бреша, као разјапљене чељусти.

— 'Оћемо ли, господине потпоручниче? — запита каплар десетар, готов да искочи из рова.

— Прекини паљбу! — викну потпоручник Радојко, бојећи се да војници без наређења не изврше јуриш. Онда се окрете мени: — Друзе, викни још један овакав урнебес за мој рачун!

Жеља му је испуњена.

А кад се стиша паљба, долазе официри и војници из суседних чета да виде развалине од непријатељских ровова. Војници расположени весело прилазе Танасију.

— Алал ти вера, тобџија!

— Ха... Шта мислите... да љубиш топ, бато!...

— Оно јес'... али и ви погрешите неки пут у оне ваше „меленте“, — упаде један мали пешак, који је имао залепљен остатак цигарете на доњој усни.

— Их... Па и квочка згаси своје пиле. Ама де! — одврати Танасије.

Кроз ровове су носили мртве. Глава у једнога преполовљена, и крв се измешала са земљом, а на место главе види се само безоблична маса. Руке су још млитаве. У другог је из уста и носа текао млаз крви, остављајући траг по коме су газили војници.

— Господине потпоручниче, — обрати се Радојку каплар десетар — коме ћемо да предамо њихове ствари?

— Шта имају?

— Један је имао само табакеру, а у другог смо нашли два гроша и марамче.

— Закопајте са њима! — па се обрати весело мени. — А бре, друже, ово је била представа за цабе...

По закону отпора

Дошао је наредник Милутин да ме смени. Спремио сам се одмах да се вратим у батерију. Кријем своју радост од пешака, да их не бих ожалостио. Напуштајући ровове са тугом неком посматрао сам ове готово живе закопане људе. Кренуо сам пред зору и, када изиђох изван последње саобраћајнице на чистину, имао сам осећање неизмерне слободе. Мој поглед досеже далеке видике, груди се шире од задовољства и радујем се животу. Људи из позадине немају то осећање. Њиховом животу не прети опасност, па су учмали. А сада, оне боје јесењег шаренила изгледају ми изванредно лепе и јасне, као да их је природа нарочито подешавала оку човечјем. То раније нисам запажао... Иза мојих леђа припуцаше пушке и тада ми падоше на памет речи онога пешака: „Батали, знамо за шалу“.

Пред штабом одреда стоји ордонанс, а командант се умива напољу.

— Одакле ти, артиљерац?

Рекох му да се враћам из осматрачнице. Запита ме тада за онај непријатељски топ, па ће рећи:

— Добро, добро, само немој да се он случајно опет јави, онда ћеш се лепо провести.

И тако, у место похвале, командант ми прети. Тешим се ипак да је то само његова дужност.

На путу сретох поднаредника Траила. Поздрависмо се срдечно, као да се нисмо видели Бог зна кад. Он ми тада рече да је наш командир премештен, а на место њега је дошао заступник.

— Какав је као човек?

— Знаш... довео је једног коња, који бије и предњим и задњим ногама.

Погледах га зачуђено, питајући какве везе има његов коњ са мојим питањем.

— Ама, како да ти кажем... чим трпи ту цукелу поред себе, онда знаш... и овако, и онако...

Моја земуница ми је изгледала сада као неки салон. Војници доносе воду кофама и умивају се. А иза батерије наложена велика ватра, где се греје вода да паре одело.

Причају ми, како командант пука похвалио команданта дивизиона, а овај командира због успешног дејства батерије. А ја им се жалим, како мени прети командант одреда.

— Ваљда ниси толико наиван да очекујеш још и одликовање за своје осматрање, — рече ми Милан, који беше дошао да се види са мном. — У војсци све иде по управној пропорцији: највећу похвалу за твој подвиг добио је командант пука, мању командант дивизиона, а најмању командир батерије. А овај опет није луд да и ту мрвицу дели с тобом.

Потпоручник Александар се заценоу од смеха и лупи ме по рамену.

— По закону отпора... Зрно полази из цеви са највећом брзином, а кад стигне на циљ, оно балдише, — објашњава ми стручно он.

А кад оде Милан, Александар ми рече како се у селу, где су наши предњаци, налази једна млада сељанка, „ама да јој се из уста воде напијеш“, и позива ме да је видим. Разуме се, командиру ћемо рећи као да идемо да обиђемо возаре и коње.

Обријан и напудерисан, са накривљеном капом над једним оком, сав устрептао, јахао је потпоручник Александар као да иде на парад.

— Знаш, она буба, батериски наредник увукао се у њену кућу, па се расплавио као да је домаћин, — јадао се Александар, стежући вилице при помисли на младу сељанку.

Њему је сада двадесет и пет година и, онако си-ров и бујан, по целе ноћи претур се у мрачној и влажној земуници, премишљајући о прошлим временима. Од почетка рата слуша само лупу и пуцњаву топова, гледа мушкарце, коње и мртваце. И решио се сада Александар да „скине мрак с очију“.

Пројахали смо поред запрега, и упутили се право једној сељачкој кући. У дворишту се виде гомиле шаше, а на доксату су обешени клипови кукуруза. Преко ограде доксата пребачене шаренице, а о једном ексеру виси блуза батерискога наредника. На прагу куће сунча се мачак. Посилни наредников истрча из куће, поздравив нас и прихвати коње.

— Где је наредник? — запита осорљиво Александар.

— Ето... ту је... сада је изишао.

Потпоручник шмикну љутито и тромим кораком уђе у собу. На улазу нас запахну мирис дуња поређаних на ивици ормана. По зиду беху закуцане дописне карте са сликом. О прозорима је висило свеже грожђе.

— Пази, оца му његовог, овај се спремио да овде и зиму проведе, док ми иструнусмо у оним рупчагама.

У соби је тишина, на коју наше уво није навикло, те нам је необично и готово nelaгодно.

На вратима се појави батериски наредник и стаде мирно пред Александром.

— Господине потпоручниче, стање је ратно. Нема ништа ново.

Александар се придиже, да саслуша службени рапорт, онда се поздрави са њим и тек, реда ради, запита како се коњи снабдевају храном.

Наредник поче на дугачко одакле добивају сено, а из кога слагалишта зоб. Причао је о својим невоља-

ма, да извуче прописану количину. Вели, сви му закидају и зато мора он лично да присуствује...

Из његова говора излази да би коњи сигурно по-
липисали да он није овде.

Александар поче да шмркће, па га прекиде:

— Ја... добро, добро... Него, овај... како твој до-
мазлук?

Наредник се уозбиљи, као да не разуме питање.

— Шта се буниш!... Шта ти ради газдарица?

— Ах! — присети се наредник, и слеже срамежљи-
во раменима. — Добро... мајка ради у пољу.

— А ћерка? — и очи Александрове засијаше.

— А... ја! — наредник се једва присети. — Она је,
овај... болесна и лежи.

— Ене, а од чега? — Александар се унесе у улице
нареднику.

— Не знам... глава је боли и лежи...

— Слушај... Иди јој кажи да сам ја лекар, па да
је прегледам.

Наредник у недоумици погледа у мене. Ја се на-
смејах. Развуче и он уста, — ману главом и пође изла-
зу, али онда застаде.

— А, ако не пристане?

— Шта неће?... Мора, санитет захтева! — говори
убедљиво Александар, узимајући већ позу лекара.

Кад изиђе наредник, Александар баци капу и пот-
скочи, трљајући руке.

— Слушај, ти си мој помоћник...

— Ама, незгодно је да улазимо заједно, него отво-
ри мало врата да слушамо...

— А, то не!... Можеш да вириш кроз кључаоницу.
Наредник се врати.

— Изволите, можете ући. Само, тамо је њен брат
од три године.

— То си га ти увео! — разрогачи очи Александар,

— Нисам, бога ми... дете је било тамо.

Александар дохвати капу, накашља се, па достојанствен и важан, закуца на врата. Ми на прстима приђосмо соби и ја клекох код врата гледајући кроз кључаоницу. Према вратима је био кревет, на коме је лежала млада девојка увијене главе и покривена губером. Чујем где Александар пита:

— Ко је овде болестан?

— Ја сам, — промуца девојка.

Александар приђе кревету.

— А, ти... ти. Како се зовеш?

— Јела...

— А-ха. Па, Јело, шта ти је?

— Боли ме, — и показа руком на главу.

Александар је ухвати за руку као да броји пулс. Али у часовник није гледао.

— Бога ми, Јело, срце ти јако удара... Него, да те прегледам, дигни се...

— Како?

— Па тако, дигни се. Не могу ја да видим шта ти „фали“ кад лежиш.

Она се полако придиже, и оста седећи на кревету.

— Хајде, скини блузу.

— Јој, па како ћу... зар не може 'вако?

— Не може... Од мене немој да се стидиш, ја сам доктор, — онда као да се присети. — Хајде, мали, изиђи напоље!

— Немој! — вели Јела и ухвати дете за руку.

— Е, кад нећеш да се свучеш, идем...

— Па добро, — рече стидљиво Јела и раскопча блузу. Кроз ланену кошуљу виделе су се контуре обних груди.

— Скини, скини! — говори Александар пригушеним гласом и помаже јој да свуче блузу. — Хајд', скини и кошуљу!

— Зар и то!

— Па не могу ја ништа да чујем... Знаш... Ти после можеш и да ми платиш, али ја нећу доћи.

Јела оборених очију извлачи полако кошуљу из сукње. Александар је, успамтелих очију као крвник, гледао то младо тело. Батериски наредник је гризао усне и ломио прсте. Нас тројица сигурно смо личили на хијене, које штекћу пред својим пленом. Иако сам био свестан да је наша улога ружна, ипак сам гурнуо наредника, да видим даљи развој.

— Хајде, хајде, пожури се, јер ме чекају други болесници, — говорио је Александар, па јој дохвати један крај кошуље и свуче јој преко главе.

Зајапурена лица обливена знојем, посматрао је Александар закрвављених очију ово витко тело седамнаестогодишње девојке. А нас двојица гурали смо се главама, као овнови, око оног једног прореза. Вероватно смо шушкали, те Александар крвнички погледа у правцу врата, мичући уснама као да нам нешто псује. Онда душмански погледа на дете, према којем је ипак морао имати извесног обзира. Најзад удахну дубоко па, онако нарогушен, зађе иза леђа девојке, стави јој леву шаку на врат и поче великим прстом десне руке ударати. Као прави лекар. Онда мало ниже, десно, па лево, затим шаку стави на груди и поче лупкати по дојкама.

— Диши јаче... накашљи се, — зановећао је Александар, док су дојке подрхтавале.

Али зна он, вероватно са комисиских прегледа, и за другу оскултацију, па јој стави главу на десно плеће, и руком је обухвати, држећи је за груди.

— Диши јаче... Кажи, Јело, тридесет и три...

Сва зајапурена, мрмљала је нешто Јела дишући снажно и гризући свеже усне. Дуго би тако Алексан-

дар слушао и миловао њене груди, да она дубоко не уздахну и покуша да се дигне.

— Е, добро, — проговори најзад Александар, бришући зној — знам шта ти је... Него, боли ли те трбух?

— Не боли, — промуца Јела и журно навуче блузу на голо тело.

— Знаш... немам сада лекова, али вечерас ћу ти пратити. Узимаћеш на два сата кашику, знаш... па ћу ја сутра доћи да видим је ли ти боље.

Ми се журно одмакнусмо и уђосмо у собу. За нама дође и Александар, баци капу, леже на кревет и диже ноге.

— Ау, браћо! — рикну готово. Онда скочи: — Ама откуда оно дериште, славу му његову, е дође ми да га ухватим за ноге и бацим кроз прозор.

Ми му честитамо на успешном прегледу. Али он маше рукама и вели:

— Пустите ме сада да се издувам.

Време је било да се вратимо. При поласку Александар уђе још једном у собу да каже како ће одмах послати лек, а сутра или прекосутра, доћи ће сигурно.

Вратили смо се на време и Александар рапортира:

— Господине капетане, извршио сам преглед. Коњи су у добром стању, али су возари мало напуштени...

— Требало је да ми их изведете на рапорт.

— Ја сам већ издао потребна наређења. Требало бих само да одем још једном, и тада ћу им ја свршити рапорт на лицу места.

— Али, молим вас, без милости!

— Разумем, господине капетане!

Александар се хитно врати у земуницу и нареди посланом да скува чај без шећера. Затим је чај сручио у једну флашу и на њој залепи хартију, на којој написа: „На два сата кашику“.

Страшна вест

Страшна вест је прострујала кроз батерију: нема више муниције!

Замукла је песма... Војници шапућу као у кући где лежи тежак болесник. Давно су они прегорели себе, али их муче сада злокобне слутње и тешка неизвесност. Приправни су они да положи своје ништавне животе, али на витешки начин, а не да умиру скрштених руку као немоћни старци и бабе. Ратно искуство их је научило да процењују ситуацију сами, и ти стари војници, препланула лица и жуљевитих руку, знају за све оне страшне последице када батерија ћути. Седе они замишљени поред мртве гвожђурије и значајно се погледају, послушкујући у даљини непрекидан тутањ непријатељске артиљерије.

Рат се и може поднети са гладним стомаком, али пушке и топови морају бити увек пуни. После сваког опаљеног плотуна све више зјапи празних ћелија у задњаку каре. А у рату треба убијати, да не будемо убијени. То је синтеза тактике од памтивека до данашњег дана.

Узалуд су старешине саопштавале ту вест под строго поверљивим бројем. Војници су јасно увиђали, пошто су се каре увек враћале празне. Највећа је опасност претила, да та поражавајућа вест допре и до пешачког рова. Није се имало куда више и командир је сакупио људе:

— Војници!... Заклели смо се на верност краљу и отаџбини и наши животи у овом времену не припадају

нама, већ отаџбини... У рату има срећних доживљаја, али и тешких тренутака. Ви и сами увиђате да смо тренутно запали у мучан положај, али можемо се тешити да смо имали и страшнијих искушења, па смо, захваљујући нашој срчаности и нашим вођама, све то пребродили.

„Другови! Ја не сумњам да сте ви у стању да се жртвујете, кад дође суђени час. Овога момента отаџбина од вас то не тражи. Али вас моле скрштене руке ваших старих родитеља, ваше деце, да ову тајну наше батерије кријете, и да ником не говорите, до последњег даха... Јесте ли разумели, војници?

— Разумемо! — проговорише они громко у један глас.

Онда се разиђоше, поседаше поред празних кара и весело запеваше:

Кад те видим на сокаку,

Познајем те по кораку...

Командир ме затим позва да се спреим за осматрачницу. Запитах га шта ћу ја тамо, када немамо муниције.

— Наредио је командант... Ти имаш да будеш „штафажа“ батерије.

Када сам се јавио команданту, он ми рече:

— Дакле, упамти добро: ватру ћеш отворити само онда, када видиш непријатељску пешадију пред жицом и чујеш да шкљоцају маказе. Јеси ли разумео? Пешадија је до сада злоупотребљавала артиљерију и тражила да се отвори ватра чак и онда кад то последњем каплару ћорне на памет. Јеси ли разумео?

— Разумем?

— Шта си разумео?

— Господине потпуковниче, разумео сам да тражим отварање ватре само онда кад видим непријатељску пешадију пред нашим жицама...

— И још?

— Кад чујем да шкљоцају маказе...

— А зашто?

— Зато, — спустио сам глас и поверљивим тоном му се обратио: — што немамо муниције...

— Јао, наредниче, магарчино једна! — развика се он на мене, а длаке у бркова се испружише као бодље у јежа. — Седам дана затвора. А, ако још једном то чујем, оптужићу те преком суду за проношење обеспокојавајућих вести. Јеси ли разумео?

Ја сам нешто муцао правдајући се, али од његове вике ни самог себе нисам чуо.

— Још ће да испадне да сам ја то казао! — он ми се унесе у лице и шкрипну зубима. Онда се окрете и викну: — Ађутант! — А када овај стаде као колац, командант ми се поново обрати али мало блажим гласом: — Шта си разумео?

— Господине потпуковниче, разумео сам, да пешадија злоупотребљава артиљерију и тражи за маленкости да се гађа...

— И тражи отварање ватре, када то последњем каплару ћорне на памет..

Ову последњу реченицу понављао сам заједно са њим, наглашавајући реч по реч.

— Тако је, наредниче, пази добро и запамти! Хајд', марш на осматрачницу.

Иако сам увиђао да је то само формула којом треба да правдам ћутање батерије, ипак ме је распињала љутња што сам без разлога добио онолику грдњу.

Звизну куршум, те се пренух. Тек тада увидех колико сам далеко одмакао. Међу кукурузима угледах саобраћајницу, коју су пешаци ископали чак до штаба одреда... На трећој заокуци сударих се готово са командантом одреда.

— Шта је, тобџија, куда тако журно? — шали се командант.

— На осматрачницу, господине пуковниче.

аустриске ровове. Бомбаши би тада бацили бомбе. Његов вод има да опали три брза плотуна. Војници ће викати: ура, ура, а онда се пушта пас, са привезаном кантом, испуњеном чаурама.

Замолио сам га да моју улогу изостави.

— Па то је најважнија тачка, јер артиљерија даје озбиљност целоме послу, — рекао ми је он жучно.

Тада сам му стручно објашњавао, како је врло опасно ноћно гађање, јер послужιοци у мраку, могу лако да погреше, и онда разорна падне у наш ров.

— А, јест! — ману јетко главом. — Сигурно би то артиљерцима било први пут. Ко, бре, од вас оде у апсу?

— Е, бато, — упаде Алекса — друго је када је ситуација критична... А ти, међутим, приређујеш вечерас „представу“.

Али, и без учешћа артиљерије, „представа“ је успела. Целе су ноћи праштале пушке и бомбе, непријатељска артиљерија је гађала наше ровове, а командант дивизије у неколико махова тражио је обавештење.

Сутрадан је командант батаљона тражио изјашњење од командира чете, а овај опет од Радојка због ове ноћашње узбуне.

— Ето, видиш, — прича нам љутито Радојко — када они из позадине нареде „да се непријатељ узнемирава“, па падну три мртва и неколико рањених, онда никоме ништа. Јест, али они тада подносе извештај: „Одбијен непријатељски напад“ и чекају људи одликовање. А кад једном потпоручнику падне на памет да се мало провесели, онда сви скачу. Уосталом, баш ме брига!... Ја даље од жице не могу!

Сури облаци спустили су се готово до земље и из њих сипи јесења киша, упорно, једноставно... Седимо шћућурени у земуници и с досадом слушамо монотону

шуморење кишних капи. Шљапкају војници по влажној земљи, мокри и прозебли... Нико ватру не сме да заложи. Седимо тако и ћутимо пред тешком незвесношћу... Душа се згрчила од студени и злокобних слутња.

Алекса се промешкољи, па ће рећи:

— Замислите сад кућу, топлу собу... Све је то као сан.

Наједном се промоли једна прокисла глава, погледа нас унезверено, и тек проговори:

— Погибе потпоручник Радојко!

— Шта?!... Како?!... Није могуће!... — повикасмо у глас и скочисмо.

Вест је прострујала кроз ровове и сви се војници окренули на једну страну.

— Затварај пушкарнице! — викну Алекса да нас не би приметили са супротне стране.

Недалеко угледасмо групу људи, како, гологлави, збуњени, и неми, стоје. Приђосмо им ћутећи.

Између њих, на блатњавој земљи лежало је тело потпоручника Радојка. Уста су му била полуотворена, као на осмех, да су се видели бели зуби... Очи већ стакласто сјајне, али још влажне, зуриле су непомично негде изван наших глава. А изнад десне обрве видела се мала рупа, око које је био црвен венац од крви.

Скидосмо шајкаче.

— Друже... Бог да ти душу прости, — проговори тихо капетан Данило. Затим се окрете војницима: — Како се ово деси?

— Чула се тамо ларма, — проговори један. — А господин потпоручник беше овде и помаче циглу да види. Тек пуче, он паде... и само затрепта очима. Ете...

— Поднаредниче, повади му све из џепова и направи списак. А ја ћу да попишем ствари у земуници.

На импровизираном дрвеном столу у земуници његовој налазио се отворен блок, на коме је писало:

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОВЕ ДОМАЊИЊЕ“
ПЕСНОВАЦ

„Командиру четврте чете. — На тражење командира, част ми је поднети следећи одговор...”

Ту је прекинуо.

Сипила је јесења киша, када војници пронеше кроз блатњаве ровове опуштено тело потпоручника Радојка. Носили су да га баце у рупу неку, а са његовим телом закопаће за вечита времена и сећање на Радојка Савића, најхрабријег официра у пуку.

Дуго смо ћутали слушајући прасак пушака, јер су војници хтели да освете смрт свога омиљеног друга.

Те ноћи Аустријанци су бомбардовали наше ровове. Са свију страна запомагали су пешаци и тражили да вратимо непријатељу истом мером. Иако знам да немамо муниције, да би их бар донекле умирио, телефонирао сам батерији да је непријатељ обасуо јаком ватром наше ровове.

— Знам и чујем! — одговорио је леденим гласом командир. — Мотри на непријатељске ровове... Разумеш ваљда! — и затворио телефон.

— Шта вели? — питали су пешаци.

— Од кише исклизнули лафети, па је опасно гађање... треба чекати дан, — лагао сам. Али они се значајно погледали и сумњиво вртили главом.

А рафал непријатељски постепено се приближавао. Издржали су пешаци и ову немају, али су желели да чују само и пуцањ нашега топа. И да виде да се бар неко стара о њима у овој мрачној и страшној ноћи. Прозебли и прокисли, прибили се уза земљу и чекали... Било је нечег великог у овим малим људима.

Зора се тешко рађала. Притисли су облаци земљу као да је даве, а киша лије у крупним капима. Негде позади нас, тамо око Црне Баре, грували су топови без престанка. Било је мучно. Људи преморени, јер преко четрдесет дана леже без смене у рововима, кроз које сада јуре читави потоци. А у последње време су још остали и без артиљериске заштите.

Око подне престаде киша, облаци се разредише и људи мало дахнуше. Али тамо позади топови још же-
шће бију... Око два часа почеше и нас да туку.

— Дај бре, тобџија, једну пилулу, да не помисле
људи како нас је артиљерија напустила, — завапи очај-
но капетан Данило.

И ја слагам. Известих командира, да се у неприја-
тељским рововима опажа неко комешање, сигурно ће
сада на јуриш. Преклињао сам га да отвори ватру.

После дуго времена, једва се преваљаше наше че-
тири разорне гранате и са треском се сручише у непри-
јатељске ровове. Људи се одмах орасположише тра-
жећи јачу ватру, да их осветимо за све муке што их
подносе већ толико времена. Пушке запрашташе. Не-
третице сам гледао у осматрача на митраљезу. Али
његово лице је било као скамењено, док му се на до-
њој усни пушио прилепљени пикавац.

У току целог дана било је неко напрегнуто стање,
изазвано вероватно оном непрекидном паљбом негде
лево и позади нас.

Пред вече командант батаљона одазва командире че-
та. По повратку командири позваше своје воднике, па
и мене, као осматрача артиљериског.

— Господо! — поче командир дрхтавим гласом. —
Непријатељ је пробио наш фронт лево од нас и ми, у
први сумрак морамо одступати са ових положаја. Наше
одступање мора се извршити у највећој тајности. Не
сме да се чује ни један шушањ, ни једна реч, нити зве-
кет... На прстима и полако, чета има да се скупил код
забрана... А ти, артиљерац, скидај сада телефон, и од-
мах у батерију.

Села су горела

Батерија је била запрегнута, када стигох. Чекало се да на пут изиђу прво оне две батерије дивизиона, а за њима ћемо и ми.

На путу почеше да се свијају у колоне и пешачки пукови.

Чује се весео жагор војника, који су после толико времена лежања изишли најзад мало на слободу.

— Штуцај, штуцај! — виче један пешак.

— Доцкан си се сетио... Ми одо'мо, а ти шкљоцај.

Куршум звизну. — Држ' га бре, не дај!... Ухвати га! — разлеже се весео смех пешака, док артиљерци уздижу рамена и погледају унезверено, очекујући са нестрпљењем да се већ једном крене.

Кретосмо кроз село.

Наше је одступање дошло изненада те жене наричу на сав глас:

— Зар нас душманима остављате!?

— Децо наша, зар ми самохране да се бијемо!

А једна отворила вратнице и виче:

— Народе, војско, носи, носи све, боље ви него непријатељ!

Али војници пролазе погнуте главе и нико ништа не узима.

Неко од наших војника дозива Танасија.

— А-ја!... Слатко ми је кад украдем. Имаће још села, не брини ти! — одговара Танасије.

Сељаци истерују на пут кола натоварена децом, и стварима покупљеним на брзу руку. Остављају читаву осталу имовину и крећу у неизвесност... Иду кола на-

поредо са топовима, или се умећу у колону, што отежава наше кретање. Деца се узбунила, а у једним колима плаче један малишан.

— Куда идете тако? — питају војници.

— Куд било, само нећемо у ропство.

— Ама, вратићемо се!...

— Јадно ми ваше враћање, када ми образ одузму. 'Ајд' ојс! — гура волове једна сељанка, да би ишли напоредо са коњском запрегом.

У суседном селу већ су чули за одступање и сељачка кола закрчила пут. Морали смо да застанемо. Командант нареди да се сва кола сатерају са стране пута, да би артиљерија прошла. А пут узан, те жене вичу, а деца почеше да плачу. Али наређење мора да се изврши, јер, ако овако потраје, загушићемо се на друму. Послужиоци на рукама заносе њихова кола, да не падну у јарак са стране пута. Једва се успостави веза између артиљериских возова, те журно кретосмо.

Александар ме сачека да разговарамо. Дође и Милутин Уча, вођа попуњавајућег дела. Уђосмо између топа и предњака каре, опустисмо дизгине и запалисмо цигарете.

Запитах Александра за Јелу и да ли је и она међу овим народом.

— А, да ти причам! — рече Александар брзо, као да му је та прича била на врх језика. — Дакле, ти знаш... ја сам је прегледао...

— Шта прегледао... Испипао!

— Учо, и ти нешто паметно да кажеш. Дакле, молим... Ја сам је... како ти оно рече: испипао. Е, да! Дакле, испипавши је, дођем у батерију. Били смо заједно, је л' тако? Наредим да се скува чај без шећера, сипам у флашу, ударим етикету и пратим...

Батерија застаде.

— Опет нека кола, — рече Александар. — Причекајте да видим, знаш, онај мајстор може да ме потражи...

Запитах Милутина докле ће да остане овај командир.

— Одређен је нови и требало је већ да дође...

Батерија тада крену и Александар се врати.

— Е, молим, где сам оно стао?

— Сипавши чај у флашу, залепивши етикету и пративши лек, — вели јетко Милутин, коме се иначе овакве приче нису свиђале.

— А, јест... Молим те, ја то њему причам, а не теби... И ја чекам, разуме се, два дана да дејствује лек, па ти се обријем, напудришем, узјашем „Султана“ и пођем да свршим рапорт возарима и тамо њој... Молим те, Учо, ти ниси ништа чуо... Елем, атара, патара, догурам се до њене капије. Било је некако пред подне. Ујашем у двориште, и ту, пред кућом, угледам њену мајку. „Помози Бог, снајо!“ — велим јој ја... Она ми ништа не одговори, већ ме само душмански погледа. Видим ја да нешто није у реду... Посилни ми придржа коња и ја сјашем. — Је ли, снајо, како је болесница?... — питам. Тек ти се она на мене разрогачи:

„А ти ли си тај!“ — и скреса ми нешто по сељачки.

Ја се као нашао у чуду и питам је, да се она случајно није преварила.

„Нисам, нисам, ти си онај тобџија доле код Ерићеве куће што прегледаш девојке по селу. Чекала сам само да те видим, а сада ћу ићи у дивизију да те тужим“ — и уђе журно у кућу.

За њом уђем и ја, и почнем да је умирујем. Мислим се, још ми само то треба да дозна командант дивизије. Кажем јој да је то можда био други, али ипак молим је да не прави непријатности ни „њему“, и рекох јој да сам готов да јој купим папуче. А замисли шта ми каже:

„Кратко је само папуче за ову бруку“.

— Добро, добро де, купићу и шамију! — И она пристаде.

Одем одмах у бакалницу и купим јој обећане ствари. А кад јој предадох, а она мени:

„Јевтино си сад прошао, а други пут немој да се шалиш да ми дираш дете.“

Батерија опет застаде, те се разиђосмо код својих водова.

Застанак је био мало дужи. Ноћ хладна и пуна росе. Послужиоци, који иду стално пешке, седају са стране пута. Опмињемо их да не лежу на влажну земљу, али један одговара:

— Све се болести уплашиле од смрти, па се разбегле.

А чујем где међу собом говоре:

— Ама, бре, ни палац да ме заболи!

— Уколико више терају, све чвршће газим...

— Чекај док се вратимо кући... море нога... море рука... море трбух. А сад, као за инат, све исправно као упаљач.

Целе ноћи смо ишли. И сами се у чуду питамо, да ли је могуће да се цео овај пређени простор предаје без борбе.

Разданило се већ увелико. Поред нас промичу забрани, њиве, села и већ угледасмо пред нама благу узвишицу. Зарадовасмо се овом брежуљку, да бар имамо какав видик пред собом. После пола часа батерија скрете уз брдо, зађосмо лево и испред једне врзине застадосмо. Дође и командант дивизиона и рече да ће овде бити положај.

Пред нашим очима отегла се бескрајна равница. Виде се забрани као оазе, а оивичене њиве потсећају на она поља шаховске табле.

— Хвала Богу, — вели Милутин — те не морамо ићи на осматрачницу у пешачки ров.

Војници одмах почеше са копањем заклона... Осматрамо равницу кроз дурбин и у даљини видимо пешадију како се лагано примиче, а са њом заједно сељачка

кола са децом и женама. Пешаци иду са стране пута, а средину оставили за нејач.

То пре подне дошао нам нови командир, капетан Лазар. Љубазно се поздравио са свима. Његов заступник појаха оног лудог коња и оде у састав свога пука. Нити се поздравио са нама, нити смо ми зажалили за њим.

Пред нама у равници је село, а нас занима да ли ће наша пешадија бити испред, или позади њега. У селу се налази велика школа... Први редови пешака наилазе, скрећу са пута и заилазе позади насеља. Стали су. Скидају спрему и почињу да копају ровове... Село је испред њих. Видимо како војници истерују мештане из кућа, јер ће село бити изложено и пешачкој и артиљериској ватри.

Војска је изишла већ из равнице, али је још гамизала дугачка поворка избеглица. Питамо се, где ли ће се сместити тај народ, па још ако наступе они тмурни кишни дани.

Ђарлија јесењи поветарац носећи из даљине шум покрета од народа, који бежи пред навалом непријатеља. А села, њиве и ливаде букте у пламену и дим оба вија напуштену земљу. Сељаци пале својом руком стогове сена и сламе, пуне кошеве кукуруза, да не би пали непријатељу у руке. И носећи само што им је најпотребније, спасавају голи живот и образ свој.

Из батерије јављају да су се каре вратиле пуне муниције. Војници су расположени, исто онако као када се сиромаху човеку да изненада велика сума новаца.

— Сада, ако морамо да одступимо, вала запамтиће нас, — вели Траило, трљајући задовољно руке.

Пред подне вратила се и наша патрола, носећи пет прасади. Жале се како су пешаци све покупили, те су они ове прасиће морали куповати од пешака.

— Колико сте свега платили? — пита командир.

— Четири динара — одговара тужно Танасије.

— Ево вам десет! — рече смејући се командир.

У ишчекивању смрти

Осматрачница нам је била одмах испред топова, везана са батеријом саобраћајницом у цик-цак. Још од ране зоре смо за дурбинима и осматрамо. Пuteви су опустели, поља замрла...

— Море, много одступисмо. Видите колику територију дадосмо без борбе, — обрати се Александар командиру.

— То не игра улогу. Систем данашњег модерног ратовања вам је као неки чврсто повезани механизам. Ако ли се поквари један точкић, машина одмах не функционише... Загрозили су нашој позадини и сви ми морамо да се повлачимо без борбе. А то исто може њих да снађе, само под горим околностима, јер се налазе на туђој територији... Шта мислиш ти, поднаредниче? — запита командир у шали поднаредника Траила.

Траило заузео одмах став мирно и одговори:

— Господине капетане, волео бих ја да ратујем на њиној земљи, макар и одступао...

У неко доба угледасмо у даљини, на путу, неко кретање. Кроз дурбин видимо сељачка кола натоварена стварима. Била су седмора кола. Вероватно су избеглице, које су заостале да преноће и сада журе да умакну.

Сунце нам је иза леђа и својим још косим зрацима сенчи равницу, која се прелива од јесењих боја...

— Пази, пази! — викну Александар. — Видите онај забран... е, испред њега је пут... Крећу се...

Виде се јасно три коњаника... лагано јашу. Сада стадоше. Један као двогледом осматра... Опет кретоше.

А оне избеглице су испред њих. Не виде их још, јер је пут савијен на лакат. Један се врати у галопу. Пратимо га... Скрете у онај забран, где сада угледасмо више њих. Сигурно подноси извештај А она двојица још стоје. Из групе се издвојише још тројица и приђоше оној двојници... Крећу се сада на одстојању.

— Хоћете ли да гађате? — запита нестрпљиво Александар. — Мислим нису даље од пет километара.

— Ситна посла, — одговори командир. — Чекамо главнину. Ове остављамо пешацима.

На почетку равнице видимо наше пешачке ровове. Пешаци гамижу око њих, довлаче нека дрвета, а многи поскидали блузе, сигурно се требе од вашију.

Командир тада извести команданта онога пука испред нас, да су се појавиле извиднице непријатељске.

Тражимо двогледом објавнице наше пешадије, али не можемо да их видимо. Негде су прикривене.

Она патрола наступа. Ено их близу кривине... Сад ће сигурно угледати оне наше избеглице. Стали су на самом углу и опет осматрају. Као да су видели кола на путу... Она тројица, који су ишли позади, журно прилазе. Сада их има пет. Један се врати, али четворица кретоше на размаку један од другог.

Већ нас ова игра смрти узбуђује. Обузело нас је напетост ишчекивање и бојазан, да не ухвате оне наше. Договарамо се да им шрапнелима пресечемо пут. Али тада би одали своје место и био би поремећен план одбране.

Ено, двојица полазе косом. Ухватиће их, ухватиће... Журно се крећу и друга двојица, сви прелазе у галоп... Сељачка колона је застала. Прва двојица стигоше и препречише им пут. Настало је комешање. Из кола искачу неке прилике, сигурно жене. Пристижу и она друга двојица. Један обилази редом кола, нешто узима... Сељаци окрећу кола назад... Прилази журно још

један коњаник. Опет их има пет. Кола кретоше на супротну страну, праћена двојицом коњаника.

Из оне шуме изишла је још једна већа група коњаника и креће друмом.

Она двојица су већ пришли на три километра. Али сад иду обазривије. Сваки час стају и осматрају.

— Ено је и њихова пешадија! — рече командир.

Испред оне шуме видела се густа колона, са истуреним предњим одељењима.

— Видите десно, ено их још! — добаци неко.

— А и лево...

Гамизале су плаве колоне као мрави друмом и преко поља. Имало их је сада на свима странама.

Осећамо скори судар и лака дрхтавица обујима тело.

Наједном груну плотун доле у равници. Окретосмо двоглед низ пут... Један коњаник заједно са коњем лежао је на путу. Мало даље други, опружен наред друма, док је његов коњ јурио за трећим коњаником. Из једнога шипрага истрчаше наша четири пешака и приђоше оном првome. Сва се четворица нагнули и посматрају... нешто вуку, сигурно га извлаче испод коња. Један му задиге ногу.

— Пази, свлаче му чизме.

— Знате, има пешака који боси иду! — додаде Траило.

Александар ме гурну.

— Ама, наравно, боље они, него да их оставе и после опет носе аустројски војници.

Разговарамо и чудимо се, са каквом мирноћом ти пешаци шеткају по друму, иако знају да свакога часа може планути пушка. Њих четворица стоје мирно према целокупној ћесаревој сили. Свега четири „репоње“ и они можда смрћу својом треба да најаве долазак непријатељске војске.

— Господо, извол'те у батерију! — и командир се окрете Александру. — Са вашим првим и другим топом нанишаните оно гумастро дрво, а ви, — обрати се мени — са трећим и четвртим на ивицу оне шуме. Остале елементе добићете.

Батерија је у напетом очекивању...

— Елементи за први вод! — виче Танасије релеј, који се налази у једној рупи између осматрачнице и батерије. — Затим је командир и другом воду дао елементе, али извршна команда још није пала.

Она пешачка колона наступа, већ је челом својим на ивици шуме. Командир чека, сигурно, да и друга колона приђе оном гумастром дрвету, те да оба наша вода дејствују.

— За први вод: три хиљаде пет стотина... За други: три хиљаде седам стотина.

Г-ррру!... Ваздух се проломи. За овим други, трећи, четврти...

Шрапнели парају ваздух, чује се неко пригушено хучање... као да се утиша и у даљини свитнуше шрапнели.

Колона тренутно застаде, затим се узмуваше, и, као када међу јато птица упадне кобац, војници се распршташе на све стране. Гађали смо тада ту расплинуту гомилу убрзаном паљбом, са кошењем лево и десно. Неки су заостајали, једни падали, али већина се растезала, бесомучно трчећи. Наједном се поставише у једну линију. Стрељачки строј је успостављен. Лево и десно хватају везу. Батерије на целом фронту гађале су најжешћом ватром, неке шрапнелима, друге разорном. Линија стрељачкога строја се заламала, на једној страни су већ прилегли уз врзину, а на другој трчећим кораком наступали да би се дочепали сигурнијег заклона. Батерија је сада дејствовала као целина и засипала један део равнице.

Али маса наступа као неодољиви талас, а наше батерије су и сувише разређене. Док гађамо на једној страни, на другој се дижу и у скоковима претрчавају брисане прсторе, кријући се иза плотова и живих ограда и имања. Местимично се виде непомична тела. А неки, сигурно лакше рањени, лагано се враћају.

Видимо наше војнике са објавница како се, грчећи, враћају у састав својих јединица.

У интервалима пуцњева, чује се из даљине тутањ непријатељске артиљерије. Једна њихова батерија у галопу наступа друмом, дижући као вихор облаке прашине, па скрете на десно и изгуби се у шуми. А над шумом блескају шрапнели једне наше батерије.

Десно негде, у равници, одјекује сложан плотун пушака, онда други и поче брза појединачна паљба. Али они пешаци који су испред нас, прибили се за земљу и чекају да им се непријатељ приближи на сигуран погодак. Аустријанци као да то знају, заостају из сваке врзине, док их и одатле не истерају шрапнели, па ошамућени полете као стадо оваца, тражећи бољи заклон. Већ су сасвим близу наших ровова. Предвајају их само преграде од имања да се отворено виде. А пред нашим рововима на две стотине метара посечено шибље, растурене ограде, и на томе страшно брисаном простору чекају наши пешаци своје жртве.

Ваљда су их опазили, јер најједном одјекну плотун. Затим се осу брза паљба без предаха, са ужасним замахом, негде поче да такара језиво митраљез, па се пуцњи слише у једноставан шум, сличан продуженом ропцу самртника.

— Разорном гранатом! — виче релеј.

Урлали су топови, док су гранате цепале и парале ваздух, па су, уз страховити тресак, риле земљу, разбацивале ограде, кршиле дрвета и полутале људска тела. У паничном страху кидао се непријатељски стре-

љачки строј. Плаве блузе су узмицале, падале, неки се укопавали, други, избежумљени, пуцали у стојећем положају, падали...

Над главама нешто затутња, и иза леђа наших проломише се ужасне експлозије, једна за другом. Огромни комади земље летели су у висину и напослетку остадоше четири црна стуба дима.

— Хаубица!

— По три разорном! — виче Танасије.

Али кроз рику топова извежбано уво војника чује шапатљиви шум хаубичког зрна и лица се грче од самртнога страха... Људи се значајно погледају и сумњиво врте главом.

Борба је узимала маха. Наступ непријатељске пешадије сломљен је. Леже сада они растурени у равници, јер не могу ни напред ни назад. А она хаубица гађа нашу батерију, али увек на исто место, позади нас око двеста метара, у врзину, на коју се пројектује наша батерија. Видимо јасно да се варају. И да би ту варку појачао, командир запита:

— Потребна су четворица, да у овој врзини просеку четири прореза, али тачно према топовима. Изузев нишанција... ко хоће?

Сви хоће. Одабрао је командир четворицу и онда им наредио да узму секире, па да заобиђу у широком луку и, када буду према живој огради, да притрче и сасеку шибље.

Ми смо и даље дејствовали, док је хаубица непошtedно трескала и превртала земљу... Она четворица су већ према врзини. Сада трче... секу махнито ограду... Зинуше четири отвора. Хаубица стиже. Један се занија и паде, опет се диже и сви се изгубише међу оградама. Нама лакну, хаубица као да побесне, тукући оне отворе, док смо се ми задовољно смејали и гађали непријатељску пешадију.

Тако је протекао цео дан... Са заласком сунца борба се постепено стишавала. Још се само чули појединачни пуцњи у равници. До неко доба ноћи топовске цеви биле су топле.

Наредио је командир да водници са топовођама дежурају целе ноћи, не би ли се случајно јавила она хаубица, те да јој по блеску одреде правац.

Али хаубица је ћутала.

Са тешком слутњом очекивали смо сутрашњи дан.

Људска кланица наставила је даљи рад тачно у седам часова, двадесет четвртог октобра.

Док је још земљу притискивала лака измаглица, покушала је непријатељска пешадија изненадним препадом да освоји наше ровове. Али дочекана је приправном ватром пушака и митраљеза, а одмах је ступила у дејство и наша батерија. Услед страховите пуцњаве магла је растерана и плаве блузе су се наједном нашле на отвореном брисаном простору, без икакве заштите. Спасавали су главу у паничном бекству, остављајући рањене и мртве другове...

Иако су то непријатељски војници обузимала нас ипак нека језа гледајући онолику множину мртвих људи... Зашто ти несрећници оставише своје огњиште, да би им се кости развлачиле по туђим пољима? Да ли су они својевољно пристали да крену на Голготу, и да погубе своје главе, освајајући неко непознато брдо изнад села Маова, у далекој страниј земљи?

Ми смо и даље дејствовали. Разорне гранате тукле су непријатељску пешадију. И исто осећање страха владало је код оних доле у равници, као што је и ова хаубица кидала наше нерве...

Али сада нам се крв следи од ужаса... Хаубичка зрна заошинуше готово изнад глава и са лудачким налетом рину гвожђурија иза наших леђа, разбацујући огромне бусенове, који су после тупо тапали по зем-

љи. Разрогаченим очима гледамо свеже рупе, где би се и цела кола могла сместити. Пред овом навалом челика наше је тело и сувише слабо. Свесни смо да се онај противнички командир не вара више. Сада бије баш нас.

У долини се опет чује живо пушкарање, и пешаци траже помоћ артиљерије. А ко ће нама помоћи?... Гађамо разорним гранатама, зрна падају у непријатељске ровове, и таман је опалио и четврти топ, а пред очима нашим блесну пламен, обави нас нека тама и људи сабише главе иза штита... Срце је снажно ударало. Заstraшено подигосмо главе и немо се погледасмо. Без иједне речи брисали су војници земљу са рамена, а нишанција скиде шајкачу и збриса земљу са затварача топа. Опет ћутимо... У сличној ситуацији треба нешто говорити, нешто рећи, али ми смо сви у истом положају осуђених на смрт. Намрштено и тупо гледамо преда се и очекујемо нову команду, или смрт.

— По пет разорном!...

Са савршеном тачношћу људи су руковали справама, топови су урликали... Наједном се проломи нешто иза топа, пунилац налете на нишанцију, земља засу топ и људе... Али наш задатак није још био извршен... Помоћник темпирача искочи из заклона, убаци у цев једну разорну, нишанција окиде, блесак од топа сену у оној тами... И још једном...

— У заклон! — и сви се сручисмо у огромну јаму, вукући за собом и пуниоца Вучка.

Војници га одмах раскопчаше. На телу не беше ране, а међутим крв му непрестано иде из уста. Сигурно је контузован од удара земље.

— И мене нешто бапну у раме! — вели нишанција пипајући се по десном рамену.

— Ја! — вели јетко поднаредник Траило. — Добро је што те није ударило од позади...

— Па не жалим се ја, поднаредниче, него само велим...

— У рату има право жалбе само онај коме одлети глава...

Вучко отвори очи и са чуђењем посматра шта се око њега дешава. Виде себе раскопчана, а другови му бришу уста од крви. Он мљасну устима неколико пута, и са страхом завапи:

— Јесам ли жив?

Војници се смеју, помало усиљено, да би га охрабрили. Вучко покуша да се дигне. Рекосмо му да седи и да се не замара.

— Море људи, није мени ништа! — он скочи, али се загрцну и крв му јурну на уста. Мртвачко бледило се расу по лицу његовом и он се наслони на земљани зид. Војници га прихватише и полако спустише на земљу, а испод главе му подметнуше једну торбу.

— Плотун с десна!...

Војници искочише из заклона. Сад смо гађали шрапнелом неку колону у даљини. Али код другогa плотуна, зачусмо фијук, те скочисмо један преко другогa у заклон. Падали су комади земље, када војници отрчаше до топова и опалише још један метак.

Разорна хаубичка зрна су засипала батерију и грувала испред топова, са стране, или су рила по оној ораници иза наших леђа... Наши су нерви и сувише напрегнути од страшног ишчекивања смрти и сваки секунд живота уливао нам је неизмерну наду. И кад прасну експлозије, ма и два метра позади заклона, преко лица људи се разлива блаженство, што су и овом приликом остали живи.

Изнад Вучка војници су положили неко проше у-косо, да би га заштитили од земље, и да га приликом ускакања не би повредили. Он је кашљао и пљувао крв... Ми га нисмо могли изнети, а са стране нам нико није могао прићи.

У ишчекивању смрти дочекали смо и подне. Храну нам нико није могао дотурити. А ко још мисли и на јело, када нам смрт свакога часа лебди над главом.

Сунце је превалило зенит, те се наши топови, посматрани из равнице, сигурно цакле на сунцу. А онај не престаје.

— Послуга четвртога топа, брже овамо, — зачу се глас неког послужιοца са трећег топа.

Потрчасмо један за другим кроз саобраћајницу... Код трећег топа не нађосмо никога. Угледасмо само како се са места где је други топ, диже густ дим. Појурисмо... У саобраћајници затекосмо нишанцију другог топа где стоји избезумљен и блед, одело му све криво, а на рамену му залепљена нека маса сива и крвава као мозак...

— Јеси ли рањен?

Гледао нас је тупо, не говорећи ништа, а вилице му се тресле. Један остаде да га опипа, а ми на ивици заклона устукнусмо пред мучним и страшним призором.

Кроз дим и прашину видео се нечији леш без главе, са раширеним рукама... Уза зид земље седео је наслоњен темпирач, мртвачког лица, очи му ужасно разрогачене, уста отворена, као да пије, али шишти, и грчевито савијеним рукама придржава своја рођена црева. Из другог угла допирао је нечији пиштећи глас:

— Браћо, не дајте!...

То вапије за помоћ нишанција Ђорђе, чија лева рука виси на једном парчету коже, док му из рамена шикља млаз крви. Засипа крв војнике, који журно цепају кошуље да би му запушили рану.

— Сеци руку! — виче неко.

— А-а-а!... А-а! — допире умирући глас темпирача, чији се очни капци лагано склапају, а руке све више опуштају.

— Оставите га, оставите! — вели потпоручник Александар.

— Склоните Дамњана!

Двојица дохватише леш без главе и таман га подигоше, кад се у близини проломи експлозија и комади земље плетеше изнад наших глава.

— Убијте ме, браћо, убијте! — јечи Ђорђе око чијег трупа све више нараста гужва од завоја и кошуља, да би му се зауставила крв. Неко му је отсеко руку и бацио на ивицу рова, те сад виси само жуљевита згрчена шака, као да некоме прети.

Стигао је и командир са осматрачнице. Он одмах нареди да се људи разиђу, сем оних најпотребнијих, да не би овако у гомили настрадали. Александар га извештава да је разорно хаубичко зрно ударило посред заклона. Једино је случајно остао неповређен нишанџија. Двојицу су већ однели код првог топа. Једноме је разнесен цео лист на нози, а другом је преломљена рука.

Темпирач је издахнуо. Командир скиде капу, а и ми остали.

— Јесте ли известили дивизион да је батерија нађена? — запита Александар.

— Јесам... али ситуација је код пешака критична и зато први топ нека увек пали по два метка... Да се не би приметио овај губитак. Мртве оставите где су, рањенике склоните, а остали на своја места.

— Господине капетане! — прошапута Ђорђе, коме се глава једва видела од завоја.

Командир застаде, онда му приђе, савлађујући своје узбуђење, и помилова га по образу.

— Господине... капетане... опростите ми... што одлазим! — и Ђорђу се скотрљаше две крупне сузе из очију.

Командир се загрцну, обухвати његову главу и пољуби.

— Ти си се одужио отаџбини... Хвала ти, — хтеде још нешто рећи, али му заигра доња усна, он трепну неколико пута и брзо проговори: — Срећан ти пут! — Журно се окрете и оде на осматрачницу.

Враћали смо се један за другим, обузети мучним осећањем. Пред очима ми је стално лебдела слика оног мученика, који рукама држи своја црева, а у ушима ми одјекују речи: отаџбина... отаџбина...

Силазили смо у рупу као у гробницу, измучени и отупели према свему што се одигравало око нас.

— Поправник четрдесет осам...

Војници се притајили да саслушају целу команду, па журно истрчаше код топа и опалише два метка.

— Ето га! — викну један и људи хитро скочише један преко другог у заклон.

Чауре се разлетеше на све стране, а дим и земља нас засуше. Као ошамућени од силнога треска, са страхом отварамо очи, да видимо јесмо ли још живи.

— Пази, посред штита!...

На штиту је зјапио огроман отвор... Затварач је био сав разнесен.

— Бре, људи, што могасмо да изгинемо сада... Хвалим те, Боже! — каже Траило и прекрсти се.

— А јаој! — закука неко иза наших леђа.

На земљи је лежао Јанкуљ и држао се за главу. Кроз прсте његове руке угледасмо крв.

— Дај брже завој!

— Склони руку, да видим!

Али он притиснуо главу и јечи.

— Јаој, уби ме...

— Ама, чим кукаш, није те убило. Склони руку! — викну Траило.

Гледа нишанџија Милован и вели:

— Ама, како га, бре, оволицно цвркну!

— Ја сам га згазио чизмом, — упале Станоје темпирач.

— А?... Како рече?

— Кад полетесмо, он скочи први, споведе се, а ја у брзини, па на његову главу, те га закачим поткованом чизмом.

Обојица се засмејаше, а и Вучко, који стално пљује крв.

— А ти закукао као да ти је отфикарио главу! — дира га поднаредник Траило.

— Па овај... поднаредниче, шта му га знам. Могло је да буде, али кад није, опет фала! — и диже се.

— Немој се, бре, напрежеш, може ти шкоди, — дирају га.

— Ама требасмо да му завијемо главу.

— Море на псу рана, на псу и зарасла.

— Волео би он сада да му је и руку однело, као сиротоме Ђорђу, само да се не чује његова брука по селу.

— А други пут, немо' се грабиш за прво место.

Шалили су се војници, заборављајући тренутно мучне призоре, јер су и они у смртној опасности. Користе они сваки секунд живота да забораве на своје муке. Пратисмо онда једнога да извести командира да је четврти топ онеспособљен. А када се врати, овај рече:

— Наредио командир, да сва послуга пређе на други топ.

У нашем заклону остависмо Вучка и нишанцију другог топа, а ми, један за другим, пођосмо кроз саобраћајницу.

У заклону другог топа осећао се мирис свеже крви и лица људи се згрчише када угледаше она два мртва друга. Лагано их подигоше и ставише на ивицу заклона... Били су из истог села. Затим покупише кр-

ваве крпе и парчад одеа, а у једноме углу нађоше и део лобање испуњен мозгом и усиреном крвљу.

— То је од грешног Дамјана, стави то поред њега, — рече неко.

Опет се чује команда... Нисмо у стању да осматрамо, али по команди и убрзаној паљби пушчаној која допире из равнице, увиђамо да је код наших пешака мучно стање. Са највећом брзином војници опалише по пет разорних и сручише се у заклон. А одмах затим у ваздуху зашуме и око топова отпоче прасак, грмљавина праћена треском огромних бусенова земље...

Згрчили смо се у заклону један поред другога, лица нам скупљена, очни капци набрани... А у долини ври од митраљеске паљбе... Један бусен тресну међу нас, па нас засу. Релеј нешто виче... виче... Равница је у агонији... Треба гађати шрапнелом... људи напрежу мускуле да се дигну, поводе се као у бујилу... а онај и даље виче: поправник четрдесет осам... Дакле, шрапнелом, врши се јуриш, брже, брже... Разорна тресну иза заклона, један се поведе и паде. Онај опет виче: поправник, поправник... Први топ груну, свитну пламен и из нашег, чаура одлете.

Око нас као да громови тресу... Опет релеј: по три с кошењем... Испред топа сукну пламен и црн дим... земља лети на све стране, наш топ опали и граната сукну кроз дим и прашину... Неко јауче код трећег топа... Нишанција окиде... још једном, и људи се сјурише у заклон. Очи су им гореле, а лице потамнело.

— Нешто се десило код трећег топа, — вели Јанкуљ.

Један отрча.... Кад се врати, рече да је разорно хаубичко ударило у десни точак топа али није експлодирало. Рањен је само пунилац.

У равници је паљба малаксавала. Нова команда није следовала, што значи — напад је одбијен. Сунце

већ залази, и последњи зраци се повлаче по земљи. Најзад, црвено и крваво, оно замаче за хоризонт и тамна сенка пређе преко земље.

Наиђе Александар.

— Шта ћете ви овде?

Рекох му да је наш топ онеспособљен.

— А ја чујем пуцњаву код овога топа... па, богати, мислим да ова двојица нису васкрсла... Е, браћо, ратовао сам, али ово нисам доживео.

— Ја мислим нећемо више гађати, мрак је? — пита Траило.

— И ја мислим! — каже Александар, завијајући цигарету. — А вала, напослетку измењасмо добро мисли: он нама, а и ми њему!

Дође и командир и рече да ћемо у току ноћи променити положај. Онда нареди: да дођу хитно двоја кола, која ће однети рањенике, да се из коморе донесе други затварач и резервни точак, а из попуњујућег дела да дође људство за попуну.

Око поноћи дошао је свештеник. Сахранили смо мртве...

Па докле ћемо?

У току ноћи променили смо положај. Отишли смо мало удесно и нешто позади. Пред нама је био онизак забран и тако смо, у неколико, били заклоњени. А она хаубица гађала је и даље наш стари положај и ми смо са задовољством посматрали како разара празне заклоне.

Али другога дана, у први сутон, наређено је да батерија запрегне и изиђе на пут.

Са свију страна савијале су се батерије. Мрак је био у велико, када смо кренули још даље у назад.

На маршу људи оживе, ако ни због чега другог, оно због осећања спокојства и сазнања да је пред нама ипак живот.

Поздрављамо се са друговима из осталих батерија. Гледали су они нашу погибију, и сви нас питају: остадосмо ли читави.

— Имао сам утисак, — вели ми Милан — да нико жив неће остати. Кад је једнога момента убрзао, батерија се није видела од дима и прашине... Али после кроз дим почеше да свиткају топови... А ми пронађосмо једну њихову батерију, те ти се они, бога ти, разбегоше као зечеви. Вели мој командир: „Е, баш смо гадна нација. Код нас нико без секире не умире.“

— Ама да видиш, Милане, — каже расположен Александар, па наби капу на очи, — све топове закачи изузев првога, где је био потписати! — и показа прстом на себе. — Ама нема... види се да смо праведници божји.

— То може и друкчије да се протумачи. Ти знаш оно народно: Не бије гром у коприве.

Избеглице, које су логоровале са стране пута, скачу буновне и питају чудећи се: зар опет одступање... Журно се спремају и крећу за нама. А неки су и раније видели коморе и пошли, те се пут закрчио. Успутна села се узнемирила и народ листом оставља своје куће и имовину, бежећи пред најездом.

Сви увиђају да ће нам овај народ правити велике сметње, али нико га не може одвратити од његове намере. Тврдоглаво и упорно понављају узречицу: „Боље гроб, него роб.“

Путеви су искварени и закрчени, па сваки час застајемо. Челна батерија се са муком пробија и таман она прође, а народ као бујица налети на пут и онда се на ново гурамо...

Звездана и мрачна ноћ. Дебела слана покрила поља као снег. Челик се охладил, па се прсти просто лепе. Деца плачу од зиме и грче се уз своје мајке. Избеглице наложиле ватру и према лелујавом пламену назиремо кроз дим поспала лица и децу на мајчином крилу где спавају.

У свануће скретосмо са стране пута, онда уз неко брдо и испесмо се на један ћувик. Иако су војници били преморени, наређено је да се батерија одмах укопа.

Јанкуљ остави ашов, и обрати се Александру:

— Господин потпоручник, је л' вам се једе прасећина?

Александар га погледа намрштено и осорно запита:

— Што се то тебе тиче! — Али мало после запита блажим гласом: — А што ти питаш?

— Па... ништа, господин потпоручник... Питам. — Јанкуљ стави ашов уз тело и стаде мирно.

— А да ли би ти хтео мало?

— Ја би', ако би ми ви дозволили...

— Ако имаш, једи слободно.

— Па... да одем у оно село испред нас...

— То ли је? — и Алаксандар се замисли. — Ја, бога ми, ако не покупимо ми, узеће Аустријанци. Хајд', узми тројицу, и кад помислим да сте тамо, ви да сте овде.

Вратили су се терајући читав чопор прасади, и носећи два цака јабука и бакрач пун меда.

Гозба је била богата. Дан смо провели на миру. Седећи на пољани, имали смо утисак као да смо на неком пикнику. Али предвече дође ордонанс из дивизиона са заповешћу да се батерија спреми за покрет. Још ни видели нисмо непријатеља, а већ одступање.

На путу је неред. Цео народ је на ногама и сада још упорније наваљује. А путеви све гори, коњи се непрестано саплићу, помрчина као олово густа. Топови сваког часа закачињу за кола и онда се разлеже запомагање. Командант пука се нервира и наређује да се без милости гази. Али ко има срца да претуре кола пуна деце!

Зато послужииоци обично на рукама заносе кола, да не би деца попадала. Људи су изнемогли и поспани, коњи већ преморени... Око поноћи дуну неки ветар и поче киша. Однекуда допире плач деце и жагор жена. Слаби вочићи не могу више да вуку и читава ова маса народа заглави се у једној јарузи. Стадосмо и ми.

Командант пука, већ озлојеђен, вели:

— Народе, куд си навро?

— Не питај куда... него, ако си човек, помагај!
— одговара из мрака неки женски глас.

Онда командант нареди да дођу послужииоци и помогну, те народ једва крете, а за њим лагано и ми.

Густа помрчина притисла земљу, да се ни прст пред оком не види. Али под ногама осећамо да се крећемо уз неко велико брдо. Кроз шкрипу сељачких кола чујемо како пљушти киша, јесења киша, па нам хладне капљице силазе низ врат, као да нам се у тело змије увлаче.

Наиђе капетан Јован и поче да нам разлаже ситуацију.

— До Крушевца бих терао овако...

— Е, тешко је ићи овако по киши и разлоканим путевима, — упаде Милутин.

— То је баш добро, и подржи, Боже, још мало овако. Јер ово је наше домаће благо које ми газимо још од цара Лазара. А тек како је њима, који долазе овамо са бечке калдрме.

Разданило се када смо скренули у једну ораницу. Топови су рили дубоке бразде по влажној и мекој земљи, а коњи бректали... Војници донели сламу и шашу и позади топова направили колибе. Полегали су одмах.

Иако смо уверени да непријатељ неће брзо наићи, ипак смо се одмењивали на осматрачници. Видик нам био затворен. Нека сива измаглица гамизала по земљи и падала суснежица.

Од дуга времена зурим у ниске, тешке облаке, хватајући погледом још у висини снежне пахуљице, па их пратим по земљи... Одмах се топе. Још тамо где има траве, остаје проређен беличаст застор, тежак и мутан, натопљен водом... Поред осматрачнице прође понеки пешак мокар и каљав до гуше и замиче у село, тражећи дувана за себе и своје другове, или што за јело. Измичу тако за време кратког затишја испод команде и, као вечите луталице, иду често бесциљно по пољима и забранима сећајући се ваљда својих родних њива и лугова. А чим плане прва пушка, враћају се исто тако нечујно у своје ровове.

Требало је Александар да ме смени, али се тешко будио. На ногама смо већ два дана и две ноћи. Диге се најзад лено и млитаво, мрмљајући неке псовке и помињући свој псећи живот.

Смркло се много раније. Седимо каљави под оном шашом и мрачно гледамо преда се. На отвору се појави ордонанс из дивизиона и предаде командир у затворен

коверат. Ми смо ћутали очекујући шта ће командир рећи. Он најзад преклопи хартију, превуче прстима да истера ивицу, погледа туробно у кишовиту јесењу ноћ и једва проговори:

— Господо, наредите да се запреже.

— Зар опет!... Куда сад!... Па докле ћемо?

Командир само слеже раменима, онда се диже, а и ми за њим.

Још на самоме почетку, челни воз се заглави на једној подубљој међи од имања. Предњи точкови запали и коњи не могу да извуку. Светлост не смемо да палимо, јер смо на истакнутом месту, већ силазимо с коња и одмеравамо колика је рупа. Послужиоци прихватају за точкове и сви у глас вичу: маррш... маррш! — Једва пређосмо. А када изиђосмо на друм, командир зовну нас воднике.

— Молим вас, господо, пазите да се ово не деси други пут. Када је батерија спремна за паљбу, дужност је водника још да извиде путове и за наступање и за одступање...

— Знамо, господине капетане, — вели Александар — али ко се надао. Данас смо дошли, били смо уморни, непријатељ се још није ни појавио, а ми одступамо.

— Знам, знам све ја то. Не замерајте вам, него вам само скрећем пажњу за други пут, — говорио је благо командир, јер је и сам увиђао да смо преморени.

Народ је на путу галамио.

— Куда, војско? — виче нека жена. — Зар нас же не остављате да се бијемо!

Али ни ми сами не знамо куда идемо, и докле ћемо. Командир нам објашњава да је ово „тактичко одступање“, а коморџије причају да Шваба наступа са свију страна великом снагом.

У зору смо опет застали, и опет се укопавали, а увече је наређен покрет.

Војници су ишли подераних чизама, а било је пешака који су били боси. Одело се поцепало. И та војска одевена у рите, газила је послушно блато, легала у воду и хранила се сама од онога што су мештани остављали. А сав онај народ избеглица, прозебао и измучен, ишао је са нама. Често су преморени војници узимали децу из наручја мајки, па их носили поред топова и разговарали са сељацима. Ако нас негде и сачекају кувари са топлим јелом, онда је казану прилазила и та избегличка сиротиња, и војници су са њима делили последње парче хлеба, иако их никада раније нису видели.

Ова заједничка невоља и готово исти услови живота приближили су једно другом народ и војску. Кажу да исто правило влада и у природи. Код ове масе, која се смрзава и гладује, створило се такво једно осећање и једна мисао, персонифицирани у неодољивој мржњи према непријатељу, и једној јединој жељи, да се освете за све ове муке...

Али, ми и даље одступамо. Изишли смо давно из онога узаногач мацванског коридора и сада се војска и народ разливају на све стране по унутрашњости земље. Вароши падају без борбе једна за другом, киша јесења лије, а прозебао народ умире покрај пута.

Било је то једне мрачне ноћи, негде на путу, када је сипила хладна киша, а војници газили до чланака по води и блату. Очни капци се лепили од неспавања... Возари нису јахали, да не би заспали, већ су ишли пешке поред својих коња. Наједном зачу се команда:

— Батерија, мирно!... Поздрав на десно!

Одавно нисмо чули ову команду, те нам је још чудније када се разлеже у пола ноћи. Возари у ходу појашаше, послуга се, после толико времена, попе на предњаке.

Пред нама, са стране пута горе неке ватре и, кроз лупу точкова, као да чујемо неко цвилење. Приближисмо

се тој ватри и према лелујавом пламену угледасмо воштано лице детета... Између преклопљених ручица, горела је свећа... А једна жена, сигурно несрећна мати, седела је више главе малог мртваца и тихо нарицала.

Прошли смо ћутећи... Када зађосмо у мрак, нико ни речи не проговори. Смрт малог, невинога детета и бол ојађене мајке потресли су више скамењене душе војника него оне гомиле мртвих ратника на бојном пољу.

Међу војницима се већ шапуће: „Па докле ћемо овако?“... Тешимо се још да ваљда неко води рачуна и то поверење у наше вође делује сугестивно, те су људи још увек послушни. Дисциплина се одржала иако између официра и војника влада другарски однос. А може бити да је баш то пријатељство између простог редова и официра највише утицало на морал. Војници су чували своју батерију, официри су заклањали своје војнике.

Одступали смо целе ноћи, и већ маршујемо, ево, готово цело пре подне. Александар дошао до мога вода и из дуга времена разговарамо, тако... о безначајним стварима. Тек он погледа у своје чизме:

— А, бога ти, какав сам!... Подеране чизме, исцепане чакшире, згужвана јака. А знаш ли какав сам био пред полазак?... Лафф, са два ф, бато!... Кад изиђем на корзо, све ме девојке мезетишу...

Зачу се тада нека ларма иза наших леђа. Окрећемо се. Видимо војнике четврте батерије како се објашњавају нешто жучно са нашим.

— Шта ћете ви овде?

— Господине потпоручниче, украли нам свињу...

— Шта, бре, шта рече?!

— Нашу свињу украли, ене је, ене, господине потпоручниче!

На предњаку каре угледасмо закланог вепра, крв му шикља из ране, па отиче низ платформу предњака,

— Оца вам вашег, — викну из баса потпоручник Александар — каква ваша свиња... Марш у батерију! — и пође с коњем на њих, те се они разбегоше.

Тада нам војници објаснише.

Пролазили смо кроз село и из једне бочне улице истерали пешаци вепра на главни пут, којим је баш тада пролазила четврта батерија. Сада четвртаци предузели гоњење. Али је то био неки снажан вепар, који се није дао лако ухватити. Посматрали ову трку петаци и видели да ће вепар да наиђе на њихов рејон, па брзо позвали Крсту, руднога возара.

А Крста у ходу сјаше с коња, прикрије се иза врзине и, када је вепар био према њему, искочи, једном руком га шчепа за њушку, да не цичи, а другом му забије каму у врат. Други прихвате одмах вепра и баце га на предњак... Све се свршило за десет секунда. Сви су онда завукли руке у цепове, и смирили, као да се ништа није догодило, маршовали даље.

А Крста већ појахао, клица се на коњу и ужорио очима, као да дрема.

И Лазаревац смо прешли, па се заустависмо тек испред села Бурова.

Сачекали смо најзад непријатеља... Борбе нису биле оштре. Неке чарке, испалимо по који плотун, као да кушамо снаге. Увиђамо да им главне снаге нису још пристигле, а нарочито тешка артиљерија. Гађала нас је само једна пољска батерија, „ситна посла“ — што рекли војници. Гледајући оне црвено жуте димове у великој висини, имали смо утисак као да посматрамо неки ватромет.

Једно јутро освануо је и снег, али до подне се отопио и направи се велико блато.

Са овога положаја, који је био у низини, наредио је командант да се испењемо на висину. Била је то нека

кота 278. Пред нама су били ћувици, неке провалије, а лево се дизао високи масив Дрен.

Дан облачан. Смрче се раније. Тада се вратише каре, које су ишле за попуну муниције. Војници причају да је прispела велика количина муниције, али: „Ни часног крста не можемо да јој ухватимо.“

Командир нареди да се донесу сва та различна зрна.

— Ето, вели командир — прате тако зрна без упуства. Ми не знамо њихова балистичка својства. И сутра када зрно падне у наш ров, онда ће мене под суд. Молим вас, сада имамо три врсте муниције: српску, француску и руску.

Да би унеколико скинуо одговорност са себе, командир одмах написа рапорт команданту дивизиона. Тражио је упуства, како ће поступати са овом различитом муницијом.

Командант нас је често слао да извиђамо путеве у различитим правцима. Све је он предвидео... Једне вечери кад је сипала јесења киша, позва ме командант.

— Слушај, отићи ћеш на раскрсницу и ту ћеш сачекати хаубичку батерију. Батерију ћеш спровести до села Барошевца. Када стигнете у село, онда ћеш од командира узети написмено да си га до тога места спровео. Јеси ли разумео?

Тачно сам му поновио од речи до речи, и онда отишао на раскрсницу. Мало после наиђе и хаубичка батерија, са воловском запрегом.

— Сигурно ћемо одступати и са ових положаја, и командант хоће прво да склони оруђа са воловском запрегом, — рече ми командир хаубичар капетан Сава.

Кренусмо по највећем блату. Војници су непрестано придржавали топове, да се не сруче у провалију.

Поноћ је већ давно била прошла кад стигосмо најзад у село. Командир нареди да се војници одморе.

— Е, па сад, наредниче, ти можеш да се вратиш...

Тада баш зачусмо како неко тражи командира. Беше то наредник Душан Поп.

— Господине капетане, наредио је командант да се вратите на стари положај...

— Ама, побогу човече, шта велиш? — командир се ухвати за главу и дубоко уздахну. — Јеси ли то добро чуо?

— Два пута сам му поновио наређење... Накнадно ћете добити писмену заповест.

Командир се плесну по колелу и опет уздахну. Он да очајно викну:

— Седам часова сам силазио, а треба ми двадесет да се испнем! — Па се окрете нама и утученим гласом рече: — Добро... кад је така и така ствар... сила Бога не моли. — Он се окрете својим војницима: — Народе... окрећи назад!

— Господине капетане, да ми дате написмено да сам вас допратио до села.

— Шта имам да ти пишем, кад се...

— Господине капетане, да ми дате написмено да сам вас известио за повратак...

— Не дам никоме ништа! — развика се командир. — Па, бре, људи, зар је мени мало мојих мука, него и администрацију да водим ноћас?

— Господине капетане, јако жалим што ми нисте друг, па бих вам рекао нешто, — упаде Душан.

— Црње и горе ми ништа не можеш рећи, него ово, да се вратим натраг.

Душан слегну раменима, и кроз смех проговори:

— Душо моја, ком' се жалиш?

— Па јест! — махну командир главом. Затражи фењер, извади блок и седе на једну ограду. Тада нам добаци: — Вас двојица ме подсећате на апаше... Водате ме по овој мрачној и каљавој ноћи као луду Марику.

А када нам предаде листове, пружи нам руку и ушли добаци:

— Хајд'... ватајте маглу!

Одмакли смо прилично, кад зачусмо да нас командир зове.

— А-ха... Да видите како то изгледа, кад вас неко враћа... Него, намучисте се и ви због мене... Ред је да вас почастим. Хајде, натегните ову ракију, да се мало загрејете.

Опет се поздрависмо и остависмо несрећног командира да се мучи, извлачећи батерију уз брдо.

Стигли смо пред зору. Сјахасмо пред земуницом команданта дивизиона. Договарамо се да ли да га пробудимо, или да одложимо наш рапорт кад се раздани.

— Слушај!... Да цуцнемо и ми њега сада, — вели Душан, и обрати се дежурноме војнику: — Пробуди команданта.

Не потраја дуго, а из земунице изиђе командант потпуно обучен и закопчан. Још пребацио и торбу са секцијама око врата.

— Господине потпуковниче...

— Прво ти! — прекиде командант Душана, и упре прстом на мене.

— Господине потпуковниче, отпратио сам батерију до села.

— Господине потпуковниче, стигао сам батерију и рекао да се врати.

— Наредниче, ниси рекао, него си наредио у име моје.

Предадосмо му писмена извешћа.

— Можете ићи.

Ми поздрависмо и окретосмо се на левокруг. Када одмакосмо, проговорил Душан:

— Јеси ли видео што је псето од човека! Не да се... Обавља рапорт у овој ноћи, као да смо у касарни и предајемо дежурство... „Прво ти!“ — подражава Душан команданта.

После два дана стиже наређење да сви одступимо. И опет по ноћи. Сада смо већ поколебани. Почели смо веворати да непријатељ збиља наступа великом снагом и да ћемо се тешко одупрети. Самопоуздање наше малаксава уколико дубље улазимо у земљу, и са страхом помишљамо на огромне просторије, које непријатељ сада заузима. Али наше су мисли још скривене, и тешке слутње се испољавају само у невеселом изгледу и тихом шапутању. А напори су све очајнији...

Силазећи са положаја, један се топ претури. Сва послуга је била употребљена да га на рукама изнесе. Иако је ноћ хладна и влажна, људи су се знојили и бректали под теретом челика и гвожђа. А при сваком даљем нагибу, подупирали су телима својим да возови не би склизнули.

На главном путу, у низини, морали смо застати да народ одиђе. А имало их је који су сломљени напорима, па су већ отупели и остају на путу, предајући се на милост и немилост непријатељу.

Тешке мисли притискују. Закорачили смо већ у Шумадију, а огромна сила наступа лаганим кораком иза наших леђа. Не жури се њима. Преко мртвих на бојном пољима, виде они пред собом изгладнелу и оголелу војску, обучену у сељачке рите; виде војску коју предводи сељачки краљ, па замишљајући да пред собом имају деморалисану гомилу „свињара“ и паора, које треба казнити, јер су се дрзнули да дирну у неприкосновеност ћесарскога достојанства.

Изгладнели и преморени, заустависмо се најзад у зору седамнаестог новембра, хиљаду девет сто четрнаесте, на једном брду, изнад села Даросаве...

Било је то двадесетого новембра ✓

После тридесет дана одступања и толико ноћног бдења, почев од најудаљенијег кутка Мачве до села Даросаве, лежимо данас при благом јесењем сунцу на једној заобљеној узвишици и чекамо — напад непријатеља, или даље одступање... Уосталом, све су то редовни догађаји и ова свакодневна убиства сматрају људи као неминовна текућа збивања.

Песма је замрла, приче занемеле. Гледају војници тужно у пуну даљину, где се земља са небом спојила, у огромне просторије, које непријатељ притискује. Замишљамо све патње онога јаднога света, који се сагиба под теретом царске силе. Предали смо тај народ без борбе... одступајући кришом ноћу.

Већ два дана има како се непријатељ не појављује, а ни ми не одступамо... Али последњих дана довлачи се муниција и резервна храна за људе.

Иако се многе замисли у рату спроводе у највећој тајности, ипак се по припремама назире неке намере. А коморције већ упорно тврде да одавде ни корака даље нећемо одступати.

Ноћи су биле хладне, те нас је под свој велики шатор примио командир. Унутра смо унели малу пећ, коју су дежурни у току ноћи ложили.

У неко доба ноћи чули смо шушкање у шатору.

— Господине капетане... господине капетане, заповест дивизиона.

При слабој светлости фењера, командир је дремљиво отварао коверат, а онда затражи да принесе ближе

светлост. И Александар се пробудио, па онако дремљив упиљио жмиркав поглед у командира, очекујући шта ће овај рећи... Командир је читао лагано, и кретао полако главом пратећи редове. Заповест је дугачка, већ смо нестрпљиви. Преврте командир и последњу страну, при крају је. Александар не могаде више да отрпи но се обрати мени промуклим гласом:

— Сигурно опет одступање.

— Не одступање, већ офанзива, потпоручник Александар.

— Је ли могуће? — проговорисмо обојица у глас и исправисмо се.

Командир извади часовник да запише када је примио заповест.

Било је то двадесетого новембра, девет сто четрнаесте, у четири часа изјутра.

Када изиђоше војници, командир нам објасни:

— Дакле, господо, данас у девет часова отпочеће наша офанзива на целом фронту. У заповести се излаже наше наступање. Док се не дође у додир са непријатељем, наступаћемо по ешалонима.

Александар се беше толико занео слушајући, да у уста стави ужарени део цигарете, плуну и онда нешто промрмља.

— Пошто смо ми сада најистакнутији, то ћемо чекати док четврта и шеста батерија избију на Остењак, па ћемо онда ми, под њиховом заштитом, напред... Молим вас, наредите одмах да се за војнике скува ручак.

— О, Боже, само нас подржи још сада — вели Та-насије.

— Море, прегледај ти тај твој телефон и жице! — добаци батериски наредник. — Јер ако су ти искидане жице, нико ти неће помоћи.

— Све је исправно, као темпирник! — одврати Та-насије.

— Јес', бато, али онда нема више прасића! — дирају га.

— Ха!... Има нешто боље... Телећаци! — вели Танасије, мислећи на торбе аустријских војника.

Када се раздани, приведени су и предњаци позади батерије.

Нешто пре десет часова наиђе пешадија у колони двојних редова. Пушке им о рамену са набијеним бајонетима и оштра сечива светлуцају при светлости. Загаламише пешаци када наиђоше поред батерије.

— Хајдете и ви са нама, не бојте се, тобције!

— Гурајте ви само право, стићи ћемо вас...

— Па бре, немој да ви си заглави метак у цев кад ми јуришамо.

— О, здраво, Тасо, зар си још жив?

— Зло ни у рату не гине! — додају други уз смех.

— Друзе, сме ли да се отвори? — обрати се један пешадиски потпоручник Александру, лупкајући по предњаку.

Пешаци дирају увек артиљерце, како у лежиштима предњака носе флаше са вином.

— Друзе, опасно је ван се нагнути! — вели му кроз смех Александар.

Један од пешака застаде, па завири у цев топа, а нишанција притвори затварач и он се трже. Смеју му се другови, те застадоше и они да завире.

— А, дете му, види како је „ишпалирано“.

И тако непрестано, док не замакоше.

А за пешадијом наиђе артиљерија.

Командант појаха на своме белцу и у ходу учини неколико примедба возарима. Наведе коња кроз батерију и онда зовну командира.

— Молим вас, ова четка је намењена за чишћење цеви... Она не треба да стоји овако отворено на земљи.

— Пре сваког чишћења војници је добро оперу, господине потпуковниче.

— Господине капетане, четка је за чишћење цеви, а не за чишћење дворишта! — примети љутито командант, затим ободе коња и оде.

— Добро... откуда та четка ту? — запита командир војнике.

— Господине капетане, ама тек што смо очистили цев, наиђе командант. Ми је прислонисмо на лафет, а она се пред њим скотрља доле.

— Ама то је чудо једно, — прича доцније Александар командиру. — Ви и сами видите да су људи послушни, и сви се послови обављају тачно као сат. Али чим се тај човек појави, е, људи божји, сто малера нам се тада деси. Онда он почиње придику...

— То је психоза страха! — објашњава Милутин уча. — Људи више мисле на његове накомстрешене бркове, него на посао... Примарна мисао је код људи његова личност, и онда раде потсвесно, те отуда и заборављају многе ствари и постају немарни.

Чекали смо до подне... Тада осматрачи јавише да су оне две батерије стигле на своје положаје.

Кретосмо и ми. Пред нама је тишина. Али лево од нас разлегала се брза топовска паљба.

На нови положај стигли смо око три часа после подне. Осматрамо одмах дурбинима. Пред собом видимо ћувике, мирна села осенчена јесењим сунцем, густе забране и напуштена поља. Уз неку косу угледамо наша предња пешачка одељења како осматрају, па онда обзриво крећу... Или змијасту пешачку колону двојних редова, како се провлачи поред неке врзине.

Наиђе командант дивизиона и нареди Александру и мени, да одмах појашемо, да нађемо команданта пешачкога пука и од њега тражимо даља упутства.

Већ се спустио мрак, када стигосмо једно пешачко муниционо одељење. Заостали су иза једнога забрана и чекају даље наређење. Питамо где је командант пука.

Али они учинише широк замах руке и рекоше да је негде напред, али не знају тачно где. Дакле, знају онолико колико и ми... Пред нама одјекнуше неколико пуцњева.

— Патроле су се среле! — рече Александар.

Онда смо стали и размишљамо, где ли може бити командант... Наша пешачка линија није још успостављена и како је непријатељ пред нама, то би нам се могло десити да по овој ноћи прођемо између наших редова. Пођосмо обазриво, ослањајући се више на уво. Силазили смо сада уским путићем један за другим... Као да чујемо неко роморење од људских гласова. Или то ветар дува. Ослушкујемо... Затим се пењемо по благој узбрдици, наиђосмо на раван плато, јер ветар поче јаче да дува. Застадосмо... Пуцњи се више не чују, те нас ова тишина још више плаши. Увиђамо тада колико је тешка дужност ордонанса, тих вечитих луталица, који по бескрајним пољима траже разне команданте.

— Ама, ми ћемо да заглавимо будак ноћас, — вели ми Александар.

Предосећамо да смо на крајњој граници докле се сме ићи. Или се то нама само чини у овој мрачној ноћи. Али не смемо даље. Као да смо сатерани у неки слепи угао, застали смо немоћни, не знајући на коју страну да окренемо. Почели смо уображавати да смо са свију страна опкољени и, при најмањем нашем покрету, припуцаће на нас, били то непријатељски, или наши војници. Јер за предња одељења не постоје прописи стражарске службе и стражар на мртвој стражи пуца и на своју рођену сенку.

Даље нисмо смели. Решисмо да се вратимо, па онда да скренемо лево или десно. Увиђамо да су наши негде ту, прикривени, али због близине непријатеља притајили се.

Сада нам је лакше, јер се враћамо. Лево опази смо неку светлост, као да неко пали цигарету... Застадосмо. Александар викну:

— Хеј, има ли кога тамо? — онда се окрете ордонасу: — Сјаши, пушку на готовс и приђи полако.

Причекасмо мало времена, затим чусмо неки разговор и ордонас нас позва.

Приђосмо и ту сретосмо једно одељење пешака.

— Па што се, бре, не одазивате? — пита Александар.

— А шта му га знам, и многи Аустријанци говоре српски.

Кажу, како су пошли да ухвате везу са трупима лево, и веле да је онај пут којим смо ми ишли незаштићен и води право непријатељу. Објаснише нам где је пук... доле у јарузи и код пука се налази командант.

Нашли смо га. Био је окружен официрима и баш је тада објашњавао:

— Дакле, разумели смо се. У једном налету, треба освојити њихове положаје...

Александар приђе и представи се.

— Но, хвала Богу, да једном и артиљерци мене потраже. Вечито тражим ја њих, — говорио је командант у шали. Онда нам изложи ситуацију: — Непријатељ се задржао на нашим старим положајима, вероватно да би се ту прикупио. Ја ћу ноћас са својим пуком да извршим напад. Али зато потребна ми је хитно једна батерија, да ми помогне у случају контранапада, а нарочито сутра изјутра, када ће сигурно покушати да поврате изгубљене положаје...

Вратили смо се одмах. Александар успут рече да обратимо добро пажњу на истакнутије предмете, јер ће један од нас, сигурно, довести ову батерију.

Мој је коњ посустао, јер сам готово дванаест часова на њему, а и нарамкује на једну ногу, пошто му је потковица испала. Али заповест је хитна и ја снажно ударам мамузама сироту животињу, да би што пре стигли.

У позну ноћ нашли смо команданта дивизиона и

саопштили му жељу команданта пешачког пука. Он је одмах наредио да крене четврта батерија, а мене је одредио за вођу. Пошто сам само коња променио, кренули смо тога часа.

Ишли смо прво друмом, затим пређосмо реку, па обичним сеоским путем узбрдо. Тада зачусмо пред нама брзу пешачку паљбу. Рекох командир да то сигурно пешаци врше јуриш. Језиво одјекују пуцњи у мрачној ноћи. Кретосмо даље без предаха. Стењу војници, одупиру раменима о топове, док коњи брекћу под тешким теретом и једва извукоше оруђа на један ћувик. Застадосмо да људи предахну. Звезде се изгубише и потпуна тама поклопи земљу. Напрежем очи да би разазнао пут. Почео сам бивати неспокојан, јер никако не наилазимо на једно велико гумасто дрво баш покрај пута, које сам добро запамтио. Командир опажа моју узнемиреност и непрестано ме запиткује, да ли идемо добрим правцем. Одговарам одлучно да се не би и он нервирао... Тешка ме слутња мучи... Сјахујем, и одмичем журно пешке. Страх ме хвата при помисли ако сам случајно погрешио пут. Пешадиска паљба се мало утишала, али још увек одјекују негде у близини појединачни пуцњи. Кретох још мало и готово ускликнух од радости. Нашао сам гумасто дрво...

Са овога места силази се право у јаругу, где сам нашао команданта пука. Предложих командир да нас двојица сиђемо пешке, а батерија нека остане на платоу.

Али тамо не нађосмо команданта, нити и једнога пешака. Требало је кренути, напред, насумце, у правцу одакле допиру пуцњи. Пођосмо. При врху чујемо већ фијук куршума, и ледена страва обузима тело. Ноћ је, и не видимо ужас на лицу један другоме. Ћутимо и саплићемо се о неке предмете. Командир се поведе и дочека на руке. Не говорећи ништа, извади електричну лампу, принесе је сасвим земљи и осветли, па је одмах

угаси. Иако је то био кратак блесак, слика је незаборавна. Млад академац лежао је полеђушке раширених руку. Очи су му полуотворене и стакласте, а на слепоочници грозна рупа, са које тече танак млаз крви.

— Тја... дечко! — проговори командир, као да је хтео рећи: шта је ово дете скривило...

Остависмо га на пустој пољани и журно пођосмо. Чујемо, неко јечи. Мало даље, тамна непомична прилика... У близини неко дозива: „Друже, друже...” А куршуми фијучу све чешће, и ми погнути журимо, па и не осећамо колико кипти зној са нас. Пред нама се неко креће.

— Хеј, друже!

Онај застаде и ми приђосмо.

— Где је командант?

— Ево га иза ограда, у рупи...

— Хајд, поведи нас...

— Ја сам ордонанс...

— Напред! — нареди одлучно командир и ми у неколико скокова дођосмо до земунице.

Била је то раније наша артиљериска осматрачница, и сада се у њу склонио командант пука. При улазу запахну нас дим од наложене ватре. У дну је седео командант окружен неким официрима и ордонансима.

— А, Јоцо, јеси ли дошао?... Слушај, бога ти. Моји су сада извршили јуриш и у једном налету освојили њихове положаје. Наредио сам да се одмах упојају... Ти остани за сада где си, па ујутру, молим те, отвори ватру, јер ћу тада извршити главни напад.

Онда се командант обрати мени и рече, да хитно известим команданта дивизиона о његовом успеху, и да одмах са оне друге две батерије дође на овај положај.

При поласку, обратих се једноме поручнику, сигурно је ађутант пука, и рекох за оне рањенике.

— Ко ће да их тражи по овој ноћи... Свакога часа очекујемо контранапад. Кад се раздани... има времена.

Била је магла кад смо излазили на положај и ништа се видело није. Под тим застором облака стигли смо на миру и батерија је постављена у близини наше старе осматрачнице, где је ноћас био командант пука.

И лево и десно од нас буктало је од пешачке и артиљериске ватре, па чак негде и позади нас. Чинило нам се као да смо у неком узаврелом котлу и као да ће нас врео талас запахнути с које било стране. А куршуми су непрекидно звиждали... Однекуда из близине почеше долетати шрапнели и запрашташе над нашим главама. Облаци се мало подигоше, и тада приметисмо да нас са суседнога ћувика гађа једна брдска батерија. Али дрско и безочно. Пред нама пешадија почиње да врши јуриш без артиљериске припреме и телефоном траже да их хитно потпомогнемо. А једна наша батерија гађа преко наших глава, и свест се мути од силнога праска и замаха њених зрна.

Командир је поделио батерију на два вода. Једним је он командовао, а други је поверио Александру, да се носи са оном брдском батеријом. Ја сам са командиром. Не видим бојно поље, али по темпу паљбе осећам пулс и ток пешачке ватре. Наши плотуни су били прво пребачајни, онда је командир скраћивао, затим повећао даљину за педесет метара, још за двадесет и пет, онда разорном гранатом... Нашли смо их и тучемо њихове ровове.

Али онај брђанин досади... Гађајући други вод, његови шрапнели засињају и нас, и људи се прилепили за штит, па премиру. А најтеже нам је било што не чујемо ни пуцањ топа, нити шум зрна, већ као да их руком баца изнад наших глава.

Командир прекиде паљбу и чујемо где пешаци вичу: ура, ура! — У правцу ровова се ломи, ври, кркља од митраљеске и пушчане паљбе. Ускоро митраљез умуће, али још одјекују чести појединачни пуцњи. Ми сада гађамо шрапнелом и са повећаном даљином, јер су наши сигурно у њиховим рововима... Засу нас шрапнел од оног брдског топа, неко јаукну. Видимо како војници првога топа извлаче помоћника нишанције, ставише га у шаторско крило и брзо стрчаше с њим у јаругу. Кажу, ударила га једна куглица у раме.

Магла се нагло одиже и са леве стране нам се указа високи Дрен, обасјан сунцем. Пешадија тражи помоћ, јер се непријатељ припрема да поврати положаје. Једно пешачко муниционо одељење промаче покрај батерије, али га на чистини захвати она брдска батерија. Коморције се распршташе. Један коњ са товаром паде. Око нас гамижу рањеници, грубо привезани, да им из свежих рана шикља крв. Тучемо убрзаном паљбом, а и она батерија иза наших леђа, општи хук и тресак је усталасао људе, па и не осећају себе. Појам човечности је утрнуо. У свакоме кипти незајажљива жеља за убијањем.

Претрнусмо... Шест црвено жутих димова свитнуше нам с леве стране. Гађала нас је једна батерија са Дрена. Сада смо прикљештени с десне стране од оне брдске батерије, а с леве од пољске са врха Дрена.

Изразећи по оној магли поставили смо батерију савим отворено. Магла се сада дигла. И при овом сунцу виде нас јасно као на длану. А данас треба бранити пешадију, те се распињемо на све стране. И изненада ми падоше на памет речи Алакесандрове: „Заглавићемо данас будак“. Људи још нису стигли да ископају заклоне, а и шта би нам они користили, када нас пољак у главу гађа. Плотуни су са Дрена све чешћи и читав оркан од куглица урла кроз батерију. И брђанин не-

прекидно рије око топова. Само нас пуки случај брани, што неко зрно није још ударило у кару или топ. Свакога секунда стрепимо. Нерви су пренапрегнути, а мускули на вилицама грчевито стиснути.

— Ево га! — повика нишанција трећег топа и показа руком у правцу Дрена.

Испод самог врха, на страни окренутој према нама, угледасмо непријатељску батерију, како се штитови цакле на сунцу.

— На непријатељску батерију, непосредно нишањење.

Напустисмо и пешадију и оног брђанина, да се бар разрачунамо са овом немани, од које нам прети највећа опасност. Сада су зјапиле цеви двеју пољских брзометних батерија непосредно једне на друге и питање је само секунда који ће победити.

Нишанције су прилегале на нишанске справе, а пуниоци са натчовечанским напором извлаче заривени лафет и померају цео топ. Од тачности и брзине гађања зависе и животи њихови.

— Готово... готово... — вичу нишанције један за другим.

Прасак непријатељских шрапнела потреса ваздух, а куглице праште около топова и лупају по штитовима. Опали и наш први топ... други... Сви нетремице слушамо грмљавину кроз ваздух и очекујемо експлозију зрна. Нико не осмотри. Сигурно су пребацили преко врха. Командир смањује даљину... Они виде да их ми гађамо и засипају нас рафалима шрапнела, затим разорним зрнима да би нас дотукли. Али разорна падоше у шумицу позади батерије и она су била изгубљена за онога командира. Сада наша зрна излетеше... И опет их не видимо... Командир је очајан и наређује веће скраћивање. Брђанин распали гранатом пред трећим топом, али земља само засу људе, који немају времена ни земљу да стресу. Људи су потамнели од умора и страха, оче-

кујући свакога момента смрт. А помоћи ни с које стране... Два наша шрапнела појавише се горе на врху. Онај поче опет да туче шрапнелом, вршећи сигурно последње поправке, и пуцњи наших топова сливају се са експлозијом непријатељских шрапнела. Његове тачке распрскавања су подешене. Ваљда последњи пут, захујаше шрапнелска зрна кроз батерију. Зачу се најзад фрктање и шрапнелских кошуљица и упаљача... Људи поскакаше са својих седишта и зверају где ће пасти упаљачи... Бапну један испред топова, па се откотрља у страну. Прискочи један, па га онако врелог баци у шајкачу, застаде да прочита даљину и онда се раздера из свег гласа:

— Хиљаду осам стотина метара!

И не чекајући команду нашег командира, узеше војници дату даљину, неко од њих викну: „Пали!“ — и већ нестрпљиви, опалише готово сви у исти мах.

И као руком бачени, свитнуше наши шрапнели пред устима цеви непријатељских топова.

Грозничавом брзином сручише се разорне гранате између наших топова...

— Разорном гранатом! — предузе команду наш командир.

Наша се зрна зарише око оних топова и, вероватно збуњени, прекидоше паљбу непријатељски војници за неколико секунди. Али наши топови узеше мах.

— По десет разорном гранатом!

Цеви су се кретале брзином парних клипова, пуцњи су се слили у једноставан тресак... Тамо горе запурња земља, батерију обави таман облак од дима и прашине, док из једне каре сукну страшна експлозија и црн, густ дим посукља на више.

— Ура, ура! — вичу војници раздрагани. Они се више и не обазире на онога брђанина, који кевће као псето још од јутрос...

Командир понови још једном исту команду. Маса експлозива и челика полете из топовских чељусту.

— Беже, беже! — повика неко. На дурбину угледамо војнике оне непријатељске батерије како напуштају топове и пребацују се преко виса.

Као после какве позоришне сцене, појави се један облак на врху Дрена и као завеса заклони ону батерију.

Командир викну:

— Прва три топа под мојом командом. Четврти свакога минута да пали наизменично по два шрапнела и два разорна с кошењем, на ону непријатељску батерију.

Поља су пламсала и тресла се од паљбе топова, пушака, митраљеза и бомби. Она „рита“, боса и изгладнела, у неодољивом налету ускакала је у непријатељске ровове. Ћувици су падали један за другим. Бескрајна поворка уплахирених и унезверених заробљеника куљала је са свих страна. Са топовских цеви је подрхтавала јара од силне ватре, и војници су морали пазити да их се не дотакну. Она главица, са које нас је тукао брђанин, у нашим је рукама и ми сами на миру дејствујемо, чистећи пут пред нашом пешадијом.

Али наше трупе на Дрену застадоше. Видимо наш стрељачки строј поравњан као на вежбалишту, како лежи и ни маћи не може, јер је обасут страховитом митраљеском ватром. Са свију страна јављају телефони, да се пронађу лежишта митраљеза. Командир повика:

— Батерија, на рукама напред!

Мускули задрхташе од силнога напора, а жиле да попуцају док се ишчупа ашов лафета из земље и топови, гурани снажним рукама, кретоше уз брдо. Батерија се заустави на једној отвореној пољани, са које се видела цела падина Дрена. Осматрамо дурбинима... Команданти се љуте. Ми пуцамо више зарад морала. Засипамо целу падину, не би ли га случајно нашли. А

митраљез и даље цикће. Наши се гуше у ропцу, онако незаштитени, на отвореној пољани.

— Ено га! — повика командир. — Нишанције, напред!

И после неколико тренутака врзина је пурњала од експлозије разорних зрна. Плаве блузе покушавају да спасу митраљез, али пешаци скачу, чује се: „Ура, ура, ура!“, цео строј трчећим кораком наступа, послуга митраљеза пада, неки дижу руке и наши дохватише митраљез.

Дрен је био у нашим рукама...

Сунце је зашло, али његов крвави одблесак још зрачи иза врхова Дрена. Борба посустаје. Још само негде у даљини одјекују појединачни пуцњи. Ми смо престали са паљбом и командир наређује да каре иду за попуњу муниције. Топовође пребрајају утрошак, и Александар саставља извештај.

Телефонисти ослушкују разговоре и веле да има велики број заробљеника и топова. Сви увиђамо да је данашњи дан био значајан, јер су и на овоме фронту попуцале нити моћне царевине.

— А, вала, сутра, када им се ми попнемо на Дрен, и станемо да их чукамо у главу, неће се зауставити до Саве... — говоре војници.

Сутон се спустио. Командир нареди да се донесе вечера за војнике. Тада наиђе ордонанс из дивизиона.

— Господине капетане, наредио је командант да дођу одмах водници са два ордонанса. Сви на коњима.

—Е, не да ми се... Целе прошле ноћи нисам спавао, и баш сам мислио вечерас да легнем раније... — јада се Александар. — Хајде пожуре, да се вратимо раније! — говорио је, намештајући торбу са секцијама око врата.

Релеј

Пред шумом, где је био смештен штаб дивизиона, затекосмо велики број артиљериских официра и ордонанаса. Разговарамо међу собом, како ће нас командант сада разјурити на све стране да изналазимо положаје. Капетан Јован већ критикује:

— Само ћемо се намучити ноћас, јер не можемо ништа видети. А главно извиђање биће зором.

— Хајд' добро, што вас тера. Али шта ћу ја, овако стар, да се ноћас кршим! — вели капетан Станојчић.

— А види га сад, — гурка ме потпоручник Драгослав. — Када треба да се пије, он се буса у груди и вели: „Ништа од вас, остарели сте пре времена“ а сад он је старац, а ми младићи.

Из шупе изиђе ађутант и рече, да водници само уђу код команданта.

По старешинству улазили смо унутра један за другим.

Према два бочно осветљена фењера, стојао је командант за једним столом, где су биле разапете карте. Како који од нас улази, поздравља, тресне мамузама, и остане у ставу мирно. Командант је ћутао док смо ми улазили. Онда нас одмери редом строгим погледом и најзад проговори:

— Господо... Данас сте са својим командирима извршили сјајно поверени вам задатак и данашњи дан биће забележен. Наша дивизија освојила је све стратешке тачке и тиме је даље наступање олакшано. Али са источног фронта стигле су неповољне вести. Непријатељ је заузео Космај и одатле прети опасност да нам

зађе за леђа. Наша дивизија биће сада одмах замењена и нас упућују на тај угрожени део фронта. Према томе, ви имате задатак да одведете дивизију најкраћим путем до Младеновца... За вођу релеја одређујем капетана Станојчића! — Командант упре поглед на њега.

— Разумем! — проговори капетан Станојчић.

— Господине капетане, шта сте разумели?

— Господине потпуковнице, разумео сам, да целу дивизију преведем у Младеновац...

— Најкраћим путем!

— Најкраћим путем — понови капетан Станојчић.

— Ваше извиђање почиње од села Барошевца. Сматрам да вам је служба релеја позната и зато одмах на извршење!

Поздрависмо и ћутећи изиђосмо. Појахасмо, и кретосмо низбрдо ка селу Барошевцу.

Толике ноћи смо раније наступали и одступали, куда се све нисмо провлачили и увек сам се питао, које су то очи, које нас по мрачним ноћима воде. Стављен сам сада у прилику, да и ту извиђачку страну познам.

Капетан Станојчић као да протестује:

— А шта каже: најкраћим путем... Где ћу ноћас да нађем тај најкраћи пут, када секцију не могу да употребим.

— Користићемо се мештанима од села до села, — теши га капетан Јован. — На правцу Барошевац Младеновац видећемо која се села налазе, па ће нас сељаци водити.

Стигли смо брзо у село. Капетан Јован на зиду једне куће разапе карту и, гледајући према слабом осветљењу фењера, повуче оловком праву линију од Барошевца до Младеновца. Уочио је села и тада се обрати старом капетану:

— Сада треба разбудити неколико кућа .

Село је било утонуло у мрак. Пси су очајно лајали. Ордонанси залупаше на врата прве куће. Али из куће

се нико не појављује. Укућани су или побегли, јер се данас изнад села борба водила, или су престрављени, те не знају на кога ће наићи.

— Разваљуј врата! — виче љутито потпоручник Драгослав.

— Чекај... полако! — умеша се капетан Јован. — Викни, зовни: хеј домаћине, да виде људи с киме имају посла. Ако се уверимо да намерно неће да отворе, не само да ћемо развалити врата, него ћемо и кућу запалити. — Онда он приђе прозору и лупи: — Хеј, газда, домаћине!

На прозору се појави женска глава.

— Не бој се, не бој се, ми смо Срби, отвори!

Она отшкрину мало врата и застрашеним гласом запита, шта хоћемо. Капетан је упита, да ли зна пут до првога села и замолисмо је да нам га покаже.

— Куде ћу ја слабомоћна женска са толико људи ноћас?!

— Баш зато, што нас је много, немој да се плашиш... Него ми те, снајо, прво молимо, а ако не хтеднеш, бога ми ћеш ићи као птица — објасни јој капетан Јован.

— Ама не велим ја ништа. Али још има кућа у селу.

— Ићи ће и они, али ти се спреми! — саветује јој капетан Станојчић.

За то време ордонанси су избудили готово цело село. Једва нађосмо два старца, а дођоше и неколико жена, да бисмо били сигурнији. Умирисмо их. Капетан Станојчић им лепо објасни шта желимо, и да се не плаше. Они ће ићи са нама до првога села, а одатле могу да се врате. Понуди им коње ордонанаса. Узјаше само старци, а жене рекоше да ће ићи пешке.

Одмах пођосмо и наскоро наиђосмо на једну раскрсницу. Капетан Станојчић остави једнога и тада нам објасни дужност релеја:

— Када наиђе челна колона, или командант, релеј ће прићи, да се командант увери да си ти релеј, и показаш команданту правац пута, па одмах крени даље, да мене стигнеш. А сутра, по дану, чим видиш команданта из далека, онда дигни руку, покажи му правац и онда настави касом до мене.

Кретали смо се сеоским путем и коњи су нам се непрестано саплитали о џомбе на путу. Нисмо одмакли далеко, кад оно опет раскрсница, те и ту један остаде. Александру замакла за око једна млада сељанка, па сјаха „да би мало ноге исправио“. Пришао сељанки, са стране пута, и чујем разговор.

— А удата си... па ти тешко без мужа...

— Е...

— Слушај, на првој раскрсници, хоћеш ли и ти да останеш са мном?

— А што ћу ти?

— Знаш... страх ме...

— Па 'оћеш да ти ја, жена, чувам стра'. Какав си ми ти војник!

— Ама, и да цакамо мало.

— Ево, цакај сада...

— Али.. онако насамо...

Тек се окрете капетан Јован.

— Потпоручник Александар, јашите! — проговори строгим гласом.

А на првој раскрсници, остави самог потпоручника Александра.

Кривудали смо преко поља, покрај неких врзина, остављајући на свакој раскрсници по једнога... Зађо-смо у једну шуму и ту остадох ја као релеј.

Они замакоше, изгуби се топот коња и у глувој ноћи стајао сам ја сам, као кип на коњу, у пустој шуми. И коњ се притајио, опустио главу, сигурно спава... Слушам дах шуме, оно тихо, тајанстено роморење, ко-

је по некад потсећа на шапат, или на неке прикривене, обазриве кораке... А из даљине допиру потмули пуцњи стражара, на које је уво наше навикло исто онако, као на откацује часовника. Ова необична тишина почиње да ме мучи, те прикупим дизгине и покренух коња. Али копите праскаво одјекују у празној ноћи, те ми се причињава као да се шума притајила, а онај невидљиви свет ме мотри својим ситним очима. Застадох и онда запалих цигарету. Али после другог дима очи моје почеше да се затварају, те цигарету испустих. Тргох се и протрљах очи... Али и широко отвореним очима ја исто тако не видим ништа, као и када их затворим. Нека се магла спустила и нигде звезде, нити јаснијег предмета да би поглед привукао... И очи се опет затварају. Упињем се да мислим нешто, сећам се оних страшних прича што сам слушао док сам био дете... Али моји су осећаји утрнули и само би ме престравила нека тешка хаубица, која би треснула ту, уз мене... Поведох се на једну страну и замало да паднем.

Сјахао сам с коња, не би ли растерао тај несрећан сан. Напрежем памћење да се сетим, колико има часова како већ очи нисам склопио. Једва израчунах: четрдесет и три часа. А треба издржати још целу ову ноћ и сутрашњи дан... Снаге немам ни руку да дигнем, тело се клати и ја наслоних главу на врат коња... И као да узлећем на неку висину, нишем се, као да ме неко љуљушка... Пријатно је... а потом почех нагло да падам... Осетих бол у колену, тргох се и тада увидех да лежим поред ногу мога коња.

Сан тренутно одиђе са мојих очију. Пребацим дизгине преко руке и почнем шетати напред, и назад. Али и онако у ходу очни капци ми се склапају. Застанем и осетим удар коњске главе о своја леђа. И мој верни друг „Дангубан“ спава, идући за мном... Да нисам на овако важном месту, па да скренем са стране пута и

мало, само мало да опружим тело, доста би ми било до зоре... Размишљај: чиме бих могао да растерам сан. И у том премишљању опет наслоним главу на врат коња, али сада му пребацим руке преко врата и прикопчам прсте...

Неко ме је дрмусао... Прва је мисао била: командант! — и ја, бунован, јашем коња и насумице полазим у правцу одакле се крећу трупе.

— Стани, човече божји! — дохвати ме неко за руку. — Где ћеш тамо?... Ја сам, наредник Живковић.

— Крећи левим путем — проговорих најзад промуклим гласом. — Ко је на челу?

— Командант...

Стање је сада ипак мало подношљивије, те запалих цигарету. Релеји су наилазили један за другим. Ето га и Александар. Затражи једну цигарету, па ми се онда жали како ништа не види, толико му се спава... Пође, и тек заустави коња.

— Чу ли како ме онај цуцну! — онда нешто промрмља и продужи.

Ево га и последњи релеј. Он ми рече да сада наилази командант. После подужега времена, зачу се топот коња, ја прикупих дизгине и, када назрех његовога белца, прићох:

— Господине потпуковниче, ја сам релеј. Крећите левим путем.

Онда потерам коња касом, да би што боље одмакао од њега. Задуго нисам наишао на релеја, тек после посла часа, а мало затим наићох и на другог. Али на трећој раскрсници коњ фркну, уздиже главу и успори ход. Напрегох вид, да видим шта се то налази на путу... Учини ми се као клада, као труп човека. Брзо сјашем и полако прићем. Напипах еполете... Да није који од релеја пао с коња?... Продрумсам га добро и тек тада потпоручник Драгослав скочи.

Запитах га, зашто је легао насред пута. Али он забио руке у цепове, сагао главу, клати се и ћути. Дохватих га за рамена и он једва проговори:

— Нисам могао више... Легао сам попречке на путу, и први који наиђе згазиће ме, па ћу се пробудити... Знаш, друже... ово је већ трећа ноћ... Је ли близу командант?

Рекох му да ће за пола часа наићи...

— Ах, сада сам на коњу... Ово ми је доста до зоре, — говорио је протежући руке.

У близини трећег села, сустигох вођу релеја.

Око поноћи опет сам остао као релеј на неком ћувику, а пред зору у једној јарузи. Али међу нама је постојао прећутан договор и, чим неко застане, сјаше с коња, завеже га за дрво или ограду и онда прилегне покрај пута. Тако на махове ја сам отспавао један час.

Преко дана, било нам је већ лакше. Пролазећи кроз успутна села, куповали смо храну, а за коње узимали смо из кошева, причајући да ће они позадњи платити.

Било је прошло подне када застадох као релеј на раскрсници једнога села. Сјахао сам с коња да бих мало опружио ноге, па се наслоних на ограду једнога дворишта. Јесење сунце је благо миловало, а ветрић ћарлијао, разносећи мирис окомишаних кукуруза и зрелог сена. Коњ је чупкао травицу и трупкао ногама.

— Бога ти, синко, — трже ме женски глас — дођидер, да ми скинеш једно буренце са тавана.

Једна симпатична, омалена бакица стојала је иза мојих леђа, подбочена рукама.

Пристадох, вежем коња за ограду и уђем у двориште... Прича ми баба да су јој синови и унуци у рату. Чувала је она буренце вина за своју децу, па би желела да га закопа, како јој душмани не би узели. Уђосмо у кући и она ми показа лествице, како би се попео на

таван. Испод дасака и старих ћилимова пронађох лично буре, да га једва извукох и докотрљах до отво-ра. Питам је одозго: има ли још кога да помогне, јер ћу га тешко сам спустити.

— Можеш, можеш, синко, млад си, здрав си. — Храбри ме убедљиво баба.

Пребацих се на лестнице, окренем се леђима зиду и наваљам буре на врат, те га једва спустих на земљу.

— 'Ајде, молим те, откотрљај га иза куће, и бака ће те частити.

Почех да оклевам, јер може наићи мој друг...

— Видеће твога коња, па ће и он свратити — мисли логично баба.

Спустих буре низ степенице, па га откотрљах иза куће, обазирући се непрестано да не наиђе који релеј. А на реду је баш Александар, па ће после причати како сам се ја занимао са бабом. А у воћњаку ископана нека рупа, као купа, и баба ми утрапи ашов.

— Још само то, синко, благо баки, разгрни доле земљу.

Видим да ме је велики белај снашао, а и онако сам уморан да једва стојим. А мислим опет, не могу је ни оставити саму са буретом. Ако наиђу пешаци, све би јој попили.

Дохватим ашов и почнем копати. Таман бејах готов, када се зачу топот коњских копита и неко се заустави пред кућом. Чујем како Александар разговара са бабом, те изиђох и ја. Причам му тада, како ме је баба замолила да јој затрпам једно буре, али не говорим за своје раније невоље. Замолих га да ми помогне, колико тек да и њега уведем у ове „бабине послове“. Дохватисмо обојица буре и спустисмо га. Ја се нађох у неком послу, а он поче да нагрђе земљу. Тер ће ме он запитати:

— А је ли, има ли што млађе у кући?

Рекох му, да сем бабе нисам никога другога видео. Он баци ашов.

— Нисам толико млад, да и бабама чиним услуге — па отресе прашину и пође.

На излазу сретосмо баку, која држаше једну велику флашу пуну вина.

Онако с ногу, а на празан стомак натегосмо флашу, те је исписмо до дна. А када Александар замаче, ја се вратих, те баби затрпам буре и онда изиђем на пут.

Био сам лак и весео, а када руком превучем преко лица, чини ми се као да неког другог милујем. Нешто се необично догађа у мени. Док сам још био свестан, појахах коња.

Пред собом као да видим једну белу тачкицу, све је већа, изгледа ми као да се котрља, нараста као огромна кугла. Мучно ми је... хоће да ме згњави, али ја покушавам да се склоним, и мој се коњ окреће у месту... А она немам је близу, из ње нешто накомстрешено штрчи и у последњем часу увидех, да су то бркови команданта. У страху окретох коња и у трку побегох.

Таман се зауставих, стиже ме ађутант.

— Пратио ме командант да ти каже, да се тако служба релеја не врши.

Али услед клађења на коњу, оно вино покуља ми и на нос и на уста, а проби ме хладан зној.

— Несрећнице!... Ти си пијан!

Нисмо смели да зауставимо коње, јер би нас стигао командант. Ја се још једно два пута накретох преко врата коња... Тада ми лакну. Ађутант ми додаде чутурицу са водом, те испрах уста, а остатком се умих. Сада сам потпуно трезвен, и испричах му шта се догодило.

А када се вратио команданту, чујем после да је рекао како ме је ухватила несвестица од дугог неспава-

ња и напора. Али ипак увече на одмору, изврдавао сам између коња и топова, да се не сретнем са командантом.

Сутрадан рано, зором, настављен је марш... После подне стигосмо у Младеновац. На улазу сретосмо војнике из прве батерије нашега пука, који причају да им је на Космају заробљена батерија и да је доста војника изгинуло.

Служба релеја је завршена...

Заноћили смо изван вароши, а изјутра, упућени су хитно на Космај један пешадиски пук и моја батерија..

„Наздар... Наздар“.

Причају да су Космај бранили трећопозивци, а да су га Аустријанци освојили на препад. Ту је заробљена и једна наша батерија. Али одмах је пристигао један пук првога позива, одробио је батерију, али не може још да потисне Аустријанце са врха.

Стигосмо у подножје Космаја. Са врха допире живо пушкарање. Пошто је већ пао мрак, командант пешачкога пука рече командиру, да за ноћас останемо где смо, а сутра ће он видети где ће нас употребити.

Наиђе Милан из прве батерије, која је заробљена, па нам прича:

— Били смо постављени испод самог врха на једном платоу. Те ноћи нисмо имали борбу, била је тишина и ништа није наговештавало да ће ујутру бити неке гужве, па се и пешаци, оне чиче из трећег позива, нису надали.. А мене су целе те ноћи јеле вашке...

— Мезетисале те — упаде Александар.

— Јест, али пред зору нисам могао више да издржим, већ се дигнем. Скинем блузу и решим се да их потаманим... Кад припуцаше пушке. Командир излете из рупе и одмах поче да командује. Ја онако у кошуљи, са блузом у руци, притрчим топу. У том груну један плотун и са наше леве стране угледах, како се заплави пољана... „На картеч!“ — викну неко. „Предњаци брже!“ — вичу други. Кроз батерију звизнуше куршуми... два послужиоца са четвртог топа падоше. И док пунилац извуче ашов из земље, они се приближише на педесет метара. Топ опали... Они прилегосе. А отуда јуре пред-

њаци и налетеше на њих. Једна запрега се сручи на гомилу, остали најахаше једни на друге, Аустријанци припуцаше у ту гужву и тада командир викну: „Вади затвараче!“

Дотле памтим. Али како сам се сручио овде у село, то не могу рећи. Знам само да сам видео горе, када један упре пушку на мене...

— Дакле, захваљујући вашкама, ти си спасао свој живот...

— Сигурно си тада осећао већу трему, него кад у ајнцу вучеш на седамнаест — упаде Александар.

— А бога ти, добро ме потсети — и Милан се маши за џеп, извуче карте и поче да их меша.

— Карте понесте, а топове остависте — дира га Милутин.

— Шта ћеш, Учо, мора човек да мисли и на душицу своју. Деде подели — пружи карте Александру, и док овај жмиркаво гледа, померајући лагано доњу, Милан објашњава: — У рату, Учо, немаш шта да мислиш. Јер зашто би постојали оволики силни штабови... Њихова једина дужност је да се старају како ћемо ми да погинемо...

И док су звецкали грошеви и динари, горе на положајима праште пушке, а повремено писне и по неки куршум изнад наших глава. Али ми седимо иза једне куће, па смо сигурни као у тврђави.

Ујутру је командир пошао у извиђање. Собом је повео Милутина и мене, а са нама пође и Милан својевољно, да би видео своју батерију. Донекле смо могли јахати. Али иза једнога гребена зазвиждаше куршуми, те брзо сјахасмо и поћосмо пешке. Ишли смо прво косином, по благој узбрдици. Свакога момента зазиремо од куршума, што одбијени од земље, зафрчу изнад наших глава... Кретосмо право на више и јасно разазнајемо праскави пуцањ аустриских пушака. Сада смо у мртвом углу. Али са зебњом помишљамо на онај

хрбат изнад нас, са кога се види батерија и где звижде куршуми са свију страна... Нешто од напора, али више од узбуђења, срце је снажно ударало. На овоме простору се виде разбацане војничке ствари: чутурице, торбе, негде остављена пушка са натакнути^м бајонетом, кржави завоји...

Застадосмо да се одморимо. Овако са висине, видимо доле село, мало равнице, разазнају се коморе и мунициона одељења. Мало даље у пуној плавкастој измаглици налази се слободна, мирна земља, где људи обављају своје редовне послове... А пред нама, одмах иза гребена, људи се бесомучно убијају и многи умиру у ропцу, без помоћи. Пред овим трагичним и смртоносним тренутком уозбиљио се чак и Милан, па ће рећи:

— Е, људи, ако мајка проклиње сина, нека само каже: да Бог да био пешак.

— Заиста, — вели командир — и нико им доцније не одаје оно признање, које су заслужили својим радом и својим патњама...

— Видели сте после Балканског рата — рече Милутин — како многи без руке или ноге просе. А ко је прихватио те људе?... Међутим, ево тих хероја, који су иставили своје груди челику, да би се доцније китили ордењем забушанти... Где су оне професионалне патриоте, који распаљују и траже рат по београдским улицама?... Нигде једнога не видех целог^а рата...

— Хајдмо! — рече командир и ми се дигосмо.

Под самим гребеном угледасмо мртво тело једнога пешака. Лежао је полеђушке, лице му је обрасло у проседу браду, а очи отворене и стакласто сјајне, као у пуњене тиге. Обиђосмо мртво тело, осећајући потајну језу, и пожурисмо... Угледасмо бојно поље.

Лежали су мртви на свима странама између поломљених пушака и разбацаних ствари, скотурени, опружени са раширеним рукама, или лицем заривеним у зем-

љу. Пред нама су топови растурени у неред, као стара гвожђурија, а пред њима побијене шесторне запреге, па се трупине коња изнадувале и копите високо штрче... Преко топа пресамићен леш, сигурно артиљерца... мало даље опет леш, извађене гранате, растурене чауре, торбе... Онда гомила лешева, наших војника и аустриских... А педесет метара од топова, остатак живих, полегали иза камења и плитких ровова и пуцају.

Командир се обрати мени:

— Не сме се ни помислити да изводимо овде наше запреге са топовима. Остаје нам једино, да се ти сјуриш у сусрет батерији и наредиш да послужиоци поскидају затвараче са наших топова, па да их наместимо на ове напуштене топове.

Батерија је ишла за нама. Војници су брзо скинули затвараче и са овим теретом кретоше само послужиоци уз брдо. Зачу се тада убрзана пушчана паљба испред нас, а однекуд и са стране. Увиђају и сами војници колико су ово критични тренуци, па журе задихани, знојави. Без предаха стигосмо до командира. Он се обрати топовођама, и показа им где су топови. Онда нареди да они са својим послужиоцима притрче оним топовима, наместе затвараче и одмах отворе паљбу на највиши камењар, где се налазе непријатељски војници. Додаде још, да послуга четвртога топа остане као резерва, ако би неки од војника на овоме путу пао...

— Послуга првога топа са мнош, напред! — и командир први скочи, залете се деснокрилном топу, а за њим и шест послужиоца.

Потрчасмо и ми остали. Била је вечност претрчати тај простор обасут куршумима, који су прштали по земљи, звиждали око главе... Са сваким кораком је расло осећање страха... Јер се гине, и никад више живота, сунца. А они мртви као да нас вуку, и ми као да не одмичемо, већ стојимо... а непријатељ нас гађа, сада

нишани, само што није опалио, ах, Боже... још неко-
лико корака... неко јаукну, али ми се тада сручисмо на
гомилу иза топа и каре. И прва мисао је била: жив
сам, жив...

— Брже, дајте га овамо! — викао је некеме Траило.

— Пуни одмах!

Темпирачи довукоше Јанкуља, који је стењао и
шкрипао зубима од бола.

Затварач шкљоцну... Урлик се разлеже планином,
а пред нама на две стотине метара, из онога крша, по-
лете камење у вис... И први топ поче да дејствује. Вој-
ници нишане непосредно. Гађали су без команде, под-
стицани унутарњом ватром и незајажљивим бесом.

Из онога крша, забелеше се наједном пешкири и
мараме, наши пешаци поскакаше из својих заклона и
у неколико скокова успеше се...

— Прекини паљбу! — повикасмо и изиђосмо испред
топова да посматрамо предају непријатеља.

Суре и плаве блузе измешаше се... Разлеже се оту-
да: „Наздар, наздар!“... Али ипак, њихове цокуле су
много боље од исцепаних опанака и, после срдачног по-
здравица, свлаче Чеси цокуле, „дарујући“ наше војнике.
А и телећаци им више нису потребни, те их товари на
своја леђа наши пешаци... Да одмогну Чесима, а и себе
мало да снабдеју. На ту општу размену отрчаше и ар-
тиљерци... Мало после силазе заробљеници у сурим
исцепаним шињелима, док се Танасије шепури у једној
бунди, са лулом у устима.

Тужно гледа рањени Јанкуљ и вели:

— Где нађоше баш сада да ме ране!

А рањен је у ногу. Танасије му предаде на поклон
један телећак.

На крвавом разбојишту је овладао весело распо-
ложење. Однекуд са десне стране терају пешаци буљук
заробљеника, који весело машу, јер су се најзад и они

спасли мука. Само официри, по свој прилици мађарски, гледају мргодно, покушавајући да и сада одржавају неку дисциплину међу својим војницима. Али смеју им се сада у лице Чеси... Појави се и командант батаљона, који одмах нареди да се заробљеници сврстају и команду над њима преузме један наредник Чех. Заробљеници уређени по четворица, кретоше, без оружја и спреме, лагано низ брдо.

На положајима остадосмо само ми артиљерци, са онима мртвим.

Кретосмо да разгледамо разбојиште. Необјашњиво нам је откуд оних двадесет мртвих наших и аустриских војника, готово на гомили. Некоји још држе стиснуте пушке. У оном камењару између мртвих јече рањеници. Командир прати хитро ордонанса да позове болничаре, ако их где има... Махом су рањени у главу, или груди и болни јауци непрекидно допиру до нас. Војници ваде своје завоје и превијају једне, другима подвезују руке да им не би отицала крв. Иза једне стене лежао је на леђима један наш пешак, готово дете, са великом раном на челу. Био је још жив и непрестано је махао ногом. Војници га гледају и ћуте, нико не сме да му приђе...

Било их је са разнесеним грудима, други су лежали непромењени али непомицни, као да су заспали. Лежало је шест наших војника са лицем наслоњеним уз кундак, као да нишане... Били су неми... и укочени. Један лакше рањени пешак нам објасни да су они погинули још јуче, сви на један мах, од једнога шрапнела, који је експлодирао изнад њих. Међу њима се налазе два рођена брата. У свих је лице мртвачки бледо, а само једноме је из уста текао млаз крви, па се прелио преко руке и кундака.

Из низине, тамо негде око села Неменикућа, допирани су пуцњи пушака. Видимо како плаве блузе поте-

ране нашом пешадијом беже путем, а неки нагрнуше у једну кућу покрај пута, сигурно да се тамо заклоне. Командир нареди да људи на рукама изгурају један топ на сам врх и војници узеше на нишан ону кућу, одакле су Аустријанци давали сада снажан отпор. После неколико метака, једна разорна удари посред крова и из куће истрчаше само њих неколико, али дочекани пушчаном ватром, сви падоше један за другим.

Болничари су већ стигли и уз припомоћ једнога вода пешадије прикупљају рањенике. Дугачка колона сељачких кола шкрипала је лагано низбрдо, односећи рањенике... Из ровова и шуме доносили су мртве, па их ређали једне поред других...

Сутон се спуштао и ветар поче дувати планином, завијајући на махове кроз оголене гране, као посмртна песма оној бескрајној колони мртвих војника... Шћућурени иза топова и кара, војници су ћутали као да се боје близине оноликих мртваца, којим је окружена наша батерија.

Неко рече:

— А онај јадник још маше ногом...

— А бога ти!

— Болничари га већ ставили међу мртве, јер кажу и тако ће умрети.

Наша земља је слободна

Гледајући са оне висине, нигде се није могао видети непријатељски војник... А наше патроле кренуле су јутрос рано.

Силазили смо кроз шуму, где се осећао мирис већ свенулог лишћа и влажне маховине. Пуста тишина и неки свечани мирис овладао је природом. Огуљена стабла и преломљена дрвета су сведоци болног окршаја, а ови шипрази још крију гранама својим мртва тела ратника. Видимо нечије ноге само, али људи ни главе не окрећу. Као што не гледају ни оне труле пањеве по крај пута обрасле маховином.

Изиђосмо на друм. Прођосмо поред оне куће у коју је јуче ударила граната. Притрчавају војници, и дижући руке у знак чуђења и грозе, напуштају ову кућу смрти. На поду, једни преко других, лежали су обезглављени и унакажени лешеве аустриских војника уваљани у дубокој локви крви. А по зиду виделе се тамне мрље и остаци људских мозгова. Тежак задах смрти сукљао је кроз разбијене прозоре.

Ишли смо лагано, пролазећи кроз села која су била под влашћу непријатеља. Изишао народ и кличе ослободиоцима, а жене још и плачу од радости. У селу се нигде не задржавамо. Војници само застану да приме понуде које после деле међу собом.

Већ је дан на заходу... Преноћисмо насред друма, приправни сваког момента за дејство.

Сутрадан полазимо рано. Већ око подне сустиго смо их. Борба је била очајна. Око једнога ћувика тукло

се на живот и смрт. Кажу да он доминира над далеком позадином непријатељском. Освојише га пешаци. Али Аустријанци га повратише после пола часа, а наши пешаци се сјурише у неке привремене заклоне, на тридесет метара од непријатеља. И тако на домаку бајонета, уз прасак бомби и шкргут зуба, гинући на обе ма странама, проведоше дугу јесењу ноћ... Рано зором наши кидисаше на бајонет и овладаше. И стрељачки строј као откинут са какве опруге отисну се вратоломном брзином преко поља, њива, долина и брегова. По претходном споразуму требало је да наши пале ватре, да бисмо видели на којој се висини налазе. И ватрени талас се ваљао... Таман да отворимо паљбу испред онога дима, када далеко испред нас букти ватра и мали пешаци гамижу као ројеви уз неку косу. Јурили смо галопом за њима, негде смо их и престизали и онда видимо, како смо ушли у клин, а са свију страна праште пушке, горе села, грувају топови. Гађали смо са друма и лево и десно и запречавали пут избежумљеној гомили аустриских војника, који су бацили пушке и уздигнутих руку чекали пешаке. Као огроман талас који је пробио брешу, па без милости руши пред собом, тако је јурила пешадија понесена осветом, гневом и заносом, док је разривена царска војска бежала обузета лудачким страхом.

И тек на падинама Авале, пред унапред спремљеним отпором, заплусну снажно овај талас, па се заустави. Ту смо се поравњали и прикупили, припремајући се за одлучан и последњи напад.

Био је сумрак и почела је сипити хладна јесења киша. У батерију стиже ордонанс из дивизиона, који донесе заповест да се одмах јавим команданту дивизиона за ордонанс извиђача, пошто је тог дана погинуо официр извиђач. Иако је то била блиска команда, чинило ми се да идем негде изван света.

По киши и мраку јахао сам преко неког потока, по глибу, преко поља и кроз нека села, док ме ордонанс не приведе једној групи, као јазбини, и рече:

— Ето, ту је командант.

Било је близу поноћи. При скиљавој светлости лампе, седео је командант са још једним пешадиским официром, за кога ми после рекоше да је комадант пешачкога пука. Пријем дужности је био по свима правилима мирнодопске службе. По свршеном рапорту у пола ноћи, завукох се ја у једну оближњу рупу и заспах.

Дужност моја као ордонанс извиђача била је да јурим од једне до друге батерије, да тражим по пољима команданте батаљона, да извиђам путеве без предаха и одмора, докле коњ не падне пода мном.

Чујемо да је Торлак пао. Сада се само воде чарке, са славим претрашеним заштитницама, које после првих пуцњева беже, или се предају.

Са једнога брежуљка угледасмо Дунав и ускликнусмо од радости, као да видимо обетовану земљу. Јер ту је граница и крај наших мука.

Командант ме тада зовну и нареди да најхитније кренем ка једном селу у близини Дунава, да одатле избијем на неко Милићево Брдо и ту осмотрим положаје за батерије.

Кретох са једним ордонансом. Изиђосмо на главни пут и продужисмо касом, надајући се да ћемо стићи неку позадњу пешачку јединицу. Али наскоро пред нама се указа село, те пођосмо ходом.

Видимо да се у селу одиграва нешто необично. Народ трчи, довикује се... А на главном путу куда ми идемо сакупило се мноштво народа, па, окренуто нама, непрекидно маше марамама. Ми неодлучно застадосмо... Али гомила крете на нашу страну. Већ се чују узвици: „Живели, живели, живела српска војска!“

— Ко ме то вичу? — запиташ ордонанса... У недоумици се окретох да видим, има ли кога иза наших леђа. Али на друму бесмо само нас двојица. Онда пођосмо. Народ већ трчи и ми се наједном нађосмо опкољени са свију страна светом, који одушевљено кличе, пружа нам руке, жене плачу и љубе нам крајеве шињела. Хтео бих да запитам да ли је овуда прошла пешадија, али од галаме не могу да дођем до речи. Сељаци ухватили за узде мога коња и воде нас у правцу једне велике зграде...

Рекоше ми тада да смо нас двојица први који улазимо у село. Ја претрнух. Занемео сам пред могућношћу да сам овако голорук могао у последњем моменту наићи на неку њихову заштитницу, којих има много по пољима. Али оне могу и сада наићи.

Свукоше ме с коња. Народ ме грли, жене ките мога коња пешкирима, па и мени везују мараме око нараменица. Уведоше ме свечано у кафану. На улазу ме запахну мирис вруће ракије. Читаве гомиле погача и сира створише се преда мном, још ми дадоше и пивску чашу пуну вруће ракије. Онда се диже један да ми наздрави. Народ га непрестано прекида узвицима: „Живела војска!“ — а ја кришом погледам кроз прозор, да ме не изненади нека патрола аустриска. Куцало се чашама, ракија се разливала. Народ пева од среће. Пошто ми одржаше два до три говора, увиђам онако мало загрејан ракијом, да и ја треба нешто да кажем.

Дигох се, па ми се учини као да летим. А пред очима ми све ружичасто и насмејано.

— Чујмо, чујмо! — виче народ.

— Браћо... — Случајно бацих поглед кроз прозор и као да се скамених од ужаса. Ама лакше би ми било да сам видео аустриску патролу... Угледах команданта дивизиона и његовог белца.

Као да се од смрти отимам, скочио сам преко стола. Чаше се испретураше. За мношвом потрча ордонанс. Прогурасмо се кроз народ, који нас је у чуду гледао, појашасмо коње, и, онако окићени пешкирима, као да смо на некој сељачкој свадби, потерасмо у галопу ка Милићевом Брду. Да му само измакнем са очију.

Изван села на узбрдици успорисмо, мислећи да су сељаци задржали команданта. Али, на наше запрепашћење, угледасмо га да нам се приближује. Ми полегосмо по коњима... Пешкири су лепршали позади нас. Већ смо близу врха, али још увек чујемо топот копита командантовог белца. Ту смо на врху, даље се нема куд. Сем у Дунав. Окретох коња и у галопу приђох команданту:

— Господине потпуковниче, налазимо се на Милићевом Брду... Непријатеља пред нама нема више.

Гледао ме је строго неколико момената, затим спусти поглед на моја рамена, са којих су лепршали пешкири и један крај његових усана развуче се у осмех. Насмејих се и ја.

— Наредниче, наша је земља сада слободна. Иди у село да нађеш стан и буди вољно.

—Разумем! — па забацим шајкачу на једно око, опустим дизгине, и заједно са ордонансом, запевам из свег гласа:

Дунаве, Дунаве, тија водо ладна...

Сутрадан је коминике Врховне команде гласио:

„На територији Краљевине Србије не налази се више ни један слободан непријатељски војник“.

ДРУГИ ДЕО
ПОД КРСТОМ

Позадина слави наше успехе

Предели су се видели као кроз какву копрену. Крупне пахуљице снега вејале су. Летели су читави праменови, квасили земљу и војнике, или се задржавали на њима, те су личили на патуљке из прича... То је била војска која је победила једну царевину. Војници нису имали изглед победничких римских легија. Погурени и промрзли газили су блато, док су главе коморџија вириле изван арњева и са носева њихових капала је вода.

После успеле офанзиве, враћали су се растурени, деташирани делови у састав својих јединица на Бањичком Пољу, код Београда.

Нека измаглица, измешана са димом од мокрих пањева, развлачила се свуда, гушила и штипала за очи. Шатори се видели на све стране. Око ватри седели официри са задигнутим јакама од шињела, док се војници размилели по Бањичком Пољу као мрави.

На лицима људи огледала се заморна примиреност, као после неке страшне олује, у којој се могао и живот изгубити. После толико времена данас су први пут скинули спрену са коња. Животиње се стресале, издуживале вратове, онда окретале главе уназад и, као чудећи се, посматрале људе.

Појахасмо до Београда. Пuteви закрчени комором и војском која се креће негде у супротном правцу. Са стране пута леже попаљена аустриска кола и надуване лешине коња. Срећамо и групе војника који раздрагано певају:

Дош'о Шваба све до Раље,
а од Раље никуд даље...

— Тек сада, када смо освојили Београд, осећам замах наше победе, — вели Милутин Уча. — Истурили смо им престоницу под нос, а не могу ни прстом да је дирну...

Сутон је. Улице мрачне, прозори неосветљени. Пред једном кућом угледасмо веселу групу људи и жена. Вратио се син па га мајка грли и љуби. И комшилук се искупио пред кућом, и сви желе да стисну руку ратнику.

У локалима жмирају лампе или свеће. Унутра жагор. Здраве се познаници и питају где је ко био. Распитују се за смрт друга или пријатеља. Онда, за срећна виђења, куцају се чашама, наздрављају и накрећу на испак. Задах вина и ракије измешан са димом дувана просто гуши... Пред другом кафаном повезани коњи за дрвета на тротоару, а изнутра допире песма пијаних људи. Из једних кола покривених арњевима помоли се једна глава.

— Друзе, где је, славе ти, та Бањица?

По гласу, који личи помало на запомагање, рекло би се да дуго времена лутају по мраку београдским улицама.

— Е, да ти кажем — одговара неки полупијани глас са тротоара. — Врати се на Саву, онда се окрени на југ, и терај, терај, терај, па ћеш право на Бањицу.

Она глава изгуби се испод арњева и кола зашкрипаше.

Хтели би до Калемегдана. Кнез Михаилова улица пуста. Коњи се непрестано саплићу о рупе од граната. Наиђосмо кроз мрачне алеје и обресмо се на калемегданској тераси. А преко обале, нема пустош. Само, негде у даљини, светлуца једна ватрица. До јуче моћна царевина, изгледа нам сада у мрачној ноћи као скрхана.

Вратили смо се.

Улазимо опет у кафану. Нигде празног места. По поду леже војници, а на столовима њихове старешине. Затекла их ноћ у вароши и ушли у праву кафану да се склоне и одморе. Чак и онај на стражи код врата, наслонио се уза зид и спава.

Неко предложи да се вратимо у бивак на Бањици.

Варош се била испразнила. Копите коња одјекивале су тупо у мрачној и пустој ноћи.

Сутрадан је командант издао заповест да се нико не удаљава из бивака. Наређено је да се коњи тимаре и оруђа чисте.

— Чуди ме да није наредио и топовску обуку... Знаш, да не заборавимо! — каже Александар.

— Не брини, — смеје се командир — постараће се он и за то.

Али другог дана је наређен покрет.

После дводневног марша, заустависмо се у једноме селу, покрај железничке пруге, у близини Београда.

Наш бивак налазио се крај циганских кућа. Морали смо одмах поставити страже унаоколо, да би одстранили нежељене госте, који су као мушице утрчавали непрестано у бивак и унезвереним погледом тражили свакојаке отпатке.

Дувао је хладан ветар. Војници наложили ватру, око које се сакуписмо. Толико времена кријемо се по рупама и стрепимо од свакога фијука, па нам је сада необична ова ширина и тишина. Забијених руку до лактова у процепане џепове и уздигнутих јака од шињела, трупкали смо око ватре и газили по блату. А пуста расквашена ораница као туткало.

Нисмо се још добро ни одморили, а наређења су почела да пристижу. Те дезинфекција одела, те копање земуница за људе, те подизање штала за коње, па паркирање топова и кара, довлачење грађе и дрва за огрев

са четири часа даљине. Онда бескрајни спискови у не знам колико примерака о погинулим и рањеним, о утрошку муниције... Затим те спискове враћају, јер се број утрошка муниције не слаже са списком тамо неке позадне команде, која из дугог времена води преглед и тиме прибавља себи важност. А неки коњ липсао негде на путу, и сада се тражи комисијски извештај од ветеринара и два официра, од какве је болести угинуо, и шта је предузимано да коњ не липше.

— Ништа нам друго не остаје — вели командир, већ очајан — него идући пут да се запрегнемо ми и војници. Ако ко умре, мање ћемо имати петљавине, него око једне кљусине.

Онда се упућује питање, да ли је завршен оператиски дневник. А ми смо престали да га водимо још од онога дана када смо почели да одступамо. Нисмо имали ни времена, а ни на чему да га пишемо. Сада га састављамо на брзу руку, онако по сећању. А из наших непотпуних извештаја више команде писаће опет онако како је њима мило и драго.

И вечито: „На надлежност“. На крају, „кола се сломе“ на каплару Живуљу, или на несрећном Танасију. Тек тада пуста форма добије своју пуну важност.

За то време, позадина слави наше успехе. Приређују се свечаности, падају одликовања, говори се о генијалним замислима.. Све је заслуга позадине. Позадина је писала наређења, позадина је превозила, позадина је умела да процени кад треба оних тридесет хиљада младића да погину, јер је позадина строгим наредбама поучавала како треба погинути...

А ми смо се задовољавали скромним песмицама, уз чашу вина. Сви су певали унисоно: зумба, зумба, зумба.. а један упадао: „Бајонет... фишеклија... шајкача... опанак... пешак... репоња... гегула“ — и онда завршавали сви у глас:

„Ти си ову земљу ослободио“.

Смрт, живот... иду наизменично

Говорило се, више узгред, да у народу влада пегави тифус. За људе који су преживели толико смртних опасности, свака болест је изгледала безначајна. Зар смо мало пута прижељкивали болест, па ни кијавица не хте на нас да наиђе!

— Брајко мој, држ' се само ракије, па се не бој, — говорио нам је стари капетан Станојчић. — Не иду болести на нас. Од тога пате штабови. А и право је. Кад нису рат осетили, нека их бар дрпне тај пегавац.

Али пристизале су све строже наредбе. По цео дан су војници парили одела. Кажу да се болест преноси преко вашију. Земунице су баздиле на камфор, као да у њима леже реконвалесценти. Најзад, обустављена су за неко време и одсуства.

Кроз село се сваки час разлегала запевка жена. „Стигао глас“ — говорило се. Пресамићене и подбраћене застајале би кад виде војнике и кукале на глас: „Сине... Рано мајчина... Ко ми те узе!“

Као одјек после оне страшне грмљаве топова и победничких поклика, разлеже се сада земљом лелек мајки, сестара, жена.

— То ти је наличје рата — вели Милутин Уча.

Силазили смо железничкој станици да видимо пролазнике, и успут разговарали. Наредник Милутин је размишљао:

— Дође ми неки пут, док сам још у полусну, визија оних крвавих борби. У том полусвесном стању чи-

ни ми се да видим упечатљивије догађаје но на јави... Мучно је посматрати и уплахирени поглед животиње, кад је ловци потеряју са свих страна. А тек замисли људе који се убијају. И још бираш, па нишаниш, кога ћеш. Као да на оној страни нису људи.

— Исто тако и они нас нишане — каже Александар.

— Ама свеједно... Реч је о људима уопште, о том Човеку, који се сматра као једино свесно биће на овој планети. А они се убијају као зверови. Ко може да убеди ову мајку, да је њен син требало да погине...

— Па ништа! — упаде опет Александар. — Да нису погинули, они би помрли. Данас, сутра, прексутра. А и онда би жене исто овако кукале. Гл'ај си посла, Учо, — иде Александар за својом логиком.

— Види га сад! — љутну се Милутин. Затим поче живо: — Е, молим лепо. Ти кажеш, сви ћемо умрети. И ти ћеш умрети. Је ли тако?... Е, кад је таква и таква ствар, онда извадим ја лепо револвер, приђем теби, па у груди: цап, цап, и готово!...

Милутин два пута удари Александра прстом у груди. Александар се чисто нарогуши и застаде. Као да је оно Милутиново: цап, цап, и уз то удар у груди, у свести Александровој изазвало живу представу.

— Кога бре?

— Молим, ти ћеш и онако умрети, па зашто да се мучиш?! — говорио је Милутин ликујући.

Милан из прве батерије засмеја се гласно.

— Ето, па зато, молим вас, и ратујемо!... Вас двојица, који сте у истој батерији, нисте у стању да се споразумете о једном питању које подједнако тишти и једног и другог. А хоћете да се милиони људи разних раса и племена споразумевају преко граничних каменова. Ето га воз, пожуримо!...

Стигосмо нешто пре доласка воза. У овом селу излазак на станицу био нам је једина разонода. Ускоро улете у станицу локомотива, вукући за собом велики

број теретних вагона, и на крају неколико путничких. Један железничар у војничкој униформи ишао је журно, ударајући о тачкове вагона гвозденим чекићем. На станичну ограду попела се деца, а кроз разређене летве чак и неки пас промолио главу.

Из последњег вагона изиђоше неколико официра и два ђака наредника, колико да опруже ноге. Обојица су били моји школски другови. Поздрависмо се срдачно. Кажу да су и они из оне ђачке чете у Скопљу, па су их пред офанзиву разместили по разним пешачким пуковима. За непуних десет дана изгинуло их је готово половина. Причају како су сада путовали неким службеним послом... Из нашег места све што гамиже отишло је у рат. Остао је ћопави син онога бакалина преко пута цркве и, веле, паре је направио. И још неколико газдашких синова, који лиферују војсци брашно... Са нескривеном завишћу говоре о животу у позадини.

— Имадосмо, не знасмо. Изгубисмо, познадосмо, — вели са извесном тугом наредник ђак Тасић. — Да ме нешто сада пусте кући, знао бих да живим.

— Је ли, бога ти, — обрати ми се наредник ђак Вукосављевић — зар ниси могао добити одсуство?

Погледах га зачуђено и слегох раменима.

— Знаш ваљда.. одсуства су привремено укинута.

— Знам... али у изузетним случајевима — он ме значајно погледа.

Нека слутња заковилта у мени. Погледах га у очи не би ли разумео смисао његових речи. Једва савлађујући се, усиљено равнодушним гласом проговорих:

— Не разумем... Хвала Богу, здрав сам. — Заћутао сам. Предосећајући несрећу, плашио сам се да га питам даље.

— Оно јес'... главно је сада здравље. — Он обори поглед и поче сабљом да буши земљу.

— Господо, извол'те у кола! — викну кондуктер.

Не могадох више.

— Чекајте... изгледа ми да ви нешто кријете од мене?

Они се згледнуше.

— Овај, па што ниси тражио одсуство да присуствујеш сахрани твога оца?

— Појма немам... Како... отац! — узвикнух пренеражен.

Објаснили су ми извињавајући се, што морају баш они да ми кажу. Умро је ономад. Јуче су га сахранили...

Занемео и збуњен, стојао сам оборене главе, наслоњен на ограду. Тешко ми је било што више немам оца, жао ми мајке, плакао бих, али су ту око мене људи. Гутам плувачку и гризем усне.

Локомотива писну. Гвоздени колос се занија, крете и ускоро последњи вагон пролете и као да ми извуче сузе из очију.

Милутин ме благо дирну по рамену и поведе у бивак. Причао ми је нешто, вероватно ме тешио. Али моје мисли биле су далеко.

Решио сам да изиђем командир у на рапорт и затражим одсуство.

Саопштих му. На лицу овога доброга човека видео сам сажалење и он ми пружи руку у знак саучешћа.

— Али ја немам права да сада дајем одсуства. Знаш... због заразе она су обустављена. Уосталом питаћу команданта... Посилни, дај ми сабљу и рукавице.

Командантов стан био је у близини нашег. Пођох са командиром. Ја остадох пред вратима, а командир уђе у собу командантову. Чуо сам саопштење мога командира, и кратак одговор командантов:

— Сада одсуство, када је наредба јасна за свакога! Не може!

Командир изиђе и само слеже раменима. Када се одмакосмо, он ми рече:

— Чуо си, свакако. Покушај, најзад, сам.

Вратио сам се у дивизион и преко посланог пријавио се команданту. Иако у муци и болу, ипак сам затезао блузу. Командант се појави на вратима.

— Зар ти не знаш како се команданту излази на рапорт! — гледао ме је строго. Онда ми окрете леђа.

— Разумем! — одговорих без смисла и поздравих. Али ништа разумео нисам. Стојао сам и даље, не знајући где треба сада да идем. Ађутант ме позва у своју собу.

— Требало је прво мени да се јавиш... Причекај.

Мало после врати се и рече да идем команданту.

Напрезао сам се да приберем мисли и понављао прве речи које ћу изговорити.

Командант је седео за столом и, чини ми се, гледао неку карту. Кад сам ушао, није ме ни погледао. Отпочех:

— Господине потпуковниче, на рапорту сам...

— Знам! — прекиде ме командант, па се диже од стола и унесе ми се у лице. Ја заћутах. — Разумеј, ми смо сада у рату, гине се на све стране, погинућемо можда и ми. Али знај, отаџбина је преча од твога оца. Жалим.. али не може. На своје место!

Већ по навици одговорих: „Разумем!“ Али сам одмах увидео колико је то грубо од моје стране. Очајан изиђох из собе. Сем сазнања да сам изгубио оца, увиђао сам, како су ме људи лишили сваке воље и без потребе угушују и моја интимна осећања... Као да хоће да ми докажу да између мене и оних коња везаних за пољску коњушницу не постоји никаква разлика. А немоћан сам да их убедим да тако не треба да буде. И сломљен тугом, срушио сам се на сламу у земуници.

После душевних напора обично наступа неко стање обамрлости, а мисли као да се расплину. Свирао је трубач „збор“, и као кроза сан чуо сам жагор људи, али сам према свему био равнодушан. Командир ме ни-

је дирао. Мало сам се примирио. А и шта би друго могао... Неко је обилазио око земунице.

— Зове вас командант — упаде ордонанс из дивизиона.

Још ми је и сувише био у свести онај његов строги лик и накомстрешени бркови. Ишао сам невољно.

— А, дошао си. Добро... Пошто ти се десио тај случај, то се обрати ађутанту да ти да дозволу. Ово писмо предаћеш мојој госпођи. Али одређеног рока у десет часова да си овде. — Онда се уозбиљи. — Јеси ли разумео? — Потврдих. — Шта си разумео?

— Господине потпуковниче, разумео сам, да одређеног рока у десет часова будем у команди...

— Јер ако задоцниш, бићеш изведен пред ратни суд. То добро упамти. Срећан ти пут!

Објава је била већ готова. Гласила је на седам дана. У команду сам морао да се вратим седмога дана у десет часова. Ађутант ми тада рече да је командант пре пола часа добио извештај, да му је жена родила кћер и тим поводом ме сада шаље. Био сам и сувише занесен, да нисам ни могао да размишљам о ранијим речима командантовим, кад ми је строго рекао: „отаџбина је преча од твога оца“. Али свеједно. Стегао сам објаву и потрчао на станицу да ухватим воз.

Причала ми је мати, да је отац пресвинуо. Откако је почео рат по целе ноћи није спавао. Онако стар и измучен дизао се неколико пута преко ноћ и посматрао кроз прозор војску како одлази. Био је замишљен, и кришом је уздисао. Да ли је то била туга што је непријатељ почео да осваја отаџбину, или жалост за оним младим људима који се можда неће никад више вратити, или бол и стрепња за сином... тек једне ноћи, изненада, склопио је очи занавек мој добри отац.

Мати и сестра, прибијене једна уз другу, тихо су јецале.

Кришом сам грцао и шетао крупним корацима по соби, да бих прикрио своју тугу. А метални звук челичних мамуза опомињао ме да сам војник, ратник, којем не приличе сузе. И са доста поуздања тешио сам их.

Око подне отишао сам на очев гроб. По некој чудној асоцијацији ту се сетих да се команданту родило дете...

Из далека чуо сам весели жагор. Цика детиња испуњавала је кућу радошћу. Родио се човек... Смрт, живот... иду наизменично, да ми у једноме тренутку беше чудно зашто се и тај свет толико радује.

Примирили смо се и ми. Мати ме је стално пратила погледом. Иако у тузи, у њеним очима видео сам и зрачак среће. Задовољно је пословала по кући.

Била је баш изишла. Наслоњен на прозор пушио сам и мислио.

— Шта си се засмислио? — запита ме сестра.

— Жао ми је мајке. Она остаје сада сама.

— Не жали је. Она је сада ипак срећна. Колико су пута њих двоје говорили, како би радо умрли да си само ти жив и здрав. Ти си се вратио. Њен је сан сада остварен. И, од онога часа када те је видела, она се преобразила.

Изгледа као да сам присуством својим попунио празнину, која је наступила смрћу очевом. Али за чудо, и ја сам нешто спокојан. Можда и зато што нисам видео оца на одру. Све ми се чинило као да је некуда отпутовао. Или сам можда огрезао у грозотама рата, па сам отупео према јадима живота. Тако, по неки пут ми излети звиждук са усана, па се наједном тргнем. А бивало је тренутака кад сам се осећао нелагодно у кући. Место ме није држало. Навикнут на сталне покрете преко поља и планина, ношен увек вихором људи, чини

ми се, био сам избачен из ове свакидашњице домаћег живота. Нека притајена жеља вукла ме опет друговима. Било је нечег нераздвојног у животу, па и у смрти са тим људима, што ме је привлачило као магнет. Разуме се, крио сам та своја осећања, јер ако бих их показао, још више би бола нанео својима.

Познаници су долазили. Још с врата би узвикивали: „Алал вам вера!... Нема шта, доказали смо да смо јунаци!“

Позадина је била усхићена нашим успесима. Сви су веровали да смо сада у стању и на Бога да ударимо.

Само се чика Миладин љутио што нисмо наступали енергичније, да и Поћорека ухватимо. Онда је причао, како је он ратовао са Турцима. Он још живи у својим некадашњим успоменама, па би хтео да нову стварност углави некако у стари калуп.

У вароши се видело много света у црнини. Говорило се да су само из породице Петковића погинула четири сина. На кућама у околини цркве још се видели трагови од бомби бачених из аероплана... Звона су по цео дан звонила и кретали се погребни умирлих од рана или пегавог тифуса.

Ручали смо баш, и моји су причали како је то било страшно када су непријатељски аероплани бацали бомбе. Моја сестра наједном заћута и раширених очију погледа у правцу врата. Окретох се.

Сва у црнини, убледела лица, и тамних колUTOва испод очију, као сенка, појави се сестра изгинулих Петковића. Тихо зајеца и покри лице марамицом. Стајао сам збуњен. Требало је рећи коју утешну реч. Али ми изгледало да би свака моја реч изазвала још већу бујицу суза. Дохватих је немо за руку. Сестра је приведе столицу.

— Примири се, — тешила је нежно моја мати. — Шта можеш. Судбина... Промисао Божја...

— Али зашто је и тај Бог био тако... немилосрдан према нама? — јецала је она.

Моја сестра је такође плакала.

— Дете моје, не говори тако. На крају, сви ћемо ми изићи пред лице Господње. Неко раније, неко доцније.. Једни се рађају, други умиру. Али, чедо моје, не хули на Господа.

Сестра Петковићева спусти руке на крило, главу обори и дубоко уздахну. Заћутасмо. Онда она подиже лагано главу, погледа некуд у даљину и чисто завапи:

— Много је то, тетка, — тако је звала моју мајку — много!... И од људи, и од... — хтеде рећи: „и од Бога!“ — али заћута, ману главом и с дрхтајем уздахну.

— Чула сам, — поче моја мајка — да си ишла...

Млада девојка као да прену. Преко њеног лица прелете сенка, оно се скупипи, а душу као да поклопи тежак оклоп. Као из каквога бездана, проговори промењеним гласом:

— Била сам... Нека је бар он поред нас.

— Добро су ти дозволили?

— Старају се они о мртвима... Али живе не жале, тешко нама.

— Бога ми, дете, то је био напор за тебе. Чујем, ишла се са сестром, она је још дете.

— Њихове муке су још страшније биле. Тетка, то су неизмерна гробља. Шта су све ти људи морали препатити! — из њених очију потекоше две сузе и бојажљиво се зауставише на јагодицама.

Говорило се о брату, који је први погинуо, шестог августа, пред Шапцем. Знале су само толико да је брат сахрањен у селу Коцељеву, заједно са још једним официром, преко пута кафане, поред неке речице, а испод једног церића. То им је рекао његов посиљни, који је доцније такође погинуо. Али Коцељево су заузели Аустријанци. Доцније је дошла наша офанзива и

Аустријанци су истерани. И две младе сестре решиле се да потраже гроб свога брата. Добиле су дозволу. Узеле су метални сандук и у пратњи два војника пошле су.

— У два часа стигле смо. Глава ме је заносила. Била сам као у бунилу и гледала као кроз маглу. Несвесно сам понављала: кафана... речница... церић. Боже, да ли ћу га наћи! Стадосмо баш пред кафаном. Ноге као да су ми биле одузете... Ту је он... мој брат, мртав...

Изиђисмо. Неко рече да зовнемо свештеника. Можда ће он знати. Погледах у сестру. Наслонила се на кола и подбочила главу. Била је бледа. Донеше нам столице.

Чујем где неки старац говори војницима:

„Ко ће то наћи! Много их је изгинуло. Овде су биле борбе, све је разривено. А и данас сваки дан умиру“.

Боже, са каквом равнодушношћу ти људи говоре о смрти...

Војници су скинули ковчег. Онако металан и сјајан, покрај каљавог пута, јаче него ишта изазивао је у мени упечатљиву визију смрти.

Њене очи напунише се сузама. Она извади марамицу и обриса их. Потом уздахну.

— Нека си, чедо моје, жива и здрава, — рече моја мајка. — Па шта је било даље?

— Наишао је стари свештеник. Објаснила сам му. Каже: „Опојао сам их много... Сећам се, била су и два официра. Али бога ми, дете, не знам тачно. Да потражимо“.

Свуда около, земља је била изгажена. Ни трага од дрвета. Да нису прекопали гроб! — сину ми кроз главу. Можда сад газимо над његовим телом. Била сам као у грозници. Хтела сам прстима да је ријем, не би ли допрла до њега...

Његово име не прочитасмо нигде. Аустријанци су потрли све трагове приликом бежања. Можда невољно. Трагови коњских копита видели се на свима странама. Неко је исекао онзј церић... Ваљда је, међу овим гробовима, остао неки пањ. Војници су копали овде-онде. Застадоше, договарајући се нешто. Приђох. Видела се растресита земља... Као да вири из ње нека дашчица. Сагох се. Али снаге немам. Војник је извуче. Обриса је о шињел... Нека слова... „колић“... Презиме: Ах, Никола Николић! „Ту је“, викнух. Са њим је сахрањен тај Никола Николић. Брже, брже!

Сестра је гризла усне и ломила прсте. Срце ми је ударало, мислим искочиће... Војници зарише ашове. Чинило ми се да ми она земља пада на главу и ја то-нем... Да ли ћу га познати?... Тек војници запеше.

„Ту је. Пази сандук!“ — рече један.

„Немојте ту стојати! — рече благо свештеник. — Доћи ћете после“.

Ишла сам невољно. Свештеник ми је нешто говорио, али ја ништа нисам чула. Предосећала сам да се ближи час и сва сам се претворила у ишчекивање. Окренула сам се. Не знам како сам дошла до војника. Угледала сам два мртвачка бела сандука један изнад другог.

Извукли су горњи и застали. Као да се плашили. Даха нисам имала. Глава ме заносила. Хоћу ли то да паднем! Неко рече: „Отварај“.

Моја сестра, занесена њеним причањем, посматрала је уплашено, а зубима обухватила прсте, као да би хтела да заустави крик. Померих се и моје мамузе звецнуше. Оне као да се пренуше. Софија уздахну и настави:

— Ивицу ашова завукоше испод поклопца. Нешто крцну... Отворише. Сестра врисну и паде. Мене прихватише. Видим воштано лице... његово чело.. усахле очи...

изнад десног ока рана. Уста полуотворена... Руке опружене... Цепови изврнути.

Тада ми се нешто усковитла пред очима... Више се не сећам...

Пред кафаном дођох себи. Сестри су давали воде. Понудише и мени... Тек тада као да прогледах. Изиђе ми слика његова док је био жив, и веза са представом леша. Он је...

Софији грунуше сузе. Плакале су и моја мајка и сестра. Паде ми изненада на памет, да би оне исто овако плакале да се и мени нешто десило. Чисто се тргох од те помисли и нагло се дигох, те приђох прозору.

— Страшан је рат, — говорила је моја мајка бришући сузе. — Докле ће људи да буду тако безумни!...

— Војници су га пренели у метални сандук и понели у цркву. Звоно је одјекивало. Свештеник нас одвео те смо целивали икону, а после нас свратио својој кући.

По вечери допратио нас је до кафане, где смо нас две остале у једној соби. Било је хладно и мрачно. Легле смо одмах.

Али кроз сан чух неки крик. Тргох се. Сестра ме запита застрашено: „Шта је то?“ Опет се понови... Верујте, чула сам ударе њенога срца. Била је као избежумљена. Умирих је, говорећи како је крик совуљаге, који одјекује од стране цркве.

„Зашто баш од цркве?“ — запита ме.

Крик се зачу сад од стране гробља... Опет са цркве... Као да се дозивају.

Сестра се припи уза ме и шапатам ми рече:

„Слушај, то душа Николина вапије што смо их раздвојили“.

— Сине, ја се стално молим Богу, да вас сачува... Уздам се у Свевишњег, да рата неће више бити. Доста је... Па и они имају ваљда мајке...

Била је прибрана када сам полазио. Испратиле су ме до станице. Сестра је махала рукама све док им се нисам изгубио из вида.

Тачно у одређени дан вратио сам се у команду.

Наиђох прво на Александра. Био је усхићен. Сан његовога живота је остварен. На станици се упознао са две даме, које је довео и у стан. Биле су у гостима код командира и Александра четири дана.

Александар забаци капу на потиљак и застаде.

— Слушај... роса, младост... „сортимент“, — говорио је као у заносу. — Вала, д' умрем сад, не жалим! — и он се лупи по потиљку, а капа му налете на очи. — Изгубио си много!

Било је скоро десет часова, те пожурих у дивизион да се јавим команданту.

У затишју

Сустигле су кише и чувено сеоско блато. Морали смо довлачити камен и песак, и засипати сеоске путеве, да би могли проћи... А дежурство нам изишло на врх главе. Унутарња служба обављала се као за време мира. По цео дан су свирале трубе. Дежурни су излазили вишим старешинама на рапорт. Ноћу се разлегало: „Стој!... Ко иде?“... Стражар у близини стана командантова морао је викати из свег гласа, да би командант само чуо како се служба и ноћу ревносно обавља.

Када су гранули први дани пролећа и процветали кукурек, висibaба и љубичица, команданти су наредили да се са војницима изводи обука на топовима.

Радили смо преко воље. Научили војнци да пале гранате, те је и њима смешно сада, када шкљоцају празним затварачима.

Најзад... кад се мора. И то је рок службе. Али највећу нам невољу задавао командант. Чим писне труба „поздрав“, ми се само погледамо, а Александар нам добаци: — Који ли ће сада од нас пасти као жртва!...

Прилазио је командант полако и одмерено... Војници су затезали блузе, а командир нестрпљиво стезао сабљу.. После обављеног рапорта и свих поздрава, командант се обраћа командиру:

— Продужите рад! — Онда се наслони на штап и посматра сваког редом.

Или прекине командира и нареди да предузме команду неки од потпоручника. Једном призва мене.

— Замисли да си командир... Непријатељ се налази на оном брду и ти си добио задатак да тучеш простор од оног гумастог дрвета, па до ивице оне шуме. Шта ћеш прво да радиш?

Рекох му како ћу позвати нишанџије, да им покажем нишанску тачку...

— И, нарајно, направи се око тебе гужва, угледа те непријатељ, распали отуда, и разнесе ти целу батерију.

— Непријатељ ће и тако да угледа батерију, јер се она отуда види, — усудих се да приметим.

Командант заузео важан став. Онда поче тоном, који није дозвољавао одговор, како су ово само претпоставке, да и он сам зна да у рату тако не бива, да се ми сада не играмо војске и како ја треба озбиљније да схватим своју дужност.

У ставу „мирно“ мрмљао сам без прекида:

— Разумем!... Разумем!...

Најзад, образовасмо и тај несрећни снап.

Пошто је стао иза свакога топа и погледао у ком су правцу управљене цеви, врати се према средини батерије и позва ме.

— Добро... Али од четири метка, ти си видео само један, а три ниси. Изврши поправку.

Рекох му. Таман помислих сада ће се завршити и овај испит, кад он постави ново питање:

— Али рецимо три видиш, а један га нема?

И онда настаје пермутовање ова четири метка у свим могућим комбинацијама... Остале батерије давно су завршиле обуку, а ја још, у ставу мирно, одговарам. Напослетку позва командира да му саопшти моје недостатке у знању теорије и наставе гађања. Ставља му у дужност да ме обучи, а он ће ме кроз недељу дана поново пропитати.

Једнога дана, жали ми се Александар:

— А, вала, да знаш, пратићу војнике да посеку сва гумаста дрвета на ономе брду... Дојадила су ми!

У слободним часовима често смо ишли у посету код пешака, где смо остајали до неко доба ноћи. Била је то весела команда. Њихов командант пука, потпуковник Василије, овако је размишљао:

— Пешаку не треба много знања, да би погинуо. Ми смо сада у рату, и мојим људима је потребно да знају само четири команде: плотун, брза паљба, јуриш, и на бајонет!... До сада је мој пук изгубио шездесет процената. Остатак ће изгинути у следећим борбама... Е, лепо, нашто да их мучим! Нека се проведу, док још мало живота имају... Музика, распали!...

Веровало се да овај пук спада међу најбоље ратне пукове. Војници су волели свога команданта...

Седећи тако при благим месечевим ноћима, удишући мирис траве, слушали смо музику, са заносом певали и чежњиво уздисали. У младим душама тињала је притајена ватра, усковитлана годинама. Оне песме где се помињу „Очи твоје“... „Вити стас“... „Раскопчане беле груди“ изазивале су истинску визију, упечатљиву и јасну.. Некад би само притисла душу тешка туга за пропуштеним данима младости.

Једнога дана седимо у нашој кантини, кад упаде капетан Станојчић.

— Еј, палаферијо!... Док ви овде љуштите санс, догле пешаци довели женске из Београда...

— Женске!... Где су?... Колико? — повикасмо у глас.

— Јес', бога ми. Прођем поред куће капетана Свете, командира чете, и чујем песму... 'Ајд', велим, да свратим. Кад тамо, замало да се претурим... Две црнке, ама нема им више од осамнаест година... Лепе, лепе, па сочне, да и мени матороме наиђе мрак на очи.

Разрогачили потпоручници очи, а дах зауставили и зинули, као да гутају речи.

— Хајд'мо! — повика потпоручник Драгослав.

— Е, куда ћете?... Довео бата за себе — вели капетан Станојчић. — Уосталом можете, али као случајно... Ишли сте рецимо да радите задатак на терену. Али наиђите одозго, да се пешаци не би сетили.

Настало је на брзу руку бријање, мењање блуза, чишћење чизама... Кад смо пошли, придружили нам се и капетан Чеда, командир једне батерије.

Успут разговарамо како би било да поведемо преговоре, да мало сврате и до нас.

Ишли смо више од пола часа. Заилазили смо преко поља, као што нам је препоручио капетан Станојчић и са супротне стране наиђосмо у двориште. Чудило нас је само како је све пусто. Чак ни посилнога нема. Неке кокоши су само чепркале по дворишту.

А када смо обазриво отворили врата собе, на кревету се налазио велики картон, где је писало крупним словима: априли-ли-ли!

Тада се тек, ојађени и посрамљени, сетисмо да је данас први април, девет сто петнаесте године.

Точак

Погурен и уздигнутих рамена, жмиркаво је посматрао фуражна кола Јанкуљ Живуловић, редов пете пољске батерије. Онда се почешао иза врата, набио шајкачу на очи, и проговорио више за себе:

— А, фирија дракулуј!

И вратио се код својих другова на договор.

Међу војницима пуче глас који не сме да допре ни до ува каплара: на фуражним колима украден у току ноћи точак. Није њима до точка, већ само до тога да не дозна командир. Знају они за оне досадне процедуре: прво батине, а онда салушавање због упропашћене државне имовине. Јер Јанкуљ је био стражар и дужност му је била да пази. Па опет точка нема. А они су се расно познавали. Зар су они коња крали, па га после фарбали, а тек неће точак са фуражних кола.

И док војници разговарају и сумњиче поједине своје другове из других батерија, Јанкуљ зинуо, и размишља. Свестан је да тај точак не би нашли ни најлукавији полицајци. Онда мисли, у којим се још јединицама налазе слична кола. Задовољно се почеша негде иза врата, заби руке у цепове чакшира и подиже их, уздижући при том рамена. Са пуно поуздања погледа у правцу првог дивизиона, меркајући упаркирана фуражна кола. Ту је сигурно и његов точак. Не мисли он да га истражује, већ први задњи на који наиђе. Али угледа стражара поред кола. Опет зажмире, трепну ситно два три пута па се притаји. А потом усне Јанкуља развукоше се у једва приметан осмех... Њега да ухва-

те?!... Паде му на памет кад је украо вепра из обора једнога сељака, па свиња није ни скикнула. „А тек нећу точак!“ — помисли задовољан, опет се почеша, померајући чакшире око слабина. „Мртав ствар... док само падне мрак!“ — и Јанкуљ уђе у шталу.

Могла би то даље да буде прича која се дословно догодила за време затишја.

Неиспаван од ноћног седења, враћао се наредник друге батерије. Када се приближио биваку, накривио шајкачу на десно уво, забацио сабљу испод мишке, уздигао лево раме, па важан и достојанствен ушао у бивак.

— Господине наредниче, стање батерије ратно. Два се јавила за лекарску, — тресну дежурни као колац.

Наредник климну важно главом, па, и не гледајући дежурног, продужи. Наредник врши инспекцију... Пролазећи поред једног шатора учини му се као да чује шушкање сламе, и намерно се саплете о конопац шаторског крила. Из шатора се појави једна чупава глава.

— Јаој, — цикну наредник — зар још смрдљаш, бубо једна! — и шчепа за косу ону чупаву главу. — На рапорт!

— Он је за лекарску, — усуди се да проговори дежурни, који је у стопу пратио наредника.

— Онда ти, две ноћи пожарни, што ми ниси казао.

Затим уђе у шталу где прими рапорт. Све је у реду. Чисто му криво што не може ништа да замери. А сигурно има нешто што није у реду, што су они можда прикрили од њега, да му се после смеју. Сем тога, какав би он старешина био, ако ништа не примети. Заустави се насред штале и погледа свуда око себе.

— Шта је оно? — и показа прстом у правцу таванице.

Знају сви да је то нека ситна ствар, да им наредник тражи „длаку у јајету“. Али су ипак зинули и гледају у таваницу, као да виде обешеног човека.

— Где зијаш тамо, где зијаш? — наредник првога стражара шчепа за нос и окрену му главу према једноме углу. — Паучина... а, да се обесиш о њу. И све ја морам да видим!... Још две ноћи пожарни. — Онда строгим погледом одмери све стражаре, који су стојали мирно и одлучним кораком пође излазу... Чуо се само звек његових мамуза и фрктање неког коња. На вратима се заустави. Загледа се у једну лопту наслоњену уза зид. Погледа у дежурног каплара, затим у лопату, приђе журно и одбаци је ногом далеко испред штале.

— Је ли ту њено место?... А?... Научићу вас ја па мети! — говорио је строгим гласом, гледајући стражаре. Затим се окрете и изиђе из штале.

Сети се тада ђубришта, и у ушима забрујаше речи командантове, када је обилазио круг: „Ред се у батерији, наредниче, цени по месту, где се избацује ђубре!“ — А на томе месту увек има посла за ревносног батериског наредника и разлога за кажњавање. Упути се у том правцу. Пролазећи поред фуражних кола, привукоше његову пажњу једна, накривљена на једну страну. Готово да их прође, али случајно погледа, па застаде. Онда приђе, саже се, потом погледа у кола и више за себе проговори : „Где ли је точак“ — готов да поверује да су га однели на оправку.

Каплар се узврда, притрча колима, саже се и он, затим погледа у кола, обазре се око себе, опет саже. Наредник опази његову забуну, и обрати се каплару.

— Где је точак?

Каплар трепну. Приђе колима, продрмуса их мало, као да ће однекуд испасти точак, блесаво погледа у лотре, само да би избегао поглед наредников, који је уколачио очима и не трепље.

— Где је, бре, точак? — дрекну наредник, а жиле на челу отскочише. Стиснутих песница приђе дежурном и унесе му се у лице.

Точка нема, види и сам дежурни каплар. Али треба нешто рећи.

— Господ' наредниче... овај... ту је — он размахну руком око себе, обухватајући широким покретом рејон целе дивизије. Хтеде још нешто рећи, али му пред очима заиграше светлаци, затресе му се и суседно брдо, па му се учини као да се она кола сручише на његову главу.

— Иди ми зови стражаре, — говорио је задихано наредник.

Да сазове фронт? — мислио је наредник... А шта ће рећи командир... Питаће где сам био ја... Хм! — сумњиво заврте главом... Знао је из дугог службовања у овом пуку, да крађу никад не треба објављивати. Није то њему први пут. И сада се уздао у способност њихову. Само их треба потерати и запретити. Главно је да командир не сазна. Онда се наслони на сабљу, десном руком подбочи се и строгим гласом повика:

— Шта се вучете као мрцине. Брже, брже!

Војници су опазили љутњу наредникову. убрзаше ход, окрећући се стално, као да неког ишчекују. Не жели нико да буде први. Онда стадоше у ред, погледајући једни у друге као да се равњају, само да би избегли поглед наредников.

— Шта је ово? — и наредник показа руком на она наерена кола.

А војници исколачили очи, нико ни да трепне, само да не би наредника још више наљутили. Гледају у кола, која некако изгубише своју форму, па нарастоше, нарастоше, све више, као брдо, и оно, као да се свом тежином сручи на њихову главу. Крв им подиђе у лице и очима ситно затрепташе.

— Разумем!... Разумем! — мрмљали су стражари.

— Шта мислите!? — викао је наредник. — Хоћете да вам командант дивизије чува фуражна кола!... Дроње! Дабоме, то су војници!... Краду

ГОСПОДИН
РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ
ДЕСНОВАЦ

своју батерију, а ви, положаре једне, крадете само кокошке. Јесте ли разумели: сутра точак да ми нађете, иначе ми не излазите на очи.

Са навученим шајкачама и уздигнутим јакама од шињела, провлачили су се поред сеоских плотова војници девете батерије. Застајкивали су, ослушкивали и провиривали кроз вратнице. Далеко је до зоре. Ха, није им толико до точка. „Мртва ствар!“ — лако ће са њим, већ успут, онако узгред, није згорег да понесу и нешто живо. Већ им дојади она пуста мамаљуга.

— Пст! — узвикну један и сви застадоше. Унезвечено се исправише, као да ослушкују фијук топовског зрна.

— Шта, шта?

— Пст! — уздиже један значајно руку и накриви главу на једну страну да би боље чуо. Онда шапћући проговри: — Онај тица пева!

Сви зинули и претворили се у уво. Негде петао закукурека. Значајно се погледаше, и, као вучени неком магнетском силом, кретоше лагано и обазриво у том правцу, зверајући лево и десно. Прескочише једну ограду, наиђоше на неко ђубриште, одвалише проштац, затим се двојица издвојише у правцу једног дрвета, на прстима, тихо... и један тресну мотком по гранама. Кратко крештање. Онда лепршање, ломљава преко ограде и сви се сјурише на друм, махајући већ закланим кокошкама, да би им истерали крв. Потом им канапом увезаше вратове, сабише их испод шињела и, опет погурени и смирени, кретоше у правцу возарског ескадрона.

У близини места где су упаркирана кола, раздвојише се у две групе: једна је ишла ка стражару, а друга мало по страни.

— Стој! — дрекну стражар.

- Стали смо!
- Ко иде?
- Деветаци.
- Вођа напред!

Сви приђоше. Та знају се они одавно: из истог су краја, а ратују већ толико година. Виђају се сваки дан, разговарају о кући. У селу су комшије. Сви се осећају као у породици и строгих војничких прописа придржавају се само пред непријатељем. А непријатеља су истерали. Сада је затишје. И стражар забаци пушку о раме, запалише цигарете и поче разговор о селу, познаницима, извештају од куће... У близини нешто лупи, као да паде чивија.

— Хајд' да се иде!

— А куде ћете, бре, по ноћи? — сети се стражар да их запита.

— У лов!... По сласт!

— А-ха!... Причекните док се сменим.

— Ће буде доцкан — и изгубише се у мраку. А на првој раскрсници састадоше се и најкраћим путем вратише се у бивак.

Задњи леви точак био је на своме месту.

И све тако, по кратком поступку, војници су за време затишја упрошћавали администрацију. Боже мој, један точак!... Ха! Колико би се ту издангубило вршећи саслушања, па у тражењу одговора, у писању изјашњења, у требовању новог точка... Па док точак стигне... А колика је тек огромна одговорност старешине, ако јединица није способна за покрет. А у војсци су све потребе прописане и свака ствар лежи ако се стави на одговарајуће место. Истрага не помаже. Рат као рат. И точкови су нестајали. Само украдена се ствар љубоморно чува, пошто један дух веје, а поступци су исти. И онда се проналазе нови путеви, нове јединице, док једнога дана не закукаше и Шумадинци.

— Господине капетане, — рапортирао је дежурни батериски официр - на фуражним колима нестао точак.

— Како точак?... Коме је он требао? — говорио је изненађено командир. Потом се одмах уозбиљи. — Јесте ли предузели штогод?... Дабоме... о свему треба ја да водим рачуна, господине поручниче! — Затим важно и достојанствено: — Примио сам да у батерији нема реда, и не треба се чудити, ако једнога дана скину сва четири точка. — Прође љутито поред поручника и уђе у кантину.

А када поручник остаде сам, шкрипну зубима, промрмља нешто љутито, и обрати се строгим гласом првом војнику:

— Зови ми батериског наредника!

Заболело га је највише оно: о свему треба ја да водим рачуна. „А крађа би се десила баш да је и он водио рачуна“ — мислио је љутито поручник. Али он то не сме да каже, те нестрпљиво шмикну кроз нос. И ма колико уверавао себе да су ти прекори саставни део службе, љутило га је што мора да оћути, иако није крив. То сазнање је повећавало његов бол, који се при помисли на наредника претвори у љутину и бес.

— Напред! — а кад угледа наредника, његове очи севнуше. — Баш добро... Хтео сам да те запитам, шта си ти у овој батерији.

Наредник је гледао зачуђено и таман хтеде да проговори, али поручник настави повишеним гласом: — Поред батериског наредника, о свему треба ја да водим рачуна...

— Господине поручниче...

— Доста! Неред, ђубре на све стране, штала као свињац. Најзад, украдоше и точак са кола. Не треба се чудити ако једнога дана дођу са запрегом, па нам одвуку сва фуражна кола.

— Господине поручниче...

— Ни речи! Хоћу да саслушаш стражаре и да ми тачно поднесеш извештај, прво: шта је било са тим точком, и друго: да је пронађен. Јеси ли разумео?

— Разумем! — наредник тресну на лево-круг, и сав црвен излете из канцеларије. „Баш сад пред унапређење да ми се то деси!“ — Уздахну снажно ваздух, ноздрве му се раширише, а мускули на вилицама одскочише. „Аах“ — испусти кроз зубе и стисну песнице. „Премлатићу их!“

— Командир страже!... Овам'! — и уђе у шатор. Одмах за њим улете и каплар.

— Извол'те, госпо'н наредниче!

— Је ли, — дохвати га наредник за уши. — Где је точак, где је точак?... А... Говори... говори!

— Госпо'н наредниче...

— Ћут'!... О свему морам ја да водим рачуна. Је ли?... Какви сте, поред вас ће једнога дана доћи, па ће нам са свију топова поскидати точкове. — Наредник му се унесе у лице. — Слушај: за језик ћу те обесим, ако ми у току ноћи не пронађеш точак. Јеси ли разумео?

— Разумем, госпо'н наредниче!

— И то исти онај!

— Разумем, госпо'н наредниче!

— Одлази!

— Разумем, госпо'н наредниче! — Звечнуше мамузе и каплар излете из шатора, па се упуту право земунци где су били стражари... Не љути се на наредника што је добио батине. Навикао је већ на то и верује да тако мора да буде. А тешио се, што има још млађих и од њега, на којима ће он показати своју власт и над којима ће он искалити сав свој гнев. Напослетку, и право је. Стражари су једини и криви, јер нису вршили своју дужност онако како треба.

Већ се чује смех стражара у земунци, а нешто му око срца заигра. Каплар шкрипну зубима. Заустваља-

јући се пред отвором земунице, рашири ноге, онда се саже не би ли боље видео. Из земунице га запахну мемла и мирис фиксованих чизама, што у свести његовој изазва представу накривљених фуражних кола, чија руда стрчи високо, као набрекла жила на челу наредниковом.

— Излаз' напоље! — викну кроз стиснуте зубе.

Из земунице допре шуштање сламе, неко стењање, док тек један глас проговори:

— Је л' ја, капларе?

— Мој отац! — викну бесан, и каплар заману руком, дохвати нечију главу, коју немилосрдно повуче, стискајући зубе и мрмљајући неке неразумљиве речи. — 'Оћеш лимун... Ах!... И ти?... Па ми се као гуштер извлачиш — и разману ногом. — Фронт! — Потом се измаче, наби шајкачу на очи, десну ногу избаци, а руке затури на леђа. Онда их закрвављених очију погледа све редом, стисну уснице и шмикну кроз нос. — Заклаћу вас као мачке... Јесте ли разумели?

Војници истурили вратове, жмиркају и, отворених уста, блену у каплара.

— Је ли... 'оћете да вам ја чувам стражу... А точак украдоше, је ли?... Какве сте дроње, доћи ће једнога дана са запрегом, па ће нам све топове одвуку... А?... Ако ми у току ноћи не нађете точак, све ћу под суд и да стрељам... Јесте ли разумели?

И, уместо одговора, војници уздигоше рамена, очи им се раширише, а лице опусти... Да их казни!... Под суд!... У борби су били похваљени, и зар сада, за време затишја, због једног точка да одговарају!... Никада! Ама да је у црну земљу закопан, пронаћи ће га они.

— Јесте ли разумели? — понови оштрије каплар.

— Разумемо! — повикаше у глас стражари.

И тако даље. Прича се понавља.

Отмица

Поиздолазиле су породице жењених пешачких официра и пред вече би оживели друмови... Љутили су се само неожењени што им је, доласком жена и кћери старијих официра, поремећен њихов домаћи живот. Морали су зато да упућују фуражна кола чак на суседну станицу, да приме „живу фураж“ — како се већ одомаћио израз за гошће нежењених официра. Због оних жењених морали су се исељавати из села и узимати станове у засеоцима. Са дамама својим излазили су у шетњу тек кад падне мрак.

У пешака је више развијен колективни живот него код артиљераца. Пешаци заједно маршују, заједно се хране, заједно јуришају, заједно умиру. Артиљерци су међутим размештени по положајима. Батерије се навикавају на самосталан живот, а тако остаје и за време затишја. Свака батерија поручује за себе „живу фураж“. Она не излази изван оквира једне батерије, и, на крају, одилази истим путем којим је и дошла. Али код пешака и на овом пољу делатности влада оно опште схватање. Пошто су „гошће“ пробавиле два до три дана у једној чети, прелазиле су онда у суседну, и тако редом, док им не досади.

О свему томе водио је строго рачуна Александар.

Тако, једнога дана, када смо баш хтели да ручамо, наиђе сав задихан и обрати се командиру:

— Замислите, господине капетане, Мица „капетаница“ доспела и до пешака.

— Шта кажеш? — запита командир, готово пренеражен.

— Јест, богами!... Нисам веровао својим очима.

— А где је?

— Код командира Свете. Ту је обично почетак њихове „пешачке каријере“, — говорио је Александар, као да хоће још више да наједи командира.

— Добро, је ли видела она тебе? — пита нестрпљиво командир и одмаче тањир с јелом.

— Да вам причам. Поведем јутрос возаре на јахање и на пољани затекнем командира Свету са четом. И они вршилу обуку. Кад сам дао вољно, приђем му и он ми тада прича, како су синоћ добили нову „робу“. Хвали се: „Прима квалитет“... „Сортимент“... „Нешто невиђено“. Ви знате... ја по дужности морам да видим јер смо доста оскудни у последње време... Као велим, ако може да поднесе и за нас, иако ја ту пешачку „робу“ не ценим много. Када сам се вратио са учења, предам возаре њему — показу на мене — да он истерује коњима „гланц“, а ја онако с коњем право у село... Једва нађох кућу у једном забрану. Сви се посакривали, откако су жењеним дошле госпође... Сјашем, па у кућу...

— А-ха, а-ха! — узвикну командир.

— Да видите само... Посилни, носи ову чорбу! Дакле... уђем. Кад се тек отворише врата, и из једне собе истрча једна омалена, сува, сва рашчупана и раскопчана, па ће тек: „Ју!“ — Знате, стиди се женска. — Молим, молим, — велим ја — извините. „Кога тражите?“ — запита. — Капетана Свету, — рекох. „Није још дошао“, и утрча у другу собу.

Посилнога нема и ја стојим сам у претсобљу... Не смем да уђем... Било би ми непријатно да наиђем на тако нешто, јер ви знате пешаке... Они не умеју да буду господа... да скину чизме...

— Добро, молим те, виде ли њу? — прекиде га командир.

— И решим се да закуцам... Неки женски глас: „Слободно!“... А-ха, ту је, помислим и ућем. За мало да се претурим... На кревету лешкари Мица, „капетаница“, сада сигурно „командирка“, а преко пута ње, седи, сав зајапурен, један потпоручник.

Кад ме виде, она скочи, збуну се, ушепртљи... А онај се једва диже да се поздравимо.

„Откуда ти?“ — вели ми. — „Шта ради Бата?“

— А, 'оће јест! — додаје огорчено командир, нервозно чупка хлеб, и ваља мале лоптице.

— Како си ти? — питам је ја. — Ти стиже, стиже?

„Па ето“, — поче да врда, јер не може да говори отворено пред оним потпоручником — „добро, знаш... Досађује ми ова врућина само, иначе сам имала доста посла по кући“ — поче да ме завитлава, тек да нешто говори... Она и послови! — и Александар мигну једним оком.

— Е, свеца јој њеног! — командир ману главом, и запали цигарету у пола ручка.

— У том викну она „капела“: „Миле, ходи овамо“ — те онај амза изиђе.

— Је ли, сунце ти твоје, па зар тако?!... Зар с коња на магарца!... Из артиљерије у пешадију, колико да промениш команду! — викнем ја.

„Јаој, болан, немој да си безобразан, — поче она — мене је ова другарица преварила. Каже, иде код брата, и молила је да јој правим друштво“.

— Ко ме ти то: брат, другарица, пријатељица.. Овам-те, онам-те, па на кревет командира Свете.

„То није истина. Треба да знаш, ја волим Бату и ја сам хтела јутрос да дођем, али нисам знала пут“.

— Ја, није знала пут! — вели огорчено командир. — А мало смо пута шетали. Уосталом, сад ми не треба! — он баци чачкалицу из уста и диже се од стола.

— Јео сам пред ручак нешто у кантини... Не могу сада. Идем у дивизион, звао ме ађутант. — И оде.

— Опасно се секира — вели ми Александар. — Није требало пре ручка да му причам. Какав дивизион!

Командира нисмо видели до четири часа. Наиђе тек кад беше време топовске обуке и Александар му изиђе на рапорт. Иако се командир старао да прикрије своје нерасположење, ипак смо по његовом командовању увидели колико је расејан.

После топовске обуке обрати му се Александар:

— Шта мислите, господине капетане... Како би било да одем мало горе, и да је понудим... ако хоће да дође.

— А... не би било рђаво. — Његове се усне развукоше у осмех. — Али када није дошла до сада... сумњам, — и преко лица пређе му сенка нерасположења.

— Да покушам, а надам се...

— Хајд, види. Само се чувај пешака, опасни су они.

— Не брините! — и Александар су упуту право у шталу. Наредио је да му се опреми „Ескило“, рудни коњ, на чијим се широким леђима могло седети као на канапеу. Рекао је да не стављају седло, већ три савијена ћебета да пребаце преко леђа. На тако опремљенога коња узјахао је, и са својим сеизом, у први сутон, оде право у село.

Ја сам остао у батерији и са нестрпљењем очекивао његов повратак.

У неко доба врати се сеиз са коњима. Питам га, где су ишли.

— У село.

— Шта сте радили?

— Господин потпоручник вечерао...

— А ти?

— Ја чекао.

— С ким сте се вратили?

- Па... ово два коња...
- А ко је јахао?
- Господин потпоручник и ја.
- И још?
- Не видео... мрак..

Узалудно је било извличити речи, јер он не би одао свога потпоручника, па да га ставе на највеће муке. Умео је Александар да подеси своје држање. Некад викне, други пут удари, али зато кад прими плату, он позове посилног и сеиза:

— Овам'! — заколута очима и напући усне. Гледа их страшним погледом од главе до пете, и онда проговори: — Ти! — и упре прстом на једнога, који само затрепће очима и увуче главу у рамена, као да очекује да се Александар свом тежином сручи на њега. — Ако ми још једном претуриш сандук са стварима, разумеш... има да те нестане.. Држи ово! То ти дајем да ми надокнађујеш штету, коју учиниш. А што ти претекне, носи кући. — Онда се окрене другом: — Држи и ти. Дајем ти да одеш у кафану, да се наједеш и напијеш, јер си ме доста ноћи чекао гладан и жедан...

Позвао сам свога посилнога и рекао му да иде у стан и донесе једну марамицу из мог сандука. А тај се сандук налази баш у спаваћој соби где они сада седе.

— Кога има тамо? — питам га, кад се вратио.

— Командир, господин потпоручник и још једна бештија... она, што сте је звали „госпа капетаница“... Поздравила ве.

— А шта раде?

— Господин капетан се смеје, а господин потпоручник налева вино и вели: „У здравље наше домаћице“. И казао ви, да му се спреми овде, јер ће и он доћи вод', да спава.

Наскоро наиђе и Александар, срећан и озарен.

— Украдосмо је пешацима.

Замолих га да ми исприча, како се обавила та отмица.

— Чекај!... Посилни!... Скидај чизме! — Кад раскопча блузу, Александар поче: — Пођем ти ја одавде, и право у стан. Кад тамо... нигде никог. Питам посилнога, где је господин капетан... Каже, ето су у забрану, вечерају. Ништа... Пођем ја тамо, а коње оставим мало подаље од куће. Још из далека чујем ларму, песму, женски смех, и подиђе ме неко мило. Бре... бре... знаш колико их има!... Све се поређали: женско, мушко, женско, мушко... Има десет парова... Јер, знаш, откада су дошле жентурине оним жењеним, ови опет нису могли да остану у селу, већ подигли шаторе на крај села... А међу њима, Мица води прву реч. Молим... — И ја трап, до ње... Тада поче једна да пева, ух!... Падох у севдах... готово и заборавих зашто сам дошао. Али најзад, када загаламише око једног потпоручника, који је гледао другу женску, а она се његова као наљутила, ја кажем Мици: Онај пропаде од љубави... Што га, бре, Мицо напусти. Овакав се направио. — И Александар показа савијен кажипрст. — „Јаој, срце моје, кажи му да ћу доћи“ — вели ми и поче да се пренемаже. Добро, кажем јој ја, хајде да направимо једну авантуру... да побегнемо. „Ах, авантура... хоћу.. хоћу“ — пристаде одмах, али чини ми се не толико због њега, колико због „авантуре“.

„Онда се договорисмо да се ја први дигнем, а она после четврт часа. Закажем јој да ћу је чекати у мраку, мало подаље. Она нека само викне: у-ху.

„Опростим се и пођем... Чекам ја у мраку, чекам... кад чујем, неки ми се приближавају и разговарају. Назирам, мушко и женско... У, бога ти, где ће ме видети, и онда је пропала ствар... Оно двоје објашњавају се: „То апсолутно нема смисла, да ти гледаш њу“. — А онај се правда нешто. „Шта? — вели она. — Ти мислиш, ја нисам приметила кад си је додиривао ногом!“ — Знаш,

јако друштво! И занесени тим разговором, они прођоше, те ме и не видеше... Кад мало после, чујем: „Уху!“ — притрчим, па је дохватим око појаса и бацим „Ескилу“ на леђа. Онда појашем ја иза ње, и ударим мамуз. А „Ескило“, онај рудни, кад се заљуља, земља се затресе.

„Лакше, страх ме, не видим ништа!“ — обгрли она моје руке.

Тешим је ја да се не плаши. Али како је она испред мене, то ни ја не видим, али знам да „Ескило“ познаје пут, и осећам како земља пршти под његовим ногама. Сјурисмо се у поток. „Ескило“ запљашти по глибу копитама као маљевима, онда полете узбрдо. Видим иде сигурним правцем, те му попустим дизгине и ударим мамуз. Угледах и свелост у биваку, и у неколико скокова стигосмо пред кућу.

— А командир?

— Падоше једно другом у загрљај... једва се одлепише. Сав је срећан. Вечерасмо и, онда, нема смисла да останем више, те дођох, — заврши Александар причу. — Не би било лепшег занимања од рата, када би увек нека млада женска била поред мене, — говорио је очаран, палећи цигарету.

Лично је госпођа „капетаница“ сутрадан спремила ручак. После свршених послова у батерији požурили смо нашој кући. На столу је било пуно цвећа и сва је соба мирисала. Александар дигао главу и удише широких ноздрва, дишући дубоко. А када командир изиђе неким послом, Александар је привуче на груди.

— Јао.... Мицо!

— Пусти ме, пусти, иначе, тужићу те. — Она се изви из његовог загрљаја, а затим му се кокетно унесе у лице: — То је требало ноћас да урадиш, када смо јурили кроз ~~ноћ~~.

— Их! — пљесну се Александар по челу.

Док је она нудила све редом, ми смо, успламтелих очију, пратили сваки покрет њен и, као препорођени, смејали се непрестано.

— Е, баш ми мило, што смо живи! — оте се изненадно, али искрено из уста Александрових.

Неко баш тада закуца на врата. Уђе посиљни командантов. Рече да је командант наредио Александру и мени да одмах са коњима одемо у дивизион.

— Шта ли смера сада по овој врућини, у пола два часа? — љути се Александар.

Изиђосмо на друм пуних стомака. Запахну нас неснасна јара, да смо једва дисали. Чекајући да нам дођу коњи, скинули смо капе па се брисали од зноја.

— Све ће нам на нос изићи, — вели мрзовољно Александар.

Отидосмо пешке у дивизион и јависмо се ађутанту.

Најзад се појави командант, поздрави нас и нареди да одмах узјашемо. Јахао је он напред, за њим нас двојица, а позади нас његов сеиз. Ишли смо кроз село ћутећи. Прођосмо поред станице и, када изиђосмо на пољану, командант потера галоп, а ми за њим. Александар ми показује нешто руком напред и једва разабрах да јуримо право на речицу, коју треба сада прескочити. Прикупљам дизгине и одмеравам где је најмања ширина. Али, мој је коњ из запреге и не издваја се од осталих. Командант притрча реци, удари коња корбачем, његов се белац изви, потковице свитнуше и коњ се дочепа друге обале... Мој коњ угледа јаругу, па диже главу и несигурно уситни ногама. Хтео би да скрене, ја увиђам да ћемо се стропоштати, али коњ учини неколико крупних скокова, као да набија земљу, и стаде као укопан на самој обали, те најахах на његов врат.

Командант је већ окренуо свога коња и чека да и ја прескочим... И Александар је прескочио, те ми се иза командантових леђа смеје. Окретох коња. Онда се поново залетех. Али коњ је видео препону и још одмах скрену, хтео би у шталу, те га једва зауставих. Командант упорно чека и вели:

— За мога ордонас официра не сме да постоји препона.

Рекох му да је мој коњ узет из запреге и да није научио на препоне.

— Е, сад ћеш га научити, — вели пркосно командант, и добаци своје сеизу корбач, да ми га дода.

Од љутине размахнух корбачем. Викао је нешто командант, али ја нисам слушао, већ објахах у широком луку, па се залетех. Пред реком заријем мамуз и ошине корбачем, коњ покуша да скрене, али ја повукох супротан дизгин, да му готово искривих главу. Још једном ошинух, коњ се пропе, и сручисмо се заједно у речицу. Срећом извукао сам ногу из узенгија на време, али леђа моја лежала су у води.

Коњ се диже и у трку одјури у шталу. Ја пешке пређох на другу обалу. Командант ме запита да се нисам угрувао. Рекох му да још ништа не осећам.

— А, то за твоје године није ништа, — теши ме он. — Када сам ја био млађи, падао сам, и нисам знао за себе. — Он се окрете своје сеизу: — Сјаши и дај коња господину потпоручнику, а ти се врати.

Приликом узјахивања осећам како су ми леђа затегнута, а у десном рамену лаки бол. Ишли смо ходом док ја не прикупих дизгине. Онда командант опет потера галоп, па се залете у једну шуму. Не знам куда пре да гледам, да ли тамо где треба коњ да наиђе, или на грани, да ме не закаче. Александру спаде капа са главе. Он не може да заустави коња и чујем како виче да ја задржим свога. Јурили смо преко неких пожњевених

њива, прескочисмо једну врзину и најзад сјурисмо се опет код станице. Бректали су коњи и грцали, издужујуће вратове да би им попустили дизгине, а са вратова њихових је капао зној, измешан са белом пеном.

Пред дивизионом сјахасмо.

— Господо, извол'те ићи! — нареди командант, без иједне речи више.

— Јашем и размишљам нешто — вели Александар, када остадосмо сами. — Знаш... сигурно су га известили да је она женска дошла код нас. Он неће да нам отворено замери, али то треба на нос да нам изиђе. Али, баш ме брига... Он мучи нас, али још више себе. Бре, какав си, — застаде Александар да ми види леђа, и поче да се смеје. — Сва су ти леђа уваљана у блато, да потсећају на географску карту.

Решавао се Алксандар да крене за Београд. Али из дивизиона су стигла наређења којим су наговештавани скорији догађаји. Тражени су хитно извештаји о стању људства, стоке и материјала. Наређена је и спрема за главну смотру... Били смо заузети по цео дан... Заповеђено је да ожењени официри удаље одмах своје породице. Једнога дана, на нашу жалост, отпутовала је и „госпођа капетаница“.

У току највећих припрема, сасвим изненада, био сам премештен у артиљериски пук друге дивизије...

Земља је узаврела

...„Народи ће се закрвити и на земљу ће ударити голема сила. Села и градови ће горети... Мајке ће лудети, гледајући како душмани кољу децу њихову... Опустеће поља и њиве... И викаће живи: устаните мртви да легнемо у гробове ваше“.

Прноси се легенда од уста до уста. Причају да је то пророчанство неког видовитог сељака, и што је он до сада прорекао, све се обистинило... Или је прича створена у машти народа, који предвиђа несрећу, или да тешку неман лакше поднесе, заносећи се надом да ће опет настати срећни дани.

Месеци су прошли у ишчекивању новог рата. Војници су ишли на одсуство, миловали децу своју, жели жито и очекивали бербу кукуруза... Непријатеља се више нису плашили и са презривим осмехом говорили су о минулим догађајима... А они који су чували границу, престали су и да пуцају на царске војнике.

Али од неког времена кружили су чудни гласови. На обалама Дунава и Саве видела су се на непријатељској страни нека кретања, нове униформе... Обустављена су одсуства. Причало се да се и Бугари спремају. Противу кога?... Зар нису већ једном платили скупо издајство своје?... Или они мисле да се помоћу туђе силе свете измученом народу српском?

На северу се гомилале армије немачке и аустриске, на истоку и југу бугарске.

Да ли ће се обистинити пророчанство?

Било је то септембра, хиљаду девет сто петнаесте.

Хитно смо кренули. Промицали смо сеоским путем, поред високих, зрих кукуруза, праћени песмом препелица. Вечерњи поветарац, испуњен мирисом увелог лишћа, пиркао је. Ишли смо ка железничкој прузи. Али нико није знао на коју ћемо страну, да ли ка северу, према Немцима, или на југ, према Бугарима... Старији официри који су једном већ били у рату против Бугара причају сцене из крвавих борби. Потпуковник Петар, командант дивизиона, вели:

— Гину, брате, као стока.. Сада, у борби са Аустријанцима, редак је био случај да се њихова пешадија приближи батерији. Али у борби са Бугарима, то је готово свакодневна појава. Нападају тврдоглаво, иако је очигледно да ће сви изгинути...

Ми, млађи, из потаје прижељкујемо да нас упуте на северни фронт. Ма били тамо и Немци...

Када стигосмо на станицу, локомотиве су биле окренуте југу. Отпочело је одмах журно укрцавање. За време утоваривања јурили су возови пуни војника, једни на северну, а други на јужну страну.

— Ово неко као да ранжира кадрил, — вели поручник Лука.

— Биће теби кадрил, ако се на путу почукамо — добацује у шали потпоручник Војин.

— Вала, какав си баксуз, може и то да нам се деси.

— Ја баксуз!... А сећаш ли се код Шапца, када нам ти дође у батерију!... Дотле беше мирно. Али тога момента хтедосмо сви да изгинемо.

— Пази, молим те, пази, — намигује потпуковник Петар — како се цивљани свађају. — Окрете се потпоручник Војину: — А то је било онда, када сам га ја упутно.

— Јест, јест, баш тада, — упада поручник Лука — кад су њих тројица стојали на осматрачници и гађали

једнога коња, а нису видели колону да им се приближава...

— Е, шта ћеш, — вели јетко потпоручник Војин — дао ти Бог да си у позадини, па боље видиш.

— Тако, тако ти њему! — додацује капетан Веља, командир Војинов. — Онда се окрете Луки: — А, дед му сада одговори.

— А што позадина, били смо на истој линији...

— Главно је, ниси био на нишану.

— Ја предлажем да се њих двојица порву, и ко буде јачи, тај је у праву, — предлаже капетан Војко.

— А, не знате ви како је он чврст, иако је онако мали — брани капетан Веља свога водника. — А Лука је висок, али сав млитав...

— И дукат је мали, али вреди — смеје се Војин.

— Јест, бато, али да те лупим петодинарком, ти би се претурио. А-ха!... Кипислцауф! — додацује Лука, употребљавајући ову узречицу као сигурну потврду.

Смеје се и потпуковник Петар и говори полако да га они не чују:

— Е, уживам када се њих двојица препиру. Другови су из детињства, и вечито један другом опонирају. А не могу један без другог.

Тако смо разговарали из дуга времена седећи на камењу поред железничке пруге, док су војници утоваривали топове. И ова композиција крете. А онима који остадоше наређено је да се крену путем до станице у Лапову, где ће и за њих доћи нова композиција. У овој групи затекох се и ја.

Стигосмо у Лапово по ноћи и подигосмо бивак одмах иза станице, очекујући свакога часа покрет.

Али за нас није стизало никакво наређење. Цео следећи дан седели смо на станици и посматрали возове. Под Београдом су отпочеле борбе и избезумљени народ је бежао. Стиже и једна композиција са избеглицама. Мајке су вукле децу, носећи собом у ~~ПАСКАНИ~~ ~~НАЈДО~~

РАДОЈ ДОМАЊОВИЋ
БЕСКОВАЦ

ребније ствари. Девојке бледих образа, увелих лица и застрашена изгледа, одевене свакако на брзу руку, силазиле су збуњене. Плач деце разлегао се на свим станицама. Сав тај нејаки народ стојао је неодлучан на перону, не знајући на коју страну да крене. Имало је жена које су кршиле руке од бола за изгубљеном кућом.

— Хајде, хајде, склањајте се! — наређује командант станице.

— Па куда ћемо? — вели очајна мајка.

— Госпођо, ја о томе не могу да водим рачуна. Излазите одмах! — каже им грубо командант станице.

— Полако, господине капетане, немојте ни ви тако! — прилази команданту потпуковник Петар.

— Господине потпуковниче, овуда пролази дневно по седамдесет возова, а ја одговарам за ред.

— Све ја знам, али ви видите да је народ измучен, па немојте да подстичете ватру! — Онда се обрати жени благим гласом: — Молим вас, госпођо, боље ће вам бити ако изиђете изван станице. Хеј, војник... Помози госпођи... Е, тако!

— Научите ме, људи, шта ћу са овим црвима — завапи мајка, показујући на децу, која су је држала за сукњу.

А станични сигнал је упорно звонио, наговештавајући нову композицију. Наскоро улете локомотива вукући бескрајан низ затворених вагона из којих су вириле коњске главе. Или су на отвореним вратима теретних вагона стојали војници и радознало посматрали гомилу.

Јуриле су композиције као помахнитале... Имао се утисак, као да је цела земља узаврела и успамтела и сваки појединачно се осећа ништавним према општем замаху...

Једна жена тихо јечи и лако се нија. Када наиђе нски воз, она као избежумљена трчи покрај вагона и виче:

— Миле, сине Миле!... — и сва сломљена, и онако разбарушена, враћа се поводећи се и седа на клупу испред станице.

Кажу, данима она чека, не би ли јој случај повратио изгубљено дете.

У станици се опет заустави један воз долазећи са југа и народ покуља из вагона. Командант објашњава и моли да се склоне, а он ће објавити полазак. Ови долазе из пограничних вароши према Бугарској и мешају се са избеглицама из Београда. Причају да су Бугари мобилисали и верују да су борбе већ отпочеле. А они знају крволочност Бугара...

Онда наиђе воз са рањеницима из Београда. Из вагона вире уморне или увезане главе војника. Говоре рањеници да сада на Београд нападају Немци и покушавају прелаз великим снагама. Са запрепашћењем причају о страшном дејству немачке артиљерије.

— Овде се не бију више срца јуначка, већ фабрике челичне индустрије - објашњава један резервни официр.

Остали ћуте, као да још не могу да дођу к себи од силног изненађења.

И раније смо слушали приче рањеника, који су, под утисцима тешких тренутака, преувеличавали догађаје. Али сада и сами увиђамо да се догађа нешто тешко, што превазилази наше слабе моћи и са притајеним страхом помишљамо на први судар.

А лепо је седети далеко од фронта. Са нескривеном завишћу говоримо о овоме команданту станице. Али људи у позадини су себични. Све се они старају да нам што брже припреме одлазак, како би им ми својим животима омогућили спокојнији опстанак. Као да смо ми на терету човечанству.

— Господо, упутио сам питање Врховној команди, шта ћу са вама — вели нам командант станице.

Када останемо сами, чудимо се и ми зашто нема никаквог наређења за покрет. Већ три дана седимо у месту, а крваве борбе се воде пред Београдом.

— Ја мислим да је то због тебе. Чува те Врховна команда за семе, — дира Војин поручник Луку.

— Јакако, бато. Неће ваљда да води рачуна још о теби кога сваки патак може да кљуне у „рикверц“ — вели победоносно Лука.

Четвртога дана зачусмо неку галаму на станици и војници потрчаше. Веле да је баш сада прошла једна композиција у којој су били војници нашега пука, и одоше ка Београду. Наиђе и друга, и ми познадосмо војнике. Машу нам рукама, вичу из вагона, а поручник Бранко нагнуо се кроз прозор и довикује нам, смејући се:

— Забушанти!

Из неких разлога нашу дивизију пребацују сада на северни фронт. Око подне стиже наређење да и ми будемо спремни за полазак.

Правац кретања је саопштен најстаријем официру и тачно у пет часова кретосмо и ми.

Била је већ поноћ када се наш воз заустави на једној малој, неосветљеној станици. Рекоше нам, да смо на крајњој граници до које воз сме да наиђе. Идућа станица је већ изложена артиљериској ватри.

При скиљавој светлости фењера отпоче извлачење возова и стоке. Радило се у тишини. Чуло се само звецкање ланаца, лупа кола и сандука. Наиђе и ађутант, који је требало да нас одведе у састав пука.

Прича ађутант, тек што су стигли на бугарску границу, вратили су их одмах и сада се налазе у селу Скобаљу, према Немцима. Сутра батерије треба да излазе на положај. Посматрали су, каже, гађање немачке артиљерије. Дејство је поражавајуће. Смедерево су Немци већ заузели и борбе се воде сада на нашој страни.

Слушамо и ћутимо... Имамо утисак као да смо ра-
запети, а нешто моћно и тешко навалило се на наша
слаба плећа...

Стоји наша јединица на друму, па нам изгледа као
малени трунак према бескрајној тмини, кроз коју не-
чујно гамижу утвари са свију страна, хиљаде их је...
милиони, да нас сатру, униште.

— Шта мислиш ти, „Кипислацауф“, на ово? — за-
пита неко из мрака поручник Луку.

— Ја мислим, — вели Лука озбиљно — да замоли-
мо попа Момчила за једно молепствије, да Бог пода-
ри свакоме од нас по три живота.

Онда појахасмо коње и кретосмо лагано кроз мрач-
ну ноћ, непознатим путем, у тешку неизвесност...

Не, Бога ради!

Провели смо осам месеци у затишју, у потпуноме миру. Сада крећемо у нови рат. Наше је расположење сасвим другојаче од онога године девет сто четрнаесте. Онда се песма орила, а талас одушевљења витлао над земљом Србијом. Људи нису имали ни магловиту представу кривога разбојишта. Нагла промена, заједнички живот другова истих година, истоветних душевних узмаха, чинили су људе раздраганим, и бујао је колективан занос, који је гушио сваки узмак и слабији дрхтај срца.

Сада, војници су уздржљиви и хладни. Мучаљиво и тешко искуство прошлих дана научило их да трезвено мисле. Када би се питали, рекли би примирене савести: доста је било... Али треба наново бранити земљу и они полазе у сусрет смрти промишљено. Без песме и ратних поклича.

Рано изјутра узјахали су команданти и командири батерија. Са суседнога брега посматрали су положаје и страховито дејство немачке артиљерије. Испред нас протезала се змијаста, заравњена коса, чији се десни бок, негде у даљини, спуштао постепено и губио између топола, у равницама Мораве. На благој падини према нама, између златно жутих кукурузишта блистали су зелени виногради. Пиркао је јесењи поветарац. Сунце зрацима својим као да је миловало крцато виногорје. Близу врха назирали смо у једноме винограду неку нашу скривену батерију.

— Од оне батерије па десно разместиће се батерије нашега пука. говорио је командант командирима батерија.

На коси, у близини оне батерије, куљну земља измешана са димом и црни стуб изви се као да из земље куља. Још један, други, трећи... Гр-р-у... Гр-р-р-у, одјекују експлозије тешких непријатељских граната... Тишина. Занемели посматрамо и слушамо самртну хуку... Ветар пирну и неколико увелих листова падоше међу нас.

Командант се обрати мени:

— Узмите једнога ордонанса, обазриво приђите оној батерији и питајте из којег је пука.

Кретох са поднаредником Грујом. Сиђосмо у јаругу. Онда пођосмо уз косу ка оној батерији. Пред нама је дрхтала земља од експлозија разорних зрна. Са стрепњом ишли смо лагано, ослушкујући шум граната кроз ваздух.

— Бого мили, ала грокће, — проговори поднаредник Груја.

Са једнога узвишенога таласа земље угледасмо топове оне батерије. Људи се беху склонили у заклон. Позади батерије сукнуше из земље четири црна стуба дима, разбацујући огромно комаће земље. Од страховите експлозије осећамо како нас запахну ваздушни талас. Дах нам застаје. Стојимо неодлучни, не усуђујући се да кренемо даље, јер нам се чини да ће нас онај замах и прасак зрна од четресет и два сантиметра збацити као перце са коња. Али заповест се мора извршити.

У размаку експлозија кретосмо, зверајући на све стране не би ли чули лет гранате... Видимо како војници оне батерије истрчаше код топова и почеше пуцати... Сада је немогућно прићи... Још се они нису ни склонили, а батерија утону у дим и прашину. Ми не-

свесно окретосмо коње, пред овом навалом челика. Једна граната удари негде лево од нас, и, као муњом ошинути, скретосмо нагло на десно, пројурисмо кроз неку врзину, и једва се заустависмо у једном кукурузишту. Ушли смо већ у опасну зону. Сагибамо се од страшног праска и вијамо бесциљно, као звери кад их прогоне. Коњи дрхте, а и ми смо уплахирени.

Вели Груја:

— Када бих знао да мене гађа, умео бих да се чувам. Кад овако обасипа, човек да изгуби главу.

Договарамо се да сачекамо кад паљба мало престане, а тада, да се залетимо и у пролазу запитамо... Пред нама је један виноград. Гледамо како читави чокоти одлећу у ваздух. Стабљике трепере кроз онај дим као мртвачке кости. Стрепимо при помисли, ако онај случајно само мало повећа даљину. Присетих се тада да нас официри посматрају са брега позади, осетих се посрамљен, па већ избеzumљен викнух:

— Хајдмо! — и ударих коња.

Нешто страховито груну лево. Нисам свестан себе, а коњ јури трком. Нешто прескочи... Чини ми се никад краја овој јурњави, а батерија као да одмиче испред нас. Ваздух пишти као фијук оне гранате, сагибам се, сада ће... сад... Нерви су као струне и, преданом, наједном, испаде батерија. Војници нешто вичу и машу рукама, сигурно да се склонимо. Зачух како Груја викну:

— Која је батерија?

— Дринска... Бежите!

Један официр виче љутито из заклона, али ми пролетесмо као ветар, скретосмо низбрдо... Згрчисмо се од ужаса. Пред нама сукну пламен, један, два, ...четири, а у ушима нешто писну од страховитога треска, као да се брдо проломи. Несвесно затегох дизгине, док Груја протрча и викну да бежимо лево. Опустих дизгине, коњ

опружи врат. У трку налетесмо на живу ограду, коњ поклецну, ја се одвојих од седла и, као бачен, треснух са оне стране ограде о земљу.

Ваљда је само искра свести трептала. Покушавам да се дигнем, али ме нешто неодољиво вуче змељи и, ослоњен на руку, кретао сам главом, док ми је у ушима нешто пиштало, а пред очима трепериле разнобојне искрице. Пипнух се по глави и грудима... Жив сам... Сетих се одмах, да на овоме месту могу погинути. С напором се подигох и тада угледах коња, који је стојао позади и сав дрхтао. Дохватих га за дизгине и поћох трчећи низбрдо.

Груја ми је јурио у сусрет.

— Шта је са вама? — Он скочи са коња, и поче да брише прашину са мога одела. Рече ми да једне еполете немам. Хтеде да се врати, али га задржах, и поћосмо пешке низ косу.

Зачусмо неке чудне гласове, као вику, те застадо-смо... Угледасмо једнога старијега човека, разбарушене косе, раздрљена одела, који нам журно приђе, и поче говорити неке неразумљиве речи. Био је у сељчком оделу. Говорио је нешто о своме имању, о Богу душманину, призивао свеце, па се наједном дохвати за одело и поче цепати... Онда изненада скочи на Грују и дохвати га рукама за гушу. Ја прихватих дизгине његовога коња. Груја размахну снажним рукама, тресну га о земљу, у магновењу скиде пушку, и упери је у груди безумнога човека. А онај испусти страشان крик, и, дижући руке, повика:

— Не, Бога ради!

Груја спусти пушку, али га је нетремице посматрао... Онај се придиже, гледајући у цев пушке, и лагано одмаче, па викну:

— Народе... народе, дођи и носи, узми... Свети Илија...

Био је свакако неки од оних мирних лудака, који служе на увесељавање села, а сада је, под утиском ове паљбе, сасвим помахнитао.

Узјахујући коња, Груја каже:

— Славу му, остадох читав горе, а овде замало да настрадам од овога лудака.

Командант је отишао са онога места, где смо га оставили. Једва га пронађосмо. Приђох му и саопштих за ону батерију. Али он, и не гледајући ме, као да га се не тиче то што му саопштавам, проговори:

— Аха, добро! — и продужи разговор.

Ровови су остали празни

У току ноћи, батерије су изишле на положај и већ сутрадан отпочеле дејство.

Али још истога дана појавила се једна нова, дотле непредвиђена неман. Били су то аероплани. Обично око десет часова почну летети, и као што орлушина шестари тражећи своју жртву, тако су и они прелегали преко положаја, и почињали да се вију над неком батеријом. Тада би започела дејство и непријатељска артиљерија. И нико није могао помоћи нашој батерији, јер је непријатељска артиљерија гађала са такве даљине да ни пуцањ топа не чујемо. Пурња земља, разлама се ваздух, лете комади земље измешани са деловима људског тела. Али ипак, нико од војника не узмиче од топова.

Посматрамо једнога дана агонију суседне батерије. Тек ће потпуковник Петар рећи:

— Ово су само генералне пробе. А тек како ли ће бити, кад наступи „премијера“. — Он значајно климну главом и пућну једним крајем усана.

Лука упаде:

— Велики малер нам је направио Танаско Рајић...

— Вала, заиста, због неке традиције сви ћемо изгинути. Зашто се не нареди, да се људи склоне од топова негде позади, кад и тако не могу сада да дејствују! — одобрава Војин.

— Хвала Богу, да се и вас двојица у нечему сложите! — додацује капетан Веља.

— Ех, зорт их је сложио. Знају они да ће сутра мечка и пред њиховом кућом да заигра! — дира их поручник Бранко.

— Баш ми је мило, што ти једва чекаш сутрашњи дан, да исприш твој јуначки „рикверц“. Кипислцауф — одврати му поручник Лука.

Кад изврши детаљно осматрање, аероплан одлети. Онда долети нови, који кружи над неком другом батеријом... Или аероплан почне да шестари над пешачким рововима, где гранате огромних тежина разарају или разносе по ваздуху импровизиране заклоне, као да су од песка направљени.

Био је то мучан призор, кад пешаци проносе делове тела својих другова, па ређају уз неку стрњику, да би их распознали. У почетку су радили марљиво, саветујући се да ли нека глава припада овом или оном трупу. Али људи су се најзад заморили и отупели, те су доцније све обезглављене лешеве, заједно са деловима тела, бацали у општу рупу, над којом је ударан крст, где би писало: војници те и те чете, погинули за отаџбину.

Једног дана, била је киша, она ситна, јесења, и вода се млитаво истезала из облака као растегљиво уље. Сипала је по гранама, одакле су падале крупне капи и тело се јежило од влаге и хладноће. Потоци су жуборили, земља је била расквашена да су ноге западале до чланака у пусту пиштољину. Под тежином оловних облака и огромних граната, душа се скупила и занемела, као да смо над неком огромном провалијом на крају света.

Задесио сам се у штабу пука, где су се са ађутантом водили разговори о утрошку муниције. Опет су се они из позадине правили важни, и хитно тражили обавештење за неких двадесет граната, колико се јавила разлика између утрошка и пријема.

— Ја!... као да су те гранате кобасице, те их командири појели — љути се ађутант пука. — Или ће историја правити питање, да ли је на коси „Врбовац“ утрошено двадесет граната више или мање.

Код команданта пука био је дошао командант дивизије. У току нашег разговора, уђе журно командант дивизије.

— Господо, — обрати нам се узрујаним гласом — извештавају, да је овога момента један батаљон напустио положај и ровови су остали празни. Најхитније пожурите да вратите делове батаљона и да ми доставите имена официра који су напустили положаје.

Без иједне речи, појახасмо коње, и појурисмо на разне стране.

Силазио сам према некој ували и баш у потоку угледах једну групу војника. Не више од једнога вода. Међу њима је био и један потпоручник, готово дечак. Били су жалосна изгледа. Лица им зарасла у браду, бледа, образи упали, а очи зверале застрашено. Одело им уваљано у блато. Чак и лице и руке. Били су мокри до коже.

Зауставих нагло коња. Онда званичним гласом, у име команданта дивизије, наредих да се одмах врате. Али они су ме гледали тупо, као да не разумеју шта им говорим. Поновио сам наредбу и још нагласио да је положај без људи и да непријатељ свакога часа може прећи.

— Знам, господине, — обрати ми се потпоручник, јер испод хавелока није видео моје знаке. — Али батаљон не постоји више.. Ако са ово мало људи могу да штитим фронт целог батаљона, онда идем — говорио је искрено.

Осетио сам тога момента дивљење према овом дечку. Војници су нас нетремице гледали, готови да слеђу заповестима овога младића. А киша је лила, па

им се цеди низ лице и одело, које је већ давно било засићено водом.

Саветовао сам им благим и пријатељским гласом да се врате, док не стигне попуна. Колико да скину одговорност за себе. Али сам и сам увиђао, колико се много тражи од ових јадних људи, јер ће сви изгинути, пре но што их и узму на одговорност.

— Хајдемо назад, — обрати се потпоручник својим људима.

Војници без поговора пођоше.

Тада зауставих потпоручника и запитах га за име.

Он ме упитно погледа и трепну очима. Сасвим полако изговори своје име. Ја извукох нотес да запишем. Он се одједном прену.

— Молим, зашто ће вам?... Господине, ја ћу пре погинути, него што ћу дозволити да се о мени говори као о бегунцу. — Његове очи се напунише сузама. — Ја... ја... Четири дана бомбардују наше ровове и то су сада гробнице пуне лешева... Дали смо више, но што људска снага може издржати. И нико се не сећа да нас одмени... Траже још?... Добро!... Забележите: ја се зовем Станислав Петровић. — Рече одлучно и окрете се војницима: — Напред!

Осећао сам се мален према овоме великоме дечку. Било ме је стид. У мени је нешто навирало... Ободох коња и стигох га. Сјахах, онда извадих нотес, и пред њим исцепих лист. Затим, пружајући му руку:

— Друзе, ми се данас нисмо срели...

— Надам се, и даће Бог да се видимо под другим околностима...

— Здраво!

— Здраво!

Погурени и мокри, заврнутих шајкача, одмицали су пешаци, извлачећи с муком ноге из житкога блата. Одоше у оне гробнице пуне лешева, да и они оставе тамо своје измучено тело. И он с њима, Станислав Пет-

ровић, млад потпоручник од двадесет година... Окретох се уназад, радостан што нисам у њиховој кожи. Али када би био неко, наредио бих да се овековечи фигура малог, погуреног пешака, у изгужваном шињелу и заврнутој шајкачи, са подераним опанцима и испалим прстима.

Браћајући се сретох ађутанта. Предложих му да не одајемо имена, ма били кажњени, јер је и та казна ништавна према ономе што они подносе.

Уђосмо у собу где је био командант.

— Господине пуковниче, — поче први ађутант — извршио сам заповест. Срео сам само остатак једне чете са ђаком поднаредником и, на мој позив, вратили су се одмах на своје место.

— Дајте ми његово име!

Ађутант се узврда. Поче да пипа по цеповима, као да нешто тражи. Онда направи збуњено лице и рече:

— Господине пуковниче, изгубио сам цедуљу.

— Лепо, богами! — климну командант главом и погледа строго ађутанта. Затим се очима обрати мени.

— Господине пуковниче, срео сам само један вод са потпоручником. Остатак чете је изгинуо. И они су се вратили на положај.

— Његово име?

Осетио сам лаку дрхтавицу пред леденим гласом команданта дивизије. Брзо се прибрах и одговорих:

— Заборавио сам да запитам за име.

Чини ми се да ни трепнуо нисам, кад сам изговорио ову лаж.

Командант учини један нервозан покрет, па нам се обрати љутитим гласом:

— Тако се, дакле, извршује заповест!... Један изгубио, а други заборавио? — На лицу команданта јави се гримаса као да нас омаловажава. — Слушајте!... У другим приликама ја бих можда ценио вашу оданост пре-

ма својим друговима, чија имена нећете сада да одате. Али не заборавите: ми не ратујемо ни за мој, ни за рачун вас двојице, већ сада бранимо државу. А пред именом отаџбина, сасвим су безначајне личности: Јанка, Марка, Петра, Павла... — застаде, гледајући нас строго. Чини ми се, хтео је још нешто рећи, али га је загушила љутина и само кроз зубе проговори: — Идите!

Ново Косово Поље

Престала је најзад киша, али су гранате најтежих калибара све жешће риле по рововима и около топова. Наша је артиљерија тукла без престанка њихову пешадију и држала је још увек на извесном одстојању.

Једнога дана јави нам се један пешак:

— Помлати нас њихова артиљерија и остаде нам жалба, што не можемо да се наплатимо њиховој пешадији.

Тачно, у одређено време, отварала је паљбу немачка артиљерија. Обично у осам часова, па до подне. Она да од два часа до пет. Нико није био поштеђен њених граната. Са језом смо помишљали на онај дан, када ће наступити „премијера“ — као што рече потпуковник Петар.

И једнога дана, септембра месеца, као да се земља проломи. Ама на један мах. На простору од једнога километра падао је челик праисконским бесом, уз грмљавину, ријући сваку стопу земље. Слаби заклони летели су у ваздух. Делови људског тела разбацивани су на све стране. Од заглушне хуке, рике и ломљаве није се чуо ни јаук рањеника. Живи су занемели од ужаса, и, прибијени уз земљу, премирали од страха. Свакога часа захваљивали су Богу на милости што им је подарио још који секунд живота. Над разбојиштем се разастрла магла од дима и прашине, кроз коју се видео повремени блесак наших топова.

Иако потамнео као земља, потпуковник Петар се шалио да би охрабрио нас млађе.

Са лудачким бесом заковитла шрапнел изнад наших глава и стотинама куглица запршта око нас. Сви смо се прилепили за земљу. Једино је стојао потпуковник Петар и гризао доњу усну.

— Ах, страшно! — проговори Лука, па се обрати потпуковнику Петру: — Ја мислим, није препоручљиво да се правите Краљевић Марко.

— Свакоме је одређен суђени час, Лукијане.

— Ја се старам да не дође тако брзо...

Једна тешка разорна граната рину у близини и уз громовити тресак избаци земљу, чији комади падоше и међу нас.

— Како, како? — запита некога телефониста. — Погинули?... Колико рањених? — окрете се потпуковнику: — Јављају из шесте, да је изгинула послуга трећег топа, а потпоручник Војин рањен тешко у главу.

— Ух, богаму! — проговори неко.

— Нареди, да се потпоручник Војин донесе одмах овде!

Од треска једне гранате прибисмо се несвесно један уз другог.

— Луко, скрени пажњу командиру четврте батерије, да се на левој ивици шуме види кретање пешадије.

— Ало, ало... ало... ало, четврта! — окрете се нама: — Изгледа прекинута жица. Телефониста Бонга, наћи брже прекид.

Пред отвором од заклона неко се кретао. Угледамо, како војници носе потпоручника Војина. Био је гологлав, а лице му се није видало од крви. Са чела је, у широким млазевима, текла крв и натапала његов шињел и војнике, који су га носили... Спустише га на земљу. Неспретним рукама перемо његово лице и ружичаста вода јури преко одела... Појави се свежа рана као узорана бразда на левој слепоочници.

— Добро је, није ушло дубоко.

А у непосредној близини нашој се крши и ломи, и ми, дрхтавим рукама, везујемо груби завој око главе рањеника.

— У војсци су нас научили којекаквим тричаријама, а нико нам не показа како се прави завој — љути се Лука.

Гр-р-р-у... гр-р-ру — пролама се ваздух и једно тешко храстово стабло се пови, готово да нас поклопи.

— Ало, ало, четврта, јавите командиру да се на ивици шуме опажа кретање непријатељске пешадије.

Ту-у-у-, ту-у, свира телефон и тelfониста јавља да је рањен командант првога дивизиона.

Један од оних спроводника прича да је шрапнел ударио изнад самог топа и побио сву послугу. Пуким случајем је само потпоручник Војин рањен.

— Носите га брзо! — нареди потпуковник Петар.

Гр-р-р-у! — тресе се земља. Сада још жешће, још страшније. Лица наша су потамнела, а поглед неодређено блуди, као после неке тешке болести. Али нико не узмиче, док се непријатељ не појави да нас побије. Ваљда смо зато овде и постављени. А тешко је, несхватљиво мучно. Главу заноси неизмерни терет, а у ушима непрекидно бруји од силнога треска и потреса ваздуха.

— Воде капетана Власкоја, сигурно рањен...

— Да ниси рањен? — запита га потпуковник Петар. Он само уздахну и климну главом.

— Раскопчајте му блузу!

Пипамо га, загледамо, али нигде крви.

— Ево на чакширама крв, свлачите га, — повика Лука.

Положисмо га на земљу, али на њему не нађосмо ране.. Лежао је он као мртав, готово без свести.

— Оставите га мало на миру, то је јака контузија. А где је ударило? — запита командант војника.

- Баш уз нас...
- Откуд на њему крв?
- Један је погинуо, а има и рањених...
- А да ниси ти, бре, рањен?
- Нисам...
- Откуд ти крв на руци?

Војник покуша да дигне руку, тада пребледе, и забезекнуто погледа.

А када му скидосмо блузу, угледасмо рану на мишици.

Од муке се насмејасмо.

— То ти је оно: „Болан здравог носи!“ — покушава да се нашали поручник Лука.

— Е, није баш тако. Контузија је тежа од многих рана — каже потпуковник Петар и показа на капетана Власкоја, који је непомичан и без свести лежао на земљи.

Војници журно однесе и капетана Власкоја.

Видимо непријатељску пешадију како наступа у скоковима. Неке наше батерије, иако већ на издисају, гађају. Од грувања топова и страшних експлозија не чују се више пуцњи пушака. Са батеријама је изгубљена свака веза и сада, без икакве улоге, стојимо у овој рупи сличној гробници. Осећамо се као осуђеници на белом хлебу...

— Јављају, да је поручник Јанко тешко рањен, — извештава телефониста.

Гр-р-рууу!

Ни броја се не зна овим експлозијама. Дрхтавица обузима тело. Лукине уснице су помодреле. Гру-у! Експлозије се сустижу, и пред нама, у висини пешачких ровова, земља као да гори. Из пешачких заклона нико се не појављује.

Гр-у! Гр-у! Гр-р-р-ру! Ковитлају, праште, рију грате око нас. Ах, најтеже је кад заурла она тешка. Гр-р-ру! Очни се капци грчевито затварају. Гр-у! А од пренапрегнутог ишчекивања у ушима нешто бубњи. Ето

је... Кожа као да се набира, тело се грчи, мисао замире.
Гр-р-ру!...

Хуј! Као да спаде нека копрена. Тело као да се извлачи из неке чауре. Опет... Јури безумно. Ах, сми-
луј се. Заошину. Гр-р-р-ру! Тресну, урликну. Тама... по-
нор... Гру-у! Гр-у-ру! Ала у ушима пишти. Или је то
јаук. Гр-р-ру! Неко стење. Али шта ми то ноге притис-
кује? Гру! Гр-ру! Гр-р-ру!

Мајко моја! Као да се брдо свалило. Рањен?!... На-
прежем свест. Отварам нагло очи. Гр-р-ру! Видим неке
ужаснуте прилике. Гр-у! Гр-у! А телефониста се стра-
шно искревељио, вилице му црвене и разјапљене. Гр-ру!
Али зашто су му очи исколачене, укочене?

Тешком се муком придогох. Тело дрхти, те се на-
слоних на земљани зид. Гр-рру!... Много дима. Нешто
ме гуши. Пуна су ми уста земље и неке сукрвице. Сад
ће... Гр-р-ру!...

Напрежем мисао. Знам, знам, све још знам... Али
откуда ми ова земља у устима. Гру! Гр-ру! Онај опет
стење, јечи... Та људи су зверови. Доста! Гру-у-у! Го-
споде!... А Луки тече крв из носа. Неко говори да је
разорна ударила у ивицу заклона и убила телефонисту,
а поднареднику разнела ногу.

— Изнесите га! — наређује потпоручник Петар.

— Брже завој!

— Јаој, браћо...

Гр-р-ру! Гр-р-рру!

Гледам као у бунилу, како провукоше неку крва-
ву масу. Жмарац ми обузе леву страну тела, па се зау-
стави на левој стопали. Гр-рру! Претрнух: да нисам
рањен. Хтео бих да се ослоним на ногу, али ме сна-
жан замах ваздуха прикова за земљу. Гр-ру! Гр-р-р-ру!
Гр-р-р-ру!

Прсти су ми заривени у земљу, као да бих хтео да
се слепим са њом. Ах, Боже. Ала сад осу! Нешто се
цепа, пара. Гр-ру!

Заробљени

Иако непријатеља нисмо честито видели, осетили смо јасно да се за нама ваља нешто велико и гломазно. Тешка индустрија рила је земљу вулканском снагом, и пред несхватљивом навалом челика прскали су наши разређени редови као сапунски мехур. Повремено би блеснуо у грудима расни инат. Неки веле — јунаштво. Напрегнутих нерава и стиснутих вилица, у вихору граната, гинули су пешаци, очекујући непријатељску пешадију. „Да се бар њој осветимо“ — говорили су наши пешаци.

Али, сузбијени на једној, Немци би продирали на другој страни и морало се хитно одступати.

Било је то негде иза Паланке. Спуштала се мрачна јесења ноћ пуна влаге. Извукли смо се били из наших рупчага и усправљени удисали снажно. Целога дана грчило се наше тело под страшним замахом граната из тешких непријатељских хаубица. Случај нас је и данас спасао. А сутра?... Потпуковник Петар рече да изместимо осматрачницу мало у десно.

Телефон засвира.

— Како!?!... Сад одмах... сместа!... Разумем... разумем! — говорио је командант. — Па се окрете нама. — Хитно одступамо. Са суседног сектора пешадија одступила. — Он се наједном замисли. — Ух... тамо је једна наша батерија! Да ли су је известили пешаци? Јаши сместа и извести командира да одступи, — обрати се командант мени.

Кренуо сам одмах насумце, по правцу руке где ми показа командант. Ноћ је све више увијала видокруг. Пут је кривудао, а нигде светле тачке према којој би се могао управљати. Ордонанса нисам повео. Да се повратим, изгубио бих у времену. А овако сâм у ноћи, не познавајући ни пут, почео сам зазирати од свакога дрвета... Чинило ми се да су копите мога коња стократно одјекивале у ноћој тишини. Старао сам се да држим стално десну страну. Чим пут скрене на лево, постојао сам неспокојан и затезао дизгине. Изгледало ми да никад такву самоћу и пустош нисам осећао. А знао сам да свуда около гамижу војници. Можда и због њих, јер се људи у овим мрачним ноћима убијају без претходне обзнане.

На путу се нешто испречило... Као човек!... Застадох. Напрежем очи, а лака дрхтавица ме обузима. Хтео бих да бежим. Убиће ме. А она прилика нараста, слива се са мраком ноћи, и ја у безумном страху ударих коња. Нешто се сломата са стране пута, као човек. Вероватно уплашен од мене. Грана ме нека ошину преко лица, и заплашен од нове могућности да ударим главом о дрво, затегох дизгине мога коња. При помисли да онај може опалити пушку у моја леђа, несвесно полегдох и поново ободох коња.

Чудило ме само, како на целом овом путу не срећем ниједног војника. Сетих се, да сам већ зашао у опасни сектор, одакле су наши пешаци одступали. Па куда ћу онда. Почео сам се колебати. Ко може да ме контролише!... Зар су мало пута команданти састављали извештај онако како је њима годило... Залутао сам, ноћ је...

Застао сам... Тишина... Седео сам укочен на коњу, бојећи се, ако се покренем, да ће стотина људи полетети на мене. Свеједно који. Дрхтао сам и од свога рођенога даха.

Одједном претрнух. Као да чујем неке гласове десно. Прикупио сам дизгине. Коњ се померио. Зауставих га. Да бежим! — сину ми наново у памети. Али ако је тамо батерија? А ја дошао до ње, па је оставио. Још мало... Обазриво сиђох са стране пута и пођох једном ливадам. Бат коњских копита се не чује, сигурно гази по трави, те се мало осмелих. Опет сам застао. Јест... Има неког. Хајд још мало. Нешто звекну. Као да шкљоцну затварач топа. А-ха!...

— ...Утрошак муниције.

— Јесам!

Зачух разговор. Ху-ху! — одахнух. Нерви и мускули попустише и наједном прогледах. Преда мном је била батерија .

— Где је командир? - запитах једну тамну прилику.

— Код првог топа!

Прођох поред једнога топа, који ме подсети на неку згрчену животињу, спремну да свакога часа зарије своје зубе. Поред топа су стојале непомичне и тамне прилике војника.

Нашао сам командира. Изложих му ситуацију и рекох да одмах одступи.

— Брже, нека дођу запреге! — нареди командир нервозно. — Осетио сам ја неку тишину и сад сам баш пратио поднаредника да ухвати везу са пешадијом... Без ларме! — викну кроз стиснуте зубе и оде међу војнике.

Свој задатак извршио сам и премишљаам да ли да се вратим. Мучила ме само она самоћа, па ми изгледало да ћу бити сигурнији ако пођем са батеријом.

Неко задихано протрча поред мене питајући где је командир .

— Господине капетане... Наши су ровови празни. Ево их Немци у винограду.

— Пст!... Доста, знам!... Зови ми вође одељења...

Осетих жмар низ леђа. Покајам се зашто сам остао. Али на једном ми паде на памет, да ме Немци могу срести на путу и кам сам сâм. Ипак...

— Нико да није реч проговорио!... Разбићу му зубе! Јашите, па за деснокрилним топом...

Јахао сам напоредо са командиром. За нама су такарали топови и каре. Командир је псовао.

— Тако је то, кад те деташирају у другу дивизију, па се не зна ко је за мене надлежан.

Запитах га, како се то збило.

— Гужва је била данас, па се није знало ни ко напада, ни ко се брани. У два маха су Немци истеривали артиљеријом наше пешаке из ровова, и два пута су наши на јуриш освајали своје ровове. Цео дан су пролазили рањеници, па ме баш пита наредник Стојић: „Да ли остаде још ко од наших?“ И сигурно су Немци у сумрак ударили поново, да грешници нису ни стигли мене да извести.

Силазили смо ка селу. Широко отворених очију звебрао сам лево и десно, страхујући да не плане пушка из некога жбуна. Изгледа да је иста мисао и остале мучила. Батерија је журно ишла. А већ од села настајао је друм. Још само да пређемо овај шумарак...

Очи ми већ заморене, па, иако је ноћ, стално трепте неке искрице. Свака грана причињава ми се као пушчана цев. Полетео бих, али ме стид од људи. Страх ме, чини ми се, издиже изван седла и ја замишљено јурим, бежим...

Коњ се саплете. Командир призва ордонанса и шапатом му нареди да скрене пажњу војницима да нико не заостаје. Начин на који је то рекао још више појача моју стрепњу. Завидео сам ордонансу што застаде, јер смо ми, који идемо на челу, први на нишану. Увело лишће зашушта са стране пута. Хладан ме зној проби. Командир је ћутао. Али, ево већ и последњих дрве-

та. Неки терет ми спаде са душе. Опустих дизгине, и извадих цигарету. Командир чу кад затворих дуванску кутију, па ми се обрати:

— Хоћете да пушите?... Не палите још цигарету... Светлост је, види се.

А ја се таман примирио. Опет ме обузе лака дрхтавица. Али кад сам увидео стрепњу командира, ја се охрабрих. Мило ми што командир није приметио мој страх. Шта више, он можда верује да сам ја примирен. Уосталом, прошли смо ону шумицу, сад нема више чега да се плашимо. А ево га и село. Добих вољу да се разговарам са командиром.

— Господине капет...

Пред нас искочи нека прилика. Реч ми застаде у грлу. У месту окретох коња, готов да полетим као без главе у ноћ.

— Станите, станите! — чујем где непознати говори. Окретох се. — Где ћете, побогу, људи?... Ево их Немци на раскрсници села, — говорио је један наш сељак, старац.

— Где, где? — упита запрепашћено командир.

— Прођоше мало пре. Један ескадрон. Застали су на раскрсници. У порти црквеној ложе ватру.

Нешто ме смлати. Сад не можемо ни напред ни назад. Заробљени!... Страшно и болно сазнање. А оно, драго и мило, изражено у појму: породица, земља, другови, као да се откиде са моје душе, и остаде само скелет. Занемео, као у бунилу, слушао сам разговор.

— Шта ћемо сад?

— Има ли који други пут?

— Колико има пушака у батерији?

— Свега шест. Две покварене.

— Аух!... Господа му милог!

— Чекајте! — упаде командир. — Јеси ли ти сигуран, стари?

— Деце ми...

— Добро. Водници нека су код својих водова. Нико од војника да се није макао сместа. Ја ћу са ордонансом поћи да се уверим. Пођите и ви са мном! — обрати се мени.

Тек тада као да се отрезних.

— Стари, хајле напред!

Командир сјаха с коња а и ми остали... Мислим се, шта ћу му ја, када при себи немам ни револвера, ни ножа. Па бар да сам на коњу!... Командир се окрете, и рече шапатом:

— На прстима, један за другим, уз ограду.

Напред је ишао сељак, за њим командир, онда ја, а иза мене ордонанси, са пушком на готовс.

Нечије мамузе су звецкале, као прапорци. Командир застаде.

— Чије мамузе звецкају?

— Поднаредника Светомира — рече неко.

— Дај ми твоју пушку!... Марш, животињо једна! — издра се командир кроз стиснуте зубе.

Зажалио сам тренутно што и моје мамузе не праве ларму. Али, и они што остадоше нису у бољем положају, тешио сам се. Овако ћу преко прве ограде у ноћ.

Неки пас лану. Ордонанс нешто промрмља, као да опсова. Куће су биле затворене, нигде светле искре, као да је цео свет замро. Само ми, као утваре, провлачимо се покрај плотова.

Командир се саплете:

— Пазите! — шапну нам.

Пређох обазриво јендек. У мени као да је нешто прегорело, идем готово равнодушно. А потсвесно тиња и радозналост, да их видим најзад.

— Ама, ти нас нешто далеко водиш? Немој, стари, да се играш главом — шапуће командир.

— Ено онде! — застаде старац. — Тамо је црквена порта. Ено је и ватра.

Око ватре су промицале неке прилике. На вратима цркве блесну светлост. Улазе... Има их више.

— Полако, на прстима! — шапну командир.

Уздржана даха, прилазили смо лагано. Некаква грана ми наиђе на лице. Стиснух зубе, па је дохватих и рукама допратих до њеног правог положаја...

Ено су и коњи привезани за ограду.. А они из цркве нешто износе. Јест, Немци су, виде им се калпаци... Опет задрхтах и обузе ме луд страх да што пре уакнем одавде. Уверили смо се. Доста је.

— Да опалим — шапну један ордонанс командиру.

— Пст! — учини кратко командир. — Назад! — и пођосмо натраг.

Ишли смо ћутећи. Хтедох запитати командира шта мисли да предузме, али сам се плашио свог рођеног гласа. После једно сто метара, командир проговори:

— Јест, Немци су... А ти хоћеш да опалиш? Лепо би се провели.

Сада смо ишли мало слободније. Негде у селу закукурека петао. Сетих се Јанкуља... Али шта ћемо сад?... Сем неким другим путем да пођемо. Иста мисао мучила је и командира и он запита сељака, да ли има који други пут.

— Ево, вод'! — показује нам он руком у мрак.

Једва назресмо између стрњика путању. Само, да ли могу туда топови проћи? Уосталом, а ко ће то сада да истражује, кад свакога часа могу банути. Стигосмо до батерије.

Командир зовну воднике.

— Дакле, Немци су. Једини је излаз да ударимо једним бочним путем. — Онда се присети: — Је ли, стари, какав је то пут?

— Добар... за кола...

— Свеједно. Немамо времена. Јашите! Без ларме, говора, нико да не пали цигарету. Ти, стари, иди напред! Полази!

Кретосмо лагано као при погребу. Крцкали су топови. Моји нерви затегнути, као да би хтео својим прегнућем да стишам шум, који се разносио кроз ноћ. А још увек смо ишли баш њима у сусрет. Пут ми се много одужио и не могадох да издржим више:

— Немој да прођеш, стари.

— Е, моје дете! — одговори старац, као да је хтео рећи: Познајем ја сваку стазу и богазу.

Он скрете са стране пута. У мраку једва назресмо где се пут одваја. Командир застаде. Наиђе и први топ.

— Предњи, терај још мало.... Још, скрећи!

Затрупкараше копите и топ склизну с друма на сеоски пут.

— Терај право! — нареди командир. Онда се обрати мени. — Идите напред.

Иако се наћох на челу, лакну ми мало. Сад се бар удаљујемо.

Био је то сеоски крчаник, на коме су за време последњих киша нечији точкови оставили дубоке бразде. Увиђам то по несигурном ходу мога коња. Жива ограда је нарасла и осећам како ме гране шибају по колону. Старац као сенка одмиче преда мнош. Запитах га, куда води овај пут.

— За Стари Аџибеговац, ако успете да се извучете.

Негде десно свитну нешто. Не знам да ли је близу, или далеко... Ноћ је стисла, непрозирна и густа. Кроз тишину нечујно одмиче занемела батерија. Звезде по нека алка, застење кара, или топ, тек колико да прне преко наших глава нека застрашена птица. После оне данашње грмљавине топова, свуда влада нема пустош. Људи прикупљају снагу, да би се сутра поново убијали.

— Пазите, овде је мост! — скрену ми пажњу старац.

Зауставим батерију, да видим може ли се проћи. Чујем где возари вичу позади „Стој!“ — да не би налетели једни на друге.

Сјахао сам. Али која вајда, кад не смемо светлост да палимо. Наиђе и командир и пита чисто љутито зашто сам застао.

— Сад немамо куд! — вели командир. — А да упалимо светлост, видеће нас, јер нисмо одмакли ни један километар. Уосталом, шта можемо сад!... Први, терај!

Када наиђоше на мост, коњи уситнише ногама. Обле талпе на мосту заклопараше. Нешто језиво крцну, поче да пуцкета, мост као да застења, проломи се тресак и топ са запрегом сурва се у реку. Чу се доле ломатање. Неко застења.

Ноћ је скривала изразе ужаса на лицу.

— Послужиоци напред! — викну водник Коста „Турчин“.

Срећом, корито није било дубље од два метра. Послужиоци поскакаше у речицу.

— Испрежи!

— Откачи задњак!

— На рукама гурај!

— Враћај назад! — чуле су се шапатам разне команде. Вода је шљапорила.

— Дај конопац!

— Може ли да се прокопају рупе, па да прегазимо? — пита командир.

— Сметају стубови. А и глиб је до колена — одговара поручник Коста. — Где си запео, животињо једна, с коњима на мене. Стани! — узбуђује се Коста.

Требало је повратити топ назад. Командир нареди да се ископа рампа и послужиоци рукама да изнесу топ.

— Пожурите! — виче неко одоздо. — Коњи све више тону у глиб.

✓ Војници су рили земљу и наскоро беше готов стрм нагиб. Командир скида свецe с неба. Војници, иако ћуте, понављају у себи псовке командира и још проклињу час када су се родили.

— Пази сад! — командује поручник Коста — Један... два... три!

Чује се неко стењање и крчкање, као да се кидају мишићи и кости пуцају.

— Још мало! — допире нечији пригушен глас.

— Затежи конопце!

— Вуци!

Ови са обале повукоше.

— Не пуштај!... Још мало.... Напред!... Стој!

Опет смо на истом месту, као стерани у теснац.

Већ је скоро поноћ. На расположењу имамо још пет часова. А време нечујно и брзо одмиче. Да смо пешаци, кренули би преко поља и извукли би се. По неком предању, артиљерац не сме напустити топове до последњег даха. Људи су се саживели са том мишљу и стоје неми и укочени поред оруђа, очекујући све што је најгоре. И то свесно. Ако баш и погину, на последњем часу биће им савест мирна. А ја, иако нисам припадао овој батерији, делио сам њену судбину. Нисам имао куд. Стид ме је било од људи да бежим, а и страх ме да се упутим сам кроз ноћ, у којој свакога момента може планути пушка.

Командир притајено уздише. Поручник Коста шкрипи зубима од немоћног беса.

Сатерани у мртви угао, под заштитом ноћи, одржава се као неки ратни савет. Шта да се ради?

— Господине капетане, — предлаже наредник — да узмем војнике и посечем све врбе покрај реке, па да их набацамо...

Паде ми тада на памет слика коју сам некада видео у једној галерији слика у Русији. Батерији је исто овако пресечен пут. На место ових врба, што предлаже наредник сада, у провалију су легали људи један изнад другог, док је телима својим нису испунили. Преко овог живог моста од људских телеса превезени су топови.

Али провалија је пред нама била толика, да је ни до половине не би испунили телима својим.

Командир рече да је за тако што доцкан. Ни до сутра увече не би могли да насечемо дрва да попунимо речно корито.

— Знате шта? — изјави одлучно поручник Коста. — Дозволите ми да одаберем четири војника, колико свега пушака имамо, па да ударим ја на онај ескадрон.

— Море, остави — добаци командир.

— Слушајте, господине капетане. У целом свету су сви коњаници подједнаки. Кад су у претходници, плашљиви су као зечеви. Чим пукне прва пушка, разбегну се куд који. Друго је са пешацима. Пешак не бежи, већ легне за прву ограду...

— Јест, у теорији је тачно. А шта ћеш ти да радиш ако коњаници не побегну... Добро, и да побегну. А ти заборављаш да су њихови пешаци ту, пред селом. Чују пуцњаву, и таман ми на пут, а и они.

— И то јест! — одобрава наредник.

— Једино нам остаје још ово, — продужи командир — да окренемо на рукама топове и каре уназад. Да се лагано привучемо опет друму. А тада галоп... па шта коме Бог да.

— Добро! — прихвати одмах поручник Коста.

— Објасните људима, да се ово обави без иједне речи — са нагласком је изговарао командир последњу реченицу. — Чекајте... Кад батерија полети, послужиоци који седе на топовима, нека вичу: ура!

Пошто је пут био узан, возари су прво испрегли коње. Потом су послужιοци рукама окретали возове. Све је било готово за пет минута. За то време командир и ја прешли смо преко оgrade и, идући њивом, дошли смо на чело батерије. Појахасмо. Командир се окрете возару.

— Полази!

Обузе ме опет неспокојство. Сад се налазимо пред одсудним часом. А још ако их и сретнемо успут. Стегох дизгине и завукох ноге у узенгије, као да ћу сада полетети. Покушавао сам овлаш да се утешим, како сам некада био у тежем положају. Али магловито предосећам да моја осећања дужности нису иста. Онда сам био у својој батерији, са својим друговима, са познатим војницима. Било је нешто нераздвојно, неизбежно, што је можда и судбином опредељено. А сада, за ову батерију не везује ме ништа. Ја сам ордонанс официр. Саопштио сам наређење и био сам слободан да се вратим. Остао сам. Зашто сам остао? Уображавао сам да ће ми бити лакше, а оно из часа у час, западам у све тежи положај. Сад се нема куд. Ова лабилна повезаност за све ове људе изазивала је осећање несигурности, из чега је произилазио страх.

Примицали смо се лагано и обазриво друму. Сваки јачи клопот топа или каре појачавао је моју узнемиреност, вероватно из страха да непријатељи не чују. Кад наиђосмо најзад на друм, мучно стање ишчекивања је врхунило. Био сам готов да безумно полетим кроз ноћ.

Одмицали смо sporo, да се не би још из далека чуо шум. Од непријатељског ескадрона нисмо даље него три стотине метара. Чини ми се, видим тамо и неку ватру. Куће се притајиле. Онај пас залаја. Ах, да сам у могућности, побио бих све псе овога света. Нехотично зарих мамузе коњу у трбух и он поче да потрчава.

Командир се наже према мени.

— Пред портом нас двојица зауставићемо коње, да пропустимо батерију.

— Разумем! — одговорио сам тихо. Одговор је дејствовао сугестивно на мене. Тако ваљда мора бити. Или су моји осећаји толико утрнули, да више нисам свестан својих поступака.

Тада кроз ноћ одјекну команда, као крик:

— Батерија галоп, марш!

Зарих мамузе. Ветар писну. За нама се занија батерија и као оркан полете.

Ближимо се. Она ватра нарасте као огромна буктиња. Кроз пуну ноћ се разлеже тресак топова и удар коњских копита, и кроз заглушну хуку допиру крици, као из пакла: „Ура, ура, ура!“ Ево смо.. порта... Силуета цркве... Неки људи...

— Ура, ура, ура!

— Заустави!

Коњ се пропе. Бичеви зафијукаше. Топ пролете...

Они у порти трче... Згазиће ме!... Осетих бол у рамену... А онај трчи огради... Коњ запиње као побеснео... Ала се батерија вуче као црево... Чини ми се чух да неко дрекну из порте: „Серб!“... Свитну пламен... „Ура, ура!“... Коњ се у месту окрете... Сударих се са командиром... Неки коњаници... Они беже, беже! Пролете и последња кара... Појурисмо...

У мраку назирем како се заноси слободни задњак топа. Промакох. Сад сам уз возара. Ух, ала ме ошину бичем. Ударих га песницом. Нешто се на путу испречило. Коњ прескочи. Већ сам негде око половине батерије. Где ли је командир? Послужиоци се прибили један уз другога. Испод топовских шина сену варница.

— Ходо-ом... Ходо-ом! — Чује се однекуда глас. Онај заглушени шум ишчезну. Звезде су мирно светлукале...

— Ордонанси, с пушкама на зачеље! — командује поручник Коста.

— Батерија, сто-ој!

Војници се притајили. Глуву тишину прекидало је само бректање коња.

Командир је јахао дуж батерије, питајући јесу ли сви људи стигли.

Чујем где неко позади рече, да је један послужилац испао. Сигурно је то онај, кога прескочих на путу. Командир нареди двојици ордонанса да се врате, не би ли га нашли и повели собом ако је у животу.

Батерија крете. Командир извади цигарете и понуди ме. Руке су ми још дрхтале од страха, да једва дохватих цигарету.

Зауставих, у наивној искрености, да кажем командиру, како се никад нисам оволико препао. Али на моју срећу, командир ме предахитри:

— Похвалићу вас команданту за храбро држање...

„Данас је тешко пронаћи редове“

У земљи је горело. Надчовечанском снагом бранио је народ сваки педаљ своје земље од много надмоћнијег непријатеља. Али природа је подарила људима само један живот, а свакога часа хиљаде су остајале на бојним пољима. Помоћи ни са које стране. Од мора, преко Дрине низ Саву, онда покрај Тимока, далеко на југ, све до македонских планина, грмели су топови, праштале пушке, циктали митраљези и грувале бомбе. У тој ватреној клопки, јурила је нејач на све стране тражећи спаса... Као да је заробљен од Бога, а напуштен од пријатеља, препуштен својој судбини, стењао је народ под силним замахом.

Београд је пао. Бугари су прешли границу... Ватрени и убиствени обруч се све више стезао. Са извесних положаја одступамо без борбе, да нам непријатељ не би зашао иза леђа. Сваки је одступао у правој линији преко планина, урвина, дубодолина, некад по беспућу, преко река, а често су се и људи упрезали, да би само спасли материјал и топове. Непријатељ није смео ни једну мањерку да заплени. За собом смо рушили мостове и железничке шине, а храну, уколико нисмо могли собом понети, палили смо. За нама је остајала пуштош.

Народ је у већини остајао на своме огњишту, надајући се да ћемо се ускоро вратити. Неки су полазили али кад би видели да одступању нема краја, остајали су онако незаштићени наред пута.

Било је то једне ноћи, Бог би свети знао кога датума, јер смо сасвим изгубили појам о времену. Нечије очи су нас водиле. Силазили смо са неке висине, по речном кориту, обавијени тмином облака и засипани јесењом кишом. Ни прст се пред оком није видео. Газили смо воду, саплитали се о камење. Били смо прокисли до коже. С нама је гамизала и пешадија. Онако у мраку, препуштени готово сами себи, измучени и јадни, давали смо утисак раздражене гомиле и војници су већ гласно протестовали. Први пут од почетка рата. Њихово расположење могло би се свести на двоје: или енергична офанзива, па ма сви изгинули, или да их распусте кућама. Ово средње стање, вечито одступање без борбе, тешко се подносило. Да се случајно нашао енергичан вођ, послушали би га без поговора, ма у којем правцу их повео.

Те ноћи наиђосмо и на једну воденицу. По старој навици својој, да обилазе око кућа, застадоше пешаци пред воденицом и почеше да провирују кроз разређене даске. Унутра је тињао жижак и они затражише да им се отвори. Да се мало одморе, а и да понесу, ако што нађу. Стари воденичар, вероватно глув, као и многи који се тим послом баве, није чуо њихову лупу, те војници развалише врата, силом уђоше и разбудише старца. Сломљен годинама, седи старац се вероватно и није занимао за рат и његови појмови нису одмицали далеко од трошне дашчаре, у којој су се махнито окретали воденички точкови. Пренеражен изненадном појавом наоружаних људи, у старачкој малоумности покушао је да их силом избаци. Али, без иједног јаука, пао је избоден бајонетима!

Поднаредник Груја каже, да су пешаци тада хладно изишли, као да су пиле заклали, и изгубили се у мрачној ноћи. А и он то говори гласом као да препричава неки безначајни догађај. Други војници, занесени сво-

јим јадима, нису га готово ни слушали, као да је у њима потпуно утрнуо појам самилости људске.

Јер погинуо је воденичар, али је воденички точак остао да се и даље окреће.

Пред зору смо прешли неку реку. Око подне задржасмо се на багрданским положајима.

Још као деца слушали смо од старијих за те положаје. А нешто мало доцније сазнали смо за порекло ове легенде.

Укрућени и надувени стари генерали давали су задатке млађим официрима. И увек оне познате приче: северна и јужна војска. И тешко команданту јужне војске, ако за главну базу одбране није изабрао багрдански положај. На овим положајима јужна војска је сачекивала северну и обично је до ноге тукла.

А сада смо, у пуној збиљи, ми јужна војска, која брани баш багрданске положаје.

Следећег дана рано изјутра командант је добио извештај да ће око девет часова доћи Краљ, да обиђе положаје.

Тачно у девет дошао је седи Краљ у пратњи ађутанта и свога личног лекара.

— Ваше Величанство, — рапортирао је командант, — стање пука је ратно. Пук се налази на положајима.

Краљ се руковао са командантом, онда и са осталима, до последњег ордонанса.

— Пуковниче, желим да обиђем положаје и да видим моје војнике у рову.

Командант ме зовну:

— Ићи ћете испред нас. Водите право код пешачког пука, који се налази у резерви.

Кретали смо се лагано кроз шуму. Питао је Краљ за морал војника. А командант, чуо сам, одговара како морал никада није био на таквој висини као данас,

— Ваше Величанство, војници само чекају вашу заповест, да сатерају непријатеља у Дунав.

Али седи Краљ је добро познавао психологију рата, и меланхоличним гласом одговори:

— Без савезничке помоћи, пуковнице, такве се заповести не издају.

Кретали смо се иза гребена, кроз шуму, да нас не би опазили непријатељски аероплани.

— Куда идемо? — запита Краљ.

— Код пешадије, Ваше Величанство.

— Код оне у рову?

— Ваше Величанство, ви се не смете излагати сувише. Ви сте потребни земљи — говорио је ађутант.

— Кад могу да гину моји млади војници, није велика штета за мене, овако старог.

Унапред је јављено оном пуку у резерви да ће их посетити Краљ. Када им приђосмо, војници су били постројени у кару.

Командант пука предаде рапорт и Краљ се заустави у средини пука.

— Помози Бог, јунаци!

— Бог ти помогао!

Краљ се замисли један тренутак, онда се усправи, погледа около себе, па проговори:

— Јунаци, браћо... Тешка времена су настала за нашу земљу. Непријатељ је навалио са свију страна да пороби нашу лепу отаџбину. Привремено је узео један део земље, али име Србиново никад неће уништити. Ви сте достојни синова ваших прадедова и до сада сте служили верно краља и отаџбину... Ми вам одајемо хвалу, а и будућа покољења биће вам захвална за све жртве... Јунаци!... Не клоните духом... Наша земља је преживљавала и теже часове, па је милошћу Божјом и храброшћу својих синова, излазила наново на видик, светла и чиста образа. — Седи Краљ је заћутао и оборио

главу. Затим је лагано диже и, прикупљајући снагу, настави: — Јунаци!... Упните све снаге, да се одупремо непријатељу још мало... Још мало, јер нам савезничка помоћ стиже и за који дан ми ћемо заједничким напорима савладати непријатеља.

Краљ спусти главу и неколико тренутака гледаше туробно преда се. Затим ободе коња.

Командант пука се окрете војницима и поздрави:

— Живео Краљ!

— Живео, живео, живео! — одјекује кроз дубраве из хиљаде снажних грла.

Изиђосмо изван пешачке каре и Краљ проговори:

— А сад, хајд'мо у пешачки ров.

Команданти се узврдали, нешто се дошаптавају, јер ако би се само појавили на гребену, разнела би нас немачка артиљерија. Застали смо у недоумици. Краљ као да некога тражи, обрати се мени:

— Шта ти чекаш, што не полазиш?... Води у пешачки ров!

Али ађутант краљев ми у пролазу добаци:

— Скрећи на коју било страну, само не води тамо.

Тада сви они почеше говорити Краљу, како је опасно ићи овако у групи.

— Немојте ви мени објашњавати... знам ваљда да се у ров не иде са коњима. — И Краљ заустави свога коња, да би сјахао.

Приђе и стари лекар.

— Величанство, немојте се излагати...

— Зар и ти?... Е, мој докторе... Земља ће лако наћи једнога краља, а још лакше доктора... Али данас је тешко пронаћи редове... Престог редова, докторе, — објашњавао је Краљ дрхтавим гласом.

Умеша се и мој командант:

— Величанство, са артиљериске осматрачнице види се цео положај.

— Па добро! — рекао је невољно Краљ и пођосмо на осматрачницу дивизиона. После мале паузе проговори Краљ: — Како бих срећан био, када би се овако старали и о војницима... Тешко ми је, што народ толико гине.

Иза артиљериске осматрачнице сјахали смо и Краљ уђе у заклон. Командант дивизиона је објашњавао Краљу линију наших и немачких ровова. Над нама су баш тада летели немачки аероплани и тешка артиљерија почела је дејствовати.

Већ заморен, Краљ је сео на један трупац и замишљено гледао преда се. Говорио је командант дивизиона, како нам немачки аероплани непрекидно досађују, јер откривају наше положаје њиховој артиљерији.

Краљ слуша, клима главом и лупка једним штапом по земљи, па ће рећи:

— Е, тако је... Говорио сам ја њима раније: како би било да поручимо ове аероплане, можда ће нам требати.. А они мени веле: „Величанство... не треба нам. Пратићемо ми чету војника у извиђање, па ће нам они поднети извештај“... Е, ето им, нека прате сад чету...

Из земунице изиђе стари лекар, и обрати се мени: — Је ли, тобџија, гађају ли ову осматрачницу?

Рекох му, да до сада још нису, али лако могу, ако нас само опазе аероплани.

Он погледа узневерено око себе, и љутито махну главом.

Почела је дејство и наша артиљерија. Борба је узимала све већег маха. Тешке гранате су засипале шуму, те је наређено да се људи и коњи склоне од погледа са аероплана. Како за нас млађе није било заклона, то смо лежали прикривени у жбуњу, стрепећи да нас не заспу куглице шрапнела.

Око подне, паљба артиљериска престаде... Донеше тада и ручак, за Краља. Краљ нареди да дође и ле-

кар, али њега нигде не беше. Војници рекоше да је он повео свога коња и отишао. Онда командант нареди поручнику Луки да појаше и одмах доведе лекара.

Поднаредник Груја нам вели:

— Оном чичи се никако не свиђа овде, стално је нешто гунђао.

После пола часа појави се доктор, водећи коња за узду, а Лука је јахао позади њега, као да га спроводи.

Смеје се и Краљ и тапше лекара по рамену.

— Докторе... много си плашљив... И још се срамотиш пред овим људима.

— Ваше Величанство, нама није место овде. Ја никада коња нисам узјахао, а сад под старе дане се ломим. Ако би до нечег дошло, ова деца би ме коњима изгазила.

— Е, мој докторе... није тако. Ова децу гину... а шта тражимо више од живота нас два старца... Не говори тако — вели Краљ благо и махну руком ордонансу, да принесе лекару јело. — Мени је место са мојим народом.

Тачно у два часа отпочела је артиљерија, тукући појединачно извесне секторе, припремајући се тако за одлучан напад. Аероплани су непрестано шестарили над нама. У једноме моменту је наша артиљерија успела да их отера, али мало после вратише се наново, тражећи баш ту батерију која их је гађала.

После подне, Краљ се опрости од официра и одјаха до друма, где је чекао аутомобил. Тада се обрати команданту пука:

— Испоручите војницима моје поздраве и наду на боље дане. Нека истрају још мало у борби, па ће нам ускоро стићи и савезничка помоћ... Збогом!

Са багрданских положаја јужна војска одступила је без борбе, јер су Немци пробили на другој страни.

Јанкова Клисуре

Није више била у питању никаква наша одлучна офанзива, већ само да се на неки начин спасе ово мало војске што је остало. Непријатељ је у огромним масама надирао са свих страна. Пробој је вршен час на једном, час на другом делу фронта, а у нашој позадини није било никаквих резерви. Одступали смо без борбе са једног положаја на други. При овом мучном и тешком повлачењу војници су пролазили кроз своја села, остављајући у њима, на милост и немилост непријатељу, и своје породице и своју имовину. Раније, они су се још и заносили надом, да ће се после једног силног налета повратити и можда осветити за нанесену штету и срамоту. Али сада су и сами почели увиђати да све пропада, и да је њихова даља судбина неизвесна...

Бугари су на југу пресекали главну пругу и претила је опасност да нам запрече даље одступање. Притешњени са свију страна, додирујемо се готово леђима са трупима на бугарском фронту, онда се заједно окрећемо и узмичемо истим правцем. А јесења киша лије. Пuteви искварени, мостови разваљени. Војници без обуће, а одело поцепано. Из успутних вароши беже грађани и лакши рањеници. На свима странама плач деце и јаук рањеника.

Мост на Морави бачен је у ваздух. Људи имају утисак као да им је откинут један део тела. Шумадија је поробљена. На станици су стојале композиције пуне одела, хране, дувана. Дозвољено је војницима да узима-

ју колико могу, а и народ је пуштен да развлачи, јер Немци тек што нису стигли. Демонтирана локомотива потсећа на лешину, празни вагони зјапе као гробови. Свуда старо одело, побацане крпе и хартије, просути цакови брашна, као да је вихор беснео над мирном паланком. Што није могло да се понесе, палило се. Дим се развлачио на свима странама...

Била је то последња етапа до које су доспели нај-многобројнији бегунци из северних крајева. А ту су стали као замрзли, очајни због даље неизвесности.

Први пут, војници су застајали неодлучни. Видели су они да отаџбини нема спаса. Требало је оставити куће, породице. У неизмерном очајању које је обузимало земљу, зашто и они не би подносили опште јаде заједно са својима?... До сада их је носио неки колективни занос. Досад је још и било неке наде. Али сада пред болним сазнањем да већина народа остаје, одушевљење се гасило, дух је малаксавао, нада умирала и понеки, неодлучни, скретали су са пута. Нико их више није видео.

Одмицали смо лагано друмом, док су експлозије праштале за нама. Војници су носили пуне торбе дувана и облачили нове шињеле, које су узели са станице. А једном се отегла торба од силног терета. Узео пешак из напуштене радње дугачак ланац, у нади да ће га доцније однети својој кући.

Капетан Веља се љутио:

— Видите оног репоњу, молим вас, како се натоварио.

— Пустите их. То је добар знак. Нису, значи, још преморени, — размишља потпуковник Петар. — Ти знаш, кад балон почиње да пада, онда се из њега избацује баласт... Тако је и са њима. Кад почну и они да бацају ове ствари, кад будемо видели ланце и будилнике

покрај пута, онда ће то тек бити знак да се и ми озбиљно замислимо.

На путу се измешале пешачке коморе, муниционе колоне, артиљерија, а са стране придлазе нове трупе са бугарског фронта. Друм је закрчен, и сви стајемо. Стока је малаксала, и једва креће. Пут је све гори. Блато је негде до близу осовина.

Те ноћи, небо је било ужарено од огромних ватри позади нас. Фабрика у Обилићеву горела је. Стогови сена, растурени по пољима, пламсали су... А путем су шкрипала кола и разлегала се псовка људи. Војници су постали унезверени, мало надражени, неки као расејани и немарни на строге заповести официра. Било је и пијаних. Прича се да су упали у кућу једнога народнога посланика и све разнели.

— Боље је да разнесу наши војници, него да падне Немцима у руке, — правдао је неко њихов поступак.

Али са друма допирали су гласови:

— Кад пропада држава, нека пропадне и приватна својина!

Седимо поред ватре занемели и тужни. Имамо осећање, као да се налазимо у неком усковитланом вртлогу... Земљу напуштамо. Последње остатке државне имовине у Крушевцу народ је разнео.

— Чуо сам да су сви чиновници примили плату унапред за два месеца и да су разрешени дужности — вели потпоручник Живадин.

Потпуковник Петар тажно климну главом. Остали су ћутали. Потмуле експлозије разлегале се из Обилићева. Путем пролазила раздражена гомила. Неки одступали, други се враћали.

— Где ли ћемо се зауставити! — завапи потпоручник Драгиша.

Потпуковник Петар је лупао штапом у један угарак, са кога су одлетеле варнице, па ће рећи:

— Сва је несрећа у томе што су војници, приликом овога одступања, наишли баш на свој родни крај. Сада треба да оставе жене и децу, старе родитеље. А и сами виде да за овај моменат отаџбини нема спаса. Треба имати моралне снаге, па не подлећи искушењима...

— Ја налазим, господине потпуковниче, када би се извршило стрелјање једно десеторице, ред би одмах био успостављен, — упаде капетан Веља.

Не дижући главу, потпуковник Петар погледа преко својих густих обрва капетан Вељу, па ће рећи:

— Мислиш... Хм! — он ману одречно главом. — Утисак и последице биле би исте, као кад би сад неко, на ову ватру под нашим ногама, сручио канту бензина, да би нас боље огрејао. Не, не! То није начин... Маса је узаврела... Јест, слабији попуштају. Али док одмакнемо, надам се, људи ће прегорети тренутке растанка. Тешко је... много тешко.

На положајима мало се задржавамо, или поједине команде само, као заштитнице да би се главна трупа спасла. Али обруч се све више стеже око нас. По некад се борба прима само зато, да би отишла нејач и комора.

Пред Јанковом Клисуром стало се, и ни маћи. Кроз клисуру, а и даље, комора се заглавила: стока падала, кола се поломила. А Немци непрестано туку из аероплана митраљезима стоку из запреге у клисури. Коморције се разбегле. Лево тече бујна река, десно се дигла планина. Колона као да се скаменила... Немци то виде, па надиру све жешће. Још само једна ноћ и артиљерија многих дивизија пашће непријатељима у руке.

Командант дивизије Терзић очајан је и позива артиљериске офицере.

— Господо, — говорио је он — наш положај врло је тежак и критичан. То и сами видите. Од наше енергије и одлучности зависи хоћемо ли у току сутрашњег дана спасти топове. Клисура у току ноћи мора да се рашчисти. Али мора, господо, мора! — виче командант. — Узмите све подофицире. Даћу вам и чету пешадије, и ко вам се успротиви, ма то био и генерал, убијте га. То ја наређујем... Сад је пет часова. Захтевам, да клисура буде слободна за пролаз сутра изјутра, до четири часа...

Заповест је одлучна. Одговорност наша велика. А клисура загушена од изнурене стоке, од поломљених и претоварених кола. Као да је у људима застао дах, па им је, у самртној агонији, свеједно да ли ће наша артиљерија моћи да прође, или ће је заробити.

Пред клисуром застајемо да створимо план. Поручник Бранко предлаже да се распоредимо дуж целе клисуре, али да нико не предузима ништа енергичније док предњи не стигну на излаз.

— А тада, удри где стигнеш и кога дохватиш!

Пао је већ мрак кад смо ушли у клисуру. Једва смо пролазили поред кола, страхујући да не склизнемо у шумну реку. Једна кола пуна неких сандука испречила се, а коморџија испрегао волове. Вочићи леже у блату и преживају. Онда кола са арњевима, у којима плаче неко дете. На једним колима сломљен точак, војници истоварили сандуке и неке казане и подупиру кола отсеченим стаблом. Мало даље наиђосмо на ватру. Коморџије простиру сламу да прилегну. А и шта би друго, кад је коњ у оним колима испред њих пао и више не може да се дигне. А једна кола просто здрускана. По разбацаним стварима видимо да је неко покушао да их оправи, па најзад дигао руке од тога посла, испрегао коње и отишао. Иза једне окуке угледамо опет ватру, око које су поседале жене и подбраће-

на деца. Мало подаље група људи са фењерима. Држали су једнога вола. Кажу, погинуо је од митраљеза са аероплана.

— Овај се народ не може кренути милом, већ само силом! — чујем где Лука говори иза мојих леђа.

Пред једним мостићем застадосмо... Испречила се нека кола, па нити ми можемо тамо, нити они овамо.

— Зар ту нађе да застанеш?! — раздра се поручник Коста „Турчин“.

— Па, куда ћу? — одговара равнодушно коморџија, седећи украј пута.

Револвер плану. Коморџија замаче у мрак.

Однекуд из мрака допреше гласни повици, као протести и претња коморџија.

— Чекајте, брате, рано си почео! — умирује Косту поручник Протић.

— Е, није него, да га молим... Шта, треба и ми да скрстимо руке и чекамо балгослов! Ордонанси, претурајте ова кола у реку! — нареди отсечено Коста „Турчин“.

Приђе нам један поднаредник из неке коморе.

— Тешко да ћете шта учинити... Молио сам, претио, али шта да се ради, кад се комора заглавила и тамо, иза клисуре, за неких двадесет километара.

— Летеће као птице ноћас, кад буде пало тридесет глава! — рече гласно поручник Бранко.

Према светлости фењера угледасмо унезверена лица коморџија.

Идосмо још мало, и онда застадох са поручником Луком. Отприлике негде на средини клисуре.

Коморџије зашле под брдо, наложиле ватру, и баш се спремају да легну. А запрегнута кола у бескрајном низу стоје на путу.

— Људи, бре, што лежите, зашто не крећете? — пита Лука доста благо.

Један га само погледа, не хте ни да му одговори. Други промрмља:

— Па јес', кад би могао да прескачем! — и окрете леђа.

Лука зовну ордонанса и нареди да му донесе једну мотку. Онда сиђе на пут, да сачека док челни стигну на излаз. У том дођоше и војници са батериским фењерима, а и она чета пешадије, и распоредише се дуж целе клисуре... Мало затим релеји јавише да су челни на излазу. Лука дохвати мотку и викну:

— Коморције, крећи!

Онда приђе оној ватри па поче без милости да их туче. Коморције скачу пренеражени, неки притрчаше колима, а други, буновни, не схватајући шта се дешава, покушавали су да беже уз падину. Лука викну:

— Ордонанс, пуцај!

Коморције стадоше као укопане. Окретоше се и журно стрчаше код својих кола.

— Ајс, напред, напред!

— Терај!

— Удри га!

Напред се чу неко запомагање, као врисак жена, деце, онда ломњава низ реку... Кола зашкрипаше, бичеви фијукнуше... Али коњи из једних кола ни да крену.

— Испрежи, брже испрежи! — наређује Лука. — Претурај кола у реку!

Пешаци поскидаше пушке, па упреше леђима. Кола се накренуше. Коморција завапи како су унутра ствари његовог командира. Али кола са треском падоше у реку.

— Господине поручниче, претоварена ми кола пешачком муницијом.

— Бацај сандуке у реку!

— Шта је то?... Ко то виче? — промоли буновну главу изван арњева један официр. При светлости лампе видесмо да је потпуковник.

— Ко сте ви, господине? — запита Лука, већ надражен.

— Ја сам командант колоне...

— У име команданта дивизије наређујем вам да одмах кренете колону!

— Имате ли писмено наређење, да ви, поручник, наређујете мени, потпуковнику?

— Сада ћете видети... Ордонанси, испрежите коње!

Потпуковник скочи из кола и стави руку позади, као да вади револвер. Али га Лука предухитри, и са револвером у руци, сав нарогушен, раздра се:

— Претурај кола!

Пренеражен поступком једнога поручника, потпуковник је стојао згранут и без иједне речи. Лука приђе следећим колима, али коморција, и не чекајући његову опомену, поче да тера волове.

— Грујо, ко застане, човек или животиња, убиј на месту и бацај у реку! — наређивао је гласно Лука да га сви чују.

— Господине поручниче, рамље ми коњ, — пожали се један коморција.

— Дај овамо једног командантовог коња...

И испред нас и позади чују се псовке, вика, одјекује тресак ствари бачених у реку или прасак изломљених кола... Али колона иде без застоја. Ако стока поустане, онда се збацује терет, претурају кола, или се коњи замењују. Виде најзад и коморције да је опасност свима за вратом, те сада журе и они..

Житко блато развлачи се као тесто. Вочићи исколачили очи и подавили грбине, а кола крцкају под теретом.

— 'Ајд' ојс!

Стока малаксава. Људи одупиру леђима. Батине пљаште. Ни име Божје се не штеди. Негде пуче револвер... Точак се сломи.

— Бацај, бацај...

— Удвостручи запрегу!

Лука промукао од урлања... Опет неко јауче. Кола шкрипе. Затим тресак низ камене литице. А река гута... Заповест се мора извршити, ма све пропало. Већ је последњи час.

— Испрежи!

Тр-р-рас.

Сад већ иде брже. Што промакне кроз Лукине руке, дочекује капетан Душан. Што измакне читаво испод његова штапа, сачекује револвер поручника Бранка...

Око три часа после пола ноћи, клисура је била испразњена и пут слободан.

— Јеси ли видео, бато? — вели поручник Бранко, враћајући се. — Док сам молио, викао, претио, нико да мрдне. Али када сам преломио неколико штапова и потеглао револвер, све је скочило на ноге јуначке.

— А-ха... Кипислцауф! — потврђује Лука, промукао од вике.

СТИЖЕ НАС И ПОТПОРУЧНИК ЖИВАДИН. САВ ЈЕ ПОДНАДУО ОД НЕСПАВАЊА И НАПОРА. ИАКО ЈЕ НОЋ СВЕЖА, ОН СКИДЕ КАПУ ДА ОБРИШЕ ЗНОЈ, ПА ЋЕ РЕЋИ:

— Ах, желео бих још једно овакво чистилиште кроз Јанкову Клисуру, кад се будемо враћали назад.

КОМАНДАНТ ДИВИЗИЈЕ НАРЕДИО ЈЕ ДА АРТИЉЕРИЈА ОДМАХ КРЕНЕ.

ПРОЛАЗЕЋИ ТЕК ПО ДАНУ КЛИСУРОМ МОГЛО СЕ ВИДЕТИ, КОЛИКИ ЈЕ НАПОР УЧИЊЕН НОЋАС ДА СЕ ПУТ ОСЛОБОДИ. У ВАЛИМА РАСИНЕ ЛЕЖАЛА СУ ПОЛОМЉЕНА КОЛА, САНДУЦИ МУНИЦИЈЕ, ПОБИЈЕНИ КОЊИ. ЧАК И НЕЧИЈИ АУТОМОБИЛ, И ЈЕДАН ФИЈАКЕР.

МАРШОВАЛИ СМО ЦЕО ДАН... ДРУГОГА ДАНА КРЕНУЛИ СМО ЗОРОМ. СА НАМА ИДУ И ПЕШАЦИ. УВЕЧЕ СМО ПОСЕЛИ ПОЛОЖАЈЕ, АЛИ ОКО ДЕСЕТ ЧАСОВА СТИГЛО ЈЕ НАРЕЂЕЊЕ ДА

хитно одступамо. Кажу, Бугари, удружени са Немцима, надиру са свих страна да нам пресеку одступницу.

Сад се само заштитнице боре...

Војници необријани, образи им упали, лице потамнело. Онако натоварени, маршују погурени, ћуте и гледају мрчано преда се. А хладна киша, терана ветром, бије у лице. С тешком муком пењемо се уз неки превој, прокисли до коже. Блато пљашти под ногама, а душу притисла слутња, тешка и сива као олово. Неки рекоше, да сада наилазимо на стару границу некадање Србије. Овај се прегиб назива Преполца.

Од половине Преполца дуну хладан ветар. Кроз кишу промицале су влажне пахуљице снега. Кад бесмо мало више, поче нам шибати у лице сув снег, а кад се приближисмо врху, засу нас снежна мећава, да више нисмо могли гледати. Преко влажног одела слагао се сув снег. Шињели се на нама замрзли, па изгледају као да су од блеха направљени. Даље се није могло. На самом превоју застадосмо, док кијамет мине. Ветар је ковитлао, дижући читаве вихоре снега и засипајући људе, стоку. Руке се укочиле од зиме, да ни дугме не можемо закопчати. Рукави шињела се замрзли, те не смемо руке савијати, јер се материја ломи као да је од картона.

Лука скакуће с ноге на ногу, па нам вели да сада лично на балерине. Укрућени шињели остали су исто онако подавијени, као да смо још на коњима.

Из једне кућице донесе војник запаљени угарак. Стадосмо се прибијати један уз другога, да би запречили ветар, а војници набацаше суварке, те димљиви пламен сукну. Од нас позајмише ватру и други. Читаве ломаче разгореше се на свима странама. Једнима ветар подухвати ватру и пламен заковитла преко наших глава. А већ од дима се није могло дисати.

Тек после једно два часа умину снег. Открављени мало, почесмо силазити у долину, пуну блата и расквашеног снега.

Преда мном је ишао један пешак. Шињел му сав изгорео, а на место пешева ландарају само кајишеви. Натоварио, грешник, торбу на једно раме, на друго притегнуо пушку, око појаса пуне фишеклије, а на ногама исцепани опанци, да му се прсти виде. И тако гази по снегу. Раније смо им викали: „С пута“, „Чувај“, „Држ' десно“, а сада га пажљиво обиђох коњем и у ходу запитах:

— Друже, како је?

Не гледајући ме, онако мрачан и туробан, одговори:

— Као миш у расолу...

— Биће боље, биће боље — рекох, тек да нешто кажем.

— Ама, је л' те, молим вас, — убрза пешак — докле ћемо овако?... Дотерасмо цара до дувара!

Кажем му да ћемо сигурно наићи на савезнике, и да ће нас они одменити. Говорим то, иако знам да нам помоћ неће стићи. Али пешак мисли својом логиком:

— Кажу, да ћемо их сачекати на Пољу Косову, па ца или бу... Да видим још и то! — Онда застаде, и као да говори са собом: — А после ћемо пешачку карту, па кући.

Значи, ипак, он још чека. И то одлучну битку у којој може и живот изгубити. И шљапка по овоме снегу бос, убоги пешак, очекујући тренутак када ће погинути.

Лихвари сахрањују државу

Пролазили смо кроз Приштину, кад приђе Исајло, посиљни поручника Луке.

— Господине поручниче, неће трговац да прими банку.

— Зашто?

— Вели, банка не вреди више... Тражи сребро.

— Где је тај трговац? — плану Лука и пође за Исајлом.

Била је то радња колонијалне робе, баш на путу којим смо и ми ишли.

Потпуковник Петар махну тужно главом:

— Мало им је што су се напунили пара док смо ми ратовали... Сада су лихвари први који сахрањују државу, иако смо ми још живи.

Пред радњом Лука сјаха. Рече ордонансу и Исајлу да чекају пред вратима, а он сам уђе.

— Помаже Бог!

Ослоњен рукама о тезгу, гледао је трговац мрзовољно и промрљао нешто у знак поздрава.

— Дајте ми два килограма шећера!

— Немам, — и трговац уздиже само рамена.

— А кафе?

— Нестало, — одговори преко рамена трговац, окрете леђа и пође за шегртом, који је склањао неки џак у задње одељење.

Луки заиграше мускули на вилицама. Стиже тргоца, дохвати га снажно за врат и увуче у радњу. За-

тим, лупкајући га корбачем по рамену, говорио је наглашавајући сваку реч:

— Ја сам, пријатељу, дошао овде да купим, а не да се шегачим.

— Молим вас, ви тражите све оно што ја немам — одговори трговац набусито.

— Немаш?

— Немам!

— Немаш? — и Лука му се унесе у лице.

— Рекао сам — трговац се обрати шегрту: — Затвори радњу!

— Исајло! — викну Лука. — Уђи у ону собу, претреси је и види има ли шећера и кафе.

Трговац ситно затрепта очима, па промуца:

— Ви по закону немате права да ми претресате радњу...

— А по коме закону ти имаш права да кријеш робу од српске војске, да би је сачувао за бугарску. А? — развика се Лука. — Чекај, чекај, сада ћеш ти видети и твој закон и твога Бога, — говорио је Лука, сав црвен у лицу.

Трговац ману главом, и журно пође излазу.

— Ордонанс, задржи га!

— Назад! — испрси се на вратима Груја.

— Господине поручниче, еве га шећер, — појави се Исајло, вукући једва пун џак шећера.

— А шта је ово? — раздера се Лука и закрвављеним очима погледа трговца. — Немаш?!... Па се још позиваш на правду и закон! — и Лука размахну песницом што може јаче трговца по лицу. Овај се поведе и паде међу неке џакове. Лука му притрча, и, готово обневидео од беса, поче да га гази и туче немилосрдно... Онда се измаче, гледајући га нетремице, готово ново да скочи, ако би само једну реч проговорио. Ди-

сао је брзо и шкрипао зубима... Најзад савлада себе и пригушеним гласом обрати се трговцу:

— Измери ми два килограма шећера!

Сав црвен, гледајући подмукло, трговац приђе те-разијама и одмери два килограма. Лука извади банкноту и баци је на тезгу, говорећи осорно:

— Кусур...

И не гледајући Луку, трговац набусито одбаци банку.

— Немам ситно.

Али Лука плану, прескочи тезгу, извади револвер и упре трговцу цев међу очи.

— Кусур, или ћеш сад мртав пасти!

Трговац с дрхтајима уздахну, хтеде нешто рећи, али се уздржа, и извади кључ од касе. Тада застаде неодлучан... Рука му је дрхтала, као да оклева. Онда проговори:

— Колико сте имали шећера?

— О томе води рачуна ти, а нећу ја...

Најзад отвори, и у каси заблиста пун чанак сребрних динара. Лука се маши за новчаник и извади го-милу банкнота.

— Размени и ово!

Трговац га погледа запањено, као да пита: или се шали, или озбиљно тражи. Али када виде револвер у руци, извади чанак и поче одбројавати сребро.

Исајло се задовољно смешка и глади подбрадак.

— А-ха!... А сад, браћо!... 'Оћеш људски! Их, што немам, и мени да размениш.

— Ево ти! — и Лука даде Исајлу једну банкноту.

— Деде... али они сјајни динари изабери, — лику-је сада Исајло.

Лука покупи сребро, па се обрати трговцу:

— Изброј банке... Тако!... А сад, где је онај дечко?... Слушај, изнеси овај џак напоље, и ко год затражи продаћеш му.

Онда још једном погледа душмански трговца, па изиђе мрмљајући неку страшну псовку. Пред вратима застаде: — Слушај, газда, ја не говорим два пута.

Тек тада трговац махну главом дечку да изнесе шећер пред радњу.

Моја, пета батерија

Улице су биле закрчене пешадијом, артиљеријом, колима. Сви су ишли у једном правцу. Пристизале су трупе и са бугарске границе. Али нико ни за кога није распитивао. Трагедија је општа. Земља је изгубљена.

Многе су радње затворене, да би лихвари сачували богатство своје. Свеједно што је војска измучена. На-ићи ће друга, која боље плаћа.

Турске куће су забарикадиране и кроз решетке на прозорима гледају Турци одступање војске. А наше становништво стоји преплашено пред кућама, избежумљено од страха и тешке слутње пред наступајућим данима. Неки већ товари ствари и беже. Избеглице из северних крајева, које већ данима одступају заједно са нама, остају занемеле, јер виде да је наш слом потпун. Њима је најтеже. Кућа им је пропала, даље немају куд, а овде никога не познају.

На излазу из вароши зауставише нас да прође један пешачки пук, који замиче на супротну страну. Пролазе исцепани војници мрзовољна изгледа, претоварени торбама и муницијом, и одоше, грешници, да изгину. Стара себичност се испољавала на лицима оних што продужују пут. Нама је сада ипак угодно. Заштићени смо. А сунце благо сија и на догледу је огромна равница.

Преда мном је стојала са стране пута група људи око једнога човека, обученог у стари шињел без оне „шлинге“ позади. Паћеничко лице његово окруживали

су црна брада и бркови. Иако је на путу било много сличних физиономија, ипак је ово лице привлачило мој поглед... Чини ми се да сам некад видео оне очи, онај правилан нос... Али ово лице је сад бледо, а очи замагљене. Стојао је баш покрај пута и гледао замишљено у земљу.

Погледах и на оне људе около, па ми и они познати.

— Је ли то пета батерија?

Познадох их наједном. Сјахао сам с коња и притчао своје старом командиру. Дуго смо се држали за руке, без иједне речи. Предосећам да су преживели неку тешку трагедију и страх ме да запитам. Војници се поздрављају са мном срдечно. Али нема многих, па ни Александра, ни батериског наредника, не видим ни Траила, ни Танасија... Хтео бих да запитам, али стрепим да не чујем страшну вест, коју све више наслућујем, гледајући измучена и измењена лица њихова.

— Па... Како сад? — запита капетан Лазар, држећи ме за руку.

— Тхе!... Ето тако, видите и сами. А ви?

Он тужно махну руком и климну главом:

— Горе бити не може...

Са извесном трепњом, запитао сам га:

— А батерија?

— Не постоји више — једва изговори и у очима му се појавише сузе.

Војска је промицала поред нас. Као да сам му позледио неку рану, командир је обухватио зубима доњу усну и намрштено гледао преда се. Онда се прену:

— Није ми до топова... То је гвожђурија, као што и сам видиш, они нам сада ништа не користе — и показа руком на пут, куда се кретала једна батерија мога пука. — Али тешко ми је због војника. Ти сироти људи вршили су своју дужност да последњега часа...

Пред мојим очима су падали. Онако рањене Бугари су убијали — командир се загрцну.

То није била жалост славољубивог командира који је изгубио своју јединицу и са њом команду, већ искрен бол за изгубљеним друговима својим. Саосећао сам са њим, те нисам ни покушао да га тешим.

— Где се то догодило?

— Код Лесковца.

Онда зађосмо мало у страну, седосмо на једну гомилу камења и капетан Лазар ми исприча судбину пете батерије...

— Кренули смо из нашег бивака сасвим изненадно. Али задржаше нас неочекивано на пола пута у Ћуприји. Ту се истоварисмо и на једној пољани подигосмо бивак. И замисли, док се у Бугарској вршила увелико мобилизација и концентрација трупа на нашој граници, ми смо седели, двеста километара далеко, на једној пољани, и обављали службу по свима мирнодопским правилима: топовска обука, трубе, рапорти, и већ све остало што ти је на врх главе изишло... Као да смо на неком маневру...

Командир се наслони лактовима на колено и погледа у земљу, као да се нечега присећа. Ја запалих цигарету. Он климну главом, исправи се и погледа ме.

— Сада, баш пред твој долазак, одиграо се један догађај, ето, овде на друму, чија је историја далека, још из Ћуприје. Напомињем ти узгред, да видиш само психологију и праведљивост нашега народа. Овај догађај на друму јако ме је дирнуо, и да ти га баш испричам.

— Док смо били још у Ћуприји, наиђу једнога дана мештани у наш бивак и доведу једнога мангупа коња. Веле, сигурно је из нашега пука. Улазећи у бивак, натрапају баш на команданта дивизиона... А ти знаш

њега... Он је у стању да дигне на ноге целу батерију за неки мали кајишић, а тек замисли сад... У питању је био коњ!... Позвао је одмах сва три командира. Сав узбуђен, питао је чији је овај коњ... Загледамо га и ми, али нико не може да га позна. Био је то један од оних дората без белеге, каквих је само у нашој батерији било око педесет. Онда нам нареди да се вратимо у батерију и да се распитамо.

— Поднаредник коњушар био је Светозар... Онај бели. Зовнем га и питам, јесу ли сви коњи на лицу.

„Сви су овде“ — одговори ми он одрешито.

— Ама види, види ипак, да није нечије лежиште празно.

„Знам сигурно, господине капетане“ — вели ми он.
— „Али ипак видећу“ — и оде.

Мало после врати се.

„Сви су наши коњи овде.“

— Ама баш сви?

„Сви, господине капетане!“

— Добро, велим ја, и нешто ми лакну. Одем у дивизион... Дођоше и остали командири и изјавише да то није њихов коњ. То исто рекох и ја. Командант се нађе у чуду.

„Прегледајте још једном коње по списку“ — нареди нам.

Не рекосмо ништа... Када се одмакосмо, почесмо да протестујемо што нам се не верује. Али како смо били под његовим оком, то ипак наредим да возари изведу коње. Таман сам узео списак, када се возари у коњушници узмуваше и одмах дође каплар па ми изјави да нема једнога коња, и то баш онога што стоји везан пред дивизионом... Е, све ми се преврте... Запитах, где је поднаредник... Али он се склонио негде и нико не може да га пронађе. А сада треба ићи у дивизион, и већ можеш да претпоставиш шта ме тамо

чека. Јавим осталим командирима да се не муче, и одем у дивизион.

Бре... бре!... Шта се тада сручи на моју главу!... И како ја не водим рачуна, и како се он чуди што нисам до сада све коње погубио, и како ово... како оно... и да ће он мени да одузме батерију. Испадох ти ја најгори човек!.. Наравно, он је говорио с разлогом, био сам крив, признајем, те нисам ни покушавао да се браним.

Али зато, када сам се вратио у батерију потражио сам прво Светозара. Ти знаш... ја никада нисам ударио војника. Али тада сам сву љутњу и бес, који се скупљао у мени, чини ми се, од мога рођења, сручио на његову главу. А он да живи још сто година, па неће добити такве и толике батине... Даљи поступак је ишао по надлежности. Поднаредник Светозар је изударао каплара, вођу одељења, а овај опет возара који је испустио коња, а није то пријавио. Разуме се, редов је навикао на батине као на неко редовно следовање. Када каплар добије батине, то ти је оно војничко предвољство, у години дана једанпут... Али када поднаредник добије дебљи крај, е то је мало необично. Увређен је понос старешине. То ја знам... Под нормалним приликама, ја то никад не бих учинио. Чак се и сад кајем. Али ја сам тада био у афекту, када збиља нисам собом владао. Ето, упамти овај догађај... То је у вези са оним што се баш сада одиграло на друму, о чему ћу ти доцније говорити.

После два дана дошло је наређење да кренемо на границу, према Бугарима.

Стигли смо, чини ми се... седамнаестог септембра и одмах изишли на положај, Вражја Глава. Пред нама је био положај Каменита Чука, где се налазила пешадија. Ама ништа више, већ узми само имена: Вражја

Глава, Каменита Чука... па можеш да замислиш, какве су то чукаре и гудуре.

Изишли смо, дакле, на положај, припремили елементе теориски и чекали... Разуме се, чекали рат... Управо чекали смо да се Бугари утврде, да довуку већи број војске и топова, и да нас напоследку смрве. Јест, баш то смо чекали... Са наших осматрачница гледали смо читаве дивизије како на миру прилазе, логорују у близини границе, онда њихови команданти извиђају и испитују терен, и пукови најзад поседају положај... Све пред нашим очима и нашим приправним топовима... Па им се не свиди једно место, и онда се помере на друго. А артиљериски официри прегледају дурбинима терен и примају секторе које ће гађати... И наши прости редови знали су да ће нас напасти. Ама сигурно. И пуно пута прилазе војници и питају шта чекамо. Али под смртном одговорношћу је наређено да нико не сме да опали ни пиштољ, а камо ли метак... Као да смо изгубили главу!

Чујем, доцније, да су наши хтели да пресеку ово мучно и лажно стање, али савезници нису дали... Кажу, да су их Бугари уверавали у своје мирољубиве намере.

Ја сам војник и немам права да критикујем. Али дозвољавам себи да констатујем чињеницу: ми смо били унапред жртвовани. И каплар Живуљ је знао да наше четири заморене и проређене дивизије не могу да се боре противу дванаест бугарских, одморних... Али свака част нашем војнику. Испунили су своју дужност до последњег даха.

Командир заћута, обухвати прстима слепе очи и протрља их. Друмом су шкрипала кола. По некој чудној асоцијацији мисли, сетих се оног убијеног воденичара... Можда се још увек окреће онај воденички камен. Али тамо су сада Немци.

— Припремали су се Бугари до првог октобра. А ми смо посматрали и чекали... Исто онако као осуђе-ници „на белом хлебу.“ Егзекуција је почела тачно пр-вога октобра у пет часова изјутра.

Све што се до овога часа одиграло, могу још и да разумем... Али оно што је настало после тога, то ни-сам кадар ни да схватим, ни да појмим. Кажу да у Светом Писму пише: ко те удари по једном образу, окрени му и други. А ми смо изложили и образ, и трбух, и леђа, и душу, па и живот...

Командир стеже вилице, да му отскочише мускули, и с дрхтајима уздахну. Онда настави тихо:

— Таман сам устао и војник донео воду да се уми-јем, у том тренутку се ваздух проломи. И без моје ко-манде, војници притрчаше топовима и заузеше своја места. Потрчим као без душе на осматрачницу и видим како пурња земља и лети камење изнад наших пешач-ких ровова. Угледах баш и њихову батерију. Дохватим слушалицу и затражим одобрење од команданта диви-зиона, за паљбу, како би заштитио наше пешаке. Али командант ми рече, како су из дивизије наредили, да се не сме опалити ни један метак без одобрења дивизи-је. — Ама рат је отпочео... Потукоше пешадију, буним се ја. — А-ја!... „Дивизија је тако наредила!“ — одго-вара лаконски командант... Пешадија вапије за помоћ, а батерије ћуте, јер више команде веле: нека се зна, да ми нисмо дали повода за рат...

Ето... то ти је оно: „Ил' не да ђаво, ил' не да Бог“. Уместо да смо упали у Бугарску, па их разбуца-ли још у почетку, ми чекамо да мобилишу, да концен-тришу, да нас нападну, без објаве рата. И да би наша трагедија била потпуна, ми чекамо да нас разлупају, да бисмо уверили Европу како смо ми невини... И то у времену, када сентименталност и сви писани међу-народни прописи приклањају главу пред грубом силом...

Сироти пешаци. Трпели су паклене муке. Гинули су од граната, од распрснутог камења, повијали су се по рововима, претрчавали у рупе од експлодираних граната. Када су напоследку видели да их нико не брани, почели су да беже у прихватне заклоне. Јер они нису знали за вишу политику. Строј се почео нагло осипати и око седам часова били су сви у прихватним положајима.

Тек у седам часова стигло је наређење из дивизије.

Тада смо отворили ватру и ми. Али Бугари су куљали као мрави. Ишли су ошамућени, враг би га знао као да су били пијани. Гинули су као стока. Земља је тутњала од топовских пуцњева, а ваздух је крклао од пушчане и митраљеске ватре. На неким местима Бугари су ускакали у наше ровове, боли се тамо бајонетима. Ми смо тукли у гомилу... Бугари су бежали. Опет се враћали. Тада су наши одступали. Потом су се окупљали, вршили противнапад и на бајонет освајали ровове. И тако до вечери. По мраку смо морали одступати на врат на нос па се заустависмо испред неког села Крупца.

Наређено је да батерија у току ноћи изиђе на једну чукару, не знам ни сам како се зове. Целе ноћи смо по том беспућу извлачили топове. Ишли смо неким стрмим крчаником по коме се једва и сељачка кола крећу. На кривинама откачињали смо задњаке и војници их после рукама гурали. А, да би олакшали коњима, добили смо и чету пешадије, те је сваки пешак носио по две гранате... Таман кад смо пред зору стигли на врх стиже наређење да се вратимо хитно назад, је су Бугари пробили на другом месту, и сад је наш положај у питању. Могу нам још заћи иза леђа. Али док смо стигли у то проклето село Крупац, наши опет повратили изгубљене положаје и онда нареде мени, да опет изиђем на онај вис... Ах, сад се сетих. Звао се „Цркве-

но Браниште“. Ту другу ноћ нећу никада заборавити. У људи није било више даха... Док један вод застане, да би изишао други, заспали и возари и послужеоци. Александар је прво молио, онда тукао, најзад малаксао и он. Гледао сам га, како наслоњен на дрво, у стојећем ставу, спава. А ноћ одмиче и страх ме хвата да нас овако отворено не затекне зора. Они пешаци који су носили муницију, изгубише се у ноћи са гранатама... У једном моменту чупао сам косу...

Сакупио сам онда војнике. Замолио сам их као другове, нека учине још и овај последњи напор. Иако су били изнурени до умирања, послушали су ме и пред зору изиђосмо на врх... Где је ко застао, ту је и заспао.

Око подне почели смо дејствовати. Посматрао сам борбу пешадије. То је било бесомучно клање. Не потцењујем бугарског војника. Али наши су храбрији и много интелигентнији... Било је то баш пред вече... Налети руља Бугара на један наш истакнути положај, упаде у ровове и наши нагло стрчаше са брега. Мислиш да су се распрштали... Боже сачувај... Само колико да се склоне од ока, па се наједном сакупише, ама као да им неко засвира збор. Сабише се као овце у гомилу. Стрепео сам да их тако не пронађе артиљерија. Али они се за тренут растурише у стрелце, и као мачке, пођоше трчећим кораком уз брег. Још се нисам ни повратио од изненађења, а они ускочише у своје раније ровове. Настаде борба на бајонет. Бугари нагоше у бекство. Да видиш само! Бежали су као помахнитали на све стране, и мислим, нису се могли скупити ни сутра до подне.

Али која вајда!... Нисмо имали никакве резерве, и после три дана морали смо одступити.

Прошли смо кроз Пирот ноћу. Тек сутрадан задржасмо се на положајима Велетина Глава. Успут смо секли телеграфске диреке, кварили мостове, палили храну и сено... Али опет су пробили Бугари на другој стра-

ни и у први сумрак је наређено да одступимо. Таман смо запрегли, кад се сручи страховита киша, праћена севањем и праскањем громава. Облаци се спустили готово до земље. Били смо обавијени непрозирном тамом, као у мрачној комори. Требало је силазити низ стрме стазе, тек просечене. Људи и коњи се узнемирили од треска громава. А кад севне, готово обневидимо, неки возари застају, те на њих најашу они позадњи. Наша контрола је била искључена. Људи су били препуштени сами себи... Нека нас срећа послужи, хвала Богу — и командир се прекрсти — те изведосмо читаву батерију из тога пакла. Једва се дочепасмо друма и пођосмо журно. Одступали смо преко Бабушнице, све до Беле Паланке.

Чули смо тада и за пропаст северне војске, која нам се у одступању све више приближавала. Требало је штитити сада и одступницу њену. Зато су наређења била увек категорична: бранити положаје до последњега човека!... А Бугари су јуришали и дан и ноћ. Ако успеју да пробију на једноме делу фронта, наши су хитно издвајали из појединих пукова по неки батаљон, па су га упућивали да запуши рупу. Таман се ту успоставио фронт, Бугари би пробили на другој страни. Онда се одвајале чете да попуне празнину. Разуме се, увек бајонетом и бомбом... Ако би сада запитао некога пешака, да ти по реду исприча на којим је све положајима био, уверавам те, тај се не би сетио.

На овоме положају, Бугари су дошли на јуришно одстојање. Батерија готово иза самог нашег стрељачког рова. Зато је било наређено да се у току ноћи склонимо. Али није било пута, да бисмо могли одступити право у позадину, већ смо читав километар морали ићи поред самога рова. Повлачење је отпочело у пола ноћи. Возови су ишли на великом одстојању један од другог, полако, ногу пред ногу, да би се избегао шум.

Нашим пешацима је скренута пажња да не пуцају, како не би изазвали ватру. Али Бугари су ипак пуцали. Так-тук... так-тук, повремено, за време целог нашег одступања. И само је један коњ рањен. Сутрадан смо налазили рупе на паоцима точкова и ожиљке на топовима. Срећом, изиђосмо читави... Зауостависмо се на Плочи.

Ситуација је међутим била врло критична. Почели смо већ да се гушимо. Трупe са севера увелико одступају, већ се додирујемо. Треба на сваки начин зауставити надирање Бугара. И виша команда се одлучила на последњи корак, колико очајан, толико и дрзак... То је исто као кад очајник баца последњу пару на коцку, или да добије, а ако изгуби, да изврши самоубиство. Па да.... ништа нам друго није ни остало.

Скрпили су некако два пука пешадије. Наређено је, да артиљериска припрема буде изненадна, брза, али кратка. Јер иначе, открили би наше намере, те би онда Бугари навукли још веће снаге.

Моја је команда у року од двадесет минута била: по десет, разорном гранатом, по десет... по десет. Са људи је лио зној. Цеви су буктале, а ровови бугарски су пламтели и пурњали. Пешадија је подилазила. У тачан минут прекинуо сам паљбу. Тада се проломи: „Ура, ура, ура!...“ Изненађени навалом, Бугари поскакаше. Застадоше, као да не верују. Али наши почеше ускакати у ровове и Бугари окретоше леђа. Наши су им дували за вратом. Пређоше ровове, налетеше на бугарску комору. Паника се пренесе и на њихову позадину. Гледам са осматрачнице, како једна бугарска хаубичка батерија у бежању налете на наш стрељачки строј. Сколише је са свију страна наши пешаци. Ухватише је.

Али, шта вреди! Да смо имали једну дивизију у резерви, терали би их до границе. А овако... Морали смо да застанемо. Ипак, добили смо мало ваздуха, бар за неколико дана. Дотле су се наше трупе журно по-

влачиле и када смо добили нешто простора, онда крето-
смо и ми. Прошли смо кроз Ниш, и заустависмо се на
Курвин Граду.

Истогa дана добијем наређење да хитно одем у
Лесковац и да се јавим тамошњем команданту трупа.
Није ми било мило. Ја сам тако испао из састава своје
команде и био сам деташиран. А из искуства знам, да
команданти увек мање обзира имају према додељеној
јединици, и у погледу снабдевања, и у погледу излага-
ња према непријатељу. Наравно, сваки ће радије жртво-
вати оно што је туђе, него своје.

Јавио сам се новом команданту, и он ми је одре-
дио положај. Било је то једно брдо, Хисар га зову,
чији се предњи нагиб спуштао терасасто, са стрмим
отсецима. Батерија је била одмах иза врха. Позади ба-
терије није било никаквих путева, у случају да нас по-
терају, те сам наредио да се прокопају рампе за спу-
штање топова. Моја је осматрачница била на двеста
метара испред батерије, у стрељачком строју.

Причу његову прекиде поднаредник Светозар:

— Господине капетане, питају војници, хоће ли да
чекају?

— Драги Светозаре, ја о томе не одлучујем већ ко-
мандант. Докле се не видим са њим, ви ћете, разуме
се, остати са мном. А после, ја ћу на све могуће начи-
не гледати да буде као што ви желите. То је и моја
жеља. Уосталом, сада ћу ја доћи.

Запитах га шта је после било.

— Било је то двадесет четвртога октобра... А зби-
ља, сада ми то паде на памет... Овај је датум за пету
батерију фаталан. Сећаш ли се прошле године, када
нас нађе хаубичка батерија, па поби људе, удари у топ...
кару. Сећаш се?... Јест', баш двадесет четвртог окто-
бра. — Командир заћута, па ме значјно погледа. —

Замисли... Ако рат потраје још једну годину, овога да-тума треба да се чувам.

Отишао сам тога јутра на осматрачницу. Чим ме угледаше пешаци, питају: шта ћу ја овде, када се ни они не могу задржати дуго на овом положају.

Отпочео сам одмах са гађањем. Поред моје батерије била је и једна хаубичка. Нашим удруженим дејством успели смо да Бугаре задржимо пред нама. Жали ми се хаубичар, што су га ставили тако близу: Вели: „Лако је теби. Имаш коњску запрегу, па ћеш да кли-снеш. А шта ћу ја да радим са мојим воловима?“

Баш тада јавише пешаци да се Бугари спремају за јуриш. Дохватим слушалицу да позовем батерију... Нема везе. Са мнош је био поднаредник Жика. Рекох му да одмах потрчи низ линију и види где је прекид. Та-ман он пође, а ја се случајно окретох у правцу батерије... Згранем се... Коса ми се диже од ужаса. Очима не могу да верујем... Из позадине је наступао стрељачки строј Бугара право на незаштићену батерију и видим, како војници покушавају да окрену топове уназад..

Потрчим као без душе у батерију. Тамо већ чујем прасак пушака... Један топ опали... Нека вика допире из батерије. Ја трчим што брже могу. Наједном се преда мнош појави запрегнута хаубичка батерија где сила-зи низ стрму косу. Војници вуку волове, други их бо-ду тесацима и увијају репове, да брже иду. Војници из-безумљени и уплахирени зверају уназад, па и не гле-дају испред себе... Прва хаубица наиђе на стрми отсек и као откинута са опруге полете, гурајући, гужвајући волове и возаре. За њом друга, трећа, четврта. Уз тре-сак, ломљаву и јаук, клупчали су се топови, стока, вој-ници и цела маса од меса и челика сручи се у јаруту као безоблична гомила.

Пред батеријом сам... Преда ме истрча батериски наредник исколачених очију и гологлав.

— Где ћеш? Назад, наредниче! — викнем што могу јаче.

Без иједне речи, он се врати, успуза се на један обронак, па се окрете.

„Ево их Бугари код топова...”

Истрчах горе... Нишанција Петар протрча поред мене носећи затварач... Бугари трче око топова. Нишанција трећег топа отима се са једним Бугарином око затварача, али други Бугарин му заби бајонет у леђа. Око топова леже мртви наши војници. Остали се распрштали на све стране... Један Бугарин нишани пушком некога. Мени притрчаше неколико војника.

То је била слика за оно неколико секунда...

— Спасавajte се! — викнем, па потрчимо сви низбрдо. Наиђосмо и на побијену запрегу предњака. Возари су лежали мртви између коња. Један предњак био је претурен. За нама припуцаше. Поднаредник Жика дојаха једнога коња и рече ми, да се попнем. Какво узјахивање!

— Бежи што пре! — викнем му ја, јер почеше да прште куршуми око нас. Онда потрчах. Митраљез са брега поче да клокоће. Ми прилегосмо у јарак са стране пута. Док нешто тресну. Паде Петар са затварачем. Ми се дигосмо. Један дохвати затварач. Приђох Петру. Али он је издисао... Мало даље на друму лежи поднаредник Жика, јечи, а и коњ поред њега рањен, и већ се тресе... Запали су у сноп митраљеза. У том налете мој сеиз са коњем. Иако су војници наваљивали да јашем, да би што пре умакао из овог убиственог простора, одбио сам то одлучно. Нисам хтео да се одвајам од њих, ма шта ме снашло. Зато наредим да на коња ставе рањенога поднаредника Жику. Али коњ се од пуцњаве узнемирио, те једва попесмо поднаредника. Био је рањен у груди и пљубао је крв.

Замичемо журно. Још једна окука па смо спасени. Али баш покрај пута лежао је телефониста Милија. Глава му готово у бари. Један га дохвати за ноге да га извуче, али он јекну:

„Убијте ме... убијте“.

— Понесите га! — довикнух, па га и ја дохватих за једну руку. Носимо га као врећу, док не зађосмо за окуку, те га онда спустисмо. Умирао је. Мене нешто у грлу стеже. Наиђоше неки пешаци.

— Хајдете, браћо, да га понесемо.

„Море један више или мање не чини!“

Батерија заробљена, војници ми изгинули, војска се расула, земља пропала. Нешто ми притиска груди. Гледам као кроз маглу и сузе ми ударише на очи... Више ми није стало до живота. Стојао сам, као да сам без свести... Неко ме дохвати за руку.

„Бежите, само што нису дошли!“

Тек кад смо одмакли два километра, дошао сам к себи. Утучен, седео сам покрај пута, док су се војници скупљали. Било их је око четрдесет... Остало је изгинуло.

— А шта је са Александром?

Командир уздахну и тужно климну главом.

— Причали су ми доцније војници... Александар је састављао извештај о утрошку муниције. Био је код другог топа, када су Бугари упали у батерију. Командовао је: „Паљба уназад. На картеч!“ Сео је на топ и лично опалио један метак. То је био онај последњи пуцањ наше пете батерије. Са њим је замро и Александар. Кажу, остао је пресамићен преко топа.

Командиру навреше сузе у очима. Зубима обухвати усну. Као да би хтео да загуши уздах бола. А потом сасвим тихо проговори: — Пао је као јунак.

Заћутасмо... Друмом је промицала бескрајна колона бескућника. Чини ми се, као да сваки односи собом

по који живи део домовине. Неповратно?... Будућност нас и не занима толико, јер је садашњица сувише мучна и тешка... Командир превуче прстима преко овлажених очију.

— А сад?

— Додељена ми је нова батерија... Али ја моје војнике не могу да оставим. Ево баш пред твој долазак, пришао ми је поднаредник Светозар, онај кога сам ја изударао и вели ми: „Господине капетане, чули смо да сте добили нову батерију... Ми смо на прагу наше отаџбине. Ако нас ви напустите, нећемо ићи ни корака даље, већ ћемо се вратити својим кућама. А ако останете са нама, ићи ћемо докле нам ви наредите.“

И сада сам се решио да их на своју одговорност водим у нову батерију.

Моја команда је одмакла далеко, те се дигох. Војници приђоше да се поздравимо. Запитах за Танасаија, јер га не видим међу живима.

— Не знамо шта је с њим — веле ми. — Био је до последњег часа у телефонској земуници. Али када Бугари утрчаше у батерију, ми се распрштасмо на све стране... Када смо се искупили, њега не беше. Рањен или погинуо. Сигурно је погинуо, јер Бугари ни рањенике не остављају...

На прагу отаџбине

Пред нама је бескрајна равница. Тако нам се бар чини. Али ходајући по њој, видимо мале брежуљке, ониске висоравни, као оно наборана вода на лакој ветру. У даљини негде штрчи минаре, а још даље, виде се дивље планине у плавкастој измаглици дана...

Косово Поље...

Сузама је заливено, песмама је опевано. Мужевна стремљења небројених генерација су кроз столећа била усредсређена на њега. Тешка трагедија понирала је у душе, преносила се с колена на колено кроз небројене деценије, као неко вечно страдање, свето и узвишено као религија. Дах побожне осећајности и фанатичан занос би обујмио млада срца при помисли на тужно Косово. Оно је неодољиво спајало мисли као неки узвишени култ и постало света замисао целе једне нације...

Године хиљаду девет сто дванаесте љубили су ратници свету земљу. Косово је ослобођено од неверника. Вековни сан је остварен.

А само три године доцније...

На путу ка Голготи вукла се изнурена војска српска. Непрегледна колона пешадије, артиљерије, коморе и избеглица, гмизала је лагано преко Косова, носећи собом тугу и очај поробљене земље своје. Сустигосмо и колону рањеника, који су умакли из болница. Стоје на путу, распитују се за своје команде. Сматрају да

им је команда њихова, у општем метежу и хаосу, једино уточиште, те да се тамо свију, немоћни и болесни.

На велику радост нашу међу рањеницима нађосмо и нашег потпоручника Војина са повезаном главом, у шињелу на коме се још познају трагови крви. Лутао је да би нас нашао.

На путу сусретосмо и заробљенике, који се крећу сами, без спроводника, у супротном правцу. По исцепаној одећи и жалосном изгледу, они се мало разликују од војске која их је некада заробила. Глад и тешки ратни напори потпуно су нас изједначили, па чак као да нас је општа невоља и приближила једне другим.

Прошли смо поред оронулих зидова Вучитрна. Она једна улица закрчена од кола и народа. Из многих кола вире главе жена и деце. Или су се избеглице размилеле по вароши и купе остатке хране. А магацини су отворени. Војници, заједно са заробљеницима, развлаче џакове са храном на све стране. Неки продају брашно мештанима. Муслимани нуде новац војницима за оружје.

— Шта ће са нама бити? — запита нас једна жена плачевним гласом.

— Ви ћете се, госпођо, вратити својој кући, одакле сте и пошли. Али шта ће са нама бити, то нико од нас не зна, — одговара јетко потпоручник Живадин.

Пред вече стигосмо у неко село испред Митровице. Ноћ је била хладна. Кроз пушкарнице својих кула гледали су нас злуроде Арнаути.

Седимо поред ватре, а Лука нешто рачуна на прсте.

— Прошло је равно пет стотина двадесет и шест година, када је разбијена војска на Косову бежала исто као и ми сада.

Разговарамо о свом безизлазном положају. Још један дан марша па смо на граници. Куда ћемо после?...

— Требало је да их сачекамо на Косову, и нека се историја још једном понови — каже потпоручник Живадин.

— Нашто да гине народ, кад сутра навече иначе морамо да положимо оружје. Даље немамо куд! — додаде капетан Душан.

— Баш зато! — брани своје гледиште Живадин. — Нека то буде на витешки начин, а не као неке бабе.

— А теби је мило да погинеш на Пољу Косову! — упаде подругљиво Лука. — Не верујем!

— Вала, ако будемо морали на граници да положимо оружје, ја одох...

— Пре свега, пита ли вас ко, те сада вадите очи... А ако желите да чујете моје мишљење...

— Молим вас, господине потпуковниче.... опростите, али ни вас сигурно нико не пита — рече мало набусито Живадин.

Потпуковник Петар заћута. Онда се наслони лактовима на колено, и укрсти прсте. Гледајући у ватру, настави тихим гласом:

— Земљу смо изгубили... То можемо објаснити неком „вишом силом“... Али ако уљудност изгубимо, онда тек настаје највећа опасност — и потпуковник Петар климну замишљено главом.

Настала је мучна тишина. Али Живадин прекиде:

— Господине потпуковниче, мени је јако жао што су моје речи дале повода да тако мислите. Ја се извињавам. Али... молим вас, још од Преполца причају о одлучној битци на Пољу Косову... А куда ћемо сада?

— Ех, причају... Причају војници, причају коморџије и сви они, који не увиђају да данашње ратовање није исто што и ратовање пре пет стотина година. Онда су се тукле масе, а данас стратегија зна и за брзе обухватне маршеве, па би нас као мишеве похватили на Пољу Косову?... А зашто?... Да би се поновила историја.

Али таквим подухватом ми би само компромитовали прошлост... Нама је данас потребно да сачувамо живу силу.

— Добро, господине потпуковниче, — упаде капетан Душан — претпоставимо да смо је сачували, ма да се она почела да осипа сама од себе. Куда ћемо с њом?

— У албанске планине... а после видећемо.

Заћутасмо... Пред очима имамо визију оних кршева, које смо гледали у измаглици дана. То су слике и у свести непријатне, а тек како мора бити страшна стварност. Планине су се издигле једна над другом, као да је земља некада била узбуркана пучина, па је промисао нечија на мах зауставила.

Размештали смо се поред ватри. Бескрајно небо је жмиркаво треперило, док су кола коморциска и даље шкрипала. Људи покривени преко главе шињелима и шаторским крилима лежали су крај утуљених угарака. Преморени коњи стењали под амовима. Стражари су мрзовољно зурили у ноћ... У селу је кукурикао петао. А у даљини праснуше неколико пушака. Или Арнаути пљачкају... Или наши извршују правду над њима. Свеједно. Неколико живота мање.

На граници смо отаџбине.

Пређосмо пругу. Издужене шине, као опружене мртвачке руке остадоше пусте.

Пред Митровицом застадосмо, да одиђу мало трупе које су наилазиле и са северне стране. Кроз варош се једва могло ићи од силнога народа. Многе избеглице су овде застале. Рањенике су доведе донели.

Млако, бледуњаво сунце пригрева, а непријатељски аероплани се разлетели као осице. Из колона се издвајају војници у мале групице, дошаптавају се и договарају да ли да се врате кућама. А приче бујају... На граници ћемо се зауставити, и онда ће се издати про-

кламација: ко хоће, може да се врати својој кући. Па зашто се не би још и сада вратили. Пронеси се глас, да идемо до албанских гора, где ће официри напустити војску. А заклетва обавезује само у границама државе, изван отаџбине не важи. Они су, дакле, разрешени обавеза.

Трезвенији упиру очи у своје официре и мисле да ови нису толико безумни да их напусте. А са војском иде и седи Краљ.

Неки се колебају, пођу, други их сретну и онда се врате. Изнурени телом, измучени душевним колебањима, лишени тако воље, иду мрзовољно, ослушкујући не престано шта се око њих говори.

Коморе се увелико осипају. Изван Митровице почела је и пешадија, док су артиљерци још увек везани својим осећањима за оруђа. Котрљају се топови и људи грамижу за њима, или се држе за штитове топова и одмичу све даље.

Негде у близини границе застадосмо. Дувао је хладан ветар и оловни облаци се стопили у бескрајни сиви застор, скривајући планине и земљу коју напуштамо. Бар да можемо бацити последњи поглед!... Тешка слутња притисла душу, а расплинуте мисли као да се повлаче и усредсређују на једну представу, везану за оне који остадоше скривени, иза сивих облака, јадни, напуштени.

Седимо око ватре и ћутимо... Снег поче да пада. Још једна невоља више. А ми без домовине, без куће, без огњишта. Снег сигурно и тамо пада... тамо, око наших кућа, где живи поробљена сиротиња без игде ичега.

Посилни Исајло сручи нарамак дрва покрај ватре, и подбочи се:

— Господине поручниче, ко ће да огреје сиротињу моју? — обрати се поручнику Луки.

— А, господине посиљни, Исајло Аранђеловићу, ко ће моју?... Теби ако је тешко да носиш дрва, а ти марш! — и показа му руком у правцу Митровице.

Збуњен оваквим одговором, Исајло се почеша иза врата.

— Господине поручнике, ја се не жалим... него велим...

— Не жалим... не жалим, па шта онда? Да причамо причу. Је ли?... Око твоје куће у селу расту шуме и забрани, а шта ће моји да раде у вароши?... Ипак не слиним као ти: ко ће да ми огреје нану, ко бабу... сивоњу... рогоњу — говорио је Лука плачевним гласом, подражавајући Исајла. — Срам те било!

Исајло и нехотице стаде мирно.

— Ја баш нисам тако казао, господине поручнике...

— Ниси?... Подбочио се као пиљарица, и „господин“ као да тражи изјашњење од мене: ко ће да греје моје? — говорио Лука дубоким и важним гласом. — И то пита мој посиљни Исајло, који живи боље него командант армије.

— Немам само његову плату, — смеје се сада шететски Исајло.

— Слушај, докле идем ја, ићи ћеш и ти. Докле имам ја, имаћеш и ти. Јеси ли разумео?... А сад вуци се у шуму за дрва!

Исајло поздрави, и весело отрча.

Ветар усковитла ватру и ми се подигосмо, окрећући јој леђа. Тек тада видесмо како војници замичу у село, међу арнаутске куле. Капетан Радослав прати једнога поднаредника да их врати.

— Дреница је ово... Могу лако да припуцају пушке.

— Ко... Арнаути? — окрете се поручник Бранко. — И нас мртвих се они плаше, а камо ли оволиких топова.

Код граничног камена

Био сам одређен за коначара. Кренуо сам рано, док још комора није закрчила пут. Преварио сам се. Коморције су већ одмицале. Тек после читавог часа марша престигосмо их.

Пут је излокан, услед мраза се стврднуо, те се преморени коњи непрестано саплићу. Украј пута видимо мртве коње или поломљена кола. Срећамо често неке дечаке, који се враћају натраг. Зауостависмо једну групу.

— Ми смо ђаци — вели нам један, — па смо бежали до границе. Даље немамо више куд.

— Зар Арнаутима и Бугарима у руке! Зло ћете се провести! опомиње их Груја.

Лако је вама... О вама се води рачуна, али о нама се нико не стара, — одговара један паметно и отресито.

— Данима ми гладујемо — додаје други. — Ако пођемо са вама, помрећемо од глади. Ако се вратимо можда ће нас куршум мимоићи.

Гладни, погурени и помодрели од зиме, одоше они натраг.

Давно је било прошло подне, када се зауостависмо код граничног камена. Дан тмуран и хладан, сав огрезао у сиву белину, из које штрче оголела дрвета, као раширени прсти у костура. Зауостависмо коње, са којих је одилазила пара.

— Свршено је, господине потпоручниче, — проговори Груја.

Вране и гаврани загракташе над нашим главама...

Са десне стране била је једна кућица. Сјахасмо да се јавимо црногорским властима.

На улазу ме запахну мирис кафе, а из једне бочне собе чуо се весео жагор. Хтедох да уђем, али се преда мношћу испрси један стари Црногорац.

— Ће ћеш?... Причекај-дер да те пријавим.

Кад он отвори врата, угледах неке младе људе како нешто ћеретају. Врата се преда мношћу затворише. Иако је можда такав обичај, чинило ми се, ова је форма ипак могла сада да изостане, и да се учини изузетак према једноме официру суседне земље. Али ми смо изишли из своје земље и морамо се повиновати обичајима других.

Врата се отворише. Кад уђох у собу, затекох неколико младих Црногораца. Старији су сигурно у рату, а остали су једино ови дечаци. Један се једва придиже, док су остали седели заваљени у столицама, изгледа ми пркосно, као да нам се потсмевају што смо изгубили земљу.

Онај један слушао је моја излагања, правећи се важан. Тек издужи лице, напући усне и уздигне обрве. Мучио се да изгледа достојанствен, и, да би ми вероватно доказао господство своје, викну:

— Ђуро! — На вратима се појави онај служитељ — Припали ми цигарету.

Ђуро, отвори пећ и принесе му један угарак.

Пуштајући сада густе димове и жмиркајући, обрати се он Ђури:

— Виђите, Ђуро, богати, код оног Арнаута Селима. Ама понесу пушку и убиј пса, ако само уста отвори.

Рекох му како не би желели да силом улазимо у стан. То нисмо радили ни у својој земљи. Ако треба, платићемо.

— Мани, чоче... Пљачкају они нас од цара Лаза, те да им данас ми плаћамо!

Ишли смо пешке ка арнаутским кулама. Снег је шкрипао под нашим ногама. Ђура се обрати Груји:

— А грдни, ви побјегосте. Е, светог ми Петра, док је Ђуру на рамену глава, неће ни закорачит' у ову земљу.

Груја се само болно насмеја и тужно климну главом

— А што, јадан!... Ти се мени канда потсмијеваш.

— Јок, Ђуро, него велим, што не знадосмо још код Смедерева за тебе!...

— Е, вићећете...

Пред кулом застадосмо. Ђура удари кундаком у врата. Иза ошкринуте капије појави се један Арнаутин, с киме Ђура поче да разговара нешто на арнаутском. Затим се окрене мени:

— Каже, да склони само робље.

— Какво робље! — зграну се Граја.

— Ма жене. Женску чељад називају робље.

Чујемо неко клопарање, тумарање уз дрвене степенице, и онде се све утиша. Тада уђосмо. Војници остадоше у дворишту. Ја и Ђура пођосмо уз мрачне и уске дрвене степенице. На врху нас дочека један млад Арнаутин и руком нам показа на једна врата. Прво уђе Ђура. Указа се пространа соба, полумрачна, јер је ову собу осветљавао мали прозор четвртастог облика, колико да човек промоли главу и да га заклони својим раменима.

— Тунгатјета! — ослови неког Ђура.

На малом постољу, застрвеном само шареницом, седео је стари Арнаутин прекрштених ногу. Поздравих га. Он додирну чело, па груди. Јадно мало Арнауце унесе две треножне столице. Седосмо према старом Арнаутину.

— Ђуро, замоли Шкиптара, али лепо, да нам уступи стан за ноћас и питај га шта тражи.

— Е, богуми, питај га ти. — Ђура се наже и дохвати кутију са дуваном, што је стојала испред Арнаутина.

— Ја не знам арнаутски. А зашто га ти не питаш? — обрецних се ја на њега.

— Зато... побогу, човјече, ће ћу ја њему плаћат'!

— Ама, ми ћемо платити.

— Па ми смо иста вјера, не било те!... Шкиптару да платиш! — говорио је с презрењем. Онда се обрати Арнаутину.

Слушао је Арнаутин и климао главом узвикујући: „По... по“. Изгледало је да пристаје без речи. Ђура се окрете мени:

— Имаш стан.

Тада се Арнаутин обрати мени и поче нешто да говори, рашири руке и погледа у небо, помињући „Алах“... Затим разману лагано старачком руком, као да говори о нечем огромном и онда одбаци шакама од себе. Заћута и тужно климну главом.

Затипах Ђуру да ми објасни шта је говорио.

— Ман се врагу... пасја вјера... Каже да смо му поробили сто миљуна оваца. Научило за турског зема-на да роби, а сад не може.

Онај мали Арнаутин принесе суд са водом. Стари скиде кондуре и у присуству нашем поче да пере ноге... Најзад опра и руке. Потом застре једно ћилимче, клече, па састави шаке и принесе челу шапућући нешто. Затим се одупре шакама и главу прислони поду, мало се одмаче, и опет поче да темена. Онда диже главу и управи очи на више. Лице му устрептало, очи молећиве, а усне фанатично убрале, као да тражи милост, помоћ, да Алах сатре невернике... овога Црногорца Ђуру, па и мене, који наилазим из белог света, да га узнемирим у домаћем миру његову.

Мангал је зрачио, и облесак се одбијао из ока старога Арнаутина, као да из душе његове сикће пламени бес. Али на колону Ђурином светлуцало је бајонет са пушке.

Уз степенице је ишао неко. Чуо се и звекет мамуза.

—Господине потпоручниче, јавља командант да нећемо остати овде, већ идемо право за Пећ.

И не гледајући више Арнаутина, изиђосмо на пут, да сачекамо команданта.

По мразној и мрачној ноћи стигосмо у Пећ, и сместисмо се у хладне учионице неке школе.

Ко је вера, а ко невера

Последње уточиште наше. Оставили смо Косово и Метохију, напустили своју земљу и сада се прибрали уза саме планине, које се нагло издижу као огромни бедеми небу под облаке. На планинама нигде пута, сем козјих стаза и иконске дивљине. А са супротне стране наступа оружана сила непријатељска.

Прастаре планине заклонице су грбином својом небо. Изборане и избраздане, пркосе оне тисућама година, а већ столећа су се сламала о њихове урвине и клисуре. Надживеле су оне геолошка доба, а о повесници људског рода шуме већ и горостасна дрвета.

Коритник, и Паштрик, Копривник и Паклен... Жљеб... Копривник се разметљиво шири, онда се постепено скупља, а врхови његови су у беласастој магли као чалмом обавијени. Паклен се скромно помаља, затим се горостасно извија и обнажен снежном белином крије се међу облацима. Између ових планина зија Руговска Клисура као разјапљене вилице, кроз коју куља сатанским шумом хладна Бистрица... Све је дивље, све је сурово и иконско. А зима хладна као авет... Дува ветар кроз Руговску Клисуру, ковитла између трошних кућа, вратнице лупају, онда избија са фијуком у равницу, дижући вихоре снега, док се изнурена војска српска размешта по пустим пољима, на голој ледини.

Наши посилни подложили пећ. Седимо покрај ватре и замишљено гледамо преда се. Улицом, поред потова, провлаче се одрпане прилике војника и завирују у свако двориште као да нешто траже.

— Море, људи, свако зло има своје добро, — вели капетан Јова, учитељ.

— Ах, филозофија сангвиника! — добаци са омаловажавањем капетан Душан, „резервни адвокат“. — Молим те, какво добро очекујеш сада ти?... Најурени из земље, на туђој територији, сатерани под ове кршеве...

— Амо то је моје предосећање... Ето замисли... закључимо сада мир и хајд' кући.

— Зар ти мислиш да је то добро?

Онда отпоче разговор.

— У историји света овакав случај не постоји.

— Протерани су Јевреји...

— То није исти случај. Наша земља постоји и даље, наше породице су остале у земљи, али је оружана сила и све оно што извршује закон ван те земље.

— Поставља се питање, да ли ми имамо правног основа да представљамо ту земљу.

Сад се умешаше у разговор и правници, резервни официри.

— Са правног гледишта, државу сачињава суверена власт над одређеном територијом и становништвом на тој територији, — разлаже потпоручник Живадин, свршени правник.

— Ми, дакле, не представљамо никога, — упаде потпоручник Средоје.

— Море, 'ајд' бре, што причате којешта! — љути се капетан Веља. — Онде где је војска, ту је држава. Ко ти, бре, даје плату?

— А ко даје плату онима у земљи? — упаде Живадин.

— Што нису и они пошли?

— А где би они?... А где ћемо ми?... Ви, активци, мислите као онај Луј француски... не знамо који беше по реду: „Ја сам држава!“... Где је капетан Веља, ту је

држава... А територија, а народ? — говори љутитим гласом Живадин.

— Е, није него!... Нећеш ваљда да ми доказујеш да државу чине бабе, жене и деца, — обрецну се капетан Веља.

— Чекајте — умеша се у разговор поручник Протић, судски писар. — Сви сте ви у праву. Само нико од вас не уме да изрази своју мисао. Дакле, тачно је да државу чини суверена власт над одређеном територијом и становништвом. Али та територија није уступљена непријатељу по неком мировном уговору, већ нам је насилно узета...

— Наравно! — добаци капетан Веља.

— Виша сила! — допуњује Живадин.

— Тако је... И после изласка из земље, наша држава ту суверену власт и даље има...

— То исто и ја кажем — упаде капетан Веља.

— Ама, откуда ви знате правне ствари? — нервира се Живадин.

— ...Само што држава не може фактички да врши ту власт над својом територијом и становништвом које остало у земљи. Али са правнога гледишта, иако смо на туђој територији, ми имамо сва права...

Врата се баш тада нагло отворише и уђе један коњички капетан. И, не представљајући се никоме, проговори надменим гласом:

— Господо, ова је школа узета за штаб армије. Молим вас, удаљите се.

Ватрица је у пећи угодно пуцкарала, док је напољу све више стезао мраз. Први пут од почетка одступања уђосмо једном и ми у собу, па нас одмах, ево, већ истерују. И ако у војсци све иде по надлежности и без поговора, покушао је ипак капетан Веља да се благовремено одупре.

— Зар нема у вароши нека друга зграда?

— Ово је за армију — говорио је коњички капетан са висине. Јер он говори у име армије, док је батерија последња јединица у системи војничкој.

У собу почеше улазити официри из штаба. За њима послани и ордонанси, носећи сандуке и пољске кревете. Онај коњички капетан већ скинуо чизме и остао пред врата, да му их очисте. А ми се на брзу руку пакујемо и излазимо, не знајући куда сад.

Трупе долазе са разних страна. Неке јединице застале, јер су изгубиле везу, те не знају на коју ће страну.

— Ама нећу да питам ни за кога! — љути се један командант батаљона. — Идем сада где је мени воља, а он нека ме тражи! — мисли свакако на свога команданта пука.

Улицом одјекује топот коња и чује се нека вика, да би се направио пролаз. Два Црногорца на коњима, а позади наступа фијакер, где се на горњем седишту завалио један црногорски генерал, а на доњем седи његов ађутант...

— Заиграће мачке и пред твојом кућом! — добаци неки пешак.

Лупамо на вратнице једне куће, али нам се нико не одазива. Решавамо се да развалимо врата. Али командант не дозвољава, већ нареди мени да идем у црногорску команду и затражим стан преко њих.

Мала је варош, те је одмах наћох. Ходници су били пуни наших официра, који траже разна обавештења. Пред вратима собе где је командант, стоји војник са пушком.

— Код нас војник стоји пред спољним вратима. Али кога овај чува? — разговарају официри.

— Ех, знак достојанства...

Зауставих једног официра, да запитам за стан.

— Море уљези, чоче, где ти је драго..

Ипак га замолих, да ми да једнога војника.

— Ђурашине, виђиде богати тамо за стан, — рече једном војнику.

Прођох кроз онај народ, али када изађох на улицу, Ђурашина нигде не беше. Вратио сам се поново. Средох тада Ђурашина и видех како на леђима вуче неки џак пун чизама. Опоменух га.

— За кватер уре! — одговори он и замаче у један ходник.

— Друже, овде кватер уре значи два сата, а некад и пола дана — добаци ми један пешачки поручник.

Већ видим и сам, да не могу добити шта тражим. А није им ни лако. Готово целокупна војска једне земље сручила се у Пећ. Идем полако поред реке и мислим о томе. С друге стране видим једнога нашег ордонанса, где продаје неке нове лаковане чизме. Чини ми се да су припадале баш оном коњичком капетану, који нас истера из стана... На суседном углу стоји група војника и разговара. Чујем у пролазу где један вели:

— Причекај бре... Све ће нас сада пустити кући.

Успут наиђох на један пук пешадије. Застали су да виде куда ће. Војници се пресамитили преко пушака и гледају мрзовољно преда се. Седам стотина километара одступали су под борбом, бранећи сваку стопу. Одело им поцепано, шајкаче нагореле. Официри се ни по чему не разликују од својих војника. Три месеца тукли су се без смене и одмора. А сада су оставили земљу и мртве другове. Остао им је још последњи дах. Стоји маса промрзла, док Бистрица хучи и ветар завија.

Сутрадан причају војници како су ноћас четворица из друге батерије отишли. А спремају се и многи други. Командант наређује да су официри у сталном додиру са војницима и да их уверавају у штетност њихових

намера. Саопштавам ту наредбу командиру треће батерије.

— Добро, молим те, шта да им говорим?... Да не беже!.. Пита ме данас пондаредник: „Господине капетане, зна ли се куда ћемо?“... Замисли!... Да смо под другим приликама, ја бих му нос разбио за ту дрскост, да се ја њему исповедам. Сада не могу. А не знам ни сам да му одговорим на питање. Говоримо... уверавамо, само они нека решавају што пре.

На пољани потпуковник Петар сакупио војнике и држи говор:

— ...До овога часа испуњавали сте часно и поште-но дужност према отаџбини. Нисте посрнули ни пред навалом бајонета, ни граната. Покољења ће причати о вџшим херојским делима... Па зар сада, када смо трену-гну напустили земљу, сада, зар да упрљамо светлу прошлост и да се предајемо!... Зар да синови наши указују прстом на оца издајника?

„Другови... Земља вапије за осветом, породице ваше вас преклињу да их ослободите... Зар да напустимо слободу нашу, и да савијемо добровољно главу под ропски јарам? Никада!... Никада, другови! Ја вас не задржавам. Ко хоће нека иде. Али сада је дошао час да видимо: „Ко је вера, а ко је невера!“

Ветар је дувао из Руговске Клисуре. Војници су стајали непомични и неми, и, онако промрзли и погурени, изгледали као залеђени.

Они верују своме команданту и својим официри-ма. Ићи ће са њима, али невољно и тужно. Просто по навици и слепом поверењу у старешине своје. Али мисли су њихове чврсто спојене за село, околину, и никако не досежу изван границе домовине. А отаџбину су сада изгубили, са њом и огњиште своје. Земља се брани са кућњег прага. У другој линији потичу они од

хајдучкога колена и носе дубоко зарезане у души приче о јуначким подвизима својих дедова.

Али командант каже: „Ко је вера, а ко невера“... Издајник. Тешка је то реч — издајник... Јер Краљ је са војском, њихове старешине... другови... А опет, у земљи су остали стари родитељи, деца. Али, тешка је реч — издајник! Ах, кад би могли да обухвате све рукама својим. Овако се мисли растржу, војници седе ћутећи поред ватре и повијају се као дим на ветру.

Проносе се гласови о некој важној седници команданата. Причају неки да ће бити офанзива. Други веле да ћемо прећи у Албанију, а одатле у Црну Гору, где ће се успоставити наново фронт.

А из суседног пешачког пука отишла је цела једна чета. Обућа војника је поцепана, шињели нагорели од спавања поред ватре, да се у неких кошуље виде. Кажу, пушке су готово неупотребљиве, од силне употребе.

Сва су поља око Пећи притиснута војском. Докле се оком види. Димови од многобројних ватри се мешају са измаглицом дана и као тешка магла притискују земљу. Колико да се душа још више замрачи. А ноћу светлуцају пламенови, као умирућа кандила и повремено одјекују узвици будних стражара.

Почело се увиђати да ће бити потребни самари и војници су их тражили на све стране.

— Топ дајем за самар, — шалио се командир треће батерије.

А поручник Лука наређивао је своје посланом:

— Прво понуди паре. Ако неће, ти гледај да га дигнеш. Ако ни то не можеш, направи га. Ако не умеш да га направиш, онда „фатирај“ леђа, да натоварим на тебе.

— А ако га украдем, могу ли ја да дигнем паре?
— пита шеретски послани Исајло.

— Кипислцауф! — одобрава Лука.

Црногорци су узимали самаре из околних места, „по кратком поступку“ објашњавајући као да су их даровали Арнаути. Самаре су уступали вишим командама и угледнијим личностима. Прича се да је црногорски генерал простосрдачно узвикнуо, када је видео једнога нашег књижевника:

— О, драги пријатељу, ако вама нећу дати самар, ја коме ћу! — и потапшао га по рамену.

Оно мало робе по дућанима распродано је. Радње су затворене. Кафане препуне. Уским улицама тешко се пролази од војника и цивилног становништва, које је добегло довде. Пронеси се глас да су се нека арнаутска племена побунила. Избеглице које не могу даље, очајне су и свакога познаника питају за савет шта да раде. Црногорска војска и жандарми одлазе да умирују Арнауте. А мраз све јаче стеже. Нека магла спустила се изнад вароши. Војници тумарају по логорима и договарају се. Неки се опраштају јавно и одлазе. Други крадомице, ноћу, и замичу заобилазним путем. Али већина остаје збуњена, неодлучна. Као да су догађаји изненадним замахом својим загушили сваку мисао, те људи лутају уплахирано кроз маглу као сенке и потсећају на звери које је хајка притерала у теснац.

Пуцњи топова се све јасније чују. Заштитнице одступају корак по корак.

У вароши се запажа живост и неко ишчекивање. Говоре да заседава ратни савет команданата и очекује се последња одлука: капитулација или даља борба на живот и смрт. У сваком случају мораће да наступи разрешење ове тешке неизвесности.

После подне одазваше у дивизију команданте пукова. Сада верујемо да је дошао последњи час.

Чекамо пред штабом пука...

— Свршено је, господо, — рече при повратку командант. — Је ли ту ађутант?

Хтеде да уђе у своју собу, али га неко запита:

— Како?... Идемо ли кући, или офанзива?

— Ни кући, ни офанзива. Рећи ће вам командант дивизиона, — и уђе са ађутантом у своју собу.

Штаб дивизиона био је смештен у једној шуми, облепљеној блатом. Унутра је горела плехана пећ. У једноме углу налазили су се црни сандуци са архивом дивизиона.

Офицери су се скупљали и како који наиђе, пита има ли чега новог. Дође и потпоручник Средоје, „економ свога добра“.

— Помаже Бог, људи... Шта се доконало?

— Једва се једном одлучи — упаде капетан Душан „активни капетан“ и „резервни адвокат“.

— Ама, побогу...

— Мир је, дакле, закључен и сутра се враћамо кућама. Врховна команда је решила да ми официри преузмемо управну власт. Ја имам да вршим дужност начелника окружног у Крагујевцу, а ти си одређен... где оно беше, побратиме? — обрати се Душан Луки.

— За начелника среског у Пироту, — без размишљања одговори Лука.

Средоје погледа упитно остале. Они су сви одобравали.

— Али, људи, шта ћу ја чак у Пирот, кад ми је кућа у близини Крагујевца!...

— Е, није него!... До сада си се верао по гудурама, а сада ти је мало Пирот. Кажу хвала и на томе, — додаје капетан Веља.

— Ама, људи, — ускликну весело Средоје, као да је тек сада схватио, — ама, је ли могуће да је мир закључен?... Па добро, што се не радујете?... Што не пуцају топови?

Сви се насмејаше. Некоји, да се не би смејали гласно, изиђоше напоље.

— Да си ти жив и здрав, ми смо то дознали још у подне, те смо се нарадовали и прерадовали..

— Зар нам је било мало пуцњаве?

— Познаје се да си сељак... Прангија... Кипислцауф!

— А где сте ви одређени господине капетане? — обрати се Средоје своме командир.

Командир је оклевао са одговором и као хтеде да објасни своме воднику како је све ово шала. Али се умеша брзо Душан:

— Не зна још. Сад ће доћи командант са списком.

И заиста командант се појави.

Његово, иначе црнпурасто, лице било је тамно. Изнад његових крупних црних очију натквесиле се густе обрве, као тамна маховина над речним понором.

— Јесте ли, господо, сви ту? — прелете очима преко нас. — Дакле, историска одлука је донесена... Наш правац даљег одс... — брзо се поправи — кретања је ка мору... Али пред нама су, као што видите, непроходне планине... Господо... Ви као стари војници разумећете ме... — глас командантов задрхта: Од сада па до пет часова изјутра... уништићете целокупан материјал...

— И топове, и муницију? — зачу се крик капетана Војка.

— И топове, и муницију до последњег метка, и кола, и сандуке, и целокупну храну, коју не бисте могли да понесете.

Командант заћута. Официри су стојали у ставу мирно, занемели као да слушају погребно слово.

— Хоћемо ли добити писмено наређење? — прекиде ћутање капетан Станиша, као да се нада не би ли се ово страшно решење изменило.

— Добићете... Господо, наш народ вели: „Договор

кућу гради“. Али ми је разграђујемо и није нам ни потребан договор... Користите барут из чаура, пијукe, бомбе... ватру... сва разоравајућа средства... Господо, тешко ми је што вам морам рећи, али... изволите на по-сао!

Ћутећи, излазили су официри. Магловито ишчекивање постало је сада голо збивање. Можда су и они помишљали на узмак, али су избегавали и претпоставку да би једнога дана могли уништити оно зашта су интимно везали живот свој. Мртве су то ствари, заиста, али подстакнуте људском снагом, оне су биле симбол војничког достојанства. А у модерном рату војска без оружја и материјала је гомила, коју и наоружана слабачка деца могу вијати као стадо оваца.

— Страшно! — проговори неко.

Остали су ћутали. Сви су они имали осећање потиштености, као и да иду да присуствују погубљењу неког свога најмилијег.

А тек војници!... Млатили су их раније за неки изгубљен каишчић, а сада, ево, својим властитим рукама треба да униште оружје. И последња нада је уништена. Ма и робови били, предаће се они са оружјем, као војници.

Други су у оружју гледали мртву гвожђурију, а живу силу сматрали су као животну снагу отаџбине. Са војском је Краљ, са њима су старешине. А она униформисана организација постоји још увек као целина.

Најзад, било их је који нису ништа мислили. По оном народном „Где сви Турци, ту и голи Хасан“, привучени као неком магнетском силом од другова и пријатеља, гамизали су за осталима.

Вест је прострујала, поља су оживела. Ордонанси су јурили у разним правцима.

Људи су се скупљали у мале групице. На њиховим лицима огледала се нека уплахиреност. Пољима се разлегао устрептали жагор. Многи су журно одлазили

да нађу своје пријатеље, рођаке, земљаке и да се договоре: шта да раде. Треба оружје уништити. Па ми нисмо више војска. Све је пропало. У овој тамној и мрачној ноћи брујало је као у кошници. Неки су се поздрављали. Други су се колебали. Многи су били очајни и збуњени. Негде у даљини засвира труба. Чује се неки гласан жагор као узвици. Поред нас су журно промицале неке тамне прилике и замицале у ноћ. „Збор... Збор!“ — чули се повици. Али људи су били још на прекретници. Отаџбину су изгубили. У туђој су земљи. Оне планине, као огромни цинови према звезданом небу, чекају неме и хладне... А тамо је непријатељ... Као да су распети. Боже!

— Збор! — чује се строга команда.

Старешине остају. Са њима су војници проводили најтеже часове. Па ваљда знају шта раде. Из мрака се помаљају групе. Опет заостају. Као да некога дозивају. Гомила нарасте.

— Збор! — викну одлучно потпуковник Петар.

Маса потрча, разреди се, и дивизион стаде. Људи су били у напрегнутом ишчекивању.

— А ви као да чекате лимун! — говори више пријатељским тоном командант.

— Господине потпуковниче — проговори један из строја — прича се да ћемо да уништимо оружје.

— Није да се прича, него је тако наређено! — рече одлучно потпуковник Петар. Онда заћута.

У даљини блесну нека ватра и махната експлозија запара ваздух, па се потмуло одби са урвина планинских... Као сигнал, да сада треба да отпочне уништавање.

Потпуковник Петар проговори:

— Чули сте!... Не присиљавам никога да остане... Ко хоће да иде, нека изиђе.

Војници су стојали укочени. Руговска Клисура је зјапила. Звезде су подрхтавале. Из пешачког логора је допирао жагор...

— Господине потпуковниче, ми не желимо да се предајемо — зачу се глас, као да запомаже. — Али ми хоћемо да се под борбом вратимо.

— Тако је!... Тако је! — одобравали су остали.

— Али како! завапи командант. — Све што је садржавала људска снага у себи, дали смо. Више од половине наших другова остало је на бојним пољима, а удружени непријатељи надиру све јачом снагом. Немамо више куда!.. И сами видите... Три изласка постоје. Или ћемо бацити оружје, па ћемо се срамно предати. Водиће нас онда као заробљенике кроз земљу да би нас деца и жене пљували... Или ћемо бесмислено и глупо изгинути, да би се над нашим мртвим телима церекали и кезили Арнаути.

Командант заћута. Однекуд из даљине допреше узвици: „Живео, живео, живео!“ Строј као да се ускомеша.

Командант викну: — Не! Нећемо се предавати, нити ћемо глупо гинути. — Онда настави без предаха. — На дохвату руке мрског непријатеља, уништићемо топове, муницију, целу спрему, оставићемо му пусто згариште, а ми ћемо се као орлови винути у планине, одакле ћемо ми њему, непријатељу пркосити. Са нама је седи Краљ...

— Живео! — зачу се спонтани узвик.

— Живео, живео, живео! — прихвати маса, и узвик из стотине грла одби се са камених литица, чак до објавница непријатељских.

— Господо командири, — настави потпуковник Петар. — Изволите на посао!

Паде оштра команда и војници се разиђоше по батеријама.

Командири су наредили да се из чаура извуку зрна, и повади барут. За то време други су копали јаме, где су бацали зрна, па их онда затрпавали. Затим су стављали барут у шипкама на гомилу, а поврх тога седла, камуте, сандуке... Упалише барут. Плавкасти пламен се залелуја, и као нека жива неман полете лево и десно, док из гомиле не сукну пламени млаз цепајући се при врху као да је змијски језик. Јара удари у лице. Војници се размакоше и, по старој навици, склонише неке ствари, као да оне неће горети. Густ дим покуља ковитлајући изнад ватре, и занесен вртлогом, витлао је у тешким колотовима, док га у висини не подухвати ветар и млитаво понесе.

И опет нова гомила барута. Скидају војници точкове кара и топова и бацају на ватру. Други секирама секу руде. Пијуцима буше чауре. На фуражна кола бацају сандуке, архиву, па их поливају гасом... А дим од сагореле коже гуши. Простор је засићен гаром и чађи, што миле по земљи. Послужиоци разбијају ушице на топовским цевима... У даљини горе неки магацини... Из суседне батерије склањају брзо коње, да би их заштитили од дима и ватре. А пешаци дошли и траже барут нудећи бомбе у замену... Командир наређује да се делови затварача побацају у валовиту реку. Нека муњевита светлост блесну у ноћи и одмах се зачу страховита експлозија. Свуда наоколо разлеже се лупа, прасак, цепање, брујање од људских гласова, па се све то слива у узаврели шум, слично хуци набујале планинске реке, која безумним налетом све руши и сатире пред собом. Ватра, ватра, у недоглед као да земља гори, а људи гамижу осветљени пламеном и занесени јаром, као демони у паклу...

Наређено је најзад да се људи склоне. Онда су бачене бомбе у топовске цеви. Одјекнули су још и последњи пуцњи, као почасна паљба приликом погребача.

А тада, редов Станко Стојановић обриса руке, припаса тесак и у ставу мирно заустави се пред својим командиром.

— Господине капетане, — глас му је дрхтао. Као да се загрцну. — Господине капетане, пешаци се заклињу на заставу, а ми артиљерци на топове. Пошто смо уништили топове, ми смо разрешени наше заклетве и извештавамо вас, да смо ми слободни...

— Ко „ми“?

Војници треће батерије...

— Станко, није тако. Заклетва ваша и даље важи... Ако смо уништили ове топове, ми ћемо друге добити. А ово смо учинили не зато да би вас ослободили заклетве, већ да не падну непријатељу у руке. Је ли тако?

Станко је ћутао.

— Реци, је ли тако? — понови командир.

— Кад ви кажете, господине капетане... Тако је. Командир се окрете и неким војницима, који су стојали у близини:

— Приђите и ви... Дакле, ми се заклињемо Краљу и Отаџбини, али не топовима. Није него!... Још и на руду да се заклињемо... Онда би коњаници требало да се заклињу на седло, инжењерци у понтон, а коморџије у самар... Друго је застава. То је светиња војничка и њу подједнако чувају и пешаци, и артиљерци, коњаници и коморџије. Је ли тако, Стајићу? — обрати се командир једном резервном нареднику.

— Тако је господине капетане!

Сад је тренутак да се одлучите: хоћете ли бити слободни војници или робови?

— Идемо са вама, господине капетане, — повикаше они у један глас.

Свитало је и већ са новим даном почињало је ново заглавље мучне повеснице народа српског...

Голгота

Први децембар.

Дугачка колона коњоводаца крете. Нико се не окрете да види тужно поприште разбијених ствари и сагорела материјала. На месту где је била мунициона колона, остало је црно згариште, разбацане крпе, делови поломљених сандука и гвоздени остаци кола, сагорели, поцрнели... Опет бивак неке батерије. Каре без точкова леже као мртвачки сандуци, а разлупане цеви зјапе као мртве змијурине. Мало даље, пепео сагореле сламе и димљиви угарци дрвених делова. Извађена зрна из чаура расута по земљи, а полупане и избушене чауре растурене на све стране...

Покрај пута лежи нечији леш унакажен и сагорео. Иако су наше очи навикле на расипну пустош, ипак се људи интересују за ово несрећно биће и запиткују војнике, који су застали и чепркају по згаришту.

— Не знам, — вели један равнодушно — синоћ пуче нешто, и паде из неба.

Други објашњавају, да су инжењерци склонили експлозив у једну кућу. Наишао овај и, не знајући, бацио жижицу. Ваљда је тако било.

Колоне навиру са свих страна. Неке се одвајају ка Руговској клисури, мој пук пође ка Митровици.

Тек на друму, осетише људи како су сада жалосни и јадни. Навикли су војници на топовски поредак са шесторним запрегама, те им је необично што не чују оно вечито клопарање топова и кара. До сада њихо-

ва колона била је тешка и гломожна и пред њом су се са страхопоштовањем склањали родови оружја. Војници су се поносили. Сада им је тако пусто и празно. Постали су коњоводци, као кириције. И деца их могу тући.

Сандуци се уследгибања непрестано накрећу и људи застају да их привежу.

— А, нема, друже, више: „Држ’ десно!“ — дира их један пешак, који је поносно забацио пушку преко рамена.

Из даљине запажамо како колона скреће на лево и већ први замичу узбрдо. Ми се примичемо лагано. Затим застајемо. Опет крећемо. По ранијој навици, командири јашу на челу батерије, а водници дуж колоне. Али нема више потребе за контролом. Војници једне батерије шале се, вичући: „Јањићу, цукело, терај левака!“

Пришли смо уз брег и сада тек видимо зашто тако често застајемо. Са овога места наилазимо на беспуће, на козје стазе, којима може ићи само по један човек. Пред нама одмиче један пук пешадије. Али у подножју чекају још два пука и тако смо „уракљени“ наоружаном пешадијом.

— Дали ви из почастии уступате нама првенство? — смеје се потпуковник Петар и рукује са једним командантом батаљона.

— Не, него вас „голаће“ стражарно спроводимо. А после, да и ми пешаци видимо, како је то бити у позадини, — дира га командант батаљона.

— Водиш ли колико људи?

— Па, онолико колико нас је, доста је.

— Хајд’ здраво!

— Здраво!

Закорачисмо у планину, снежним стазама, преко неких каменитих превоја, затим се спуштамо, опет

пењемо, свеј један по један... Наиђосмо на стрмени камењар, засут снегом. Војници трчећи излазе, да им коњи не би застајали. Али са неких коња спада самар. Иако је хладан ваздух, људи се презнојавају и уз псовку везују сандуке конопцима.

Из даљине, однекуд са планине, допиру неки гласови а мало затим чујемо:

— Десет минута застанак. Пренеси даље! — глас се губи према равници.

Војници седају на снег, бришући знојаво лице. Коњи брекћу и са њих се пуши пара. Са планине дува оштар и хладан ветар. Под нама лежи бела равница, као разголићена, и на њој се још јасније виде путеви и утапкане стазе. А тамо далеко је земља наша. Језичак магле подиђе из јаруга и заклони нам видик. Дрвеће тајанствено хучи шапатљивим шумом, док људи ћуте и мисле...

Колона се диже. Пролазимо уском стазом кроз бодљикави шибљак и пењемо се уз неки крш. Дебели слојеви снега прекрили камен, те се стене углачале као стакло. А на коњима летњи потков. Обазриво газе животиње, тапкајући, и тек уситне предњим ногама, падају на колена и са товаром полете низа страну. Конопци се кидају, а цакови и сандуци лете свуда унаоколо. Војници псују и проклињу свој живот. Онда разгрћу ашовима снег. Неки обавијају копите коњске цаковима, па наново товаре и по двојица вуку коње. Али коњ наједном застане и дрхти. Они чекају да се примири... Дотле други разгрћу снег и копају смрзнуту земљу, те насипају крш.

Пешаци пристижу и задиркују:

— Треба ли да погурамо?... Беше ваше... Држ' за десни точак... Кочи узбрдо!

Капетан Веља помодрео од муке, што му коњи непрестано падају. А пешаци добацују. Али кад се о-

маче један рудни коњ, и повуче за собом војнике, а један пешак добаци: „Држ’ га, бре, за реп!“ — њему прекипе, окрете се и опали му шамар. И за чудо, пешак наједном заћута и заузео став „мирно“.

Све чешће застајемо. Хладно је и тупкамо у месту. Са једне узвишице видимо, како колоне гамижу са свију страна и сливају се на ову уску упрту стазу којом се ми крећемо. Пред једним теснацем стојали смо дуго. Пришле су и колоне које су ишле са стране. Сви би хтели први да дођу. Команданти се препиру. Нека деца плачу. Коњи се омичу у провалију. Војници вичу... Као да смо на неком вашару, и пијана руља навалила без реда, па сад, ко је јачи.

Потпуковник Петар провуче се кроз гомилу, испрси се пред једним пешачким пуковником и строгим гласом проговори:

— Господине пуковниче, ви као старешина треба да нам служите за пример, а не да сами стварате неред!

— Господине потпуковниче, пазите шта говорите!

— Пазите ви шта радите! Ви хоћете да нам прекинете колону и никад се не бисмо састали у овим беспутним крајевима. Као старешина, ја то не могу дозволити! — он се испречи испред пешадискога пуковника, па се окрете своје челноме командиру: — Пролазите!

У гласу његовом огледала се одлучност. Онај пешадиски пуковник као да је схватио решеност потпуковника Петра на сваку могућност. Он сјаха, али, као за утеху, извади из џепа нотес, у који записа име потпуковника Петра.

За све време, док није прошао и последњи војник дивизиона, потпуковник Петар је као стражар стојао на улазу у клисуру.

Око подне наиђосмо на нека насеља, дрваре. Народ се размилио на све стране. Многе жене које беже са својим мужевима обукле војничке шињеле, главе

увезале шаловима, па се измешале са људима, те се изгубила свака разлика. А и коме би то падало на памет сада, у овом јаду... Имало их је, који су већ клонули од умора, и тужног погледа зуре негде у даљину као неко коме је кућа изгорела, па сад посматра јадно згариште.

Лаганим ксраком од замора прођосмо поред ове масе и кретосмо даље узбрдо, где зађосмо у облаке. Сива магла у млазевима промиче. Нека тајанствена тама обавија нас, а ваздух као да гуши. Војници набили капуљаче или увезали главе марамама, и онако погурени промичу кроз облаке као утваре... Сустиге-мо малаксале војнике, који седе покрај пута на снегу, погнуте главе. Бог свети зна кад ће они стићи своју команду.

— Ах, животе, да л' ти има краја! — јада се неко иза мојих леђа.

— Овај, бре, не мисли да се заустави, — говоре војници, мислећи на онога челнога команданта.

— Жури човек да се смести у неку кућу, а где ћемо ми? — шапућу војници већ забринуто.

Још увек се пењемо. Изишли смо из облака и под нама је магла, као неко таласасто море. По неки млаз посукља изненадно из неког амбиса, омане преко нас и лице се наједном овлажи. На брковима људи се ухватио лед, а из уста бије густа пара. Наилазимо на све дебљи снег, али они пред нама су већ угазили стазе. Понеки се оклизне и коњ налета на њега. Један пешак, измучена лица, наслонио се на дрво и гледа мрачно преда се.

— Може ли се? — пита га један у пролазу.

— А-ја! — вели и клима одречно главом. — Не иде, не иде.

Људи су већ обневидели од снежне белине, и упиру поглед у неки таман предмет, не би ли мало одморили очи. И тек помислимо да смо на врху, а пред нама

се избочио још већи вис, и тамо видимо мрављу колону војника који замичу.

— Ах.. земљо, и ко те створи! — псује неко.

Са висине, опажамо позади нас колону војника, све један за другим. И тако осећамо неко задовољство, што нисмо на њиховом месту... На путу се испречио коњ у снегу. Са њега је скинута спрема и грешна животиња лежи немоћна, гризући снег. Тешко је за коње, јер нису појени цео дан. На целом путу нигде воде. А и да је има наишли бисмо само на санте леда.

Налазимо се на висини преко хиљаду седам стотина метара. И да је лето, било би нам хладно. Ноздрве се при дисању лепе. Људима би се повратила снага када би попили само гутљај нечега топлог. При себи од јела имају по два хлеба, који се смрзли на мразу, па као да једу кору од дрвета. А скували би они када би имали шта. Сваки од њих носи по пакет барута у шипкама, па би на ватри барута спремили чај. Али то је већ бајка...

Од некуд сину сунце. Као мајчни осмех. Али се убрзо изгуби међу облаке...

Сада је четири сата. Ваљда нећемо још дуго. Мој посиљни брекће иза мојих леђа, те сјахах, да узјаше он. На њега је ред. Али он се убрзо скиде и пребаци дизгине преко руке. Вели, хладно му је у ногама... Под чизмама скрипи снег. У почетку ме занимао цијук, али сада ме потсећа на јаук и, чини ми се, то ми баш и изазива бол у ногама. А између коњских копита се набио снег, и коњи као да газе на гигаљама, те им војници непрестано задижу ноге, и избијају ледењаке дрвеним клиновима.

На великој висини смо и све нам се чини, да је овде и дан дужи. Никад да смркне, и да се једном већ стане. Војници све више посустају, и већ напрежу последњу снагу. Нико не сме да изгуби везу са својом јединицом, јер где би је нашао по мрачној и пустој но-

ћи. Али пешаке сустижемо све чешће. Преоптерећени су и сувише. Измучени су, тешко дишу и намрштено гледају преда се.

Сутон се некако наједном спусти. Сада нам се чини да снег још јаче шкрипи под нашим ногама. Промакосмо поред неких тамних прилика. Вероватно су преморени војници. Крећемо се падином неке косе и оштар ветар као да пара наше лице, натерујући нам снежну прашину у очи... Скретосмо потом у шуму и окретосмо леђа ветру, који је хучао кроз иглице борова.

Али за чудо, нико више не мисли, нити говори о својој кући. Наше невоље су и сувише велике, те мислимо на непосредне догађаје и оно што нас вечерас очекује. Мрак је у велико пао. Ми још увек идемо. Ако неко застане, налети на њега онај позади. Коњи се не престано саплићу, и војници се чувају да их не згазе копитама својим. Ћутљива колона одмиче кроз мрачну ноћ преко планинских врхова. Час силази, опет се пење, људи већ падају од умора, коњи сасвим посустају и све чешће наилазимо на мрачна тела, која се кривају у снегу.

Из даљине допиру неки гласови. Сигурно се преноси заповест. Напрежемо слух.

— Ко се где затекао, нека ту преноћи. Пренеси даље.

Глас се преноси као вал и губи у снежним дубоколинама.

Око нас је шума. Силуете неких четинара. Војници се разиђоше на све стране разгрћући снег који је био до више колена. Секире запрашташе. Столетна дрвета су са треском падала. Оштрим гранама борова војници су чистили снег. Онда плануше ватре. Тек сада, око ватри сакупило се.

Лука се жали како је данас пао коњ и нагњечио му ногу... Војин чучнуо поред ватре и рукама обухва-

тио увезану главу. Поручник Бранко скинуо чизме и суши ноге. Потпуковник Петар отворио сандук и нешто тражи. Најзад, ускликну од среће. Нашао је пакло чаја, те нареди да се пристави казан са водом и скува чај за офицере и војнике. Али ко ће да нађе воду на врху ове планине... Рукама су војници бацали снег у казан, док се не испуни прљавом кишницом. Али шта мари! Нека је само нешто топло. Сручисмо у казан пакло чаја и војници дођоше са мањеркама. Изделисмо и последње резерве шећера. Војници су умакали хлеб и пили врућ, бљутав чај.

— Ко дава, браћо, ово у оваквој пустињи! — вели задовољан поднаредник Груја.

А Џамић, редов, убацује још снег у топли чај, не би ли му више испало.

— Ипак имамо неку срећу — вели свештеник пука. — Замислите да смо заноћили на овој ледини, где нема ни дрвцета.

— Ништа нам, попе, не би шкодило. Ти би навукао епитрахил, прочитао молитву, и шума би израсла! — дира га Лука.

— Пре бих ја прочитао молитву да се теби једном заведе језик.

— А-ха... Кипислцауф, попе!

Између ватри су војници слагали борове гранчице, преко њих су разастирали ћебад и спремали се да легну. Одређени су пожарни, који треба на смену да ложе ватре целе ноћи, а около су постављени стражари са пушкама.

Војници разговарају да ли је боље да простру ћебе испод себе, и да их бије ведрина, или да легну на голе гране, а да се ћебетом покрију.

— Ето, — вели капетан Душан, онај „резервни адвокат“. — Ви, активци, за време мира прописасте, и како војник да устане, и како да легне, и како да се у-

мије, чак и како нужду да врши. Али нико не предвиде овај случај — спавање на снегу.

— Па спавање у блату, спавање у стојећем ставу, спавање на коњу... Исајло, баци те гране овде покрај ватре — наређује Лука.

Војници лежу, док пожарни бацају свеже гране, које пуцкарају на ватри. Мирис смоле већ гуши, а дим штипа за очи. Мој посиљни бацио шаторско крило на грање и покрива ме ћебетом. Окренуо сам главу ватри, али ноге ми се укочиле. Онда се дижем и мењам положај. Изгледа ми да глава лакше подноси хладноћу. Али однекуда, из онога грања, као да ми неко дува за врат. Затискујем рупу шаторским крилом. Сада опет осећам како ми улази хладан ваздух у рукав. Хтео бих да променим положај руке, али се бојим отворићу опет неку рупу на шаторском крилу... А баш и нека се претрпи та рука, кад ми је хладно по целом телу. Нешто мора да се жртвује... У ногама осећам неки неодређени бол, као да ме неко боцка, па не знам да ли је то од жеравице или мраза. Снаге немам и, чини ми се, као да пропадам кроз оно грање у неку таму и понор...

У планинама

Онако избледели, помодрели и погурени, изгледали су људи као тешки болесници, који сада први пут излазе на светлост дана. Нарогушени стоје поред ватре, не би ли повратили снагу. У неких су шињели нагорели на леђима, а код Грује ордонанса изгорео цео десни пеш. Поручник Лука дира га:

— Бре, Грујо, личиш ми на певца коме су исекли реп.

— Вала господин поручник, умало да изгоримо ноћас. Заспао наш пожарни и подухвати нас ватра. Ја добро прођох. Али Миловану изгореле од позад' чакшире, и, ено га, сече шињел и крпи чакшире.

— Бог те убио, — смеје му се наредник Продановић — зар ниси осетио како ти гори тур?

— Како... скочањо сам се од зиме! А кад наиђе ватра, ја сањам као да се грејем уз неку фуруну, па ми још мило.

Поручник Бранко уздише и јада се. Скинуо чизме, и оставио поред ватре да се сасуше. Али, услед јаре, спрчила се кожа на сарама, те сад не може да их навуче. Мора да пара саре.

Војници секу хлеб, греју кришке на ватри, да би мало омекшао. То им је једина храна за цео дан.

Команда се преноси релејима. Неко из даљине наређује да се припремимо за покрет.

Пред собом видимо само планинске врхове покривене снегом. Некоји су осветљени сунцем и блеште у

пуном сјају. Гледам и размишљаам, где ли сам видео сличну чаробну слику. Али одмакох се и једва се одржах, придржавајући се за једно дрво.

Сада смо силазили. Не зна се шта је горе. Нико не сме коња да појаше, јер се непрестано клизају и падају. Зато војници иду заобилазним путем, кроз шуму, пртећи стазе. Мало ниже застадосмо.

Чекали смо дуго, затим се лагано померали. Сигурно је нека велика препрека пред нама... Тапкамо ногама од зиме, све у месту. Неки одлазе напред, да би се кретањем загрејали, затим се враћају и причају како се на једној стрмој литици претурају „у тумбе“ и људи и коњи.

Мало доцније стигосмо и ми. Пред нама је залеђена стрма равна, од прилике једно две стотине метара дуга, и још уз то накренута мало у страну. Војници разбијају лед пијунцима, да би површину учинили мало неравнијом. Командири одлучише да са коња поскидају сандуке и цакове, и да ствари војници прегурају а други да воде коње. Ако се који омакне, онда да га пусте, па шта му буде. Остали војници причекиваће доле, и ако су читави, изводиће их заобилазним путем. Али ипак, да се исеку празни цакови и коњима увежу ноге... Кад је понестало цакова, војници су увијали ноге коња свакојаким крпама, својим марамама, башликама, а један скинуо своју вунену кошуљу, јер су му недостајале крпе да увије још само једну ногу своме коњу.

Силазили су људи лагано, на извесним одстојањима, да не би налетели један на другог... Један полете са сандуком који га повуче на ниже. Вичу му они одозго да пусти сандук. Али он или не чује, или збуњен мисли да ће га баш сандук задржати. Сручише се у јаругу... Омаче се и коњ. Али се заустави негде на половини, покуша да се дигне, опет паде и оста лежећи.

За њим други, али га задржа самар, диже се и оста стојећи. Војници силазе на коленима, да их изведу. Коњи су већ застрашени, издужују само вратове, а ногама се одупиру... Неки џакови лете низ падину. Опет војник, али је умео да седне и савије ноге, те као да се намерно клиза.

Сад је ипак мало боље, јер су војници, ударајући пијуцима, стигли већ до врха. Тек тада се реши и командант пука, да уз припомоћ војника сиђе.

— Слушај, побратиме, — обрати се капетан Душан Луки — допусти, молим те, да ти изјавим... Волео бих да те видим кад се котрљаш низ ово брдо, више него ишта...

— Ко другоме јаму копа сам у њу пада... Кипс-цауф! Хајд', да видим прво твоја леђа.

— Ама, побратиме, молим те, изволи ти први...

И кретоше један за другим, поштапајући се. Тек се чује: „О-хо!“ Један од њих застане и погледа другог. Пођоше сада напоредо.

— Шта велиш, побратиме, када би се опучио онај коњ изнад нас и налетео на тебе? — пита сада Лука Душана.

— Ух, богати, немој, молим те. Ја сам теби бољу судбину желео. — Душан се насмеја, ноге му се омакоше, он се дохвати за Луку и, грчевито стегнути, полетеше низ падину.

— Ако, свеца вам детињег! — вели кроз смех потпуковник Петар. — Тако вам и треба. Него држите Војина, да он, рањен, не падне.

Једва стигосмо крају. Војници одвезују крпе са коњских ногу, товаре сандуке и џакове и журно полазимо.

Идемо благом косом, кроз неку борову шуму. Могли смо и јахати. Онда облим ћувицима. Али још увек смо на великој висини, јер су нам облаци готово над

главом. Са стране пута беше једно село. Овакви на кућама пуше се и дим се лепо протеже право у висину. А у кућама је сигурно топло, угодно, и мирише јело... Да ли наши имају топлу собу?... Али нама је још мало хлеба остало. Ипак, ми смо у тежем положају. Зашто би онда водили још и туђу бригу. Нико више не говори о својој кући, јер смо и сувише заузети личним јадима. Али нико не ропће, нити се буну. Ваљда зато, што је сваки добровољно пошао. Људи су знали да добро бити неће. Уосталом, већ смо огуглали, те за боље и не знамо. А назад се више не може.

Спуштамо се непрестано и снега је већ мање. Задржао се још на хладовитим падинама, са којих отичу потоци и натапају наквашену земљу, која пишти под ногама.

Дуж целога пута сустижемо пешаке. Неки седе и гледају замишљени преда се. Други одмичу, ногу пред ногу, савијени и преморени, као да вуку неки терет за собом. Једноме се одвалило пенце, сео са стране пута и ножем отсеца опуту са кајиша од пушке, да би увежао цокулу. Стигосмо и групу војника, који су на импровизованим носилима од шаторских крила носили свога друга. Кажу, пао је и сломио ногу. Носе га до првога села, где ће га оставити.

Некако зарана стигосмо у једно село. Војници се разместише по шупама, а ми одабрасмо неке црногорске куће. Рекоше нам да овде има и црногорске војске.

Наш командант пука, увек тактичан и уљудан, сматрао је да као најстарији официр српске војске треба да учини посету најстаријем црногорском команданту. Није хтео да то буде без извесног службеног церемонијала, те зато нареди мени да пронађем тога команданта и најавим посету команданта артиљериског пука српске војске.

Пронађох најзад ту кућу где је био смештен штаб црногорске војске, за овај део фронта. Стражар ме и не погледа. Из куће је допирао весео жагор. На улазу сретох једну Црногорку. У недоумици је запитих: је ли ту командант.

— Јес', враг га однио! — и показа ми руком на улаз.

Чуо сам ларму и веселе гласове људи и жена. Пред вратима не беше никога да ме пријави, те закуцах.

При светлости слабе лампе, а кроз дим дувана, једва назрех гомилу људи, који су седели на поду. Седели су око ниске трпезе, прекрштених ногу. Било их је у униформи и у националном оделу. А околу неке жене. На трпези било је печења и оглоданих костију. У соби се осећао задах вина.

Неодлучно погледах, онда запитих једнога:

— Командант?

— Ја сам, — проговори један дежмекасти човек, у униформи официра. Седео је прекрштених ногу.

— Здраво, брате Србине! — викну један. — Живео! и поднесе ми чашу вина под нос.

Захвалих му се и рекох да тражим команданта.

— Ма ја сам, збори, чоче!

Ја заузех став „мирно“.

— Господине...

— Ела, богати, кад ти кажем — поче опет онај са вином.

— Шједи до мене, па ћеш ми приповједат'.

— Ја сам само дошао да најавим посету команданта артиљерискога пука, — пожурих да изговорим.

— А зашто није доша' право, да се ижљубимо и попијемо братски... Дедер натегни! — говорио је простосрдачно црногорски командант.

Опет онај са чашом вина. Узех чашу и прогутах неколико гутљаја, па се обазрех где да је оставим.

— Слушај, нијесмо се натезали у животу, да ми врћеш пуну чашу. Попиј! — говорио је командант.

И ја накретох онај остатак вина. Онда се изви-них, како ћу сада одмах доћи са командантом.

На улазу у кућу пропустих команданта напред и показах му врата. Он уђе први.

— Здраво да си, брате Србине! — ускликну ср-дачно црногорски командант, с муком се придиже, и поче да цмаче нашег команданта. — А и ти, момче, здраво! — и са мношвом се пољуби. Онда ухвати нашег команданта за руку, и приведе га своме мјесту...

— Шједи на моје мјесто...

— Хвала, имам посла, ја сам само хтео...

— Каква посла, кад је моја момчад на вронту. Уживај само. — Он се спусти прекрштених ногу, ву-кући и нашега команданта.

А наш командант обукао лаковане чизме са висо-ким сарама, па му још и сабља смета. Тешко му је од-бити, а још теже сести, те би зато хтео да иде.

Да би га некако извукао из незгодног положаја, ја затражих једну столицу.

— Не, брате мој, овако народскије. Гђе ти је сту-лица на вронту?

Подметнуше му једно јастуче и командант се сва-ли поребарке. Седох и ја, ослањајући се на једну ру-ку, јер нисам могао ноге подавити.

— Шта то би, побогу чоче, те изљегосте из земље?

— Е, велика сила удари...

— А вала, пас им мајку гонио, запамтиће, светога ми Петра, Црну Гору, те ће и на онај свијет приповје-дат'.

— Море, не смију они на нас ударит', јер нас се боје! — додаје један Црногорац.

Командант се смешка једним крајем усана и врхом шара нешто по столу.

— Ђаше они на Ловћен, па довукоше грдније вавора... Жнаш, док ти искочисмо, Божја ми вјера, мал'те их сручисмо у море.

— А ну, што збориш, чоче! — узвикују раздрагани Црногорци.

— Овога ми! — и подиже чашу. Онда дохвати чинију са печењем и понуди команданту.

— Јео сам, хвала, хвала...

— Ама, светога ми Василија, зато изгубисте земљу... Не пушиш дуван, не пијеш, не једеш. Ама зарад браћског виђења, само једну.

Командант узе чашу. Мени беше већ трећа.

Онда командант узе реч. Говорио је о гостопримству њихову. Он се захваљује и најзад пожеле, да им истом мером вратимо у слободној нашој земљи. Потом се диже. Ја заузех став „мирно“, да би кришом угурао у џеп чакшира преостало парче хлеба. Вајкају се Црногорци што не седимо још са њима, али се сви дигоше и испратише нас чак до спољних врата.

Тек кад зађосмо за прву ограду, командант се саже и рукавицама обрiza саре својих чизама, које се бежу испрљале услед лежања на земљи.

Понестало је хлеба, те се војници разишли по селу не би ли што нашли за јело. А ово „нашли“ на војничком језику значи: ако нико не види, дигнути. У противном, цењкати се са продавцем толико, док му не досади, да најзад поклони. У крајњем случају, платити. Али у овом планинском месту, где кромпири расту у вртачама, а кукурузни хлеб се сматра готово као луксуз, није било прилике ни за једну од ових могућности. Враћали су се гладни и седали тужно поред ватре.

Још нам је једино уздање било у Исајла, посланог поручника Луке. Тај је умео све да „нађе“.

Био је он због таквих својих способности као неки шеф над посланима, изузев оних командантових, који су се понашали достојанствено и држали по страни.

Врати се најзад и Исајло.

— Нигде нема, господин поручник... На једноме месту нађох једну пројицу, ама волицна, и тражи ми две банке.

— Двадесет динара! — повикасмо у чуду.

— Очију ми... Боље да глођемо кору, него толике паре да дамо.

Проналазимо последње остатке шећера и каве. Све што имамо делимо са војницима.

Спавали смо у једној колиби, прибијени један уз другога.

Сутрадан одређен сам за коначара. Било нас је дванаест, које официра, које подофицира. Јахали смо једном стазом, док најзад једва једном, изиђосмо на друм. Пођосмо сада живље... Стигосмо у Беране. Али Лим надошао, а мост још није готов за коњски саобраћај. Треба прегазити. Брза валовита река хучи пред нама и ледена страва нас обузима, јер су коњи ослабели, те не знамо да ли ће се одржати. Ни дубине не познајемо. Нека деца нас теше, како су то већ неки прелазили.

Вођа коначара је поручник Коста „Турчин“. Гледа мрко Коста у мутну реку... Па се врати своме коњу и појаха. Хтедосмо и ми.

— Останите!... Ја ћу први. Тек кад будем стигао на ону обалу, онда пођите, — и потеря коња.

У почетку вода беше до коњских колена, затим се нагло попе до трбуха... Као да се коњ саплете, али га Коста уздржа. Вода подиђе до седла, а он пребаци ноге коњу на врат... Одахнусмо када опазисмо да вода опада те коњ пође брже ка обали.

Тада кретосмо и ми... Осећао сам како мој коњ несигурно гази, као да тражи сигурнији ослонац. Вода се пела. Подижем ноге на предње сапи. Сад несигурно седим, вода ковитла около, да ми се по глави мути. Коњ диже главу и поче да фркће. Као хтео би да стане...

— Јаој, не дајте ме! — викну неко иза мојих леђа. Ја се упола окретох и видех само једну тамну масу, коју вода ваља.

И нехотице зауставих коња.

— Терајте, што стојите! — виче са обале поручник Коста. Али наше ноге су на вратовима коња, а они су неосетљиви на ударе шаком, те једва кретоше ногу пред ногу, фркћући. Затварам очи, да ме вода не занесе. Очекујем сваког часа да се коњ саплете и непрестано мислим на онога несрећника кога вода однесе. Коњ се гиба с ноге на ногу. Опет прогледах. Видим како поручник Коста отрча низ реку, сигурно да оном помогне. Вода спласну, те спустих ноге... Стигоше и остали. Кажу да је коњ наредника Нешића пао и однела их вода. Сјахасмо, па потрчасмо и ми низ реку и, на радост нашу, видесмо га с коњем на супротној обали. Сав је мокар, и стоји збуњен. Довикнусмо му да се врати на старо место, па нека пређе пешице преко недовршеног моста, а један ће прећи одовуд да му коња преведе.

Свратисмо у кафану. Мало после дође и наредник Нешић. Прича да му се коњ саплео и пао.

— ...И срећом, ухватио сам за узенгију. Он преко мене, ја преко њега и... већ почех да се гушим. Кад он нагази на чврсту земљу и извуче ме на обалу. Једва дођох к себи.

Поручник Коста рече му да остане овде док се не сасуши. Ми продужисмо пут, све покрај неких мут-

нулих њива, малих и јадних. А и куће су биле као птичја гнезда.

Некоме паде на памет да затражимо хлеба, јер ако и имају, таман могу да потхране нас једанаесторицу. Куповали смо где смо стигли, и напунисмо бисаге, да бисмо поделили и онима који иду за нама.

— Еј, грдна вам мајка, и ви сте ми неки јунаци!... Побјегосте из земље — грди нас једна Црногорка.

— А тешко и нама с вама, када нам продајете хлеб за двадесет динара — одговара наредник Обрадовић.

— А је л'?... У шакама носим земљу зарад круха. Да сте ми јунаци неки, па и да вам дам!...

Подне је давно превалило. Сунце облива зрацима својим планинске врхове, који блеште на овоме децембарском дану. Али ваздух резни и пара скупља из уста. Разговарамо, шта би било да се закључи мир, а ми да смо богати.

— Купио бих кућу на оном озареном брегу — вели један.

— И лепе женске...

— А на столу пуно топлих јела...

— И један ауто, да ме не мучи више ова ћорава цукела.

И тако, сваки додаје по нешто, као израз својих снова, међу овим пустим планинама црногорским.

Уста мичу, трбух не осећа

Командант нас је увек утишавао и саветовао да избегавамо сваки сукоб са становништвом. „Ми смо на туђој територији, и нека имају утисак да смо дисциплинована и уређена војска“, — говорио нам је често.

Али, овога јутра пред њега се испречи једна Црногорка:

— А мислите ли ви плаћат' и оно? — и показује руком на једну страну зида.

Ми погледасмо на ту страну, али ништа не видесмо. Командант запита нашта мисли.

— За оно огњиште, што сте га употребљавали!

— Па ми смо платили собу... Е, то је сувише! — плану командант. Али, ипак, извади двадесет динара, даде јој љутито и изиђе из куће.

Падала је ситна киша, а по друму отицала прљава вода. Војници су били готово боси. Одело им избледело, поцепано и нагорело, да су потсећали на бегунце, који месецима лутају по шуми и пољу.

Причало се да ћемо на следећем конаку наћи хлеба и топле хране. И цело биће било је обузето само том једном мишљу... Хлеба, хлеба... А пред нама је грдосија од планине и пут вијуга као огромна змијурина.

Колона се расула по путу. Војници корачају лагано, замишљени и тужни. Главе су увезали башликама или марамама, преко рамена набацали торбе, а пушке пребацили попречке преко леђа. Иду погурени са својом мишљу, од камена до камена, преко прљавих по-

тока, покрај оголелих врзина и црвоточних ограда. Понекад застану наслоњени уза стену или дрво, са којих цуре танки млазеви воде, као сузе, и тек подигну главу. Преко оштрих серпентина Трешњевица, под собом, и горе изнад, виде бескрајну колону сапатника. Некада је све њих носио исти занос. Сада виде општу невољу, и у заједничком јаду разбијају се личне патње као капљице над брзом реком, од чије се хуке и не чују појединачни уздаси. Људи издигну рамена, покрену их лево и десно, онда натегну и погурени продужавају даље.

Неки покушавају пречицама, али изнурени застају и веле:

— Преко прече, наоколо ближе.

Причају пешаци, како су их у почетку натоварили муницијом, али су је успут морали бацити.

— Чувам само један метак.

— А шта ће ти тај јадан? — запитах га.

— За себе. Ако занемогнем, те да ме курјаци живог не растргну.

Сустигосмо и једну „воловску колону“. Војници неке коморе уништили кола у Пећи, а ставили сада самаре на волове. Артиљерци се чуде и запиткују коморције, колико волови могу терета да понесу.

— Онолико колико могу њихове ноге да издрже. Сто... двеста...

А вочићи лагано, ногу пред ногу, како узбрдо, тако и низбрдо, али сигурно.

Поче већ хладан ветар и нека суснежица која бије право у лице. У заклону једне стене седи изнемогао војник. Образи му упали, али јагодице румене, види се да је у грозници. Тешко дише и гледа мутним очима. Нити га ко шта пита, нити, грешник, он шта тражи. Утисак је мучан, али само тренутно, докле га не минусмо... Онда сваки мисли на свој јад.

Са пешадијом су и нека деца. Кажу да су их пешаци нашли приликом одступања. Обукли су им неке старе копоране, да им се руке и не виде, и деца млатарају дугачким рукавима, што их, вероватно, још и више замара. Једно је плакало, те командант нареди да га ставе на коња једног нашег ордонаса.

При врху почеше се ледити шињели. Ветар допире до костију, а снага у људи све више попушта. Велики је ово напор, а они живе само о хлебу. Па и хлеба је већ понестало. На врху планине беше нека зграда, као кафана, али се унутра није могло ући, јер је била пуна војника, те се заклонисмо иза зида. Командант храбри војнике, како ће сада лакше ићи, јер силазимо и пут нам је под ногама.

— Море све нам је једно, те једно — вели један пешак. — Ја мицам, па мицам, — и наслони се на зид куће. Онда проговори више за себе.

— Колико низбрдица, толико узбрдица...

Људи се са муком извлаче и нека чудна сличност постоји у изразу њихових очију и оних преморених животиња. Очни капци су навучени и кроз њих блуди мутан поглед. На врху застају мало, колико да предахну, а онда погурени и ћутљиви продужују даље, шљапкајући по снежном блату.

Маршевска колона не постоји. Сваки се креће према својим моћима. Неки одмичу, други заостају, има их који преморени остају на путу. Главно је, на преноћишту ће се наћи. Али ако је снага и за толико истрчена, свију се они уз неку другу команду, свеједно коју. А ваљда ће и они челни једном стати, и тако ће најзад стићи своје другове. Ако се на преноћишту утврди да некога нема, обично веле: „Стићи ће“... Јер где би иначе?... Истим путем да се врати назад?!... То више није ни издајство, већ лудо самоубиство. И онда, нека му је Богом просто!...

Спуштали смо се сада, надајући се увек да ћемо наићи на топлу храну и хлеб. Али крш све више осваја. Пролазимо поред кречних вртача, ограђених густом оградом, мислио би човек да је ту сахрањен знаменити јунак. А кад тамо, дваестина кукурузних бусенова, можда једина драгоценост имовина некога Црногорца.

Каже нам потпуковник Петар:

— Слушао сам раније, како жене у овим крајевима обрађују земљу, док људи носе оружје и „наджиравају“. Па наравно... У три корака да прескочиш ово имање. Заиста, и жена би му се смејала када би он почео да чепрка по овој шасти земље... Човек је онда утрапио мотику жени. То је њој разонода, а он је узео пушку, и „јуначи“ се по овим кршевима. Жена га тако више цени и уважава.

Али ни увече, на преноћишту, не нађосмо хлеба. У околини није било нигде да се купи. Војници су се дели скрушени око ватре.

Неки се разиђоше по ономе кршу и почеше чепркасти, не би ли нашли коју биљку или сочни поданак. Али сем трновитих биљака и камења са црвенкастим лишајима, као да су стене крвљу попрскане, ничега више није било. Потпоручник Драгиша пронађе у своме сандуку кутију Нестловог брашна за децу. Седели смо око ватре и са напрегнутом пажњом посматрали како он то кува. Наиђе баш тада Исајло посиљни и поче да подстиче ватру.

— Пази га, пази, кад претури! — разрогачи на њега очи Лука. — И све се нађеш онда, кад не треба...

Сутрадан, неки су коњи лежали и нису се више могли дићи од изнурености и глади. Војници претоварују ствари на друге коње, те их онако гладне и мршаве још више замарају. Са ових коња што леже скидају потковице. А кад пођосмо, покушаше животиње да се

саме дигну, и гледају нас жалосним погледом, као да моле.

Али, и људи заостају. У многих су отекле промрзле ноге, те остају седећи крај пута. Нити они моле за помоћ, нити би им ко могао помоћи. Овај неумитни нагон за опстанак стреми као неумољива матица речна, ваља, обара, руши, остављајући за собом изнемогле као непотребан терет. Они ће пропасти, умрети. То је неминуовно, неизбежно. Тако је ваљда суђено. А ко зна шта и оне друге чека на даљем путу...

Лица су потамнела од умора и спласнула од глади. Песма је одавно замрла, разговори су престали. Иду људи од места до места, намамљени причама о хлебу и топлим сунцу Јадранског Мора.

Прича се већ да ћемо ићи овако до мора, а онда ће нас пребацити негде, да се одморимо. Неки веле у Француску, други у Африку. Свеједно, тек на видику је „обећана земља“, где ће ваљда престати ове наше муке и патње... Сустигосмо и једну групу војника, који су у шаторском крилу носили свога друга. Уста су у њега испуцана од силне ватре, а поглед безизразно зуре у даљину из утонулих очних дупља.

Одмичемо лагано широким друмом. Ни помена о неком маршовању. Како који може, и колико може. У групи, појединачно, развучени, и тек се на неком застанку прикупљамо. А када они челни крену, последњи тек седају да се одморе.

Голо стење штрчи из земље, наборано и наругушено, као да се сва земља најежила. Мало даље, читави блокови наваљени један преко другог, а из шупљина, сличних оним дупљама у лобање, развлаче се праменови сиве магле. Иза мене нарамкује посилни Јездимир, и чуди се.

— Као да је Бог чистио небеса од камења, па га изручио на ову земљу...

Усред једног таквог крша и лома, зауставише нас да преноћимо.

Са стране пута пустио се у недоглед карсни терен.

Глас се пронео да је стигао хлеб. Људи намах оживеше. На друму су била два камиона и са њих су истоваривали неке сандуке. Ађутант пука се врати отуда и саопшти да је донесен пексимит. Командири одредише људе за пријем.

Свакоме војнику је дат по један пексимит. Били су то правилни квадрати, с прста дебели, неке смесе, тврде као камен. Покушавали су војници да загризу пексимит, правећи гримасе на лицу.

После узалудних покушаја, један, посматрајући пексимит, каже:

— Славу им њину, место леба, дали нам дашчице.

Објашњено им је да се пексимит не гризе као хлеб, већ га треба у чају или води поквасити, или га преломити, па помало грицкати.

Мљаска Исајло по устима пексимит, и са извесним багателисањем вели:

— Ово, господин поручник, личи на струготине.

— Наравно — одговара Лука — ти си код куће јео стално питу са млеком, па ти омекшали зуби. Киписл-цауф!... Ждери то и кажи хвала, кад си добио.

Неки говоре како би се пексимитом могао и коњ убити.

— Како ти изгледа? — питам једнога пешака који мрзовољно жваће.

Он махну главом, па ће рећи:

— Тхе... уста мичу, трбу' не осећа.

И пошто су изнашли све мане, појели су пексимит у сласт. Чак су и мрвице покупили.

Беспуће...

Следећега дана сишли смо готово сасвим у равницу и осетили други ваздух. Наилазили смо и на знаке питомине, на гумасте смокве и на мале винограде. Нарови су расли самоникло, као у нас трње. Могли смо раскопчати и шињеле. Милан кувар почео се већ знојити.

— Кажи ми, молим те, шта си све обукао, те изгледаш такав? — пита га потпоручник Драгиша.

— Ево... прво на ногама: једне чарапе, друге чарапе, назувице, ноге сам увио крпама и онда навукао чизме. Затим горе: једне гаће, друге гаће... „унтерциг“, једне чакшире и друге чакшире. Затим три кошуље, „шлофјанку“, „цивилни прслук“; ова вунена џока, блуза и шињел.

Уза све то, пребацио је Милан кувар преко рамена још два ћебета и шаторско крило. И увек је на челу пука.

— Ех, лако је њему, тај се ужирио и утовио у командантовој кујни, а није га била мемла као нас, — јада се један из четврте батерије.

Заноћили смо пред Подгорицом, у једном селу.

Сутрадан је био сунчан и ведар зимски дан. Под нама је шумела валовита Морача, која је на тихим и дубоким местима имала боју неба. Људи су били весели што улазимо у велику варош, где ћемо сигурно наћи хлеба, а можда и крова над главом. Силазећи са снежних планина и пустих кршева, посматрали смо, задивљени, куће, димњаке, из којих су се истезали праменови

дима. Кроз прозоре кућа видели се кревети и осећао дах домаћег огњишта. После толико дана скинули смо најзад шињеле, а војници донеше и воду, да се умијемо.

Комесари већ отишли у варош, и наскоро се вратеше са месом и хлебом. Али рекоше да на војника слеђује само по четвртина хлеба...

Казани се пушили, војници поседали около и посматрају како се крчка јело.

Пошли смо у варош. Подгорица нам изгледа као неки велелепан град. Пред сваком радњом застајемо. Завидљени смо... А кафане препуне официра, чиновника, војника, Црногораца. Пије се и пуши, ларма, познаници се поздрављају, препричавају новости и са усхићењем се говори како ћемо са првог морског пристаништа прећи на азурне обале Француске. Ако неко тек као узгред помене и породицу, која је остала у земљи, преко лица људи пређе сенка, које убрзо нестаје при сусрету са новим пријатељима.

Овде је опет онај црногорски генерал, у пуном господству своје.

Говори се о капитулацији Црне Горе... У Подгорицу почињу већ да придолазе и црногорски војници. У малој варошици већ је понестало намирница. А и трупе српске пристижу са свију страна. Један командант пешачкога пука прикупио војнике, и са музиком улази у варош... Однекуда довели наши и једну пољску батерију и пред топовима стоје Црногорци од јутра до мрака. Сваки би хтео да пипне топ својом руком.

Наиђе капетан Душан, са потпоручником Рељићем, водником оне батерије. Прича нам Душан, смејући се:

— Слушам једнога Црногорца, свакако је био тобџија, како објашњава онима:

„Ово ви је — вели — топ. Они послуживоц дода гранату, и тури је у чељуст цигеве. А она нишанџија тад затвори па повуче за ручицу, а ручица поћера пијевца,

а пијевац кљуцне у ороз, а ороз: пљас, па посријед капсуле. А капсула, брате рођени, да огањ. А оно зрно јадно, 'ћело би лијево, не може од цијеви; 'ћело дјесно, опет она врашка цијев. А натраг не може од ови затварач. 'Ђе ће, сирото, него гурне напријед и викне: ух — и оде право онамо 'ђе си га намијенио“.

— Е, вала, знаш, ти не можеш да живиш, а да не „прећераш“! — смеје се поручник Протић.

А потпоручник Драгиша размишља:

— Ако се икад вратимо у земљу, требало би обележити видним знацима правац којим је ова батерија прошла. Нека то потомству послужи као пример људских напора...

Потпоручник Рељић упаде:

— Људи, пристао бих да ратујем још две године, само да не вучем више топове преко оног крша и камена. Докле живим запамтићу оне муке и напоре. Слушајте!... Све што машта људи може да измисли најцрње и најгоре, ја мислим све је то још увек мало, према ономе што смо ми препатили.

Прича нам тада како је у Пећи наређено да се сви топови и каре пука униште, изузев ова четири топа и каре. А да би олакшали вучу, разорили су њихове предњаке, па су задњаке наслонили на сељачке двоколице. Код свако тако окремљеног топа и каре, био је одређен по један официр из пука. Укупно осам, и командир девети. Из целог пука одабрали су најјаче војнике и коње, јер су се на путу морали упрезати заједно и људи, и животиње.

— Замислите само ову сцену — наставља Рељић. — Клисура... Лево понор, десно крш. Пут толико узан, да точак топа иде самом ивицом. А уз то преко њега залеђени снег. На коњима летњи потков... Морали смо их испрегнути, па су се онда људи упрегли. На дугачким конопцима биле су направљене замке, кроз које су

људи провлачили руке, и били запрегнути као коњи. Вукло је двадесет војника. Други су гурали одостраг и пазили да топ не склизне. Кретали су се лагано, с камена на камен. Али наједном... Ту сцену никада нећу заборавити. Топ је прелазио преко једне обле залеђене стене. И поред све наше пажње, точкови склизнуше, цев занесе војнике који су гурали, и док си трепнуо, топ полете у амбис, заједно са војницима. Један се срећом дохвати за точак. Оних двадесет затегоше конопац и топ оста висећи заједно са оним војником. „Држи!“ „Не дај“, „Спасавај“, „У помоћ!“ „Јаој браћо“ — завикаше и они, који су били везани конопцем, и онај што је висио. Подлога је била клизава, и претила је опасност да топ тежином својом повуче и оних двадесет, који су били везани конопцима...

Требало је видети израз лица тих људи... њихове напрегнуте жиле, исколачене очи... Сколисмо са свих страна. И официри, и војници. Вукло нас је преко педесет. Да се не би клизали, разастирали смо журно наше шињеле, и тако, стопу по стопу, довукосмо топ опет до ивице. Други добацише конопац ономе који је висио, те га извукоше. Био је готово полумртав. Наиђе баш тада један ђенерал и рече нам да пустимо топ. Како ћеш да га пустиш, кад су доле лежала наша четири војника, па би их просто смрвио. Био нам је на дохвату руке, везасмо га конопцима, и уз највећи напор мишића и костију, изнесосмо га просто на рукама...

— А шта је било са оним војницима?

Да видите сад наше муке!... Понор је био дубок око педесет метара. Одоздо чујемо неко јаукање. Вежемо онда једнога наредника, и спустимо. Јавља нам он одоздо, да су тројица мртви, а једном преломљене обе ноге. Требало је сада њега извући. Можете замислити муке тога човека, коме су обе ноге сломљене,

и кога ми сада вучемо преко шиљатих стена. Када смо га, грешника, извукли, он је био мртав...

— А како превукосте остале возове? — пита поручник Протић.

— Да нам се не би исти случај поновио, људи су остале топове пренели на рукама. На овоме само месту задржали смо се цео један дан... Ви сте и сами видели колико је тешко и једном самом човеку да пређе преко оних врлети. А тек замислите људе који су морали вући, гурати, или на рукама носити тешке топове — заврши своје казивање потпоручник Рељић.

Једнога дана засу нас киша са хладним ветром. Шатори су били сасвим поцепани, а вода подилази испод војника. Било је тешко наћи дрва. У суседноме биваку налазили се пешаци. Око подне кренуше некуда. Онако изгладнели, исцепани, и прокисли, личили су на колону скелета.

— Када побогу човече?! — запита потпуковник Петар једнога команданта батаљона.

— Пронашли су војници пећине поред реке Врбиче... Идемо тамо...

Најзад стиже наређење за покрет.

Ишли смо пространом равницом, необрађеном и пуном неког ситног шљунка и камења. Вођа извиђача нам објасни, да се на крају ове равнице, одакле почињу они кршеви, налази црногорска граница. Одатле настаје Албанија.

— Све даље вода носи... — размишља потпоручник Драгиша.

Прешли смо целу нашу земљу, затим Црну Гору, ево нас и у Албанији. Под борбом, преко кршева и снежних врхова, често без хране, а сада готово без хлеба и одела. А на целом том мучном путу оставили смо свуда траг људских костију.

— Историја ће забележити наш подвиг, исто онако као што се кроз векове помиње прелазак Ханибала преко Алпа — размишља потпоручник Бранко.

— Или ће потомство равнодушно гледати како пси разносе кости мученика, — вели потиштен потпоручник Драгиша.

На самој граници црногорској налази се мала варошица Тузи. Наш вођа оде да се јави начелнику среском. Начелник је позвао љубазно и нас остале и понудио кавом.

При поласку, поручник Протић обрати се среском начелнику:

— Господине, на изласку из Црне Горе нека ми је допуштено да вам се захвалим на гостопримству.

— То је била братска дужност... Ја вас опет молим, да нам не замјерите, ако је било чега неугодног... Шта ћете! Виђели сте овај божји крш. Ни сами немамо круха... Пођите ми здраво, ћео!

— Овај би могао да задичи и само Цетиње, — рече Драгиша када смо изишли.

Одмах иза вароши настаје крш, обрастао дивљим наровима и осталим ситним шибљем. У почетку смо јахали уском путањом између камених блокова. Пут је вијугао, затим скрете негде у десно према Скадарскоме Језеру. Угледасмо пучину.... Онако мирно и сјајно, изгледало је језеро као заробљеник међу оним кршевицама, тамним стенама, обраслим свакојаким трњем. Радо бисмо сишли... Али наш је правац преко оних беспутних кршева.

Није се могло више јахати. Сваки је водио свога коња. Морали смо застати да видимо куда ћемо. Читави блокови стења наваљани су, степеничасто падају, затим се наједном дижу купасти врхови један преко другога. Онда наваљано камење као у речном кориту и при најмањем додиру осипа се као бујица.

Пустили смо коњима дизгине нека сами бирају. Пазимо само да се не оклизну и непрестано стрепимо да нас не згазе. А коњ застане, одмерава, затим скочи и онда унезверено гледа куда ће даље.

Поручник Бранко се омаче и удари чукљем ноге у ивицу камена. Стиснуо је само зубе и стегао руком ногу.

Застадосмо... Питамо да ли га много боли... А он псује шта му на ум падне.

— Замислите, људи, сада оне који наиђу са ћоравим коњима! — вели Драгиша.

— Море и нама окатим не помаже — додаде Бранко и пође нарамкујући.

Нађосмо се одједном пред једном стрмом литицом, којом је водила козја стаза. Требало је успети се. Случајно сам био на челу. Да се прво испењем ја, па онда да повучем и коња? Али, кратак је дизгин. Одлучим да у неколико скокова устрчим, водећи и коња за собом... Али на половини пута коњ ме стиже, одбаци у страну, те падох на руку и раскрвавих је. Остали се поучише мојим искуством. Потпоручник Драгиша ухвати коња за ђем, па истрча напоредо са њим. Ордонанс беше још увиђавнији. Пусту коња напред, а он му се ухвати за реп, те га коњ извуче. Тако урадише и остали.

Рука ми кржави, а немам чиме да је завијем. На застанку натрунише ми рану пухаром од цигарете и онда је завезах марамом.

По разбацаним стварима и мртвим коњима видимо да се пре нас нека јединица ломила преко ових кршева. На једноме усеку угледамо мртвог надуведеног коња. Сигурно су га ту подметнули као неки степеник. Заједно са ордонансима вукли смо буаву лешину, од које се ширио тежак задах. Онда смо набацали камења, те је два пређосмо.

Пута даље није било. Пред нама је широка, а стрма плоча неке стене. Лево је крш, десно понор. Требало је суљати се. Коњи се устежу.

— Нема другог начина него да их силом погурамо, — рече Бранко. — Хајд', ордонанси!... Укрстите руке позади коњских сапи и запните!

Околни навалише штаповима. Коњ се омаче предњим ногама, задњи део тела му се изокрену и паде поребарке. Још два пута се преврну и у подножју се једва придиже.

Тако, претурајући их, преведосмо наше коње. Ноге су им биле рањаве. Услед превртања пукло седло на коњу поручника Протића.

Протић се подбочио рукама и посматра тужно.

— Не секирај се. Наћи ћеш седала успут колико хоћеш — теши га потпоручник Драгиша.

Силазили смо. Све с камена на камен. Ноге подрхтавају од замора. На чизмама виде се бразготине од оштрог камења... Ама да ме само не згази коњ! Налети по неки пут, али се наједном заустави и дигне главу. Запамтила је животиња малопређашњи случај, те сада пази.

Наиђосмо на једну кратку зараван, те, иако идемо пешке, чини нам се као да се возимо. Пред нама се указа равница, кратка, али врло угодна, засађена неком културом и ретким дрвећем. А на крају равнице је село, прилепљено уз брег као птичије гнездо. Вођа нам рече да ће у овој равници бити наш бивак.

Разиђосмо се на све стране, да би изнашли све што је потребно за смештај војника. Угледах бунар заклоњен оградом од шибља и поред бунара три Арнаутке са судовима. Приђох, али ниједна не одговори на мој поздрав. Имале су откривена лица, сигурно су католикиње. Запитах једну, најстарију, да ли је вода за пиће. Она обори главу и поче наливати воду у судове. Најмла-

ђа, црних очију, стојала је по страни и гледала негде у даљину, поред моје главе. Коњ навали на кофу да пије воду, ја га задржах. Тада се мој поглед сусрете са оним црним очима. Само тренутно, али упечатљиво, дубоко... Стојао сам задивљен. Изгледало ми, да је разумела моје усхићење, те обори стидљиво очи. Дугачке трепавице сенчиле су њено лице...

Најстарија дохвати судове са водом, и пођоше. При пролазу оне црне очи као да ме ошинуше. Устрептао, чекао сам неће ли се окренути.

Застадоше. Она најмлађа наједном се окрете и журно притрча бунару. Био сам готов да пустим коња... Али она из торбе извади парче хлеба, остави на камен покрај бунара, па, и не гледајући ме више, отрча до оних жена.

Стојао сам и нетремице гледао за њима. Али се ниједна од њих не окрете и тако замакоше у село...

Пристизао је лагано и пук. Причају да су многи коњи поломили ноге, те су морали претоваривати ствари на друге, или су бацали сандуке. Из суседног села вратили су се официри и војници и причали да тамо нема хране ни за људе, ни за стоку. Војници су седели скотурени око ватри, док су коњи брстили трње.

Преко ноћи паде киша. Шатори су прокишњавали, вода подилазила испод тела. Услед кише и ватре се погасиле. Људи су подметали седла или самаре испод себе, преко тела пребацивали шаторска крила и, са главом између колена, чекали зору...

Аероплани туку

Приближујемо се Скадру. Војници се вуку млита-во по блатњавом друму. Често застану да предахну.

Многи седе на гомили камења са стране пута, на-слонили главу на руке и тешко дишу. Лица им обрасла у браду, образи упали, а уста испуцала од зиме и ветра.

Нама у сусрет иде један Црногорац са пушком. Ка-да виде да стојимо на друму, застаде и он.

— Помагај ви Бог! — каже и седа на гомилу каме-ња. Онда вади кесу са дуваном и пуни лулу.

— Одакле ти? — пита га неко.

— Ја?... Са границе.

— Па куда ћеш?

— Ја дома. Ма ће ћу, грдан, на друго мјесто:

Било је хладно, те потпоручник Драгиша нареди поднареднику ордонансу да подложи ватру. Тек Црно-горац разрогачи очи.

— Ма што збориш, чоче?

— То што чујеш...

— Али и они је човјек, ка ти, и што ће ти он ло-жит' ватру?!

— Старији сам, имам права да наредим. А зар ти не би послушао твога старешину, кад би ти тако што наредио.

— Е, богуми, никад, ни довијек! — Црногорац пре-баци ногу преко ноге и завали се на оно камење. — Ако је жедан, нека зайти воду сам; ако му је зима, нек тура ватру сам.

На њову причу смеју се и ордонанси.

— А зашто идеш са границе кући баш сада?

— Па видим сви побјегосте, и ја ка' велим, идем да браним сам кућу своју.

Потпоручник Драгиша се окрете нама:

— Ове људе не могу да разумем... Или се праве шерети, или су детињасто безазлени, када овако говоре.

— Ни једно, ни друго, — вели поручник Протић — већ само примитивци... Вековима су живели у овим кршевима издвојени од целог света. Све њихове традиције свде се на јунаштво и тај се појам с колена на колено издигао до култа. Иако сада нема прилике да се покаже такав јунак, Црногорац је то бар на речима. Он у својој уобразиљи замишља догађаје, види себе како сече лево и десно, те онда и у обичном животу уобрази како је заиста јунак. И ја верујем да овај искрено говори. Не би био он Црногорац ако то не покуша, ма и у мислима само, па ће после причати како је побио стотину Аустријанаца. А предаће се првој патроли на коју наиђе.

На Скадарско Поље стигосмо око подне. Био је мутан дан. Нека сива, висока измаглица заклањала је небо. Земља је била влажна. Војници су наилазили са свију страна. Једни су растоваривали коње, док су други разапињали шаторе.

Наједном се зачу фрктање аеропланских мотора. Људи се унезверише. Заклона нигде не беше. Неко викну:

— Ено га!

— Лези, лези! — чули се повици.

Пешаци припуцаше из пушака.

Лежемо на земљу. Али земља тврда... По звуку мотора осећамо да је близу, готово над нама... Дах

смо зауставили, али срце бије, кожа се јежи, а нерви све више затежу...

Прође...

Али налете други... Чује се неко хујање из ваздуха... Мускули задрхташе, а рукама покрисмо главу... Хук је све јачи...

Гррр-у-у... проломи се негде у близини.

Сваки хвали Бога што на њега није пала бомба. Али, ево, враћа се... Шестари као птица грабљивица над нама... Опет хучи. Опет стежемо вилице и песнице....

Гррр-у... Гррр-у!

Просипа немилосрдно бомбе... Зар оволике муке преживели!... Господе!

Гррр-у!

Одлете ка вароши... Ваљда неће више. Враћа се. Оде мало десно... Изгуби се у магли.

Свима лакну. Распитујемо се где паде. Кажу: међу пешаке. Има доста рањених.

Комесари отишли у варош да траже хлеб. Али после подне вратише се без хлеба, и без икаквих намирница. Команданти се саветују. Војници гладни, стока малаксала, а време хладно, па још поче и суснежица. Рекоше да су нашли само сламу за простирку, те људи одоше са коњима. Донели су нешто мало сламе. Командири половину дадоше војницима да растеру по шаторима, а за другу половину наредише да се да коњима као храна.

Одосмо у варош, да видимо има ли чега да се купи. Сем неких арнаутских колачића ничег више. А и то нестале... Са града припуцаше баш тада топови, као знак да иду аероплани, те се склонисмо брзо у ходнике кућа. Бомбе из аероплана почеше да праште по вароши. Црногорци пуцају из топова разорним гранатама те не знамо од чега пре да се чувамо.

Гладни војници лутају улицама. Један сео на праг куће, ставио пушку покрај себе и притајио се. Не знамо да ли спава, или је мртав. Неко предложи да се уверимо.

— Море, оставите га... Што, ако га пробудиш, даћеш му хлеба.. А ако је мртав, шта му можеш? — рече Драгиша и продужисмо пут.

Глад почиње и нас да мучи. Седимо покрај ватре и само говоримо о јелу.

— Замисли да се неко нашали сада, и тресне пред нас пуну корпу векни.

— Боже, ала си луд! Море пексимит, па са чајем... Деликатес! — вели потпоручник Војин.

Говори се о неким транспортима хране, који никако не стижу. Прича се о неким командама у којима се приређују гозбе. Прносе се гласови како су данас у другом дивизиону имали за ручак сарму од купуса. Отишли смо одмах да се уверимо, и Лука нареди Исајлу, да подгреје онај остатак. Јели смо халапљиво ону сарму, али без хлеба. Каже Лука да су месо добили из не знам које команде, где су официри комисиски прогласили једнога вола за цркнутог, и онда наредили да се закоље. На место масти добили су из једног митраљеског одељења вазелин.

— Зато је сарма мало бљутава — правда се Лука. Али ми то нисмо приметили.

Једне хладне ноћи избудише готово цео пук. Надређено је да се одреде људи и изабере четрдесет најјачих коња, да пренесу државну благајну у Сан Ђовани.

— Е, то је да човек провришти — буни се капетан Милутин. — Гладни људи, гладна стока, преносе државне милионе. И по овом времену, измучени, изнемогли, до Сан Ђовани, и опет натраг. Не завидим им...

И баш њега, сасвим случајно, одредише за вођу транспорта. Ипак се он спреми и оде. Те ноћи било нам је врло угодно у хладним шаторима, јер нас је могло снаћи још и горе.

Сутрадан имали смо за ручак нешто мало пиринча, али без хлеба. Баш за време ручка наиђе посиљни потпоручника Драгише и рече да је његов коња пао, и не може више да се дигне. Одосмо да видимо. Лежала је малаксала животиња, и тужно нас гледала. Војници су покушавали да га дигну, али глава његова немоћно паде. Драгиша извуче сву сламу из свога шатора, да би коња мало окрепио. Било је доцкан. Слабине су се тешко надимале, а ребра изолучена, као сводови на вијадукту. Приближавао се крај. Животиња је гризла земљу... Драгиша се заплака. Није могао више да посматра самртне муке свога вернога друга, и оде да лута бесциљно, по вароши и логорима.

Донели су најзад однекуда и хлеб. Али на свакога војника по осмина само. Обрће Груја оно парче хлеба и вели:

— Ово, бре, нема ни за један зуб.

Разговарају војници, да ли је боље да то парче грицкају, или у неколико залогаја да прогутају.

— Помало, а поваздан — вели један.

— А-ја... док ми се не заглави у гуши, да осетим залогај, не вермам ти ја то грицкање. Једном, али вредно.

Живот у биваку није се обављао по оним мирнодопским правилима, већ више по навици и потреби. Војници су устајали рано, јер су на то навикли. Сењали су и чували коње, јер су те животиње и њима биле потребне. У варош нису одлазили, јер нису имали пара. А по околини нису скитали, пошто им је предочено да су Арнаути неповерљиви. Чули су да су Арнаути опљачкали читаве одреде наше војске, а тек неће поје-

динца. Седели су тако поред ватри по цео дан, најежни и нарогушени од зиме, гладни и изнемогли. Ако ли који од њих пронађе по шаку кукуруза, онда седе поред ватре и пеку „кокице“. Официри су заједно са њима, и онда деле кокице на равне делове.

— Већ је трећи дан како људи нису примили хлеб, своју једину храну, а пети дан како се за коње није примио ни један килограм зоби — рачуна потпоручник Живадин.

Коњи се хране сламом и неким буђавим сеном. Животиње опустиле главу и глођу кочеве за које су привезане.

— Овако се, браћо, више не може! — шкрипну зубима поручник Коста „Турчин“. — Док они нама причају... те пријатељски обзири, те дисциплинована војска, ми ћемо заједно са овом стоком полипсати од глади. Ја одох по храну.

Повео је собом десет војника са пушкама. Увече се вратио са два џака купуса.

Прича нам Коста да је лутајући наишао на једно арнаутско село, где је видео купус. Није хтео да пљачка. Позвао је лепо Арнаутина и понудио му три стотине динара у папиру, за тридесетину главица купуса. Било се сакупило још неколико Арнаута. Нису хтели ни да чују. Тражили су злато.

— А мени се нешто смрче пред очима и викнем војницима: „На готовс!“ Кад шкљоцнуше затварачи, Арнаути се разбегоше на све стране.

На Божић, девет сто петнаесте, ручали су војници чорбу са листинама од купуса. Али без хлеба.

Баш на Божић седимо поред ватре, а у суседноме биваку угледасмо свештеника са епитрахилем. Око њега група војника. Запита неко, шта раде тамо.

— Опева једнога војника. Јутрос га нашли мртвог у шатору.

Ми продужисмо започети разговор.

Говори се да ћемо овде чекати док не стигну транспорт у Сан Ђовани, који треба да нас приме. Пронесе се тек глас: стигли су. Крећемо одмах. И у тој нади пролазили су нам дани.

Свако јутро пред шатором лекара читава поворка војника. Свлаче се за преглед на пољани, док хладне кишне капи росе голо тело. Прича нам после лекар:

— Њиховој болести не помаже ни аспирин, ни кинин. Најважнији лек, *Farina tritici vulgaris* или на прости језик преведено, хлеб, немамо. Шта могу!

Изнурени и изнемогли војници враћају се под своје шаторе и леже беспомоћно на влажној земљи.

На домаку мора

Али једнога вечера заиста стиже наређење да сутра будемо спремни за покрет. Запалисмо ујутру сламу и побацасмо сувишне ствари. Нашто ће нам, када нас у Сан Ђованију „чекају читава брда од хлеба“... Раздрагани смо, јер верујемо да смо пред новим животом. Иако малаксали, људи напрежу последњу снагу, па се чак смеју и шале се.

Дугачка колона развукла се млитаво по неком разривеном путу, као да су по њему хаубице „штеповале“. Коњи све чешће падају. Војници претоварују ствари на друге коње. Целом дужином пута леже надуване и оглодане лешине коња.

Арнаути стоје у групама са стране пута и злурадо нас посмарају. Као хијене, чекају они подмукло свој плен. Само када наиђе пешадија са пушкама, узмичу кришом и, чућећи на неком брегу, посматрају изнурену војску. Иако су торбе у војника празне, као и њихови стомаци, знају Арнаути да се са измученим и острвљеним пешацима ни шала не збива, а још мање замеће кавга.

Стигосмо најзад у Љеш, пред којим се налази Сан Ђовани. Али не кретосмо ка мору, већ лево, опет у неки крш, и наредише да ту разапнемо шаторе. Људе је обузело напрегнуто стање ишчекивања. Очекујемо покрет на бродове, очекујемо хлеб... Али проносе се поражавајуће вести: Аустријанци су потопили транспорт са храном. Овде ће се укрцати само жене, деца, боле-

сници и државна благајна, а ми ћемо морати још и даље, ка Драчу.

А пред нама је беспуће и глад...

Командант ме зовну.

— Чуо сам да у пристаништу има мало резерве брашна. Ево ти писмо за команданта пристаништа. Поведи војнике и три товарна коња. Идите одмах и јавите му се.

Са једне узвишице угледасмо море... нашу наду, наш спас.

Мирна и надмена, плавкасто беласаста пучина пустила се у недоглед, са небом се спојила. Нешто необично, бескрајно, величанствено мирно, као притајено, помало подмукло, отегло се пред нашим очима. Навикнути на брда и урвине, намучени од крша и камена, гледали смо изненађени у недогледну равну површину.

А море је шумело. Повремено би налетели на обалу пенушави ситни таласи, као да се море надима. Онда се притаји. Прелива се у безброј зеленкасто светлуцавих искрица, треперавих и дрхтавих, да изгледа као да се покреће и онај тајанствени свет мора прикован за хридине и потопљене стене.

— Ала, мајко моја! — вели задивљен Груја.

Са нама стоје и неки пешаци.

— Кажу, господин потпоручник, да је слано? — пита један.

Ја потврдих.

Један се осуља низ стене, и захвати шаком воду.

— Пих... као пресолац! — Он испљува воду.

— Ама ти не би био „репоња“ кад не би свашта лизнуо! — смеје му се Груја.

— Вала, поднаредниче, свакојаке сам „манце“ за време рага пио и јео, па к'а велим, да пробам и морску воду.

Тако све поред обале, и стигосмо у Сан Ђовани... Једна зграда само и неколико барака. Остало крш и камен.

Из зграде изиђе журно један виши официр.

— Поручниче, — дозвола једнога коњичкога официра — идите и саопштите оном капетану, да се с места удаљи. Није сада време да ми он прави „корзо“ овде.

Окретох се и видех једнога гардискога официра, који је шетао поред мора са једном дамом.

— Бре, кад он најури онога гардисту, како ли ће тек викнути кад угледа нас, санкилоте, — шапуће ми један пешадиски потпоручник.

Напротив, дочека нас он врло љубазно. И рукова се са нама. И још нареди, да нам се одмах из магацина изда по два цака брашна.

Пођосмо у магацин, управо бараку. Сада се исприси магационер, један стари капетан.

— Ја!... Брашно!... Као да га ја правим овде. Ово мало што има резервисано је... — Ипак извади кључ и откључа катанац.

У том се зачу труба на кршу. Цео свет поче да бежи као обезглављен. И наш магационер. Остадосмо сами. Чујемо где вичу: аероплан, аероплан!

Рекох војницима да вежу коње, и нека беже уз онај крш. А ја потрчах у правцу куда побеже магационер. Угледах заклон, и са осталима скочих у рупу... У нашој близини проломише се експлозије. Учини нам се као да чујемо јаукање, неку вику... Још једна експлозија, али мало подаље... Аероплан одлете.

Пошао сам одмах да нађем војнике. Али нигде их не беше, па ни коња њихових. Мој коњ је само стојао везан... Сиђох до пута и тада угледах у даљини, како се на коњима беласају цакови брашна.

— Кад настаде она гужва, — прича поднаредник Груја — ми утрчасмо у магацин. Бомбе почеше да пуц-

кетају, а Цамић вели: „Добро би било да се сада снабдемо“. Када оно пуче последња бомба, ми узедосмо и шести цак...

— Требало је да поведемо још неколико коња — вели редов Цамић.

— Ех, да смо знали да ће нас оваква срећа послужити — узвраћа Груја.

Целога пута нас запиткују где смо добили брашно, ко даје, има ли доста и сви журно одлазе у Сан Ђовани.

Брашно је делио војницима поручник Лука. На свакога официра и војника дошло је по две шаке брашна. Људи су били задовољни.

Добили смо и конзерве. Неко ситно сецкано месо, по укусу слично свежој шунки. Али војници му одмах нађоше ману. „Магареће месо“ — веле. Ипак су празне кутије летеле свуда наоколо.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ“
ПЕСНОВАЦ

Усобши, раб Божји...

Рекоше нам, да ћемо маршовати до Драча само, па ћемо се ту укрцати. Били смо спремни рано изјутра, али смо кренули тек некако око подне. Пред нама је нека велика сметња, око које се они напред задржавају.

Наиђосмо ускоро на огромну мочвар у којој су после врбе. Ишло се с камена на камен, преко оборених стабала и набацаног грања, о које се коњи непрестано саплићу и падају. Војници их с муком извлаче и дижу ствари из блата. Неки се коњи увалили у мочвар, и услед изнемоглости не могу више да се дигну. Све то још више изнурава људе и, већ малаксали, они продужавају пут лагано, шљапкајући по води и блату. А када се изиђе на оцедно место, вода пишти из поцепаних чизама. Онда опет настаје крш. Оштро камење пара расквашену обућу, или са ципела и чизама отпадају и онако исцепана пенцета, те људи газе босим ногама.

Зауостависмо се пред једним селом. Требало је сада набављати храну за коње. Са наоружаним војницима одосмо у село. Арнаути се слеглоше око нас, гледајући непрестано у наше пушке. Мало арнаутски, а више мимиком објаснили смо им да смо дошли да купимо сенд. Арнаути су климали одречно главом и значајно се погледали. Онда су се издвојили у страну и нешто договарали. Најзад смо разумели да они наш папирни новац неће да приме.

Вратили смо се у бивак и благајник пука даде нам две хиљаде сребрних динара. Нових и сјајних, још неупотребљених. Стависмо новац у ћебе, један војник дохвати крајеве и као врећу пребаци преко рамена.

Отишли смо код пласта сена и ту је настала погодба.

— Ови или немају појма о вредности новца, или нас уцењују... Али док ми само смркне пред очима — говорио је кроз стиснуте зубе поручник Коста „Турчин“.

Подигосмо се ипак. Тада Арнаути разапеше ћилим, где смо бацали динаре. Ми смо бројали на српском, док су сви Арнаути у један глас на арнаутском, посматрајући сребро ужагреним очима. После сваке одбројане стотине узимали су новац, а број стотина обележавали штаповима, које су ређали на земљи један поред другога.

И тако осамнаест пута. Свега хиљаду осам стотина сребрних динара за пластић буђавог сена.

Коњи непрестано падају. Ствари се претоварују на јаче коње, или се сандуци остављају са стране пута. Пешадиски официри натоварени су као и њихови војници. Њихова паћеничка лица се не разликују... Идемо, идемо, тражећи спаса, као неки очајници.

Пред нама са стране пута сакупили се неки официри и брижно посматрају. Војници пролазе, ни главу не окрећу.

— Шта ли оно посматрају? — вели потпуковник Петар. — Сигурно не гледају војника који умире. На то смо већ навикли.

Приближисмо се и чусмо детињи плач.

— Мамо... мамо! — чујемо узвике.

Као да смлати нешто људе. Та и они имају децу на коју су готово и заборавили, придављени ужасима живота. Али они им не могу помоћи сада, ни себи, па ни

овом детету. И као да би хтели да заглуше савест своју, њихово лице се грчи, они убрзавају ход, не би ли избегли страшни приказ, пред којим су немоћни. Потпуковник Петар савлада себе и застаде. Беше ту и један командант пешачког пука.

Између људи угледасмо где лежи на земљи једна жена, а покрај ње је седело дете од четири до пет година и плакало. Кроз пустош разлигао се гласић:

— Мамице, што седиш?

Лежала је на леђима. Њене су очи готово потамнеле, уста отворена. Мртвачко бледило расуло се по лицу. Дах је замирао.

Људи занемели. Иако готово на сваком кораку виде по неког мртвог војника, стоје сада скрушени и збуњени. Жао им мајке, а не знају ни шта да раде са дететом.

Командант пешачкога пука окрете се потпуковнику Петру и проговори полако:

— Страшно!... Кажу ми она два војника, да је она супруга једнога мајора, команданта батаљона. Бежала је пред навалом. Тамо негде око Призрена нађе мужа и придружи се њему. Али успут их нападну Арнаути. Муж погине, и више од пола батаљона. Њу ране. Остатак батаљона се једва спасе. Од свих рањених изнесу само ову жену са дететом. Носили су је догде и, ето...

— Наредићу да је носе моји војници — рече одлучно потпуковник Петар.

— Доцкан... Ето, задржао сам свога пуковског лекара и он каже: нема јој спаса.

Два војника у исцепаним шињелима плакали су.

Потпуковник Петар приђе детету и помилова га. Оно застрашено окрете главу и притрча мајци. Њене усне као да се померише, очни капци затрепташе, а из угаснутих дупља као да сину једна искрица. Ваљда

је то био последњи одблесак свести... Мајчине очи лагано се склопише, а на устима замре последњи дах.

— Свршено је! — рече лекар и спусти женину руку, која млитаво паде поред тела.

Командант пешачког пука обрати се оној двојници војника:

— Пошто сте вас двојица дошли са овом женом, то узмите дете и од сада ћете ићи са мојим пуком. — Онда приђе детету: — Како се зовеш, мали?

Дете је ћутало и држало мајку за хаљину.

Један од војника обриса рукавом очи, па ће рећи:

— Звали су га Мића.

— Хајде понесите га! — нареди командант.

Војници подигоше дете. Оно врисну, управи руке ка својој мајци и викну:

— Мамице моја...

Измучена и препланула лица старих ратника згрчише се. Потпуковник Петар заплака се...

Гомила поче да се разилази. Остадоше само још неколико војника са свештеником пука, који навуче епитрахил:

— Како се звала покојница?

Људи слеглоше раменима. Она два војника одмицала су журно носећи дете, које је кроз врисак дозивало:

— Мамо... Мамо...

— Благословен Бог наш, всегда ниње и присно и во вјеки вјеков...

Небо је било облачно, а са планина је пиркао оштар ветар. Дрвета оголела, те цела природа изгледа најежена.

— Јешче молимсја о упокојенији душе усобше рабе Божје... и јеже просити јој свакоје прегрешеније волноје и неволноје...

Из даљине допре јецај детета, као последњи вапај за мајком.

Људи корачају, сагибајући се од убода трња и шиљастих ивица. Неки заостају и увијају рањаве ноге крпама... Наиђосмо опет на мочвар.

Пешаци ћутећи секу гране и стабла, и бацају на пут. Општа невоља као да је придавила људе, који су занемели и тмурни као ово сиво небо.

Живе лешине остају...

Кажу, да људи увек боље памте тужне догађаје у своме животу, него радосне доживљаје. Ваљда и зато што човек избегава тегобна збивања, те су она ређа, а стога и упечатљивија. Али ми сада у њима стално живимо. И као по некој поступности, наш живот сваким даном постаје све тежи и мучнији... Тешко је прisetити се и јучерашњег дана. Али је једно осећање јасно: горе бити не може. Брда, планине, урвине, кршеви, литице, мочвари, а уз то најтежа и најстрашнија неман — глад.

Упалих образа, сувих, полуотворених усана, а ужагрена погледа, вуку се људи као авети. Тело малаксава, готово је на издисају. Али су још очи сијале... Сви унутрашњи нагони и свесни подстицаји усредсређени су у једној само мисли: хлеба!... И као рефлекс унутрашњег нагона за последњим дахом, очи су пламтеле, и блудећи тражиле ма један залогај само, ма и мяса оне мрцине што лежи покрај пута. Били су то последњи трзаци многих. Јер се све чешће наилазило на одрану кожу и изуђено месо са мртвих коња. Кажу да су видели неке помрачена ума, како једну месо ових мрцина.

Почетком јануара, неког дана пред сумрак, заустависмо се на обали реке Маће. Набујала и широка, сатански је шумела прљава и мутна река Маћа. На обали не беше ни чамца, ни моста.

Командант нареди да десет ордонанаса повежу коње, и да наиђу на воду све један до другогa, да би се

испитала дубина. Са обале оценисмо да је човеку таман до гуше. Онда се нареди прелаз.

Јахали смо и ми један поред другога, да би се задржали за суседа, ако би се који коњ саплео. Коњ фркће и подрхтава у хладној води. Погибању његовом осећам како се напреже да извуче ноге из речнога глиба. Већ седим на води. Коњ дигао високо главу и само стриже ушима. На средини реке вода заковитла, учини ми се као да се ми окрећемо у месту, те затворих очи, али се занесох, те спустих ноге и једва се задржах. Срећом, ускоро и коњи живље кретоше и нагло истрчаше на обалу.

Ноге су ми мокре и језа ме подузима. Окретох се. Река се црнела. Војници су у масама прелазили, јахали су преко товара, а на јачим коњима било их је и по двојица. Мали коњи су се очајно упињали, тонули, пропињали са теретом, неки су и падали и вода их односила са товаром. Тако је пао с коња и један војник, неколико пута је очајнички махнуо руком и нестало га.

Наилазила је пешадија. Војници су се свлачили голи, па су одело и спрему везивали о врат, а они загрљени, по двадесеторица, наилазили су у хладну воду. На другој обали журно су се облачили, цвокоћући зубима од зиме. Мале растом преносили су већи другови на леђима.

Неки су покушали да наложе ватре, да би се загрејали. Али гране су биле влажне од кише, а из дрвета се истезао модрикасто жућкаст дим, који нас је гушио. Људи су дрхтали. Хлеба нико није имао, ни чаја, ни шећера, ни сламе, ни хране за стоку... Неки би трчали, не би ли се мало загрејали. Али нису имали снаге за такав напор. Шаторска крила била су поцепана, те војници нису ни покушавали да их фазану. Стављали су их на влажну земљу, па су онда легали под отвореним небом месеца јануара.

Око поноћи поче и хладна киша. Многи који су лежали придигоше се, и ставише шаторска крила преко главе. Хладноћа прожима згрчено тело, а душа као да је замрзла. Мрачна и пуста ноћ као уклетата коб протегла се у вечност, а река Маћа сатански жубори. Згурени људи као посечени пањеви седе поред димљивих ватри, велики у својој издржљивости, а страшни у својој ћутљивости. У понеког тек клоне уморна глава на колено... И тако — до зоре.

Војници су сутрадан устајали са великим напором. Ћутљиви и мрзовољни товарили су ствари.

Дежурни официр рапортирао је команданту да су у току ноћи четири војника умрла и десет коња липсало... Говоре да у пешачким пуковима има много више умрлих.

Људи су се с великим напором дизали. Дежурни је остао са неколико војника да закопају мртве.

Мој коњ једва је мицао. Сјахао сам и повео га. Али он се тако споро кретао, да смо га морали вући. На једној узбрдици сасвим стаде. Ноге су му дрхтале. Само што не падне.

— Не вреди!... — прошапута сеиз. И не питајући ме, откопча колан и скиде седло.

— Заведи га са стране пута, да га не згазе — рекох пригушено. Дође ми да му обавијем руке око врата.

Ишао сам пешке.

У једној шумици са стране пута лежао је војник. Очи су његове биле мутне, а груди су се са напором надимале. Оставили су га ту, на миру да умре... Мало даље лежао је изнемогао коњ...

А живи једва одмичу. Отупели су, бескрајно равнодушни и свеједно им је да ли виде мртвога човека или животињу. Газимо по неким мочварним пиринцаним пољима, ноге западају у глиб. А онај подметнуо торбу испод себе и седи малаксало у води, са главом клону-

лом на груди. На свима странама леже малаксали људи и коњи, од глади и умора, као скрхана, трула дрвета.

Зашли смо у право беспуће. Идемо преко неких стаза. А аероплани нас у стопу прате и гађају полумртве војнике из митраљеза, или бацају одозго бомбе, како им се кад свиди.

— То је мародерство! — вели огорчено потпуковник Петар.

— Ама то је благо речено... То је „шинтерај“, господине потпуковниче! — додацује потпоручник Живадин.

— За њих не би требало да важе ратни закони. Чим је бацио бомбу над небрањеном позадином и ако случајно падне и остане жив, или ако се ухвати доцније, треба га сматрати као разбојника. Одмах за колац, — љути се поручник Протић.

— Не за колац! Таква смрт је за џентлмене. Него мотка. Па убити као цукелу. Кипислцауф!

Пролазили смо баш тада поред једне групе војника који су носили другове рањене од бомби. Али и здрави су малаксавали. Вуку ове јаднике до првога села, а ту ће их оставити да их Арнаути побију.

Мало даље наилазимо и на једнога мртвога. Сигурно је умро од глади. Неко му је прекрстио руке на грудима и између прстију стоји му упаљена свећа. Само што није догорела.

— Милојко, — окрете се потпуковник Петар своје послатне — угаси ону свећу, да му се не запали одело.

Промичемо тако поред мртвих и нико им не одаје почаст.

Не прекидамо чак ни започети разговор. Јер и онај мали пешак пред нама, који се поштапа и једва иде, умреће колико сутра... Сигурно. Маса војника иде прозебла, са запаљењем плућа, од прелаза реке Маће, а

уз то су и гладни. Спаса им нема. Па зашто им још за живота не би смео одати посмртну почаст... А мртви су ослобођени мука.

Остају живе лешине за нама и никад стићи неће.

Сутрадан западосмо опет у глибовиту долину. Сада су нам људски лешеве служили као путоказ. Покрај многих леже и њихове пушке. Вукли су их до последњег даха...

На једном оцеднијем простору беше један забран. По ватри која је још тињала види се да је ту била нека трупа на преноћишту. Покрај једног пустог згаришта, на коме се још пушио последњи угарак, лежала су три мртва војника. У једнога глава мало изокренута, а очи полуотворене и стакласте, управљене на колону... А код суседног огњишта један је умирао. Другови су му подметнули торбу испод главе и оставили га тако да умре. Поднаредник Груја рече да је већ у агонији и не зна ништа за себе.

После сваког преноћишта, војници пред зору копају раке, да сахране мртве. Лежали су заједно у шатору, па нису ни приметили кад је умро. Сасвим нечујно, без ропца, без жеља, без јаука. И нико се зачудио није. Дохватили су лешину за руке и ноге и спустили у земљу. Свештеник је у пролазу проговорио: „Вјечнаја памјат“, и онда овлаш затрпали. Над готово заравњеном хумком укрстили су два прута, колико да мимопролазећа војска зна да ту почива хришћанин. А његово име?... Чин... звање, јединица?... Па то би била неправда према оним јадницима који остају полумртви на путу и које нико неће споменути. А пред суђеним часом и Вечном Правдом сви су равни: и знани, и незнани.

Пред Драчом сретосмо неку италијанску војску. Ухрањени и одевени, гледали су охоло гладну ритку. Мисле можда да се војска цени по сјајном оружју и светлим дугметима, а не по срцу јуначком!... Али та напу-

дрована војска бегала је као обезглављена при појави аероплана, док је рита улазила смело у њихове логоре и купила све од реда. Кажу да су се Италијани жалили, а наши су им кратко одговарали: „А где је била ваша стража?“

У Драчу су опет издвајали болесне и сасвим изнемогле, да их укрцају на лађу. Сада већ знамо да ћемо се искрцати на Крфу.

Нама, који преостасмо, дадоше по три конзерве и неколико пексимита и наредише да идемо до Валоне. Ту ћемо се, кажу, укрцати.

— Ту је још мало и Крф. Онда ће нам тамо дати по један појас за спасавање, и рећи: хајд' сад на море! — љути се Лука.

— Побратиме, заборавио си да кажеш „кипислцауф“ — дира га капетан Душан „резервни адвокат“.

— Молим те, немој други пут то да заборавиш.

— Није, молим те... као да је то преко пута, још десет дана марша и онда има да нас нестане.

— Кип... — заусти Душан.

— Јест, кипислцауф!... Али, вала, ја ћу издржати, а ти ћеш липсати на путу! — вели јетко Лука, већ љут што га задиркују.

— Извини, побратиме, не могу да ти се смејем, боли ме зуб...

— А-ха... Е, сад је кипислцауф! — смеје се Лука. И кренусмо...

Али трећега дана опет понестаде хране. Наређено је да војници штеде.

— Ама како да штедим, кад се поводим од глади! — јада се један.

— Ја лакше подносим глад кад знам да немам ништа, него кад осећам ову конзерву, на коју стално мислим, — објашњава ордонанс Груја.

Опет беспуће, и опет заостају изнемогли, лежећи на путу.

Стигли смо пред вече у један крај обрастао ситном шумом. Овде ћемо преноћити. Батерије наилазе... Један војник из шесте батерије поведе се и паде. Приђоше неки да виде шта му би...

Мало после рекоше: умро је...

Поп Момчило извуче из бисага епитрахилъ.

— Слушај, — добаци му потпоручник Живадин — промени, попе, ту своју молитву и отсада певај: вјечнаја памјат и живим и мртвима...

Смејали смо се гладни...

Седимо замишљено око ватре и ћутимо. Све што смо имали, рекли смо... Пексимита је понестало, конзерви више нема. А не вреди ни јадиковати, још мање бунити се.

— Је ли, попе, ти данас не отпрати онога војника до гроба? — запита благајник пука, колико да се нешто говори.

— Шта ћу... опевао сам га овде... А Бог је свуда и на сваком месту.

— Ипак, ипак, требало би — упаде ветеринар пука. — Такав је пропис. Видиш, ишао је официр, ишли су војници, а тамо није имао ко да му прелије гроб.

— Разумем кад умру на маршу... али овако... — отпоче опет благајник. Капетан Душан га прекиде:

— Ви то говорите о оном војнику који је данас умро?... А, попе, ту ћеш се зло провести.

— Море, хајд' не причај...

— Уверавам те... Командант је видео спровод и питао где је свештеник. — Душан намигну, али то свештеник не опази.

— Није могуће! — чуде се остали.

— Здравља ми. Баш сам био код ађутанта, кад командант изиђе из шатора и рече: „То је срамота. Казнићу најстрожом казном свештеника“.

— Хоће он, хоће, — додаје Лука. — Он не види крупну ствар, али за ситну...

— Ама, побратиме, то није ситна ствар...

— То би исто било као када би неко од нас пошао на осматрачницу, и остао у некој кафани — објашњава потпоручник Војин.

Свештеник нас је збуњено гледао. А та забуна његова распаљивала је нашу машту.

— То су изузетне прилике! — муцао је поп Момчило.

— Наравно! — додаје поручник Протић, који се већ сажалио на свештеника. — Ко ће сада још од тога да прави питање. Оставите, молим вас...

Душан га значајно погледа. Бојећи се да не ослаби расположење, отпоче темпераментно:

— Не био ја командант... Ја бих га пред целом војском деградирао и везаног терао. — Душан тада приметно гурну Протића: — Зар ти мученици оставили земљу, прешли хиљадама километара, па их поред живог попа закопати као мрцине...

— Ама, то јест, али...

— Молим те, извини, зави ме стомак. Запамти где си стао — и Душан оде журно, држећи се за трбух.

Опет поче благајник.

— Знаш, Момчило, требало је ипак... због војника.

— А после, ни гробље није далеко... Стотину метара одавде — допуњава ветеринар.

— Море да је и пет километара! — распаљује Лука.

— Људи божји, није да нисам хтео, већ ме убила чизма — обрати нам се свештеник Момчило готово плачним гласом.

— И мени су отекле ноге, а ипак сам морао да идем са војницима шест километара да купујем сено, — жести се потпоручник Живадин. — Замисли, да ја нисам ишао... Коњи би сутра полипсали...

— Ех, то није исто. Коњи би нам заиста полипсали. Али ако поп Момчило не прелије гроб онога војни-

ка, ми нећемо због тога помрети, нити би од те његове шетње били сити — брани Протић свештеника.

— Е, извините, господине поручниче, — љути се сад озбиљно потпоручник Живадин. — Нека изгубимо још и тај морални ослонац, онда немамо више ни војске, ни људи.

— Бре, бре, бре, ал' одосмо далеко... Штуцне Лука пред командантом, пропала дисциплина. Не оде Живадин по сено, на један мах полипсаше коњи. А поп Момчило упропасти морал.

Тада се и Душан врати.

Поручник Протић се уозбиљи: — Баш данас, када нас глад сатире, људи умиру на сваком кораку, данас треба да смо великодушни и да не терамо мак на конач.

— Ова будала поквариће нам све, — шапну нам Душан. Онда се обрати Протићу: — Добро, нека је све тако:

— Али није тако! — упаде Живадин ратоборно.

— Чекај, молим те... Дакле, нека је баш тако. Тако мислиш ти, тако и ја и сви остали. Сви ми волимо Момчила... Али ако тако не мисли командант?

— Како!... Бесан је био! — разграђава причу Лука. У том се појави ађутант пука. Ми заћутасмо.

Он стаде испред свештеника.

— Господине попо, зове вас командант.

— Шта кажете?! — запитала Момчило згранут.

— Кажем ја, а ти мени ово, оно! — говори Душан.

— Људи, ја све мислим, ви терате шалу...

— Бога ми, и ја сам то мислио, — рече Протић.

Поп Момчило се диже.

— Да нећеш ти такав да идеш? — запитала Лука.

— Ја шта ћу...

— Немој сад да навучеш и другу кривицу — упаде Душан. — Он те зове на рапорт... Када би мене

звао, ја бих морао да припашем сабљу и ешарпу. Пошто ти то не носиш, онда твоје службено одело и ону твоју поповску капицу, како је ти зовеш... митра... чита.

— Јест, јест! — одобравају остали.

— Море, идите с милим Богом, људи, шта се ово ради са мнош!

— Слушај, да је командант хтео с тобом приватно да разговара, он би те звао преко посланог. А видео си да је дошао ађутант.

— Наравно...

— Пустите га, побратиме, — вели Душан усиљено равнодушним гласом — нека ради по својој глави, шта се нас тиче. Посилни, баци које дрво на ватру!

Лука приђе Момчилу и поверљиво му рече:

— Озбиљно ти кажем, узми... нема смисла да идеш у шињелу и шајкачи. Уосталом, не кошта те ништа.

— У сандуку ми је...

— Па шта је с тим... Трајко! — викну ревносно Лука посланог по Момчила.

— Нека, нека, ја ћу ићи сам, — и он пође своме шатору.

— Е, нема смисла, — вели кроз смех поручник Протић. — Претерали сте...

— Ах, сунце му поповско, одавно он мени „јади пилиће“ — вели Душан. — Ама само да га видим са читом на глави.

— Добро, молим те, откуд се појави ађутант?

Онда када ти рекох да ме боли стомак, ја отрчим до ађутанта и замолим га да дође код Момчила и да му само каже како га зове командант.

Дебели ветеринар заценује се од смеха.

— Не смејте се, чуће, — вели благајник пука. — А када дође овде, објаснићемо му да је ово само шала...

— Ено га! — рече неко.

Према светлости ватре угледасмо попа Момчила са читом на глави и у црном капуту. Ишао је к нама. Али као да се предомисли, окрете на десно и оде у правцу шатора команданта пука.

— Ја, богати, он оде...

— Није ваљда луд.

— Их, шта ћемо сад!

— Побратиме, молим те, трчи и кажи му да је све ово била шала, — обрати се Душан Луки. — Е, људи, баш је чудан човек.

Лука се диже и оде.

— Е ћеф ми је што га насамарисмо. Али неће сме-ти сада да дође овде...

— Наљутиће се...

— Е, баш ме брига. Памтим ја, кад је он мени у Пећи ставио јаје у кревет, па ми после изнео... те ово, те оно. Е, то му је сада.

Али задуго се не врати Лука, а ни поп Момчило. Питамо се, шта ли урадише.

— Да није збиља отишао? — пита мало узнемирен благајник.

— Сумњам... стигао га је Лука — вели Живадин. — него се он љути и прети.

Најзад угледасмо Луку, где се журно враћа.

— Код команданта је још...

— Није могуће...

— Јест. Ја ишао заобилазно, а он ударио преким путем кроз шумарак, сигурно да га не виде... И ја чу-јем кроз шатор, како командант љутито виче: „Ко је тај, који злоупотребљава моје име?“

— Ух, богати...

— Баш тако?

— Тако, бога ми. Онда се сконим код ађутанта, да ме ко не би видео да прислушкујем.

Заћутасмо...

— Шта ћемо сад? — пита ветеринар.

— Што „ми“?... Душан је то удесио — правда се благајник.

— Је л'?... А сад, браћо!... Душан крив, а ви ми сви калаузи...

— Ја сам до последњег момента веровао, да ти и Лука говорите истину — вели ветеринар.

— А-ха!... Кипислцауф!... А ко је први покренуо?

— Ја имам права да као друг замерим, а што ти после удешаваш адвокатски, зато сносиш одговорност ти, и овај твој побратим.

Према одблеску ватре видимо како нам се приближава поп Момчило у црном капуту и са читом на глави.

— Ниси ваљда ишао код команданта? — пожури да га запита благајник.

— Не знам... видећете и чућете, — одговори поп Момчило, па седе на трупац, налакти се на колена и укрсти прсте.

— А лепо му стоји ова капа! — заusti Душан, али преко срца.

— Чућеш и видећеш, — понавља поп Момчило, гледајући у ватру.

— Човече, зар ниси видео да је све то била шала? — кори га ветеринар. — Ето...

— Не знам... Сада није време за шалу.

— А у Пећи је било време, кад ти подметну мени оно јајце...

— Нисам ја... Они су тражили јаје од мене...

Посилни командантов појави се са неким ковертима. Један пружи ветеринару, други благајнику, а трећи капетану Душану.

Гледали смо их са нестрпљењем. Благајник извуче наочари и прочита полугласно:

— „Строго пов.“... А-ха — он се диже и пође своје шатору, а за њим оде одмах и ветеринар.

Душан отвори коверат и поче полугласно мрмљати:

— Резервном кап... и тако даље. Пристао ми је вечерас свештеник пука Господин... како сам га звао на рапорт. Рекао ми је, како сте ви користили моје име... Нека ми резервни капетан... одговори: прво, шта му је дало повода, да злоупотреби моје име и службено звање. Друго, зашто је изложио подсмеху једно свештено лице, које је на служби при овоме пуку. И треће, чиме правда овакав свој поступак. Нека ми одговори... у року од два часа... Ња!... Не гутам ја, попе, главић од машине... А-ја!

— Не знам ја ништа. То је твоја ствар.

— Па мораш да одговориш! — добаци неко.

— Боже сачувај... Управо одговорићу, али не на прво, друго, треће... Већ просто: пошто три дана ни сам ништа јео, пошто сам уморан и малаксао, пошто немам ни материјала за писање, то молим команданта за извињење, што ми је овом приликом немогућно дати одговор...

— Добро, а на чему ћеш то да напишеш?

— На једноме исцепаном листићу из „Правила службе“... А то ћу исто казати оној двојници. — И Душан се диже.

— Чекај! — задржи га Лука. — Молим те, пусти нека они напишу..

— А што? — и Душан га значајно погледа. — Дакле... требало је да прогутам? — и засмеја се.

— Зорт, бато! — вели поп Момчило. — А-ха!...

— Али ја теби наби камилавку... А за ово сада, ја сам осетио...

И почеше обојица да се смеју.

— Знао сам ја, да ћемо тебе тешко преварити. Али она двојица су пали у замку.

— А ко овако потписа команданта?

— Ја, — вели Лука. — Кад сам рекао Момчилу да је све шала, а он мени: „Чекај да ми њима сада подва-
лимо“. И ја потпишем онда „бланко“ команданта, а
ађутант напише оно остало.

— Знате шта? — рече Душан. — Сад ћу ја да идем
код њих, па ћу да се правим забринут... Дошао сам, као
санћим, да се договоримо.

Пођосмо сви. Видимо како благајник и ветеринар
седе у шатору при запаљеној свећи и пишу. Ми за-
стадосмо, а Душан уђе.

— А, ево га!... Што нам направи овај малер? —
пита благајник.

— И себи сам...

— Ништа ја не знам. Рећи ћу: преварен сам исто
онако као господин свештеник пука! — вели љутито
ветеринар.

— Пази га сад: „Господин свештеник!“ — шапну
нам Лука.

— И веровао сам да је истина, — додаје благајник.

— А што сте збијали шалу са свештеним лицем?...
Ко вас је на то навео?... Него да се договоримо. Реците,
како сте чули да се командант љути, али да ви ува-
жавате и цените попа Момчила и молите за извињење
команданта. Ви тако, а ја ћу видети како ћу... До ви-
ђења!

После два часа Душан је у шатору ађутанта пука
читао на глас следећи одговор ветеринаров:

*На тражење команданта пука, част ми је поднети
следећи одговор:*

*Прво. Ни једнога момента нисам покушавао да зло-
употребим име и звање команданта пука. Као дуго-
годишњи службеник овога пука, однегован старим вој-
ничким традицијама, у команданту пука гледао сам о-*

дувек високог старешину, а сада у овим тешким данима народне трагедије и свога оца...

— Ово има да остане у архиви пука — прекиде читање Душан.

— Наш командант испаде: „родитељ Стојиљко“.

— Вреди ово више него један пексимит...

— Читај, богати, даље.

„Неко је у друштву рекао, да се — Душан поче гласније — „командант љути што свештеник овога пука није отпратио погреб умрлог војника до гроба“.

— Ово ставио под знаком навода...

Веровао сам да је истина. Знајући праведност команданта пука...

— Пази, стока једна, ала подваљује!

...а као дисциплинован војник, стао сам одмах на гледиште команданта пука...

Сви прснуше у смех.

— Сунце му његово, а горег башибозука војска није могла да роди! — додаје Душан.

— Вечито раскопчан и мастан...

✓ — Ах, да ли ће да сване сутрашњи дан!

...и осудио поступак свештеника овога пука.

— Ама, је ли баш то написао?? — нагиње се поп Момчило.

— Јест, јест, твој најбољи пријатељ, с киме си у она срећна времена појео осам стотина четрдесет и седам ћулбастија — одговара Душан.

— Кипислцауф. А-ха!

Друго. Свештеника овога пука уважавам као духовно лице. По својим осећајима, ја сам побожан човек...

— Видео сам га на Велики Петак да мрси...

— Море, никад у цркву није ишао...

...и у свештенику овога пука, нарочито у овим тешким данима нашега страдања, гледам једину утеху.

— Честитам! — пружи Живадин руку Момчилу.

— Стога сам слободан замолити команданта, да свештеника овога пука произведе у чин митрополита...
Заћутасмо...

— Е, то си додао!

— Слагао си!

— Сигурно је пошашавио од страха!

— Да видимо!

— Ама шта има да видите? — брани се Душан. —
Он, како је почео, овако треба да заврши.

— Деде, прочитај још крај!

Стога молим команданта, да уважи овај мој одговор. Ветеринар пука...

И тако, после толико времена, иако гладни, насмејасмо се и ми овога вечера.

На ивици живота

Мутно и љигаво јутро. Пљуштала је киша, земља је пиштала, а вијугави поточићи роморили и разливали се у бескрајне баре... Тромо, лагано, са највећим напрезањем и људи и коња, кретала се испрекидана колона. Прскала је вода под ногама, прљава и жута као што је лице онога мртваца, који је умро у води, и само му штрчи укочена рука. Људи напрежу последњу снагу да стигну до једног ћувика, који, као Нојев ковчег, стоји усамљен и пуст, у мору загађене воде. Један се ипак нагнуо и шакама захвата воду, те је пије. Објашњава да му је у грлу застао пексимит и замало да га угуши.

А на брежуљку, између мртвих, леже и живи костури, и чекају последњи час. Леже мокри на блатњавој земљи, усахнули, ископнели, и тек им се само повремено уздигну мало груди. Безизразан мрачан поглед њихов као да допире из неког понора. И ћуте!... Умиру свесно, као да им је угодно што се ослобођавају мука. Изгледа, као да подједнако жалимо једни друге.

Не знамо ни имена места, ни планина, ни целог овога краја. Ваљда су напред извиђачи, који то знају. А и не занима нас, јер сваки иде погнуте главе и гледа испред себе. Вода, вода, вода... Онда блато, и као да вучемо ланце на ногама. Ноге су нам утрнуле, тело малаксало, осећања замрла, а поглед празан и туробан.

— Ово је провокација! — мрмља потпоручник Живадин, гледајући коња једног вишег официра. — Три-

десет коња у његовој команди морало је липсати, да би он исхранио ову цукелу... Па после ово-оно... Ама...

Нико ни сањао није да ћемо се обрети чак у трећој, туђој земљи, те зато и немамо географских карата. Доскора смо се служили једном, коју смо нашли у некој школи црногорској, у сразмери према неколико милиона. Па и она нам изгорела.

Очекујемо само вече те да приклопимо очи... Неки ће их за навек затворити. У нама као да је утрнуло осећање живота, пролазимо поред мртвих равнодушно, као поред оних гомила камења покрај пута. Или зато, што смо на мртваце толико навикли, те су нам они постали већ обични. А право би чудо заиста било, када би видели урањеног и дебелог човека.

Једног дана рече ми поручник Протић:

— Пази га, овај још није умро! — и показа ми на једног војника. Три дана га посматрам и све мислим сутрашњи дан неће дочекати.

Погледао сам га с леђа. Уши му се прозирале као крила у лептира, а вратне жиле једва носиле силуету лубање. Минусмо поред њега. Али ме нешто косну... Идем и непрестано мислим на њега. Видео сам их толико, и још у тежем стању, али овај је привукао моје мисли. Куда ће он! Али како би и да остане?... Већ је на ивици живота. Чини се, ако легне само, више се дићи неће. Окретох се. Ишао је лагано, погнуте главе, вукући ноге.

Очни капци му отекли, трбух се прилепио за леђа, те иде погурен. Уосталом, сви гладни имају сличан изглед.

„Да ли има мајку“? — паде ми изненада на памет. Наљутих се на самога себе што туђу бригу водим, кад ни мени није лако. Али ипак, ја сам вукао собом једно коморциско кљусе. Па зашто не би попео онога војника на њега. Застадох.

— Друзе, може ли се?

— Ето, полако, — проговори шиштећи, и застале да удахне ваздух. У грудима му нешто закркља. Дисао је отвореним устима и при сваком удисају глава се његова дизала, а потом спуштала.

— Јеси ли уморан? — оте ми се, али сам одмах увидео како сам бесмислено питање поставио.

— Па... — ману само главом, као да је хтео рећи: видиш и зашто ме питаш.

Онда се обратим Груји, да га попне на коња.

— Хајде, побратиме! — рече Груја.

— Ех, кад бих могао...

Приђе још један војник и са великим напором га подигосмо. Предадох дизгин Груји, а ја продужих пешице.

На једном застанку приведе ми Груја коња. Запитах га, где је пешак.

— Водили смо га један час, али он малакса, и хтеде да падне. Ми га придржасмо али нас он замоли да га спустимо на земљу. Каже, биће му лакше. Паде као врећа, те га склонисмо са стране пута. До сада је већ умро...

Познато је већ, да се биљке у тами очајно издужују, да би се дочепале светлости. Троше оне при том раду последње резерве енергије, да би постигле разрешење оног мучног стања. Нагон за одржавање влада свуда у природи. А та тежња за животом, жилава и упорна, ставља у механички покрет и ону задњу ћелију организма, замара тело до умирања. Мртва машина све дотле ради, докле има горивог материјала. И тело наше тражи хране, а већ је пексимита нестало. Тело се све више изнурава, душевни живот лагано замире, човек није свестан свога положаја, и седа на влажну земљу, леже у воду, да би се одморио... Машина чини још један обртај и нечујно стаје... Умиру тако

људи без јаука. Нечујно и тихо гаси се њихов живот, као жижак у кандилу.

Око подне стигосмо пред једну набујалу реку. Рекоше да се зове Шкумба. Пред реком полегали пешаци и чекају да инжењерци заврше провизорни мост да би могли прећи. Брза и дубока, прљава река хучи и ваља неко дрвље и шљам. Прелаз је предвиђен само за пешаке и сада се договарамо, како стоку да преведемо. Најзад је решено да се ствари пренесу преко моста, а коњи да се превуку конопцима. Зато су сакупљени сви конопци, колико је било у пуку, па су их војници надовезивали, колико је ширина реке.

Кад је мост завршен, војници су прешли, вукући собом и један крај конопца на супротну страну. Требало је прво извршити пробу. Везали су коњу један крај конопца око врата, а они на супротној обали држали су други крај. Затим је коњ приведен уз обалу. Животиња, као да предосећа опасност, поче да стриже ушима. Неко викну онима на супротној обали да повуку. Затегоше конопац. Коњ се одупре предњим ногама, па се пропе и покушаваше да се врати. Војници загаламише. Неки размануше штаповима. Преплашена животиња омаче се низ обалу и река је понесе. На оној обали привлачили су журно конопац од руке до руке, било их је преко двадесет, и конопац се затеже, те обрнуше коња уз воду.

— Хајд' сад, вуци, вуци...

Коњ уздигао главу, исколачио очи, очајно се бори, али се примаче обали. Нагази на чврсту земљу, те журно истрча.

Сад је војник опет пренео један крај конопца. Да се не би много задржавали, војници су везивали по четири коња. Напред је био најјачи. Њему је за реп везиван други и тако редом. После су се војници сврстали с једне и друге стране, па су размахивали штапови-

ма, док су они на другој страни затезали конопац. Први коњ је повлачио остале. Неки су се превртали поребарке. Али челном коњу је била глава увек изнад воде и он је, уз припомоћ војника, са обале, извлачио остале.

Потом су везивали по десет. Сада је вукло преко четрдесет људи на смену. Једном приликом одвезаше се она два последња и вода их онако везане однесе.

— Ама, ја ћу једнога од вас да вежем оном последњем за реп, и други пут ћете пазити како везујете, — љути се командир батерије.

За непуна два часа превучени су тако сви коњи, и онда кретосмо даље.

Покрај пута виђамо свеже хумке. На једној је само писало: „Српски војник, умро за отаџбину“.

— Из дан у дан топимо се — проговори потпоручник Драгиша. — Чуо сам данас да дивизија броји свега две хиљаде сто тридесет и шест људи. А на дан мобилизације, пре годину и по дана, било нас је двадесет и осам хиљада...

Људи иду туробни и ћутљиви. Главе су им клонуле од умора и сваки гледа преда се. А и о чему би разговарали... Прошлост њихова остала је са оним лешинама, садашњост је очајна, а будућност неизвесна...

Осећамо већ топли дах. Одмичемо све више југу и ваздух је топлији. Видимо и зелене ливаде, иако је још јануар месец.

На једном преноћишту затекосмо италијанске војнике. Наши се команданти нешто ужурбано договарају и преговарају са италијанским официрима. Најзад се пронесе глас, како ће нас Италијани спроводити даље.

— Па, мајку му, овакви какви смо, у стању смо да их сатерамо у море, — љути се потпоручник Живадин.

— Нисмо ми заробљеници! — каже поручник Протић.

— Знам, господо, делим потпуно ваше мишљење, али... шта ћете. Више команде су пристале на овако решење. Можда су и оне биле принуђене — говорио је озлојеђен потпуковник Петар, обухватајући уснама своје црне бркове.

— Али, господине потпуковниче, то је понижење. Ми смо пошли на Голготу, да нас не би спроводили Немци.. А зар сада да допустимо Италијанима! — објашњава капетан Душан.

— Добро, зашто ви то мени гворите? — вели очајним гласом потпуковник Петар. — Мислите ли, да сам равнодушно примио ово саопштење!... Али шта сад?... Да се потучемо?.. Онда?

Заћутасмо... Пошто је прошао онај први излив огорчења, запита неко да ли се бар зна за разлог, што Италијани овако поступају.

— Веле, наши војници су можда заражени. А пошто наилазимо у њихову зону, они сматрају како треба да нас држе као у неком карантину...

Објашњено нам је да од сутра морамо маршовати у колони и нико не сме да се издвоји изван колоне. Ако ли који војник падне од умора, морамо га носити до прве њихове станице.

— Како, чиме, на чему! — чуди се Живадин

— На крчкама!... Или да их повежемо коњима за реп!... — Лука опсова нешто на рачун Италијана.

Сутрадан на челу колоне јахао је италијански официр, а за њим два њихова подофицира. Покрај колоне, а на одстојањима, јахали су такође италијански војници. На зачељу исто тако.

Надувени и напети, утегнути и урањени, на угојеним коњима јахали су Италијани, шепурећи се као ћурани. Гледајући босу и издрпану војску, у простоти својој поносили су се они својом новом униформом и сјајном опремом.

А победоносна и одрпана војска ишла је ћутећи и гледала, испод ока, улицкане стражаре. Она урођена инаџиска црта народа српског почела се одмах испољавати. Сваког часа су излазили војници из колоне да сврше нужду. А за то време је италијански војник чекао... И сваки је користио своје право пуном мером. Па и сами Талијани су почели увиђати у какав су незгодан положај доведени.

Наиђосмо на једно мало место. Фијери се звало. Затекосмо велику множину италијанске војске. Испред вароши копали су ровове за одбрану.

— Јадна вам мајка, боље да копате саобраћајнице до мора! — додају војници.

Ишли смо баш благом узбрдицом, када Душан приђе Луки.

— Побратиме, умеш ли да решаваш загонетке?

— Не видим ни белу мачку сада, толико ме боле ноге...

— Али ово је лака... Пази: перо има, тица није... Пушку носи, војник није... Плашљив јест, зец није... Шта је?

Лука нарамкује помало, па ће рећи:

— Ако то нису ови мајстори, који нас спроводе, не знам онда шта би могло...

— Тако је, побратиме. Италијански берсаљер.

Загонетка иде од уста до уста, па се, и поред свих мука, смеју официри и војници на рачун својих спроводника...

Крај мука...

Дан је сунчан и топал. Пењемо се полако уз једну косу, по којој маслине расту. Чуде се војници гледајући дрво па све мисле да их неко вара. Они сада први пут виде маслину, која их потсећа на врбу... Сунце нас још више замара. Тело омлитавело, ноге су рањаве. Војници се вуку између италијанских стражара, као да су осуђеници. Коњи свакога часа падају, те људи товари ствари на себе или их просто бацају.

Са једне узвишице угледасмо наједном море: залив, огромне бродове, трговачке и ратне... Валонско пристаниште... Крај наших мука... Васкрсење. Нови живот. А пред морем огромна пешчана равница, по којој јуре аутомобили.

Војници оживеше. Ах, само да што пре стигнемо. Сури бродови, као огромна брда на води, дремају на пучини. Команданти одјახаше напред. Пронесе се глас да ће нас сада одмах укрцати. А тамо има хлеба, постеље.

Зачусмо хујање аеропланских мотора. Ама зар и овде, на последњем прагу, после толиких мука и патњи? На сваком другом месту гледали бисмо равнодушније. Али се чинило ужасно погинути сада. Луди страх обузе људе. Заклона нигде нема. Војници се уплахирили, лутају погледом по небу, и унезверено гледају око себе.

Припуцаше топови са бродова. Залепршаше бели букетићи према небу, око аероплана. А небо плаво као споменик, чисто као око девојачко, а бескрајно као ми-

сао. Свечану тишину висине нарушава та грозна на-права, као урлик побеснеле звери. Како би радо желели да се стрмоглави у огњу и пламену. Ах, за мало... Аероплан заокрену нагло и упути се у правцу оне маслинове горе. Тамо ће сручити бомбе. Али ми смо спасени. Срећни смо, весели и живахни.

Нагађамо, којој ли народности припадају они бродови. Типове не разликујемо, већ видимо само да су огромни и силни. Из кратког оцака једнога брода куља дим као из вулканског кратера. А ми смо тако малени, ситни и подрпани. Ипак, савезници су то наши. Ми смо горди, па у одушевљењу нашем и не опажамо онај песак, одакле једва ноге извлачимо. Сада смо под окриљем оних огромних топовских цеви, које штрче снажне и велике. Први пут видимо овако огромне топове. Војници блену као на чудо.

Неосетно приђосмо пристаништу.

Маринци нас посматрају пуни саучешћа. Прилазе војницима и нуде дуваном, загледају их са свију страна, као да не верују очима својим. А ми, гледајући она избријана лица маринаца и њихова чиста одела, увиђамо још и више колико смо јадни и жалосни. Војници леже већ немоћни и тек подигну само главу кад наиђе неки камион, мислећи да у њему има хлеба.

Прилази обали луксузни моторни чамац и излазе марински официри. Сликају нас... За тај свет ми смо заиста чудо невиђено. Потпуковник Петар разговара са њима. Прилази и капетан Панта. Онда кретоше обали и официри марински одвезоше их на брод.

Лежали смо тако око два часа... Починјемо већ да се бунимо, јер нам се мути по глави од глади.

У неко доба појавише се и наши. Потпуковник Петар оде нешто да саопшти команданту пука, а капетан Панта се хвали чиме су их све служили. Нама навире вода на уста. Помиње неке хлебове, чајеве, млеко, затим

меке постеље, све као у оним зачараним причама за децу. Већ смо нестрпљиви. Дође и потпуковник Петар, те нам рече да ће одмах отпочети и укрцавање.

Сунце је залазило и велика огњена кугла понирала је лагано у воду. Коси зраци су лепршаво треперили изнад малих таласа, остављајући дугачак засењујући траг. Са мора је допирао лаки ветар, а таласи су шуморили, запљускујући обалу... Војници су бленули. Сада ће се навести на пучину. И радовали се и стрепели. Али се тешили да им се ништа горе не може десити но што су већ преживели.

Прилазиле су огромне скеле, везане за моторне чамце. Морнари искочише на обалу. Наређено је да улазимо по четрдесеторица. Стојали су војници прибијени један уз другог, не мичући се. Као да су саливени. Скела крете... Пристиже и друга скела. Гледамо где ли ће нас. На пучини је огроман црн пароброд. На његовом прамцу пише: „Мирмидон“... Пловили смо у том правцу. Наша скела била је као љуска према ономе црном, огромном цину. Лађа нам трупином својом закло-ни видик. Приведоше нас уз бок, покрај високих степеница. Таласи су пљускали около, а под нама је зјапила модра дубина. Скела се нешто мало накрену, и уздах полете из наших груди. Ипак, ипак, земља је чврста...

— Побратиме, замисли сад... — додирну Душан Луку по рамену.

— Марш! — одврати му преко рамена Лука, сав устрептао, и ваљда занесен једином мишљу да се само дохвати оних степеница.

Пођосмо један за другим. Неко иза мојих леђа броји степенике. На врху нас дочека потпуковник Петар са више моринских официра и они нас упутише за неким морнарима.

✓ Силазили смо као у неке лагуме. Наш вођа је отварао врата од кабина, одбројавао нас и онда одмах затварао врата за нама. Беше нас четворица.

Сва она збивања везана за чврсту земљу, намах ишчезоше. Сад је наша судбина у рукама ових непознатих и страних људи. Наше око навикло је на широке просторе, а сада смо скучени, збијени у полумрачној кабини, те нам је необично. Али овде су кревети, топла ћебад, а и храну ће нам дати свакако.

Разместисмо наше ствари и легосмо одмах, колико да одморимо тело.

— Побратиме, шта мислиш кад би се овај кревет сручио на тебе, — пита одозго Душан Луку, који је лежао под њиме.

— А побратиме, шта мислиш, када би ја овако дигао ноге, па те избацио из твог кревета! — И Лука подиже ногама душек, који је висио на кајишима, а са њим и Душана.

— Немој да си луд! — завапи Душан, придржавајући се за супротан кревет.

— А-ха!... А сад браћо... кипислцауф!... Дојади ми са тим твојим: шта би било ово, шта би било оно...

— Хоће ли, бре, давати вечеру ови Енглези? — запита Живадин.

— Јест, богати, — скочи Војин.

— Пази, шта је пуста Албанија направила од мене! — и Живадин поче да уврће чакшире око слабина.

— Јаој, људи, гладан сам! — завапи Лука.

— Хајдемо, да смо на лицу. Јер кад кидишу ови пешаци гладнице, за нас неће ништа остати — додаје Душан.

Из дубине брода допирао је потмули удар машине и свуда се осећао мирис уља. Пођосмо узаним ходником... Опет неке степенице. Сиђосмо још дубље и чусмо жагор војника. И они су пошли некуд, све један за другим.

— Куда ћете?

— Заоћало нам се, па не знамо где...

Други пошли по воду. Сада им се баш прижеднело, иако већ толико дана ништа не једу. Наиђосмо и на војнике из Душанове батерије, негде доле, као у некој јазбини.

— Слушајте ви, оца вам вашег, немојте нешто да дигнете са ове лађе. Није ово Албанија. При улазу претресаће све редом. — Скреће им пажњу Душан.

— Све је приковано, господине капетане...

— А ви сте пробали! Ђаво ће вас однети. Ако ли кога ухватим, тај има да лети у море.

У другоме ходнику затече Душан једнога свога војника.

— Где си ти био?

— Ишао сам да питам 'оће ли бити вечере.

— Кога ти можеш да питаш... и како да питаш?

— Па... нашао сам кујну.

— Добро, молим те, како си питао?

— Видео сам велики казан на ватри. Кувају кромпир. Показао сам кувару на казан и рекао: „Сербо“, а он климнуо главом.

Лука се насмеја.

— Ови би требало пре нас да воде, него ми њих.

Неки пешаци били су у „живом разговору“ са морнарима. Нису нас видели. Чујемо где један мали пешак, сав одрпан, вели Енглезу:

— Е... а имаш ли ти стрину?

Сви се смеју, па и Енглези.

Објасни нам један, како Енглез тражи од оног одрпаног пешака пушку. И новац му чак даје. А овај му оно одговара. Јер пре би пешак и одело скинуо са себе, него што би пушку дао.

— Шта мислите, ко ће коме пре да подвали? — пита Живадин.

— Зар још питаш!... То ћеш најбоље видети у идућем биваку, када почну ови наши да износе „успомене“ од Енглеза, — одговори Душан.

Али сада не можемо да нађемо излаз, јер је ово велики прекоокеански пароброд, са читавим лабиринтом од ходника и низом неких подводних спратова. Чудимо се тада, како онај наш нађе баш кујну, коју ми нигде на пролазу не видесмо.

— Сигурно по мирису — рече Лука.

Чујемо звук некога звона... Сретосмо једног пешадиског потпоручника, који нам рече да је дат знак да официри иду на вечеру. Он нам показа и излаз.

Ишли смо у правцу одакле допире жагор и наједном се нађосмо пред једном осветљеном салом. Лустери су бљештали, а послуга обучена у бело одело носила је већ табле са јелом. Официри ужагреним очима прате сваки покрет послуге. Застадосмо збуњени. Неко нас зовну.

— Шта се снебивате? Не могу да вам сачувам место, — говорио је поручник Бранко.

Седосмо у фотеље. Пред нама је бео чаршав и сјајно посуђе. А хлеба читаве гомиле. Несвесно дохватимо хлеб, као да се бојимо да нам га неко не одузме и халапљиво гутамо велике залогаје. Главу нам заноси мирис печена меса. Као сан... До малопре смо разбијали пексимит каменом и грицкали штедљиво, колико да не помремо од глади. Онај пешачки потпоручник не могаде више да издржи, већ дохвати таблу од келнера, па је спусти на сто и над чинијом се на један мах нађе десетину руку. Неки дохватио месо рукама. Други протестује на тај њихов поступак, али чекају згодну прилику да и они то исто ураде. Марински официри гледају нас љубопитљиво, а и помало су изненађени. Они не знају шта је то глад, нити могу замислити да живи створ може месец дана издржати само, и једино, о пексиму. А и тога је било понестало.

✓ Онда донеше неко слатко, као пекмез, и најзад воће.

— Ови се, бре, шегаче са нама! — вели Душан.

— Ама да су нам само хлеба дали, били бисмо задовољни, — додаде Живадин.

На улазу је чекала друга група официра. Када се ми дигосмо, они навалише, па се заглависмо. Потпуковник Петар викну те се мало успостави ред.

Сишли смо у нашу кабину. Али нешто нас је гушило. Наша су се чула привикла на широке просторе, на хладан ваздух, на шуштање лишћа и лепршање ноћних птица, те нас сада мучи празна и пуста тишина ове тескобне кабине. Неко предложи да изиђемо на кров лађе.

Палуба је широка, могао би се батаљон постројити. Ту су лежали пешаци, за које доле није ни било места. Све један поред другог. Леже махом потрбушке, исто онако као и у стрељачкоме строју. Према светлости сјајлица виде се њихови рањави табани.

Црни таласи поигравали су око лађе. Копно као да је потонуло у бездан. Кад не гледамо у воду, чини нам се као да висимо над неким понором.

Око поноћи морнари се узмуваше. Чује се лупа и звекет ланаца. Лађа поче лако да се ниха. Неко рече да ћемо сада поћи. Видимо како поред нас промиче црна силуета великог ратног брода...

— Сад... шта нам Бог да! — зачух где неко говори.

Кратак и снажан урлик разлеже се са наше лађе. Наједном на оном другом крају палубе настаде нека ларма, вика и гласови војника:

— Удави се... помагај...

— У помоћ...

— Не дај...

— Људи, помозите!

Потрчасмо на ту страну, саплићући се о ноге оних који су лежали. Један рефлектор засењујући осветли лађу... Два морнара са ове вратоломне висине стрмекнуше се у море. Војици се прибили и пресавили преко ограде.

— Ено га...

— Да ли је жив?... 1

Морнари журно спуштају чамац, који је висио на чекрку. Сви су занесени гледањем, те и не одговарају шта се то доле збива. Тек кад извукоше чамац, угледамо у њему једнога пешачког потпоручника и поред њега она два морнара. Морнари са брода прихватише одмах нашега потпоручника и однеше журно у кабину. За њима оде и капетан Душан.

Мало после врати се. Потпоручник Јовча, — исприча нам он — из неког пешачкога пука, онако уморан легао поред ограде и заспао. А лађа малопре, кратким звуком објавила полазак. И Јовчи се у сну причинило као да је нешто пукло, и то баш поред њега... Али то није био пуцањ топа, већ као да је експлодирало разорно хаубично зрно, причинило се у сну потпоручнику Јовчи. И он се дигао, да скочи у рупу где је експлодирала граната, јер он зна да топовско зрно никад не удара у исто место. Али, место у рупу, потпоручник Јовча скочио у море.

Неки потмули тутањ се разлеже бродом и ветар поче да пири около нас. Светлост се наједном угаси и утонусмо у непрозиран мрак...

Лађа је излазила на пучину...

Сан или јава

Сунце је отскочило увелико и као да нас милује својим топлим зрацима. Људи се буде и, чисто чудећи се, посматрају око себе. Све им се чини, као да је ово само један леп сан. Не верују себи, па трљају отечене очне капке и с неверицом посматрају морнаре у плавим униформама и онај сјајан месинг на свима странама. Онда се с напором дижу и тешком муком ослањају на рањаве ноге. Окружени овако плаветнилом мора и, гледајући, румене и снажне морнаре у чистим оделима, наши су се готово стидљиво и бојажљиво прибијали у крај. Лице им потамнело, очи упале и поднадуле, тело малаксало; одело изгорело, или се просто распало, обућа поцепана, а неки су били и боси. Имало их је који су јечали болесни, па су их другови носили и смештали у један ходник да их не би прескакали. На многе је неповољно утицала синоћна обилна храна, јер су им црева од нејела и дуготрајне глади ослабела. Морнари су кофама просипали воду по разним угловима брода, посматрајући ове јаднике очима пуним саучешћа.

А ваздух је био чист и небо бистро, бескрајно прозирно, светло плаво, насмејано и радосно.

Пред нама се указа копно, бујно и зелено. Као да смо преспавали дугу зиму. Покрај обала виде се агаве са разметљиво раширеним листоликим органима својим, отворено зелене боје. Онда шибови олеандера и нара, а на брежуљцима горостасне зелене маслинове горе, смокве и наранџе. У средини тога зеленила је многољу-

дан град, од белих, високих кућа. Покрај града старо-древна тврђава.

Као у некој бајци...

Неко рече да се острво и град назива Крф.

По заливу је ројило од чамаца, моторних и на весла и многи су журили ка нашој лађи. Они из чамаца нудили су своју робу, лимуне, поморанце, десет, двадесет за динар, пуне котарице за багателу. Грци су се свађали међу собом, потискивали једни друге и добацивали нам ужета, да извлачимо шта хоћемо и колико хоћемо.

Уз нашу лађу пристаде и луксузни моторни чамац, одакле пређоше неки марински официри. Приђе и једна лађица која је требало да нас превезе на обалу.

Наредили су да будемо код војника, па ћемо излазити када на кога дође ред. Војници су купили своје ствари и настаде лагано померање. Срдачно су се здравили са морнарима, као да су стари познаници и разговарали су живом мимиком... Када изиђосмо нано-во на палубу, запахну нас нека мешавина мириса морских риба и поморанци. Неко рече да сва јужна пристаништа тако одишу. Пређосмо на лађицу, где нас сабише као сардине и кретосмо одмах обали. Чујемо већ и сирене аутомобила и довикивања на разним језицима. Наиђосмо поред једнога морског цина. Рекоше да је дреднот. Гледамо задивљени у огромну масу челика, у ону катарку, у масивне куполе од гвожђа...

Ево и обале. Видимо сада и Французе, који нешто оштро наређују. Поред нас пројури један камион пун хлебова. Пролазе и неке чудне двоколице са огромним точковима.

— Их, колики су магарци овде! — рече неко од војника, гледајући мазге, које су вукле кола.

— Атансион!... Варда! — викали су шофери. Збуњени, склањали смо се са стране пута.

— Виде ли колики су хлебови! — говорили су војници међу собом.

Наиђоше наши официри и рекоше да ће нас водити у Ипсос, где је за нас одређен бивак. Чекали смо да се и остали искрцају... Онда људи натоварише на леђа торбе и сандуке, јер коња сада нисмо имали и све по четири у ред крегосмо.

Али на првој завојници угледасмо жалостан и мучан приказ. Око десет мртвих наших војника лежало је са стране пута.

Поређали су лешеве један поред другог. Било је ту и старих и младих лица, али сви као мумифицирани, издужених вратова и истакнутих костију. Мало подаље стојало је неколико војника, по изгледу сличних оним лешевима. Као да очекују да и њих ставе у онај ред. Војници се распитују за оне мртве. Рекоше како су то помрли војници из околних логора. Они живи чекају ауто, који треба мртве некуд да однесе.

Ишли смо лагано. С десне стране видело се море, а са леве дизали се заобљени брежуљци, обрасли маслинама. Угледасмо и дрво поморанџе, украшено жутим плодовима. Нагађају војници, те јабука је, те крушка, а кад им објаснисмо, они застају, и са дивљењем и чуђењем посматрају. Јер они су јели поморанџе само као болесници и замишљали су ту земљу где лимуни и поморанџе расту као земаљски рај.

Али, појавише се наједном црни облаци, а море постаде тмурно и наборано. Ветар дуну и маслине зашумеше. Ми скретосмо лево, уз стрми брег, и мало затим застадосмо.

Командант рече да ће овде бити наш логор, између маслина. Крупне кишне капи оросише земљу, а затим се проли бујица из облака. Склонисмо се испод маслина, али вода се цедила кроз растресите гране. Зажалише војници тада за својим густим шумама.

— Ко се у нас склањао још испод врба! — говорили су јетко људи, гледајући искривљене гране маслина.

Киша намах престаде. Небо заплави и сунце грану. Са земље је одисала лака пара, као да се пуши, а сиво зелени листови маслина постадоше опет сјајни и сва природа насмејана.

По старом обичају, војници дохватише секире да окрешу мало маслине, како би наложили ватру. Али загаламише неки Грци и испадеше пред команданта. Једва разабрасмо да траже оштету. Командант одмах издаде наређење да се маслине не секу, али постави и стражу око бивака, да спречи улазак Грцима мештанима.

Доле на пут пристигли су и аутомобили са хлебом, месом и осталим потребама. И дрва су чак довукли. Војници загледају калупе биљне масти и чуде се:

— То је, бре, „миликерц“ — вели један, јер никако не верује да маст може бити у онако чврстом стању.

Док су се казани пушили, војници су уређивали бивак. Од подераних, старих шаторских крила подигоше некако шаторе који су личили на черге. Из оближњег села донеше сламу за простирку. Најзад после толико времена, стали су у строј, да приме храну.

Небо се опет наоблачи и лину киша. Лежали смо сада испод шатора, али је вода локала са свију страна. Љигава и тешка измаглица провлачила се нечујно између маслина и некако непријатно јежила се од студени само једна страна тела. Око шатора су газили војници, копајући ровове, да вода не продре испод нас. Али ускоро изведри се и између свих облака видесмо чисто, плаво небо. Један зрак као извидница пређе преко нас, па се изгуби на пучини, која се преливала у разним бојама.

Пратисмо војнике на пут, да нам купе смокава и поморанци. Разделимо смо их и њима.

После јела овлада неки тежак умор људима. Једва су се кретали. Неки су се грчили од болова у стомаку и журно залазили у оближње шипраге. Враћајући се отуда, ишли су погурени и малаксали, поднадулих очију и мрзовољна изгледа. Као да још не схватају где су, па застану, и онако отворених уста и мутна погледа, заблену се у пучину.

Командант је издао заповест да војници буду слободни, а од идућег дана, настаће редован посао.

Сутрадан многи су лежали у шатору болесни од стомака и неке ватре. Наш пуковски лекар је објашњавао како њихова црева не могу да поднесу овако тешку храну.

— Па добро, докторе, требај онда за њих млека! — добаци Лука.

Лекар се нађе увређен.

— Ја констатујем само узрок, господине „киписл-цауф!“

— Тај узрок зна и баба Мудра и мој посиљни Исак. Него лечи ти то, ако можеш.

— Ех... тхе... лек је прост: не треба им давати да једу толико.

— Да се вратимо онда у Албанију, на опорављење, — додаје Лука.

Болнички аутомобили су свако јутро долазили и односили болесне војнике. Ако се затекне који мртав у шатору, снесу га само на пут. А киша свакога часа пада и сунце опет сија. Тако се мења и наше расположење.

После толико дана, људи се сетише и својих породица. Тешка их носталгија мучи, а ова зелена и влажна природа изгледа им као оно шарено цвеће на гробовима. А кипариси се уздижу као надгробни споменици...

Жењени официри извукоше први из својих сандука сачувано одело и кретоше у варош да би заборавили тугу своју. Нежењени су седели по шаторима и играли карата.

Увече су причали ожењени о животу у вароши, о пансионима, чак су помињали и имена неких Маргерита и Пандора, док су их младићи гледали ујагреним очима и чежњиво слушали. Онда их обузе немир. Сутрадан тражили су одмах и они дозволу за варош. Ко није имао угледније одело, тај је позајмљивао од својих другова.

Пошли смо пешке друмом. Али нас стиже један енглески теретни аутомобил. Шофер сам заустави и ми се попесмо. Пролазили смо поред цветних вртова, богатих вила, родних и сочних поморанци и широких смокава, док су агаве и опунције расле као жива ограда око имања... Испред вароши се скидосмо.

На улицама је врло од француских и енглеских морнара, наших војника, који су се сада били обријали и мало утегли. На сваком кораку срећамо познанике из разних пукова, с којима се нисмо видели још од почетка рата. А на Еспланади свира маринска музика и даме шетају. С друге стране допире бесомучна ларма, јер је данас утакмица између енглеских и француских морнара у рагбију. Противници се бесомучно даве, потмуло ударају, саплићу и по десетинама се ваља на гомили, док околна маса урла.

Група војника посматра побеснеле играче и тад ће један рећи:

— Ја, оца им њиног, даве се ко ми с Бугарима...

— Вала, да су прешли Албанију, то им не би пало на памет.

— Бесни су и сити...

Застадосмо пред једном посластичарницом.

Гледали смо усхићени оне шарене фигуре од шеће-

ра и вода нам удара на уста. Улазили смо један за другим и јели колаче од свих врста. Сетисмо се тада, како више од четири месеца нисмо видели колач, а већ месец дана како нисмо ставили парче шећера у уста. Било нам је пријатно. А келнерице служе. Коста „Турчин“ се сав нарогушио и прати их стално погледом. Тек се диже.

— Пустите ме, молим те, да седнем ту, — рече Драгиши — ама да ме само додирне сукња. Јаој, људи, где нам младост прође! — чисто завапи Коста.

Одатле смо ушли у једну кафану, затим лутали улицама, застајкивали пред радњама, куповали разне ствари и распитивали се за пансионе...

На једноме углу угледах једнога енглескога војника, али је за Енглеза био и сувише црн. За чудо, познат ми је тај лик. Посматра и он мене, поздрави ме и као да се насмеја. Застадосмо.

— Зар ме не познајете?

Ја се сећам једнога таквога лика, али тај је... да, да, командир ми је причао да је Танасије погинуо. И ја сумњиво завртех главом.

— Ја сам Таса...

Нешто сам промуцао, јер чисто не верујем да је Танасије жив. Па још и у енглеској униформи. Јест, Танасије. Поздрависмо се срдечно. Смеје се и Таса, показујући своје беле зубе. Али ми никако не иде у главу, откуда он испадне енглески војник.

Поведох га и тада ми он исприча своје житије.

Тамо негде код Лесковца упадну Бугари у батерију. Он се тада са телефоном налазио на левом крилу батерије. У земуници је био случајно сам и, како је на ушима држао слушалице, није ни чуо ларму споља. Тек када је настао прасак пушака, Танасије се окрене и види како један Бугарин протрча поред земунице. Схватио је одмах. Лупио је ногом у телефон, излетео и појурио низ падину у поток. Али док је он избезумљен трчао на

леву страну сам, сви остали војници бежали су на десну и све се више разилазили. И нашао се тако Танасије усамљен. Али он се свије уз неке друге јединице и приликом општег повлачења и он је ишао са њима, не знајући где му је батерија. Када је дошао у Пећ, сазнао је да је његов пук отишао даље.

— Увек сам ишао с последњу јединцу, јер она купи „шњур“, и имао сам паре.

Запитах га где је могао да купи „шњур“ кроз Албанију.

— Е, ту са једну команду осванем а с другу омркнем... Меркам тако успут, па која је више богата... И онда ми другари уделе. Док једнога дана не нагазих на једну воловску команду. А имали су и магариће. Знам ја да магаре не липсава тако лако, а коњи сваки час. А после од коњи се нема фајде, а волови се једу. И спроћом ти волови, ми се лепо исхранисмо. Код Драча позајмим од неки пешаци неколико кила брашна.

— Како, како?

— Па... случајно, наиђем на одрешен цак — смеје се Таса — па умесим погаче...

— Добро ти нису нашли...

— Исечем ја на кришке, па испод копорана.

Тада су баш одабирали болесне војнике. Присети се Танасије да би се и он могао јавити. Али није имао ко да га пријави. Лутајући по пристаништу у Сан Ђованиу угледа он поворку болесних војника, баш кад су хтели да их укрцају. Умеша се и он међу њих. Али на своје запрепашћење примети, како на пристаништу стоје официри и контролишу да ли само болесници улазе у чамац... Реши се Таса да „занемоћа“. И он се свесно занија, онда падне и почне да колуга очима. Повичу војници. Ту се задесила и два морнара, који дотрче, дохвате Танасија, однесу га у чамац, а одатле на лађу.

— Унесе ме са све погаче...

— Па откуда сада испаде ти Енглез?

А он прича како је са првим транспортом стигао на Крф. Дочекали су их свечано. Логор је био у близини вароши. Али како није имао своју команду, то је излазио кад је хтео. Новце није имао, страни говор није разумевао и онда је размишљао како би могао доћи до пара... Сети се он свога трика, на пристаништу у Сан Ђовани. Оценио је да су Енглези богати и реши се једнога дана да легне пред енглеском аутомобилском командом. Угледају га Енглези онако јадна и одрпана, однесу у своју команду и добро нахране. Ту је и спавао. Увидео је Танасије да му је овде много боље него у логору и онда се направио вредан и почео да помаже Енглезима око чишћења аутомобила. Енглези, видећи га онако исцепана, даду му једно ново одело и нов шатор. Али Танасије дигне сутрадан шатор, разуме се, и прода га неким нашим официрима. Као што је са Енглезима говорио мимиком, тако се исто споразумевао и са српским официрима, и они су били у уверењу, прича Танасије, да је он „прави правцати Енглез“. Онда се опет вратио код својих Енглеза и објаснио им некако, да је он сиромаш човек, да нема ни пребијене паре и да је морао...

— Душа ни иска! — вели Танасије да је рекао Енглезима.

А и ти Енглези били неки сиромашни људи, а њихова Енглеска богата земља, те се један присетио како би добро било да се он уортачи са Танасијем. Енглез да извлачи из магацина, а Танасије да продаје. Посао је ишао не може бити боље. Нарочито су много тражена шаторска крила.

— Их, господин потпоручник... Немам пусто овде Енглеску, па целу да је продам...

Али једнога дана дознао је Танасије да је пристигао и његов пук. Напустио је одмах своје Енглезе и пошао да се пријави у батерију. Дочекали су га радосно. Чак је и командир пришао и пољубио га. Тек тада је Танасије дознао за судбину својих другова. А неки су и кроз Албанију помрли. Много му је било жао кад је чуо да је Крста возар умро од глади, када су ишли преко пиринцаних поља. А каплар Вучко удавио се у реци Маћи. Јанкуља су убили Арнаути. Од сто тридесет, колико их је било на почетку рата, у батерији је остало свега тридесет.

— Ех, шта ћете... Да нема тога и Никола Пашић би ишао у рат! — размишља Танасије.

Сажалио се Танасије на своје другове, који су се дели на киши шћућурени испод маслина. И једнога дана је опет потражио Енглезе. Ушао је лепо у отворен магацин и узео тридесет пет шаторских крила.

Гледам Танасија, па се и ја сам чудим. Читаву администрацију води држава са енглеском командом, пишући разна требовања, дајући реверсе, око чега је запослен штаб људи... Међутим, Танасије Првуловић, из неке тамо Потркање, решава све то по кратком поступку. И сада војници његове батерије спавају испод нових шатора...

Рече ми још Танасије, да је сада дошао да набави један велики шатор за свога командира.

— Побогу, човече, ти ћеш на крају да заглавиш апсу — додаде потпоручник Драгиша, који је за све време слушао причање Танасијево.

— Ја?... Господин потпоручник, па зашто смо прешли четири земље: Србију, Црну Гору, Албанију и Грчку... Ми смо сада као мачке. Бациш је овако, она се дочека на ноге, бациш је онако, она се опет дочека на ноге.

По сељачкој логици Танасија Првуловића, могућан спор између њега и Енглеза развијао би се на следећи начин:

Енглез украде шаторско крило из свога магацина и уступи га Танасију, да прода. Али пошто Танасије не даје ништа написмено, то сматра да није дужан Енглезу чак ни новац да преда. Јер Енглез је робу украо... А ваљда и та Енглеска, која толико троши и расипа, има неки закон за своје лопове. Сада, ако би га баш и тужио тај Енглез, он је у стању да приведе својих тридесет другова, који ће потврдити да је Танасије платио шаторска крила.

Застадосмо на једноме углу. Пошто је Танасије испао као неки одржач веза између Срба и Енглеза, то ми је обећао да ће једнога дана доћи и до мога пука. Онда поздрави и оде журно.

Већ смо се заморили. Опет свратисмо у кафану, затим у посластичарницу, прођосмо Еспланадом, куповасмо још неке ствари. На излазу из вароши сачекасмо један теретни аутомобил, који нас одвезе до близу логора.

У бивак смо стигли када је већ пао мрак..

Острво смрти

Док киша једноставно и сањиво удара о шаторска крила, поручник Лука и потпоручник Војин се препиру, да ли се грчке цигарете зову: „Варка“ или „Бапка“.

На улазу се појави капетан Душан.

— Побратиме, направи ми места и поручи кафу.

— Пази, бре, немој само да ми додирнеш кров, јер одмах добије кијавицу и почиње да капље.

На улазу се појави посиљни Исајло.

— Исак, скувај кафу! — рече Лука.

— Нема више, господин поручник.

— Хајде, пронаћи!

— Разумем!

— Пази га, види га — обрати се нама Душан. — Јаој, јагуридо. Научио си га да каже: „Нема, господин поручник“.

— Па јест, ви замишљате да на овој мојој маслини рађа кафа... и као у кавану, хајд' да навратимо. За десет дана потрошио сам килограм кафе.

— Благо теби, побратиме. Код мене у онај поток неће нико да наврати...

— И шта велиш... хајд да се помучимо узбрдо до Луке. Добро, добро, постараћемо се, кад ти је толико жао...

— Ама не мораш, побратиме. Одавде је лепши изглед...

Зачусмо опет неке кораке око шатора и неко тамо помену моје име. Душан заћута. Шаторско крило се размаче.

— Господине потпоручниче, зове вас хитно ађутант пука — рече ордонанс.

Не беше ми право што сад морам да газим блато. Али се ипак дигох.

— Благо теби! — дира ме Душан. — Види се, да те они из пука много уважавају.

Штаб пука налазио се на суседном брегу. Ишао сам уском стазом између агава, опунција и испод маслина, са којих је капала вода. Свуда наоколо видели се бедни шатори, у којима су седели згрчени војници. Прођох и поред кујне једне батерије: ватра, над њом гвоздени треножац, на коме се пуши казан. Изнад казана на четири узане мотке разапели шаторско крило. Мало подаље дрвљаник. Около, међу агавама, чуче сеоски пси.

Шатор ађутантов падао је у очи својим купастим обликом. У њему је становао ађутант и ту се обављала администрација целог пука. На земљи, у једном крају, била је прострта слама, преко ње пребачено ћебе, а на ћебету беше емаљиран тањир, у који је капала вода, у правилним размацима времена, са неке рупе на шаторском крилу. Десно од улаза био је наерени сто, за којим је седео ађутант на треножној столици.

Рече ми ађутант, како ме је командант одредио да спроведем сутра неку децу за Крф и предам комисији која је заседавала на острву Виду.

— Приликом одступања — говорио ми он — многи су родитељи повели и своју децу. А имало је и доста деце која су погубила родитеље, па су их поједини пукови водили собом до Крфа. Сада је наређено, да се сва та деца доведу сутра на друм, испод нашег логора.

а ви, као њихов вођа, треба да их спроведете до Крфа и предате тамо некој комисији на острву Виду.

Било их је двадесетак. Стојали су дечаци на путу, док је киша немилице лила. Носићи им помодрели од зиме. Сви су носили на глави неке старе шајкаче, сигурно од помрлих војника, да су им уши биле поклопљене. Једни су имали подеране капутиће, други војничке копоране, и шаке им се нису виделе. Један пешадишки наредник донесе неког малишана, који није имао више од пет година. Познадох га одмах. Био је то онај малишан коме је умрла мати покрај пута у Албанији. Дете се ваљда не сећа онога дана када су га отргли од мајке. Наредник ми рече да, уколико има података о деци, они су убележени у списку.

Стиже и теретни ауто. Деца загаламише, радосна што ће се возити. Ја седох поред шофера Енглеза и ставих дете на крило. Оно је унезверено гледало... Био је то сада румен малишан округлих црних очица и мало прђастог носа.

Запитах га за име, да би га мало ослободио. Али он не одговори јер га је више занимало трескање прозора. На моје поновљено питање одговори расејано: „Мића“ — па се онда окрете и раширених очију погледа у Енглеза. Навикао је Мића да гледа униформу српског војника, а сада наједном види нешто сасвим друго. Енглез опажа његово љубопитство, па га једном руком помилова. Али Мића се намршти и приби се на моје груди. Ја га умирујем и кажем како је чика добар човек. Осетих неку топлину у души, што се ово нејако дете са поверењем предаје мени, па га помиловах. А он се навали на моје груди и заби прст у нос. Склоних му руку. Онда Мића дубоко удахну ваздух, шиштећи

кроз нос. Узех своју мараму да га обришем, па се почех чудити оволикој нежности својој. Он ми се обрати шапатам:

— Ко је овај?

Рекао сам му да је тај чика добар човек, тако нешто.

— А зашто носи оно? — и показа на капу.

— Зашто?... Лупам главу и покушавам да му објасним, али не доврших, а Мића наново запита:

— Зашто држи оно? — мислио је на волан.

— Ето... управља њиме...

— А зашто управља?

Да би га прекинуо, јер нисам знао ни сâм како да му одговорим, запитам ја њега, чији је он?

— Мамин.

— А где ти је мама?

— Отишла да дође...

— А тата?

— Отишао у рат — одговори расејано. Онда на једном постави питање: — А зашто овај нема пушку?

Објасних му некако да њему пушка не треба, јер он има аутомобил...

— А шта је то?

— Па то су ова кола, — одговарам по мало нервозним гласом.

— А што? — опет ће он.

Рекох му да буде миран и ћути, јер онај чика не може да тера кола.

— А где су коњи? — запита полако.

Мислим се, шта сада да му одговорим, па се реших да прећутим одговор. Али њега баш то занима. У том шофер притисну на трубу, Мића се сав занесе и осетих како се мигољи на моме колону, хтео би да сиђе, те да и он дохвати за трубу.

Шофер успори брзину и Мића искористи прилику да дохвати за волан. Енглез мораде да заустави и том приликом обрати се Мићи:

— Do you want to drive¹⁾

— Хоћу оно — и показа трубу.

— O, come along!²⁾

Свирао је Мића до миле воље... Али смо већ улазили у Крф, и наскоро се заустависмо на пристаништу.

Небо оловно, киша је пљуштала, а море је било тамно и нарогушено. Деца покисла, те силазе мокра и најежена. Мићу једва одвојисмо од аутомобила.

Требало је прећи на острво Видо, али пристаниште је било пусто. Море се надимало, пенушави таласи се ваљали, и тек широким замахом ударили о камените степенице истерујући читав вихор воде. Деца су гледала претрашена и нема.

Наиђе један од наших, али он заврте главом.

— Сумњам, богоми, да ће лађа доћи. Таласи су прилични.

Запитах га шта да радим са децом.

— Није их требало ни водити по оваквом времену.

— Па јест, када би се ви питали! — избрецнух се без разлога на чиновника обвезничког реда... Он само махну главом, окрете ми леђа и оде.

Деца су ћутала и пратила сваки мој покрет. Једва се сетих да их склоним од кише и они се као прокисли врапци шћућурише испод једне стреје. Увиђала су деца да нешто није у реду, те су ћутала, бојећи се да ме не увреде.

Рекох им да се не удаљују. А ја обиђох неколико канцеларија наших, распитујући се ко је надлежан да ме пребаци на острво Видо, где је заседавала та комисија. Сви су слегали раменима.

¹⁾ Хоћеш ли да возиш?

²⁾ О, молим, ходи!

— Ја и не знам ко то нареди да комисија заседава тамо, код оволиких кућа у граду! — Објашњава ми један капетан.

Осећам се нелагодно због деце. Размишљах већ, где ли ћу наћи ауто да их вратим назад. Деца ћуте, јер мисле да овако све треба да буде. Рекох им да ћемо причекати још мало, па ћемо се онда вратити. Деца се зарадоваше што ће опет видети своје ратне другове.

У неко доба појави се један олупани тендер и пристаде уз обалу. Малишани потрчаше и почеше ускакати на брод. Али вођа тендера, неки француски подофицир, рече ми да они не врше ту локалну службу. Ипак пристаде напослетку, чини ми се више због деце, да нас превезе. Нареди само да деца поседају, како се које не би преврнуло услед љуљања лађе. Ја Мићу ставих на своје колено.

Лађа се занија, потом, као да се стресе кад про-радише мотори, и одмах заплови. Таласи је дочепаше и као да је нечије руке дижу, спуштају, вуку у дубину, затим накрећу лево и десно. Један талас лупи и праменови воде сунуше преко крова. Мића се унезверено окреће, а доња му усна опуштена, готов да заплаче.

Посматрам острво Видо... Једна кућа на њему, онда неке барке, штори. На обали се беласа нека гомила... Али то као да није камење. А ко би сада го лежао на обали... Међутим лице на људске прилике. Опет талас преко брода. Лађа брекће. А острво Видо нарасте и деца се наједном укочише од неког страха. Окретох се. Лешеви, голи људски лешеви, преко стотину мртвих људи набацано на обалу, на гомилу, разјапљених вилица, стакластог погледа, раскречених ногу и згрчених руку. Таласи сатански налећу, као да се радују толикоме плену, а вода у широким млазевима

цеди се низ укочена мртва тела... Па бар да нису голи... Ужаси дана и смртне глади огледа се на свакој кости. Као да су живе лобање изишле из морског дна на светлост дана.

— Oh-la-la... Quelle tragedie. Pauvres hommes, pauvres hommes!¹⁾ Клима тужно главом вођа тендера.

Лађа одмах ту пристаде. Један морнар изнесе Мићу. На обали ухватих дете за руку.

— А зашто они спавају? — пита дете.

— Уморни су, — одговорих расејано.

— А је л' им зима?

И они су били некад деца као мали Мића, насмејани, весели... Постали су дечаци и замишљали да је живот вечан. И тек закорачили у живот... Ах, онеме се цеди вода из отворених уста...

Опоменух децу да се не окрећу, већ да гледају куда иду. Уском стазом изиђосмо на узвишицу и нађосмо се пред оном кућом. Беше ту један трећепозивац.

— После подне почеће комисија рад... Сад је доцкан.

А деца гладна. Нема ничег да се купи. Замолих трећепозивца да бар негде нађе хлеба... Изделисмо деци по кришку и склонисмо их у заклон. Ја остадох са трећепозивцем.

— Е, мој господине, није ово острво Видо, већ острво смрти. Стотинама дневно умиру... Кога овамо донесу, тај више не види бела дана. Сахрањивали су их прво овде. Али треба батаљон војске по цео дан да копа гробове, а после ни места не би имало. Сада их бацају на обалу, увече дође једна лађа, натовари их и онда ноћу баца у море...

Случајно зврецнух мамузима, па ми наједном паде на памет, како сам ја жив, док свуда около мене као

¹⁾ Ох!... Каква трагедија. Сироти људи, сироти људи!

да гамижу мртваци. Хучи море и пада киша. А живот је тако мио...

— Зађу ујутру по шаторима, али не да их прегледају, већ да виде ко је још жив, а ко мртав... Ено га, један сад умро.

Болничари су носили укочену људску прилику и замакоше под облу.

Запитах га зашто их свлаче.

— Ваљда да лакше тону...

Зађутасмо... Гледам мало подаље једну подрпану и погурену људску сенку, како једва вуче ноге... Краљевски војник, непобедива мртва стража славне српске војске....

— Отима се сиромах од смрти. Хтео би да бежи из овога пакла. Пронеће и њега сутра — говори трећепозивац.

Навикао сигурно на такве призоре, он је говорио равнодушно, као да није реч о живу човеку. Али ја не могу да се отргнем од једне мисли, која ми изазива страшну слику... да ће овај живи човек, који лута као авет по овоме ветру, који још говори, мисли, да ће и он сутра лежати искежених вилица. А трећепозивац као да хоће да појача ову мисао, наставља хладно:

— Ноћу се дигну у бунилу и ватри, па онако голи пођу и набасају на воду. Они најлакше сврше. А неки падну, те их сутра нађемо укочене на ледини.

И мени се невољно намећу представе чудне и грозне, јер су и утисци мучни и тешки. Гола тела лебдећи у води лагано тону, док морске немани незајажљиво витлају, и онда растржу. Стотинама свакога дана!... А сутра ће и онај. Као да чека на ред.

Зачух детињи плач, те се дигох. Мића се заценуо, а један му ставио пред уста кришку хлеба. Кад наиђох овај као да се правда:

— Нисам, бога ми, хтео да му узмем. Само се нашалио...

Мића дугачким рукавом брише очи и још јеца. Око уста му се нахватале мрве хлеба.

Иако сам још прилично далеко од сентименталних родитељских осећања, обузима ме нека неизмерна туга према овом нејаком детету.

Од првих сазнања својих, ово је дете осетило горчину живота. Не зна оно ни за родитељску негу, ни за љубав мајчину, ни за детиње играчке. Место успаванке, слушало је прасак пушака, место млека и топле хране задовољавало се корицама хлеба које су преостале од умрлих војника. На глави му нека прекројена шајкачица, која му и уши покрива, а преко нешто мало скраћенога копорана увијено је шалом, што је можда још од његове мајке преостало. Пригрлио је помодрелим ручицама хлеб, и, онако уплакан, набурено гледа испод ока онога дечка.

— Не волим! — вели љутито Мића и одречно махну руком према дечку.

Ја га умирујем како ћу му купити чоколаде, а онога „маторога“ прекорех што дира ово дете.

Онда пођох у правцу војничких барака, вучен неком неодољивом унутрашњом потребом да видим. Не бих рекао да је то било само љубопитство, још мање задовољство, већ нешто болно и тешко.

Отворих бојажљиво врата једне бараке. За мном покуља хладан ваздух, а кад притворих врата, поклопи ме нека тешка полутама. Ветар је наваљивао за мном. Са обе стране видели су густо прибијени кревети, а на њима још живи костури. Сви се притајили, само је ветар фијукао. Застао сам збуњен због своје снаге и здравља. Можда им због тога изгледам пркосан. Али у њима као да су утрнули осећања и сазнање. Једни су гледали тупо преда се, док су други лежали затворених

очију, напорно дисали, отварајући уста при сваком удисају.

Један отресит младић, сигурно болничар, или медицинар приђе ми.

— Ви тражите, господине потпоручнике, некога?

Одговорих му нешто, затим га полако запитах, од чега болују ови војници.

— Од свачега... Општа исцрпеност и изнемоглост. Знате... Кад машина ислужи своје, онда се баца у старо гвожђе.

— Али организам се обнавља...

— Разуме се, кад има услова. Али услед сувишних напора ослабело је срце, од глади и нередовне исхране оболела су црева, услед многих назеба наступило је запаљење плућа. А кад је подлога рђава, онда не ваљају ни бубрези, ни јетра...

— Па чиме их лечите?

Медицинар слеже раменима, и насмеја се болно једним крајем усана. У том се један од болесника придиже, и, као да разговара са неким, поче да говори:

— А, 'оћеш, јес'... Нећу ја, нећу... нећу да умрем... Шта ћу ја тамо?... А, јок! — и он одречно ману главом.

— Шта му је? — запитах медицинара.

— Халуцинације... пред смрт.

Обузе ме неки немир, и учини ми се као да је и та смрт нешто видљиво, што лебди над главама свију нас и само чека тренутак... Нешто ме је гушило. Онај завика:

— Не дам... не дам се! — управи стакласте очи негде горе, а руке подиже изнад главе као да се од нечега брани. Онда се завали на јастук, руке млитаво опусту, а уста му остадоше отворена.

Медицинар приђе да му опипа пулс. Онда затражи од једнога болничара шприц, узе неке жућкасте теч-

ности и иглу забоду у смежурану кожу. Затим се обрати полако мени:

— Тхе, колико да му продужимо живот за неколико часова.

Изиђох.

Дувао је ветар, па ми се чинило као да се смрт злокобно цери, те пожурих да сам што даље од ове жалосне бараке.

Дошла је и комисија, те по списку предадох децу.

Одмах затим стиже и лађа. Прођосмо опет поред оних мртвих и укрцасмо се на брод.

На једној страни је смрт прикупљала душе, док се на другој рађао нови живот и деца су весело ћеретала...

У фронт

Прошли су мочварни дани зиме. Наша животна способност могла би се поредити са неким филтром који пропушта извесне растворе. У почетку течност тече у млазевима, онда убрзаним капима, док најзад не престане. Умирили су војници у масама, да им се ни имена нису могла побележити, потом све ређе, и кад је грануло пролеће, њихова лица била су помало румена, а очи сјајне.

Једнога дана преместили су нас на супротни крај острва. Овај су предео звали Мезонга.

Пристигоше и камиони са новим оделом и обућом. Командири су наредили да се војници прво добро окупају. Онда су им раздали чисто рубље и потпуно нове плаве униформе. И, једно пре подне, логор се заплави. Војници загледају једни друге, затежу нове блузе, прсе се и заузимају став „мирно“, лупајући новим поткованим ципелама. Мило им и на лицима њиховим се огледа детињска радост. Као да је појам дисциплине у тесној вези са новим оделом. Али осећање реда је несумњиво.

И после толико времена, паде команда: „У фронт!“

Сваки пронађе своје место... Лица су обријана и светла, као да су преображена. Командири их наново прегруписавају, јер постоје шупљине, пошто су многи изгинули и помрли. Онда су им одржали говор. А одмах затим командоваше „Мирно“ и „На парове разбројс!“

Пошто артиљерци нису имали ни топова, ни коња, изводили су пешачку обуку и маршовање. По цело пре подне разлегале се команде: „У двојне редове, на десно!“ и „На л-ее-во у фронт!“ Од пешачких команди само смо то знали. А када би нама и војницима већ досадило, онда командујемо: „Напред марш!“ — обилазимо бивак и тада би одјекивао туп удар поткованих кокула: трап, трап, трап, трап...

После подне опет то исто, колико да се војници не улеже.

Када се обука заврши, обично идемо код Грка баракера на коњак или рум. Другога пића и није било. Тада постанемо говорљиви. Лукино лице се тада обично опусти, његове очи завођене, језик му одебља, он се враћа поводећи се у шатор, и зове свога посилнога Исајла. Затим почне тужним гласом:

— И-исак, бре, ш'о ме мрзиш?

— Не мрзим ве, очију ми, — теши га Исајло и скида му чизме.

Лука опустио главу и гледа испод ока Исајла.

— Лажеш! — онда штуцне. — А ш'о сам те изудар'о?

— Па заслужио сам...

— Е... баш! — Лука се поведе, али га Исајло задржи. — Је ли... а... заш'о сам ја п-пијан?

— Зато што имате паре, госпо'н поручник. И ја бих, али немам.

— Е... кад је тако... на!

— Ама хвала, госпо'н поручник...

— Вар-варда¹⁾... и февга²⁾. А... аврио³⁾, да ме... пробудиш.

Увија га Исајло као мало дете и таман да пође. Лука се придиже.

— Исак...

¹⁾ Чувај. ²⁾ Бежи. ³⁾ Сутра.

— Извол'те, госпо'н поручник!

— Читај... за ме-мене... мо-молитву...

Исајло се онда прекрсти и најозбиљније почиње: „Оче наш...” — Лука се одупро рукама, главу опустио на груди и жмури. Када Исајло заћути, Лука се прене. Не отварајући очи пита:

— Је ли готово? — и свали се на кревет.

Опет га Исајло увија и тада жели своме поручнику лаку ноћ.

Сутрадан долази Исајло и пита:

— Господин поручник, је ли важи оно десет драхми, што ми дадосте синоћ.

— Шта, да не би хтео да ми вратиш?

— Па... како наредите.

— Хајд, маглу, док те нисам дохватио.

Исајло задовољно трља руке и сав срећан облеће око поручника.

Или после обуке изиђемо на обалу и посматрамо рибаре. По неки пут им се и војници придруже и онда заједно вуку мрежу. Са нестрпљењем чекамо када ће се мрежа појавити. Већ мање рибице искачу из воде, која је уморана. У њој као да се нешто роји, рибари сада све брже повлаче ужета, неки притрчавају води и задижу крајеве мреже. Вода се наједном залепрша. Хиљадама морских животиња, необичних и чудних, гамижу сумануто, у страху од светлости и ваздуха. Једне се преврћу и скачу, друге се заглавиле у мрежи. Има их већ угушених, изврнуле се и трбушна страна им се беласа. Рибари ваде журно нека чудовишта па их трескају о земљу. Или извлаче некакву блатњаву гужву, састављену из сраслих лоптастих облика, као јаја, онда их поре и халапљиво једу неку жуту, масну и љигаву материју. Гледамо их са отужним изразом на лицу. Они нуде и војницима. Али војници се нећкају. Једном само

приђе поднаредник Груја, колико да проба. Али одмах испљува, мљаскајући устима као да се гади.

— Пих, славу му, смрди на карбол...

Рибари потсмешљиво гледају војнике, и чуде се како не знају шта је сласт.

— Е, мој брајко, — прича посиљни Исајло — не знају они ни шта је кременадла, ни печено прасенце, ни ћурка, већ знају само за ову смрдљиву „манџу“, па мисле ништа лепше.

И онда почињу приче о гозбама и заветинама... Притиснути личном невољом, дуго се нису сећали својих кућа и старих обичаја. Ово им је сећање сада драго. Али говоре само о пријатним доживљајима. Јер они још увек потсећају на оне тешке болеснике, који се лагано опорављају после неке тешке болести. Срећни су што су остали живи, а за патње и муке не воле да чују.

Слушамо већ увече и трубаче из некога пешадискога пука, како свирају повечерје. Војници радо слушају овај трубни знак, пошто их потсећа на она стара времена, у кадру. У почетку су се трубачи мучили и повечерје је личило на неку тугованку. Али сад су се већ извежбали.

— Но, — рече једно вече потпоручник Драгиша — истераше једва до краја.

А месец велики, сребрнасто сјајан, помаља се иза брежуљака, и блага светлост разлива се преко лимунових и наранџиних поља и маслинових гора. Осећа се однекуда и дах лимуновог цвета... Са мора допире лаки шум таласа. У даљини цвиле шакали. Агаве вечито укочене и троме. И међу њима стражар из некога шумадискога села.

— Лепа је ово земља, али некако једнолика и тужна...

Навикло је наше око на разноврсност, а ово стално зеленило замара.

— А и људи су некако чудни... Иако је природа раскошна, свет је убог. Задовољава се са две три маслинке и печеном рибицом.

— Јест, богати, гледам их ономад, кад навалише на она „јајца“ што их повадише из мора. Ја хтедох да повратим, гледајући их само, — каже потпоручник Живадин.

— Море да сте их видели кад су јели шкољке... А онај зејтин смрди, да се угушиш. Један још узео љуштуру шкољке и срце оно смрдљиво уље... Пих! — и капетан Војко пљуну.

— Ама, бре, какве су ово цукеле, што по целе ноћи штекћу? — пита капетан Веља. — Једне ноћи чујем, па помислих откуда ова деца ноћас...

— То су шакали.

— Пази, богати!

— А да ли су колики? — пита потпоручник Средоје.

— Па... од прилике као коњ — упаде капетан Душан. — Шта мислиш, побратиме, и ти си их видео? — Обрати се Душан Луки.

— Тако... можда нешто мало већи. Али дају се лако дресирати. Ја сам их видео у Крфу како вуку кола.

— Је ли могуће, људи! — чуди се Средоје.

— Јест, богати. Енглези их запрегли у топове. Вуку као але! — У том се Живадин гласно насмеја. — Пази га, он не верује, — и Душан муну Луку: — А ми смо прошли поред њихових штала.

— А где су? — пита љубопитљиво Средоје.

— Близу... нема четири километра одавде.

Живадин се пригушено смеје. Почесмо и ми остали.

— Е, знаш шта је, претерасте! — вели, смејући се капетан Веља. — Хајд' што рекосте да је шакал као

коњ. То је још и могао да прогута. Али, мајку му, где вам пада памет да шакал вуче кола, па још и топове!

— Море, прогутао би он и то, да се овај амза није смејао — вели готово љутито Лука.

— Ко веровао? — брани се сада Средоје. — Видео сам ја одмах...

— Море, батали, ишао би ти сутра четири километра да тражиш шталу шакала, — додаје Душан, док се остали смеју. Онда се обрати Живадину: — Како си то, бре, неозбиљан, па мораш да се смејеш! Ти си нам још једом тако покварио план. Њега, побратиме, морамо да искључимо.

— Па враг би вас знао, кад говорите истину, а кад лажете. Ви увек имате исту мину на лицу.

Такви су се разговори све чешће водили. И поред све опрезности, ипак су многи поверовали извесним причама и онда им се сутра смејао цео пук. То нам је била једина разонода. Причали смо, разговарали смо се и, ако не би измишљали, онда би ћутали, или би падали у носталгичан занос. Јер у свима нама тињала је скривена туга за кућом и породицом. Плашили смо се да то јавно изразимо. Старији официри, који су били издвојени у мањим командама, подавали су се мислима и често их је обузимало песимистичко расположење. Они су стално јадиковали и претурали ствари по сандуку, тражећи тако по неку драгу успомену.

А ми смо пили и смејали се...

Тамо далеко

Горело је хиљадама свећица, као трепераве звезде, у мрачној ноћи. Поворка људи, жена, деце и војника, ишла је лагано певајући побожне песме. У даљини негде, звоно је стално одјекивало, док су таласи на обали шумели. Војници су ишли гологлави, погнуте главе, шапућући молитву и сећајући се оних срећних дана, када су Ускрс дочекивали код својих кућа. Ишла је поворка кроз села и маслинове горе, пролазила кроз логоре, остављајући за собом опојни мирис тамјана... На данашњи дан је страдао Он. Људи осећају душевно распеће и, јаче него икад, саучествују у патњама Његовим. Они верују у Њега, очекујући од Њега свој спас. Били су и они на Голготи, били су распињани, па ваљда ће сачекати и Васкрс свој... Шапућу војници молитву, а звоно и даље дрхтаво јечи. Дах пролећне ноћи испуњен је мирисом тамњана и измирне.

Војници напустише логор и одоше за поворком у цркву. Без дозволе. А нико им не би ни забранио.

Нека се моле, и нека се надају...

На сам дан Ускрса били су људи постројени и старешине су им честитале празник, са жељом да идуће године дочекају тај исти светли празник у слободној домовини. Сваком је војнику дато обојено јаје, а као предовољство добили су и вино.

И, после толико времена, разлеже се песма:

Вишњицица род родила,

Од рода се саломила...

Већ по Ускрсу почело се говорити о нашем скором покрету за Солун. Иако су људи знали да их онамо очекују нове борбе, радовали су се ипак, јер ће тамо бити ближе својој домовини. Осетиће бар ваздух са својих планина и видеће небо над својом земљом. А хоће и мало ширине и ваздуха. На овоме острву су скучени. Гледају непрестано у оне једнолике маслине и бодљикаве кактусе, и у последње време све више тугују за својом кућом.

Извршена је и реорганизација војске. Придошли су нам нови официри и војници. Успостављено је ново формациско стање.

Сасвим изненада, једно јутро, рано, одазвани су команданти у штаб дивизије. Видимо, пристижу и команданти из пешадиских пукова. Предосећамо да се нешто важно решава. Али њихове одлуке не занимају нас много, јер нисмо на фронту, да би очекивали напад.

Када се команданти вратише, саопштише да се шатори одмах дижу и ствари пакују. Потпуковник Петар нам рече, да ће после подне отпочети укрцавање.

— Побратиме, јеси ли ти научио да пливаш? — пита Душан Луку.

— Ја јок... Шта ће ми, кад је мој Исајло одрастао поред Мораве! Ако треба, узјахаћу ја њега...

— И онда, побратиме, уобразиш да си парна лађа.

— Кипислцауф!

— Ја, богати, кажу... три дана и три ноћи — већ се забринуо Душан.

У логорима је узаврело. Војници дижу шаторе, пале заосталу сламу, пакују. Около се искупили Грци и тужно нас посматрају. Понеки прилазе својим познаницима и поздрављају се.

Око подне поче да пролази пешадија. Дугачка поворка плавих униформи отегла се поред морске обале и замиче за један рт, који је заишао у море. За њима

кретосмо и ми полако, застајемо, опет ногу пред ногу. За нама остадоше пусти маслињаци.

Сунце је већ било далеко поодмакло, када стигосмо на онај рт, и тада угледасмо множину лађа, ратних, путничких и теретних. Велики број сплавова и малих бродова преносио је војнике. До сада је већ хиљадама укрцано. Из једног брода покуља црн, густ дим, док из оцака других бродова бије трептава јара. Са огромних дреднота и крстарица зјапе топовске цеви... Нашу пажњу привлаче велики шарени бродови на чијем су трупу насликани неки троугли, правоугаоници или кругови, обојени бљештећим бојама. Неко објашњава, да су бродови обојени на тај начин зато, да би код сумарена изазвали оптичку варку, и да ови не би могли да одмере због тога тачно одстојање. Људи са стрепњом помишљају на ту неман, која нас може лако пресрести... Сунце залази, а таласи шуморе, као да нас маме.

Пришли смо уз обалу. Нагађамо, на коју ли ће лађу нас однети, пошто су пешаке разносили на две лађе. Мало подаље лежала је на води још једна сива и огромна, са два оцака, безброј прозора и више спратова... И баш пред њом заустави се наш мали бродић. Искакали су сада војници вешто и хитро се пели уз степенице.

— Чудан ти је овај наш свет — размишља потпоручник Драгиша. — Брзо се свикне на сваку ситуацију. Пре три месеца, први пут, видели су море и бленули као на чудо. Пази их сада... као да су „репоње“ на броду одрасле.

Војници су размештени по доњим просторијама, куда се силазило као у неке катакомбе, а официри су смештени у кабине овога прекоокеанског брода.

Када је завршено укрцавање, онда је командант дозвао официре да им саопшти где је њихов рејон за

спасавање, у случају торпиљирања брода. Била је то лађа на три спрата. У висини свакога спрата висили су један до другог чамци и сплавови. Сваком официру су додељена по два чамца и један сплав, који су могли да приме укупно око тридесет војника. А официр је морао да обавести своје војнике о месту и положају чамаца и сплава.

Морнари су почели раздавати појасе за спасавање. Било је двојаких појасева. Једни су били састављени од комада плуте, и када се привезу око груди, руке су онда одмакнуте од тела, те изгледа као да су се ови људи спремили за тучу. Други су били од гуме, са кратком цеви на предњој страни, у коју се дува и гумени појас се надима као она доња аутомобилска гума.

Војници су већ пронашли забаву са овим појасевима. Надимају их што могу више, и, уместо да заврну завртањ, они оставе цев отворену, онда притисну мишицама, а цев завуку у недра, и тако се хладе. Мало после настаде неко пиштање на броду, као да неко дува у оне дечје трубе. Направили су војници неке клинове, као пискове, па их завукли у цев и када притисну рукама о надувени појас, онда се чује звук...

Командант наиђе.

— Господо, то није за смејање. Они ће тако покварити појасеве... А после, шта ће мислити ови Французи о нама? Наредите одмах да престану са тим.

Силазећи у доње просторије брода, Живадин гунђа:

— Ја, шта ће мислити о нама Французи... Дала им се прилика да науче како се од појасева могу направити гајде.

Око девет часова почеше извлачити сидра и наскоро се зачу шум воде. Изгледа нам да се и оне друге лађе крећу. Тамна силуэта обале истопа се у мрачној ноћи. Негде у даљини засветлеше фарови аутомо-

била, али одмах их нестаде. Светлост се на броду на једном угаси. У почетку напрежемо вид, да би се свикли на помрчину. Звезде сада јаче засијаше. Ветар на крову поче да дува. У даљини угледасмо безброј треперавих искрица и сетисмо се да је то варош Крф. На супротној страни, тамо преко Санти Каранта, на албанској страни, жмиркаво је треперила једна искра... Светлост на Крфу као да се постепено гасила. Заилазимо сада за једно острво, које нам најзад заклони варош Крф и ми утонусмо у потпун мрак.

Запловисмо пучином...

Тек сутрадан видели смо да нас прате два торпиљера. Једно време иду за нама, онда пројуре покрај нас, одмакну далеко напред, па се у широком луку, лево и десно, враћају назад. Ова патролна служба торпиљера занимала нас је. Војници су пронашли и скривене топове на нашем путничком броду. Налазили су се на предњој и задњој страни брода, покривени цирадама. Покрај њих су стојала по два осматрача, који су дурбинима осматрали леву и десну страну. А на врху катарке висила су још два морнара са догледима. По навици, а и из дуга времена, пресамићени преко ограде, осматрали смо и ми пучину.

Пред нама су пловиле оне друге две лађе, на извесном растојању једна од друге, док је наша била позади, од прилике на средини између њих. Војници су их по цео дан гледали, па су им и име дали. Једну су назвали „Зекуша“, пошто је у оним њеним шарама преовлађивао зелени тон, а другу „Шаруља“. Оне су стално пловиле у цик-цак, а по траговима у води уочисмо да и наша лађа исто тако кривуда. Кажу, мања је вероватноћа поготка од стране сумарена, када лађа непрестано мења правац кретања.

Сви су људи у стању ишчекивања, јер нам опасност непрекидно лебди над главом. Сви би желели да су у близини оних чамаца у случају опасности. Већина носи стално појасеве за спасавање.

— Ко носи, не проси — вели потпоручник Драгиша. — А после, када су нам људи дали, зашто да се ја правим Краљевић Марко према сумарену.

Војници по цео дан тумарају по броду. Иду као гуске — један за другим. Хтели би све да виде и свуда да провуку главу. Артиљерци се скупљају око оних топова и већ су упознали њихов механизам. Други сакупљени у групама причају о прошлим тешким данима... На броду има и пешака и артиљераца и разних комора, укупно око две хиљаде три стотине војника.

Тек кад је сунце зашло, онда се смирише и сваки нађе своје лежиште. Многи су поскидали и појасе, јер, веле, сумарен тешко ноћу осматра.

Сутрадан пронесе се глас, како сада наилазимо на опасну зону. Пролазимо око јужног дела Грчке, где се налази велики број ситних острва, затона, куда се сумарени скривају и где лађе највише страдају. Али она два торпиљера су стекла наше поверење, и, за чудо, ми се данас не плашимо много. Кад помену торпиљере, војници веле: „два побратима“, и кад онако дугачки и витки пројуре поред наших лађа, дижући читава брда од воде, војници им тапшу и машу рукама. Данас је чак и поручник Протић скинуо појас, и вели:

— Док су поред нас она „два побратима“, немам чега да се плашим.

Али у једно време наши „побратими“ изгубише се према пучини и сви се људи наједном уозбиљише. Један стари капетан, из неке коморе, протестује:

— О, брате, брате... Ови мало воде рачуна о нама. Ето, сад смо потпуно сами. А онај свакога часа може да искочи из воде.

Живадин ме гурну.

— Види ћемераша!... Једном ногом у гробу, а нико се није више уплашио од њега.

— Капларске паре тај има — додаје Коста „Турчин“.

У неко доба тек, угледасмо у даљини силуете наших торпиљера. Опет сви оживеше. У правцу у којем смо се кретали, видимо димове и ускоро распознајемо читаву ескадру ратних бродова. Одоше некуд десно. Однекуда наиђе један мали бродич, онда још један торпиљер... У даљини с леве стране назиремо обалу застрвену сивкастом измаглицом дана. Нагађамо да ли смо већ заокренули око јужног дела Грчке.

— По чему знате? — пита један стари поручник из коморе.

— Па ево — поче Душан да објашњава — ми сада идемо доле, на ниже, ка Грчкој. Чим лађа заокрене горе ка Солуну, онда настаје узбрдо, и онда већ теже плови. Је л' тако, побратиме?

Ми се пригушено смејемо и окрећемо главу.

— Ех, једва једном пронађоше жртву! — вели, смејући се Драгиша.

Дан је успаран, а сунце као да пали. Онај досадни одблесак сунчев одвраћа нам од погледа читаву једну страну пучине. Хладовита места су поседнута, а у кабинама је запара. Људима је скренута пажња да штеде воду, али ми смо по цео дан жедни. Војници непрестано промичу са чутурицама.

Ручак и вечера дели се тачно у одређено време. Обично по вечери силазимо у кабине. Наша је кабина дубоко у утроби брода, и чујемо јасно сваки удар машине. Док не заспимо хладимо се помоћу наших појасева.

Сутрадан нам рекоше, да сада наилазимо у Солунски Залив. Опасности више нема. Морнари прикупљају

већ појасеве за спасавање. Једна пешачка музика поче да свира .Сви смо били на крову... У даљини видимо велики број лађа и кроз дим од ратних бродова назиремо варош. Наиђосмо на огроман низ лимених буради, испод којих је висила мрежа, која треба да спречи прилаз сумаренима у пристаниште. Једна шалупа разврати извешан број и ми прођосмо као кроз капију. За нама се мрежа опет затвори.

Сада смо тек сигурни, и људи одахнуше.

Налазили смо се пред Солуном.

У даљини, пред нама, назиру се кроз плавкасту измаглицу дана Могленске Планине. Тамо далеко.... тамо је земља наша, живот наш...

НАУЧНО
ОДЕЉЕЊЕ

27. 796
286-31

САДРЖАЈ

Страна

Девет сто четрнаеста

Уз брујање звона	7
Сироте мајке	10
Од сада припадамо отаџбини	14
С десна, у топовску колону	31
На дугом маршу	39
Тамо се гине	45
На падинама Цера	55
На домаку погледа и слуха непријатеља	73
Око једне пређице	82
Преко Саве	88
Што ни у крвавом рату није тако обична ствар	106
Рат је буктао	123
Осматрачница на црквеном торњу	130
На картеч	137
Крвав текући посао	144
На узораним и пустим пољима Мачве	151
Алал ти вера, тобџија	165
По закону отпора	174
Страшна вест	181
Села су горела	190
У ишчекивању смрти	195
Па докле ћемо?	210
Било је то двадесетого новембра	222
Релеј	236
„Наздар... Наздар“	246
Наша земља је слободна	253

Под крстом

Позадина слави наше успехе	261
Смрт, живот... иду наизменично	265
У затишју	278
Точак	282
Отмица	291
Земља је узаврела	301
Не, Бога ради	308
Ровови су остали празни	313
Ново Косово Поље	319
Заробљени	325
„Данас је тешко пронаћи редове“	339
Јанкова Клисуре	346
Лихвари сахрањују државу	357
Моја, пета батерија	361
На прагу отаџбине	377
Код граничног камена	383
Ко је вера, а ко невера	388
Годота	403
У планинама	412
Уста мичу, трбух не осећа	422
Беспуће	428
Аероплани туку	437
На домаку мора	444
Усобши, раб божји	448
Живе лешине остају	453
Смејали смо се гладни	460
На ивици живота	470
Крај мука	477
Сан или јава	
Острво смрти	
У фронт!	
Тамо далеко	

27.7.84
884-31

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

30 CP 821.163.41-31

ЈАКОВЉЕВИЋ С. Ј.
Српска трилогија

000027794

ЈАКОВЉЕВИЋ

COBISS e